

Н.М. Хома

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

3-тє видання, стереотипне

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти*

Львів
"Новий Світ-2000"

7008

УДК 341 (09) (075)

ББК 67.2я7

X 76

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти
(Протокол № 14/18.2-1851 від 9.10.2002 р.)*

Рецензенти

*доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави та права
Львівського інституту внутрішніх справ Національної академії внутрішніх справ
України Сливка С.С.*

*Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук, філософії
та права Львівського регіонального інституту Академії державного управління
при Президентові України Кравієвський О.Я.*

Хома Н.М.

X 76 Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. 3-тє видання, стереотипне. — Львів: “Новий Світ-2000”, 2008. — 480 с.

ISBN 966-7827-17-8 “Новий Світ-2000”.

У навчальному посібнику висвітлено історію виникнення, становлення історичних форм держави та правових систем у зарубіжних країнах. Матеріал посібника охоплює період з найдавніших часів до 2002 р.

Для студентів правничих відділень і факультетів вищих закладів освіти, усіх, хто цікавиться історією держави та права.

УДК 341 (09) (075)

ББК 67.2 я7

Зміст

Переднє слово	5
<i>РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ</i>	
<i>Тема 1.</i> Предмет, методологія, періодизація історії держави та права зарубіжних країн	7
<i>Тема 2.</i> Поняття держави та права. Загальна характеристика держави та права країн стародавнього Сходу	11
<i>Тема 3.</i> Історія держави та права Стародавнього Вавилону	16
<i>Тема 4.</i> Історія держави та права Стародавнього Єгипту	43
<i>Тема 5.</i> Історія держави та права Стародавньої Індії	63
<i>Тема 6.</i> Історія держави та права Стародавнього Китаю	83
<i>РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА АНТИЧНИХ КРАЇН</i>	
<i>Тема 7.</i> Держава та право Стародавньої Греції. Афіська держава та право ...	100
<i>Тема 8.</i> Історія держави та права Стародавньої Спарти	126
<i>Тема 9.</i> Історія держави та права Стародавнього Риму	141
<i>РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ФЕОДАЛЬНИХ КРАЇН</i>	
<i>Тема 10.</i> Загальна характеристика феодалізму. Історія держави та права франків	200
<i>Тема 11.</i> Історія держави та права феодальної Франції	216
<i>Тема 12.</i> Історія держави та права феодальної Німеччини	232
<i>Тема 13.</i> Історія держави та права феодальної Англії	250
<i>Тема 14.</i> Історія держави та права Арабського Халіфату	266
<i>Тема 15.</i> Виникнення та розвиток буржуазної держави та права в Англії (середина XVII – XIX ст. ст.)	282
<i>РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН НОВОГО ЧАСУ</i>	
<i>Тема 16.</i> Утворення та розвиток буржуазної держави та права у Франції	306
<i>Тема 17.</i> Виникнення і розвиток держави та права США	325
<i>Тема 18.</i> Паризька Комуна та утворення Третьої Французької республіки	340

Тема 19. Виникнення і розвиток буржуазної Німеччини.	
Об'єднання Німеччини	356

**РОЗДІЛ 5. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН
НОВІТНЬОГО ЧАСУ**

Тема 20. Історія держави та права новітньої Великобританії	367
Тема 21. Історія держави та права новітньої Франції	404
Тема 22. Історія держави та права новітньої Великобританії	423
Тема 23. Історія держави та права новітніх Сполучених Штатів Америки	439
Тема 24. Виникнення та розвиток незалежних держав у Центральній Європі ...	455

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Історія держави та права зарубіжних країн – одна з найоб'ємніших юридичних дисциплін, яка вивчає процеси становлення, розвитку, занепаду державності та правових систем упродовж усієї історії. Пропонований навчальний посібник написаний на основі прочитаних автором курсів лекцій і має за мету сприяти набуттю читачами упорядкованих знань зі загальної історії держави та права як засадничої дисципліни у системі юридичної освіти. Представлений навчальний посібник ставить завданням ознайомити читача з кращими зразками законопідприємства, нормотворчостю видатних політичних реформаторів.

Цей навчальний посібник відрізняється від тихих, виданих в Україні, намаганням поєднати в одній книзі лекційний матеріал, хрестоматію та невеликий практикум. Звісно, цілковито це завдання в межах однієї книги виконати не вдалося, але автор намагалася з огляду на існуючу в Україні проблему зі забезпеченням хрестоматіями та майже цілковиту відсутність практикумів поєднати в межах одного видання ці три структурні компоненти, зі сподіванням, що це полегшить, насамперед студентству, засвоєння матеріалу. У перспективі планується видання окремо словника, практикуму з цієї дисципліни, а отже, при можливому перевиданні навчального посібника він матиме іншу структуру.

Планується також серйозна робота над удосконаленням структури книги. У пропонованому виданні значну увагу звернено на країни Стародавнього Сходу, античні держави та їх правові системи з огляду на те, що без пізнання "світланку" нашої цивілізації неможливий аналіз сучасності. Ми розуміємо, що окремі дуже важливі теми залишилися поза висвітленням, як-от: історія держави та права народів Західної Азії (хеттів, асирійців, персів), історія Візантійської імперії, держави середньовічного Сходу (Індії, Китаю, Японії, імперії Чингізхана та ін.), конституційна історія Канади і держав Латинської Америки, особливості еволюції права та державної організації країн, які розвивають та ін. У подальших перевиданнях посібника передбачається ліквідувати ці прогалини.

При написанні цієї книги було виховано досвід написання навчальних посібників з історії держави та права зарубіжних країн українськими авторами О. О. Шевченком, В. С. Макарчуком та ін. і, звичайно ж, досвід Учителя, який свого часу прищепив автору любов до цієї науки та навчальної дисципліни – звієського ученого Б. Й. Тицика.

Передбачаючи продовжити роботу над навчальним посібником, автор буде вдячний усім, хто висловить свої критичні зауваження, побажання щодо подальшого покращення його змісту та структури.

Розділ 1.

Історія держави та права країн Стародавнього Сходу

Тема 1. Предмет,
методологія, періодизація
історії держави та права
зарубіжних країн

Тема 2. Поняття держави
та права. Загальна
характеристика держави
та права країн
Стародавнього Сходу

Тема 3. Історія держави та
права Стародавнього
Вавилона

Тема 4. Історія держави та
права Стародавнього
Єгипту

Тема 5. Історія держави та
права Стародавньої Індії

Тема 6. Історія держави та
права Стародавнього
Китаю

Тема 1

Предмет, методологія, періодизація історії держави та права зарубіжних країн

• Предмет історії держави та права зарубіжних країн • Методологія та періодизація науки та курсу історії держави та права зарубіжних країн

СУТТЄВО

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні:

- знати особливості історії держави та права зарубіжних країн,
- визначати відмінності історії держави та права зарубіжних країн від інших дисциплін.
- встановлювати мету історії держави та права зарубіжних країн, її предмет;
- аналізувати методи історії держави та права зарубіжних країн;
- знати як періодизується курс історії держави та права зарубіжних країн

Ключові поняття та терміни

- історія
- історія держави та права зарубіжних країн
- держава
- права
- державно-правові інститути

Предмет історії держави та права зарубіжних країн

Історія держави і права зарубіжних країн це суспільно-політична наука, зокрема історико-правова, бо безпосередньо пов'язана як із наукою історії, так і з наукою про державу і право. Однак за своєю суттю вона є наукою правовою, юридичною. Тому і включена в число основних курсів, які читаються в юридичних навчальних закладах.

На відміну від загальної історії, вона вивчає не суспільство в цілому в усіх аспектах його розвитку, а процеси становлення, розвитку, сузь, причини загибелі різних держав та систем права. До вивчення і пояснення державно-правових інститутів історія держави та права зарубіжних країн підходить, використовуючи велику кількість фактів про діяльність держав, партій, класів, причому беруться до уваги усі факти, а не лише ті, які підтверджують

якусь ідеологію. Тільки всестороннє, глибоке, об'єктивне вивчення, аналіз явищ, подій дає можливість правильно їх оцінити. У цьому об'єктивність історії держави та права зарубіжних країн.

Оперуючи усією різноманітністю фактів, конкретних явищ політичного, державно-правового життя, історія держави та права не тільки ставить собі за мету зібрати їх якнайбільше, описати, але й виявляє історичні закономірності розвитку держави та права в зарубіжних країнах. Отже, *метою* історії держави та права зарубіжних країн є:

1. збір якнайбільшої кількості фактів, їх опис, оцінка;
2. виявлення історичних закономірностей розвитку держави та права.

Історія держави та права зарубіжних країн тісно *визислює* з іншими науками, а найтіснішим зв'язок із такою юридичною наукою й навчальною дисципліною, як теорія держави та права. Але теорія держави та права вивчає історичний процес у загальноюючій, абстрактній формі, без конкретизації; вона виробляє свою систему загальноправових понять і категорій, які, у свою чергу, широко використовуються у навчальній дисципліні історії держави та права зарубіжних країн. Тобто, на відміну від теорії держави та права, історико-правові предмети вивчають конкретні процеси виникнення та розвитку різних держав і систем права, державно-правових інститутів та явищ у хронологічній послідовності.

Отже, *предметом* історії держави та права зарубіжних країн є *процеси виникнення, розвитку, суть, основні функції, причини загибелі різних держав і систем права в хронологічній послідовності та конкретній соціально-історичній обстановці, які існували чи існують сьогодні за межами України.*

Для чого вивчається студентами курс історії держави і права? Насамперед, для формування загальноюридичної культури, для підготовки до засвоєння в подальшому галузевих юридичних дисциплін. Зрештою, без знання минулого неможливо творити сучасність і передбачити майбутнє. Ця наука дає можливість не лише глибоко зрозуміти державно-правові реалії сучасності, але й прогнозувати дальший розвиток держави та права.

Історія держави та права зарубіжних країн як самостійна галузь наукового знання веде свій початок з кінця XVIII – початку XIX ст.ст. Її представниками-основоположниками є:

- історична школа права у Німеччині (Ф. Савіньї, Г. Пулха);
- соціологічна школа права (О. Холмс);
- позитивістська школа права (О. Коінт, Е. Дюрінг, Г. Спенсер).

У першій третині XX ст. був узагальнений величезний фактичний матеріал, видані фундаментальні праці німецьких та американських учених, і предмет увели в навчальні програми вузів.

Методологія та періодизація науки та курсу історії держави та права зарубіжних країн

Оскільки вивчення історії держави та права зарубіжних країн не зводиться лише до збору та опису фактів та подій, але й передбачає теоретичне їх осмислення, то це вимагає використання

загальнофілософських і спеціальної *методів дослідження*.

Одним із найважливіших загальнофілософських методів є метод *матеріалістичної діалектики (діалектизму)*. Згідно цього методу економіка є первинною, а свідомість, релігія, теологія, держава, право – другорядними, “надбудовними” елементами. Цей метод розглядає усі явища суспільного розвитку у взаємозв’язку, взаємообумовленості. Також активно використовуються такі спеціальні методи, як *конкретно-історичний, порівняльно-правовий, логічний, системний, моделювання* та ін.

Періодизація курсу історії держави та права зарубіжних країн необхідна з огляду на великий обсяг матеріалу – від найдавніших часів до сьогодення. У світовій історії прийнято виділяти такі основні епохи: *стародавній світ, середні віки, новий і новітній час*. Підходить такий поділ для історії держави та права. За основу поділу беруться важливі цивілізаційні, історико-політичні й економічні чинники.

Історію держави та права зарубіжних країн можна *періодизувати* так:

1. історія держави і права Стародавнього світу (IV тис. до н.е. – V ст. н.е.);
2. історія держави і права середніх віків (V ст. н.е. – XVII-XVIII ст.ст. н.е.);
3. історія держави і права нового часу (XVII-XVIII ст.ст. н.е. – 1918 р.);
4. історія держави і права новітнього часу (1918-2003 рр.).

СУТТЄВО!

Резюме

1. *Історія держави та права зарубіжних країн* – це історико-правова наука, яка вивчає процеси становлення, розвитку, причини загибелі держав і систем права.
2. *Мета історії держави та права зарубіжних країн* – збір, опис, оцінка фактів, виявлення історичних закономірностей розвитку держави та права.
3. *Найтісніше історія держави та права зарубіжних країн взаємодіє з теорією держави та права, всевітньою історією.*
4. *Вивчення курсу історії держави та права зарубіжних країн необхідне для формування у студентства загальноюправничої культури, для підготовки до подальшого вивчення галузевих юридичних дисциплін.*
5. *Час виникнення історії держави та права зарубіжних країн як самостійної галузі наукового знання – кін. XVIII – поч. XIX ст.ст. Основоположники – Ф. Савітьї, Г. Пухта, О. Холмс, Г. Спенсер та ін.*
6. *Основні методи історії держави та права зарубіжних країн – діалектизм, конкретно-історичний, порівняльно-правовий, логічний, системний, моделювання.*
7. *Основні періоди розвитку історії держави та права зарубіжних країн – стародавній, середньовічний, новий, новітній.*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Історія держави та права зарубіжних країн – це історична чи юридична наука?
2. Що вивчає історія держави та права зарубіжних країн?

- 3 У чому відмінність історії держави та прав зарубіжних країн від
 - а) всезагальної історії
 - б) теорії держави та права
 - в) історії держави та права України?
- 4 Як взаємодіє історія держави та права зарубіжних країн із іншими науками?
- 5 Хто є основоположниками науки історії держави та права зарубіжних країн?
- 6 Для чого вивчається студентами курсу історії держави та права зарубіжних країн?
- 7 Які методи використовує історія держави та права зарубіжних країн?
- 8 Як періодизується історія держави та права зарубіжних країн?

План семінарського заняття (1 год.)

- 1 Історія держави та права зарубіжних країн в системі юридичних наук
- 2 Предмет історії держави та права зарубіжних країн
- 3 Методологія та періодизація історії держави та права зарубіжних країн

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

- 1 Історія держави та права зарубіжних країн як наука та навчальна дисципліна
- 2 Історичний розвиток науки історії держави та права зарубіжних країн від зародження до сьогодення

Завдання, вправи, тести

1. Історія держави та права зарубіжних країн вивчає:
 - а) суспільство в цілому
 - б) права в цілому
 - в) процеси становлення, розвитку, причини загибелі держав і різних систем права
 - г) динаміку виникнення держав у світі
2. Історія держави та права зарубіжних країн взаємодіє:
 - а) політологією,
 - б) соціологією,
 - в) теорією держави та права,
 - г) конституційним правом
3. Назвіть представників соціологічної школи права:

а) О. Копп.	б) Г. Шухта.	в) Г. Спенсер.
г) О. Холмс.	д) Ф. Савіньї.	е) Е. Дюрінг.

Додаткова література з теми

- Графський В. Г. *Всеобщая история государства и права. Учеб. для вузов*. - М., 2001.
- Михирчук В. С. *Загальна історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник*. Вид. 3-є. - К., 2001.
- Тицик Б. Й. *Історія держави і права країн Стародавнього світу. Навч. посібник*. У 2-х т. - Т. 1. - Львів, 1999.
- Шевченко О. О. *Історія держави і права зарубіжних країн*. - К., 1997.

Тема 2

Поняття держави та права. Загальна характеристика держави та права країн Ст. родовнього Сходу

• Поняття держави та права • Поняття "Стародавній Схід" • Спільні риси держав Стародавнього Сходу

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні:

- визначати поняття "держава" та "право";
- пояснювати причини появи держави та права;
- характеризувати поняття "Стародавній Схід";
- вміти показати відмінності східної та західної цивілізацій;
- пояснити причини виникнення рабства;
- виділяти спільні риси, притаманні усім державам Стародавнього Сходу

Ключові поняття та терміни

• держава	• Стародавній Схід
• право	• рабство
• іригація	• рабовласницька формація
• первіснообщинний лад	• суєдська (територіальна) община
• домашнє рабство	• деспотія

Поняття держави та права

Пристаюючи до вивчення курсу, насамперед, доцільно з'ясувати суть понять "держава" та "право". Держава – це організація політичної влади, система органів управління, за допомогою яких здійснюється управління в інтересах усього суспільства чи певної його частини. Право – це система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою. Право та держава існували не завжди, а виникли на певних етапах розвитку людства. При первіснообщинному ладі їх ще не було, а з його розпадом, коли з'являється приватна власність, майнова нерівність, рабство, обмін, торгівля, формуються соціально-економічні класи з протилежними інтересами, виникає потреба у створенні такої організації суспільства, яка б відповідала новим умовам його розвитку. Так виникає держава, наслідком функціонування якої з часом стала поява права.

Поняття "Стародавній Схід"

Найдавнішими державами та системами права в історії людства були держави і правові системи Стародавнього Сходу (*Шумер, Акад, Вавилон, Ассирія, Хеттська держава, Фінікія, єврейські (сеїтські) царства, Персія, Урарту, Єгипет, Індія та Китай*). Термін "*Стародавній Схід*" запровадили ще античні автори, які називали так країни, розташовані на схід від греко-римського світу. Приблизність і умовність його очевидна, бо Стародавній Єгипет, для прикладу, виходить за географічні рамки Сходу й розташований у Північно-Східній Африці. Однак цей недосконалий термін прижився в науці. Хронологічні рамки Стародавнього Сходу охоплюють період від IV тис. до н.е., коли виникли перші старосхідні держави, до середини I тис. н.е., коли останні з них вступили у середньовічну фазу свого історичного розвитку.

Історики на Заході розуміють під Стародавнім Сходом найдавніші цивілізації, які склалися на Середньому Сході. Відмінність старосхідного та античного рабовласництва вбачали у тому, що у країнах Стародавнього Сходу з їхньою натуральною економікою рабів використовували в менших масштабах, ніж у Стародавній Греції та Римі, де процвітало товарне виробництво. Ставлення до рабів на Сході пом'якшувалося всією обставиною, що раби там входили до міських чи сільських общин і не вважалися чужинцями.

У XVIII-XIX ст.ст. історики вважали, що шляхи історичного розвитку народів Сходу і Заходу з самого його початку розійшлися, що Азія та Європа – два світи. Нині більшість учених-орієнтологів також схильна протиставляти Схід Заходу, виставляючи, зокрема, такі аргументи:

- **неоднакові форми власності на засоби виробництва**, у Стародавній Греції кивляки реформам Солона було встановлено приватновласницькі відносини, що дало змогу розбудувати там систему демократичного самоуправління, а східні суспільства нічого схожого не виробили, у них не існувало інституту громадянства, людина не була захищена законом, бо єдиним законом була воля монарха-деспота;
- **неоднакове ставлення населення до природи**, на Сході людина вважала себе частинкою природи і мирно співіснувала з нею, а на Заході пріоритет віддавався технократичній економіці, відбувався навальний наступ людини на природу;
- **ідеологічний чинник**, який відігравав в східних суспільствах величезну роль, на відміну від західних: на Сході у рабській залежності від ідеології перебувала економіка, суспільні зв'язки, політика.

Може видатися надмірною сьогодні увага сучасників до далеких держав Стародавнього світу, але такий інтерес є виправданий. Народи Стародавнього Сходу не просто першими побудували соціально-стратифіковані суспільства й держави, винайшли найдавніші форми письма, розвинули художню словесність, науково-практичні знання, мистецтво, релігійно-філософську думку, а їй передали свої надбання нам. Ми користуємося абетковим письмом, яке винайшли фінікійці, розробленою стародавніми індіанцями системою

"арабських" чисел і математичною символікою, досягненнями вавилонської астрономії, удосконаленим старосипетським календарем, багатьма лексичними здобутками близькосхідних цивілізацій, винаходами стародавніх китайців – компасом, папером, порохом, системою конкурсних екзаменів тощо. Ми стасмо мудрішими, пізнавши "світанок" нашої цивілізації.

Чому саме в південно-західній Азії та північно-східній Африці виникли перші держави? Найімовірніше, відповідь потрібно шукати в природних умовах цих репонів планети, тобто в матеріальних умовах життя суспільства. Родючі землі, відносно сприятливі кліматичні умови, повноводні ріки зумовили швидкий перехід людства від кочового до осілого, землеробського способу життя. Одноразом розвивалося скотарство, ремесла, обмін та торгівля. Особливості клімату, своєрідність ґрунтів, наявність великих пустель, засухи зумовили необхідність штучного зрошення земель. Повноводдя великих рік здавна навчилися використовувати для зрошення полів. Розлив рік не тільки забезпечував зрошення земель, але й покривав поля шаром надзвичайно родючого мулу. Звичайно ж одній людині чи родині було не під силу прокопати зрошувальний канал, спорудити дамбу, розчистити іригаційні споруди від піску, занесеного вітрами з пустелі, вирубати дрімучі ліси та джунглі (Індія, Китай), а тому люди об'єднувалися й виконували такі роботи усією *сусідською (територіальною) общиною*. Земля була у власності усієї общини; також вона знаходилася у власності храмів та царів.

Для виконання робіт, пов'язаних з іригацією, вирубуванням лісів, прокладанням доріг, будівництвом храмів потрібна була неабияка робоча сила і лише ціла община могла впоратися з таким обсягом робіт. Однак згодом й общинники вже не справлялися з такими трудомісними роботами, що зумовило пошук інших джерел робочої сили. Таким джерелом стало обернення на рабів військовополонених. Поява *рабства*, поступова поява приватної власності, майнової нерівності призводять до розкладу в країнах Стародавнього Сходу первіснообщинного ладу і появи держав.

Спільні риси держав Стародавнього Сходу

- Отже, перші держави виникають ще в IV тис. до н.е., кожна із них має власну історію виникнення, розвитку, падіння, характерні особливості права. Але можна виділити *спільні риси*, пригаманні усім державам Стародавнього Сходу, а саме:
- 1 збереження значних пережитків первіснообщинного ладу, зокрема сусідської (територіальної) общини; значною була питома вага праці самих общинників у виробництві;
 - 2 відсутність на перших етапах розвитку приватної власності на землю;
 - 3 наявність колективного рабоволодіння (храмів, общин);
 - 4 домашній характер рабства, при якому раби мають майно, сім'ю тощо;
 - 5 створення *деспотичної форми правління*, тобто державного ладу, який характеризується необмеженою владою монарха. Це пояснюється необхідністю тримати в покорі рабів, захищати землі від нападів чужинців та самим нападати на них, особливим способом виробництва, необхідністю створення міцних оборонних споруд.

- 6 наявність трьох відомств, які здійснювали управління державою: відомства внутрішніх справ (фінансового), публичних робіт та військового. Відомство внутрішніх справ займалося управлінням країною, стягненням податків, здійсненням правосуддя, охороною внутрішнього правопорядку. Військове відомство організовувало оборону країни від нападів агресорів. Відомство публичних робіт організовувало будівництво іригаційних каналів, водосховищ, вирубування пісів, будівництво пірамід тощо. Усю систему органів управління очолював фараон, цар.

СУТЄВО

Резюме

- ① *Держава* – це організація політичної влади, системи органів управління, за допомогою яких здійснюється управління в інтересах усього суспільства чи певної його частини.
- ② *Право* – це система загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою.
- ③ *Причини утворення держав*: поява приватної власності, майнової нерівності, рабства, обміну, торгівлі, формування соціально-економічних класів.
- ④ *Найдавніші держави*: Шумер, Аккад, Хеттська держава, Вавилон, Ассирія, Персія, Єгипет, Індія, Китай та ін.
- ⑤ *Східна та Західна цивілізації відрізняються* неоднаковими формами власності на засоби виробництва, неоднаковим ставленням населення до природи, різною ідеологією.
- ⑥ *Причини появи держав у азіатському та африканському регіонах*: родючі землі, відносно сприятливі кліматичні умови, повноводні ріки.
- ⑦ *Спільні риси перших держав світу*: збереження сусідської обидви, відсутність (спочатку) приватної власності на землю, наявність колективного рабовладіння, деспотична форма правління, наявність системи трьох управлінських відомств (військового, фінансового, громадських робіт).

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Що таке держава та право?
2. Чи одночасно виникли держава та право?
3. Які, на Вашу думку, причини виникнення:

а) держави;	б) права;	в) рабства?
-------------	-----------	-------------
4. Як у історико-правовій науці тлумачиться термін “Стародавній Схід”?
5. У чому відмінності Східної та Західної цивілізацій?
6. Який внесок у розвиток людства зробили стародавньосхідні держави?
7. Які природно-кліматичні особливості стародавньосхідних держав?
8. Чи існувала на ранніх етапах розвитку держав приватна власність?
9. У чому відмінності між домашнім і класичним рабством?
10. Чим зумовлювалася необхідність запровадження у перших державах світу деспотичних форм правління?
11. Які органи управління стародавньосхідними державами Ви можете назвати?

План семінарського заняття (1 год.)

1. Поняття “держава” та “право”.
2. Загальна характеристика держав Стародавнього Сходу.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Особливості утворення перших держав.
2. Загальні характеристики стародавньосхідної цивілізації.

Завдання, вправи, тести

1. Поміркуйте, чому держава виникла раніше за право. Чи зумовлена поява права існуванням держави?
2. Причинами утворення держави, на Вашу думку, є:

а) законницькі походи;	б) виникнення рибства;
в) майнове розшарування суспільства;	г) обмін, торгівля;
г) Ваш варіант.	
3. До перших держав світу відносяться:

а) Франція;	б) Німеччина;	в) Індія.
г) Вавилон.	г) Королівство франків.	д) Китай.
4. Які територіальні рамки історичного поняття «Стародавній Схід»?
5. Чи існував у стародавніх державах інститут громадянства?
6. Чи була можливою, на Вашу думку, демократична форма правління у стародавніх державах Сходу?
7. Без яких винаходів стародавніх учених ми не змогли б обходитися сьогодні?
8. Земля у державах Стародавнього Сходу знаходилася в руках:

а) общинами;	б) храмів;	в) правителів;
г) приватних осіб;	г) глави сім'ї;	д) тільки роботодавців.

Додаткова література з теми

- Графський В.Г. Всеобщая история государства и права. Учеб. для вузов. - М., 2001.
 История Востока. В 6 т. - М., 1997.
 Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник. Вид 3-є. - К., 2001.
 Никифоров В.Н. Восток и всемирная история. - 2-е изд. - М., 1977.
 Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. - К.: Либідь, 2000.
 Тицик Б.В. Історія держави і права країн Стародавнього Світу. В 2 т. - Т.1 - Львів, 1999.
 Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1997.

Історія держави та права Стародавнього Вавилону

- Джерельна база • Утворення та розвиток Вавилонської держави • Суспільний лад • Державний устрій • Судова система • Збройні сили • Джерела права • Право власності • Zobов'язальне право • Сімейне право • Спадкове право • Кримінальне право • Судовий процес

СУТТЕВО!

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні:

- виділяти джерела історії та права Стародавнього Вавилону;
- змальовувати процес утворення та розвитку вавилонської держави;
- виділяти головні суспільні верстви та описувати структуру органів державної влади Стародавнього Вавилону;
- проаналізувати судову систему та структуру збройних сил Стародавнього Вавилону;
- охарактеризувати основні галузі вавилонського права (право власності, zobов'язальне, сімейне, спадкове, кримінальне) та судовий процес.

Ключові поняття та терміни

• Месопотамія	• Хаммурані
• Межиріччя	• Закони Хаммурані
• Шумер	• Ілку
• Вавилон	• тірхату
• Вавилонія	• тамкари
• патесі	• жерці
• лугаль	• раби
• авелуми	• обцинники
• мушкенума	• ордалії
• вардуми	

Джерельна база

Джерела історії Стародавньої Месопотамії поділяються на три групи:

1. *старомесопотамські писемні пам'ятки*; вони збереглися порівняно добре, бо виконані на тривкому матеріалі – висушених на сонці чи випалених на вогні табличках. Відомо понад півмільйона таких текстів. Важливе місце у цій групі джерел посідають *юридичні пам'ятки*, незамінні для реконструкції

соціально-економічних процесів, політичної історії. Цінним доповненням до юридичних актів є *адміністративно-господарські документи*, виявлені в стародавніх царсько-храмових та приватних архівах. Важливе значення для дослідження політичної історії мають *пам'ятки царські надписи та аннали*¹, т.зв. "*царські еписки*", *стародавні хроніки, дипломатичні акти*.

2. *повідомлення античних авторів та Біблія*, насамперед цінними є повідомлення "батька історії" Геродота, а також Діодора Сицилійського, Страбона, Плінія Старшого, Плутарха, жреця Бероса. У Старому Завіті найдавніша історія Месопотамії не відображена, досить правдиво розповідається про відносини між єврейськими державами та Ассирією, Ассирією та Халдейським царством.

3. *пам'ятки матеріальної культури*

Вавлонія – держава початку II тис. до н.е. на півдні Месопотамії
Вавлон – стародавнє місто на півночі Месопотамії на березі Євфрату, розташоване на південний захід від сучасного Багдада.
Шумер – 1) стародавня країна; 2) одна із найдавніших цивілізацій Близького Сходу

Шумерська
глиняна
табличка

Археологічні розвідки в Месопотамії почалися в першій половині XIX ст. На жаль, вони довго здійснювалися хижацьким методом скарбощукацтва. Упродовж 1899-1914 рр. німецькі археологи розкопували Вавлон, у т.ч. й одне із семи чудес світу – *Висячі сади Семіраміди*. Доводиться із жалем констатувати, що непоправної шкоди виявленню та збереженню для науки месопотамських старожитностей нині завдають розкрадання їх приватними колекціонерами.

Чи тиште ви, що...

- Шумер як одна із найдавніших цивілізацій існував наприкінці IV – на початку II тис. до н.е. Він розташовувався на півдні сучасного Іраку.
- шумерська мова продовжує залишатися для нас загадкою, оскільки досі не вдалося встановити її спорідненість із жодною з мовних сімей.
- широко відома історія про великий потоп вперше зустрічається саме у шумерських історико-міфологічних текстах

Утворення та розвиток Вавилонської держави

У цій державі люди селилися з давніх часів. Уже в V-IV тис. до н.е. шумерійці перейшли до осілого способу життя, базуючи своє об'єднання на територіальній близькості, а не лише на кровній спорідненості. Уже в IV тис. до н.е. у

Месопотамії йшов процес зростання продуктивних сил, відбувалося соціальне розшарування.

На території Межиріччя й особливо на його півдні – у Шумері – виникло чимало невеликих держав, центрами яких були міста. Їх називали за назвою їх правителів (*патесі*) – *Ур, Урук, Еріду, Лагаш, Кіш* та ін. Їх взаємні характеризувалися постійними війнами. Довгі століття домінувало аккадське місто-патесіат Кіш, а на початку III тис. до н.е. лідерство перейшло до Лагаша.

На початку XXIV ст. до н.е. до влади прийшов цар-реформатор *Уруканіга*.

Суть його реформ:

- ці реформи мали за мету полігшити становище обличників, міської бідноти;
- зрамаи було повернуто їх землі, худобу, рабів, які були забрані в них багатими;
- зрамаи були заборолено чинити насильство над селянами під рецесниками;
- скорочено втричі винагороду жерцям за здійснення обряду латоронення¹;
- зняли наглядати із полів, місць ловлі риби;
- скорочено чиновницький апарат, обмежено розмір винагороди чиновниками;
- жінкам було заборолено тримати чоловічі гареми.

Дискусійна думка

Історики неоднозначно трактують соціальні реформи Уруканіги. Одні характеризують їх як соціальний переворот, а інші – як косметичний захід, призначений випустити пару із соціального котла. Так, український дослідник О. Крижанівський вважає більш слушною другу думку, бо цар-реформатор не здійснив навіть елементарної чистки державного апарату, та навіть доручив боротися з чиновницькими зловживаннями тим, хто ці зловживання найперше допуслав.

Реформи Уруканіги підбурили проти нього і власну знать, і родову аристократію інших країн. Проти Лагаша пішов війною цар *Умми*, наслідком чого стало спустошення Лагаша. У середині III тис. до н.е. гегемонія переходить до міста *Аккаду*. Його цар *Саргон* (Древній, Великий, Аккадський) створив могутнє *Аккадське царство*, яке проіснувало понад двісті років, до завоювання дикими *гумейськими племенами* (кутіями). Кутії порядкували у Месопотамії упродовж 125 років і за цей час розвели таку анархію, що було незрозуміло, хто ж є на троні.

Із часом шумерські міста настільки зміцніли, що почали визвольну боротьбу проти кутіїв. Гегемонія у шумерійці переходить до царства *Ура*; цим була створена нова держава – *Царство Шумеру й Аккаду* (XXII ст. до н.е.).

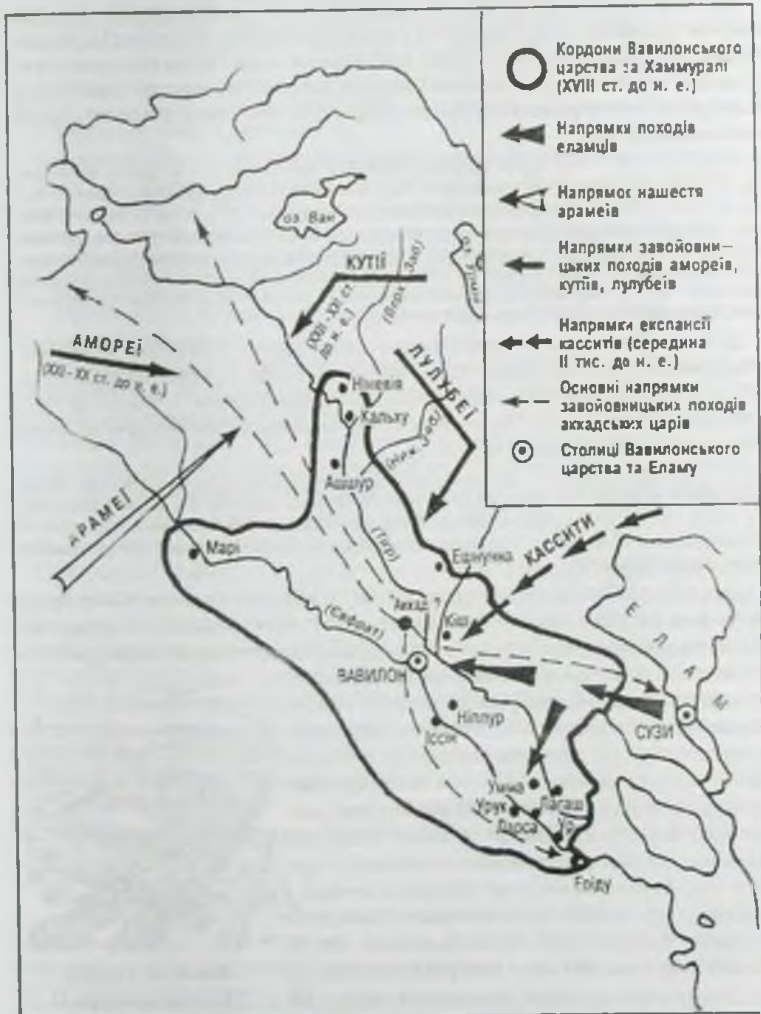
Основні риси Царства Шумеру й Аккаду

- ⇒ його розглядають як високоцентрализовану, майже тоталітарну державу;
- ⇒ царі зарісгувалися усією повнотою влади, їх ще за життя обожнювали.

¹ На відміну від стародавніх єгиптян, жителі Месопотамії покійників не балізамували, а хоронили у звичайних могилах, навіть без домовини, часом – у спільних подушках.

Кін IV тис. до н.е. – виникнення у південній Месопотамії понад 20 дрібних держав.
бл. 1895 р. до н.е. – піднесення Вавилону та перетворення його на центр нектлєжної держави.
XVIII ст. до н.е. – виникнення імперії з центром у Вавилоні.
1791-1749 рр. до н.е. – правління Хаммурапі.
1595 р. до н.е. – захоплення Вавилону касситами.
VI ст. до н.е. – загибель Вавилонської держави.

Карта 1*

* Джерело: Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. - К., 2000.

- ☞ економіку країни було повністю одержавлено,
- ☞ майже усе трудяге населення стало підневільними робітниками,
- ☞ роблячись цюка амант поступово змінався в державний апарат.

На початку XXI ст. до н.е. на урську державу напали кочові племена *аморитів* та *сумців*, і могутня колись держава розпалася. На руїнах Шумеро-Аккадського царства виник шерег дрібних князівств. Через кілька століть, коли на історичній карті з'явилось Вавилонське царство, шумери спробували відродити свою державність проте обидва їхні повстання потопили у крові вавилонський цар.

Увага! На жаль, джерела мовчать про те, коли і як виник Вавилон. Історики вважають, що він виріс із шумерського поселення Кадінгірра. Уперше Вавилон ("ворота божі") згадується в легенді про Саргона Древнього. Упродовж тривалого часу він нічим не виділявся серед інших месопотамських міст, але завдяки вдалому розташуванню на перехресті караванних шляхів, він швидко збагачувався. На авансцену близькосхідної історії Вавилон піднявся у XVIII ст. до н.е. завдяки сприятливій міжнародній ситуації та політичній грамотності царя Хаммурапі (1791-1749 рр. царювання).

За часів правління Хаммурапі Вавилон досяг нув вершини розвитку, значно розширено кордони держави (підкорено увесь Шумер, Ассирійську державу та ін.). Хаммурапі оголосив себе "найбільшим між царями", "царем царів", намісником бога на землі. Окрім цього за його вказівкою було складено великий збір законів (*про це мова йтиме далі*).

Цікаві факти За Геродотом окружність Вавилону – бл.90 км. Місто було оточене трьома стінами висотою бл. 22 м. і шириною 6-8 м. кожної. Воно було забудоване палацами, храмами, 4-5-поверховими будинками. Тут розташовувалося одне з семи чудес світу – Вісячі сади цариці Семіраміди.

Після смерті Хаммурапі вавилонський трон дістався його синові *Самсуїлуну*, котрий як ніг підтримував міжнародний авторитет держави. Але уже на дев'ятому році його царювання у країну почали просячуватися ірські семітські племена *касситів*. Приходом касситів скористалися шумерські міста, які спробували відродити свою державність. Самсуїлун із величезними зусиллями розгромив цей сепаратистський виступ шумерів. Однак невдовзі шумери знову повстали, причому були підтримані семітською "*Крайною моря*", яка виникла на узбережжі Перської затоки. Семітські війська завдали поразки вавилонській армії. У цей же час у Месопотамію вторглася армія *хеттів*¹.

Вавилон так ослабнув, що його легко завоювали племена "Крайни моря". Вони заснували т.зв. *II Вавилонську династію*. Проте наприкінці XVI ст. до н.е. її повалили *кассити*, заснувавши свою - *III*

Вавилон в епоху Навуходоносора II

¹ *Хетти* – народ, який проживав у центральній частині Малої Азії

Вавилонську династію. Касситський період історії Вавилону тривав упродовж чотирьох століть (до середини XII ст. до н.е.)

Особливості Касситської Вавилонії

- ▶ поступово централизоване державне господарство ліквідувалося;
- ▶ економічне життя Вавилону не заглогло, але переживало певний застій;
- ▶ держава активно будувала дороги, налагодила надійну поштову караванів, опікувала торговельним;
- ▶ саме у касситську добу аккадська мова, діалектом якої були вавилонська, стала міжнародною мовою дипломатів.

Зі середини II тис. до н.е. почастишали воєнні конфлікти Вавилону з Ассирією. Зі сходу на Вавилон вчиняли спустошливі набіги *еламіт*. Лише за *Навуходоносора I* (1126-1105 рр. до н.е.) було прогнано касситів, завдано воєнної поразки Ассирії. Однак відродити державу не вдалося. Упродовж кількох століть Вавилон переживав серію дворічних переворотів і у IX ст. до н.е. потрапив під владу Ассирії. Запад Вавилону тривав до кінця VII ст. до н.е., поки на руїнах Ассирійської імперії не виникло могутнє, але недомовичнє *Нововавилонське царство*.

Найвидатнішим правителем доби Нововавилонського царства був *Навуходоносор II*. Він здійснив грандіозні будівельні роботи, оточив Вавилон могутнім муром завдовжки 18 км., із 360 сторожовими вежами. Товщина мурів сягала 12 м., а тому взяти їх приступом було неможливо, але можна було спалити. Саме за Навуходоносора II було споруджено парадний в'їзд у Вавилон – *Ворота богині Іштар*. Для своєї дружини цар спорудив *Висячі сади Семіраміди*¹ – оперті на стовпи платформи терас, на яких у насипному ґрунті росли екзотичні дерева та кущі.

Після смерті Навуходоносора II над країною нависла загроза перської навали. Захищати державу було нікому. Племена та народи, силоміць переселені на окраїни нововавилонського царства ассирійськими та вавилонськими володарями, навпаки, поклали надію на перль-визволітелів. Влітку 539 р. до н.е. вавилонська армія була розбита перським царем *Кіром II*.

Вавилон увійшов до складу Перської імперії на правах автономії. За *Дарія I* вавилоняни двічі повставали, щоб повернути собі незалежність, але безрезультатно. Щоб надалі Вавилон був слухнянішим, Дарій I обклав його величезною даниною (30 тон срібла щорічно).

У другій половині IV ст. до н.е. Вавилон став резиденцією Александра Македонського. У 126 р. до н.е. Вавилон остаточно зруйнували *парфяни*.

Суспільний лад

У цю епоху суспільство ділиться на такі основні верстви, як *вільні та невільники* (раби). Закони Хаммурапі поділяли вавилонське суспільство на три соціальні стани: *авелуми* ("мужі", сини

¹ Це одне із семи чудес світу, до яких відносяться єгипетські піраміди в Ель-Гезі, Висячі сади Семіраміди, статуя Зевса Олімпійського, Мавзолей у Галікарнасі, храм Артемиди в Ефесі, Фаросський маяк, Колосе Родоський.

позини), *мушкенуми* ("покірні", "дрібний люд"), *вардуми* (раби) *Авелумамі* (авелумами) називали повноправних членів сільської чи міської общини, власників певної частки общинної землі. Як видно із "Законів Хаммурапі" *мушкенуми* користувалися обмеженими громадянськими правами в суспільстві. Так, за образу мушкенума передбачалося м'якше покарання, ніж за образу авелума. Майно мушкенума охоронялося меншим штрафом, здоров'я оцінювалося дешевше. Ким були мушкенуми, точно не встановлено. Ясно лише, що в цю соціальну групу входили також бідняки. Чи існували між мушкенумами та авелумами нездоланні соціальні бар'єри? Скоріше за все, ні, бо земля у Вавилоні вільно продавалася і купувалася, а тому мушкенуми могли придбати нерухомість й стати повноправними членами міської чи сільської общини, тобто авелумами.

Ще одна велика суспільна група – *тамкари*, – куди входили "грошовиті люди", банкіри, лихварі, торговці. Представники цієї групи мали велику вагу в суспільстві, значний вплив на державну політику. Це пояснюється великою питомою вагою торгівлі в житті вавилонського суспільства. Серед цієї верстви було багато землевласників та рабовласників. Значна кількість знайдених вавилонських торгових документів свідчить про існування великих торговельно-лихварських корпорацій, які зосереджували у своїх руках величезні багатства.

Одну із найпривілейованіших суспільних груп вавилонського суспільства становлять *жерці*. Храми володіли величезними багатствами, їм належали крапи землі, стада худоби, палаци та храми, безліч рабів. Жерці активно займалися торгівлею, лихварством, на їх користь населення платило податки, а також жерці отримували пожертви від царя, світської знаті, плату за культові обряди. Жерці довго зберігали у своїх руках юстицію, відігравали значну роль в урочищині. Саме в їх середовищі розвивалися різноманітні знання: математика, медицина, географія, астрономія. Жерці завдяки таким глибоким знанням могли передбачати повні, затемнення Сонця і використовували цю здатність у своїх цілях. Будучи згуртованими у привілейований клас, в умовах масової неписьменності, сліпої віри населення в надприродні сили, вони визначали у багатьох випадках основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави. У Вавилоні навіть існувало свято, під час якого царі повинні були складати перед жерцями корону, скипетр, щоб потім знову одержати їх з рук верховного жерця. Світська знать намагалася, як могла, обмежити всевладдя жерців і їх боротьба за лідерство впродовж століть йшла з перемінним успіхом.

Фігурка жерця

Окремим суспільним прошарком у Стародавньому Вавилоні були *воїни*. Державі було потрібне сильне військо, тому воєн піклувалася про воїнів, надавала

ім привілеї "Закони Хаммурапі", зокрема, обертали воїнів від жадібних шихварів та свавільних командирів. Заборонялося відбирати за борги чи купувати майно воїна, хіба що це була земля, придбана воїном додатково до царського наділу. Пограбування, продаж у рабство воїна командиром вважалися злочином і каралися смертю. Майно воїна успадковував його старший син, якщо він шов по стопах батька. Коли у воїна не було повнолітніх синів, то третина його майна залишалася вдові, щоб вона могла виростити дітей. Воїнів, які потрапляли в полон, викупували за кошти державної казни, за що він мав віддячитися державі сумлінною службою. Коли воїн капитулював в похід чи присидав замість себе найманця-непрофесіонала, і при цьому продовжував користуватися службовим майном, його страчували.

Основну масу вільних людей становили *вільні общинники*, ремісники, низи міського населення. Общинники спільно володіли землею, рабами, виконували різні повинності на користь держави й храмів, платили податки. Вони обирали своїх старост, діяли під контролем урядовців, збирачів податків. Саме общинники становили основну масу війська-оподчення. Їх працю широко використовували на обов'язкових публичних роботах. За виконання громадських робіт общинники одержували символічну платню, а іноді нічого, дуже мізерне харчування. Від непосильної праці та поспійного недоїдання вони часто гинули.

Найнижчу верству населення Вавилону становили *раби*. У "Законах Хаммурапі" багато уваги приділялося рабовласницьким відносинам. Основними джерелами рабства були полон, спадкове рабство, обернення на рабів правопорушників, продаж батьками дітей за борги, видання у рабство за злочини. Спочатку рабство носило домашній характер і чисельність рабів була обмежена. В основному існувало колективне рабоволодіння храмів, царського дому, общин. Рабів у Стародавньому Вавилоні таврували (голили пів олови чи робили спеціальне татуювання), нерідко тримали в кайданах. Закон дозволяв убивати непокірних рабів. Щоправда §282 Законів Хаммурапі дозволяв рабові скаржитися на свого пана в суд, однак судові процеси між рабами та їх власниками майже не практикувалися.

У порівнянні з класичним рабством, вавилонські раби могли мати сім'ю, власне майно і частково укладати угоди щодо нього, тобто раб виступав суб'єктом права у цивільних правовідносинах. Проте після смерті раба нажите рабом майно переходило до рабовласника, а отже раб не був повноправним власником свого майна. Надання рабам права володіти своїм майном мало на меті зашкввити раба в результаті його праці, підняти її продуктивність.

Характерно, що серед старовавилонських рабів існувала певна соціальна градация. Так, рабиня-наложниця користувалася перевагами перед іншими

Зіккурат Етемепанки
Сер. VII ст. до н.е.
Реконструкція

рабіннями, її саму та її дітей заборонялося продавати, після смерті пана вони усі стаали пільними (§§ 146, 171). Відпускалися на волю також колишні пільні вавилоняни, які потрапили в рабство за межами країни.

Держава усіляко підтримувала рабовласництво, опікала работоргівлю, допомагала розшукувати рабів-утікачів, карала за переховування чужого раба, за знищення на ньому рабського тавра тощо. У "Законах Хаммурапі" нічого не говориться про те, де використовувалися раби, а докладно йдеться про сферу використання найманої праці.

Сказане вище не дає приводу ідеалізувати становище рабів у Вавилоні, бо вони залишалися рабами у повному розумінні цього слова: їх продавали, купували, дарували, карали на розсуд господарів аж до смертної кари, за непослух сікли батогами. З метою запобігання втечі рабів таврували; усунення тавра без дозволу власника каралося, а саме: винному відрізали пальці (§226). Якщо ж якась людина обдурила лікаря, заявивши, що раб належить їй, і розпорядилася ліквідувати рабське тавро, то таку людину вбивали. Якщо ж лікар знав, що ця людина не є господарем раба, то йому відрізали пальці, якщо ж не знав, його звільняли від відповідальності (§227).

У нововавильонську епоху не лише збільшилася кількість рабів, але й сталися значні зміни у їх становищі. Розвиток продуктивних сил, удосконалення виробництва зробили попередні форми експлуатації малоефективними. Відсутність зацікавленості у результатах своєї праці позбавила раба стимулу до підвищення її продуктивності. Ось чому у добу нововавильонського царства починає практикуватися таке явище, як *відпуск рабів на оброк*. Щорічний оброк дорівнював 20% ціни самого раба, а крім цього раби повинні були систематично робити своїм панам "подарунки". Відпущені на волю раби іноді ставали власниками підприємств, рабів, займалися лихварством, навіть наймали на роботу вільних. Отже, у рабів, відпущених на оброк, була право- та дієздатність. Раби вступали у договірні відносини, укладали різного роду угоди, судилися один проти іншого. Проте такий "оброчний" раб міг стати боржником і потрапити у боргову кабалу. Рабовласникам було вигідно відпускати рабів на оброк, бо це дозволяло їм займатися своїми справами у той час, як їх раби без нагляду давали їм величезні прибутки. Юридично власник міг у будь-який момент позбавити оброчного раба волі, забрати усе майно, продати тощо. Значимо, що загалом кількість оброчних рабів була невелика, і в основному вони продовжували працювати під примусом наглядачів.

Цікаві факти

- Перші поселення на території Шумеру почали з'являтися вже в VI тис. до н.е.
- Деякі століть потрібно було для дешифрування шумерського клинопису.

Державний устрій

На чолі перших міст-держав у Межиріччі стояли правителі з титулом *патесі*, влада яких була деспотичною. Патесі видавав від свого імені закони, мав вищу виконавчу владу, був верховним

воєначальником, найвищим суддею, часто – найвищим жерцем, називаючи себе намісником місцевого бога. Населення приписувало патесі особливу могутність та надприродну силу, а саме: вважалося, що правитель має оберекти від нашествия ворогів, стихійних лих, наповнювати країну плодючою, примножувати кількість риб і звірів тощо.

Між окремими патесіатами точилася боротьба за лідерство. Підкоривши сусідні території, патесі-переможець присвоював собі титул *лудулі* ("великої людини"). Правителі починають вважати себе вже не просто намісниками богів, а власне богами, приписуючи собі магічну силу. До речі, Хаммурапі також вважав себе богом; його закони проголошують, що він призначений правити Вавилоном як син і спадкоємець бога Мардука; Хаммурапі називали "Сонцем Вавилону", "царем правди", якому ще один бог – Шамаш – доручив чинити правосуддя. Цар ставав божеством не залежно від того, в який спосіб він посів трон – у результаті успадкування, державного перевороту чи загарбницької війни. Зазначимо, що таке звеличення царів не завжди подобалося жерцям, які самі претендували на перші ролі у державі. Як свідчать листування Хаммурапі з чиновниками, цар контролював усі сторони життя суспільства, втручався у найдрібніші деталі управління. Допомагали йому всюдисущі чиновники при царському дворі та в адміністративних округах.

Поступове відділення від Вавилонської держави захоплених раніше територій, поява там своїх могутніх царів призвели згодом до послаблення царської влади. У II тис. до н.е. вавилонських царів уже не вважали богами, а лише їх намісниками, обранцями на землі, тобто звичайними людьми, але з не обмеженою владою.

Отже, цар стояв на чолі чиновницького апарату, верхівку якого він призначав особисто. Другою особою вважався *нубанда* – управитель царського палацу та маєтків. Він призначався царем з середовища заможних, знатних людей. Нубанда керував великим штатом двірцевих урядовців і слуг, усіма господарськими роботами, йому підпорядковувалися місцеві правителі та адміністрація, за дорученням царя він командував військом, займався судочинством.

Після нубанди йшли такі високі чиновники, як *скарбник*, *начальник царської гвардії й охорони*, *порадники царя*, *полководці*.

Оскільки держава була поділена на адміністративні одиниці (провінції), то необхідно з'ясувати структуру органів влади на цьому рівні. Провінції очолювали *місцеві патесі*: намісники царя, царські урядовці, потім – *губернатори (ісакку)*. Провінції поділялися на округи або області на чолі з *шакканакку*. Округи (області) ділилися на міста та общини; міста очолювали *рабіану*, а общини – *старійшини*.

Також у Вавилоні була величезна кількість *фіскалів*, які слідкували за своєчасним внесенням в казну населенням зерна, фінків, худоби, риби, податку сріблом і продуктами на утримання царського двору. Різні урядовці у супроводі воїнів та слуг роз'їжджали країною, виконуючи окремі доручення

царя, пубанди та інших високих сановників. Велике значення мали *писці (дубсари)*, які оформляли відповідні правові документи.

Увага!

Законодавство звертало велику увагу на експлуатацію, утримання іригаційної системи. Місцеві чиновники несли матеріальну відповідальність за забезпечення вологою орендованих ділянок царської землі. Якщо причиною низького урожаю визнавалося погане зрошення, то чиновник зобов'язувався виплатити за орендаря частку орендної плати, якої не вистачає.

Судова система

У ранню епоху всі спірні справи вирішували жерці, а місцем суду були храми чи прилеглі до них території. Поступово судочинство набуває світського характеру і переходить до *державних урядовців* (це було остаточно узаконено за Хаммурані), хоч довший час деяка участь жерців у судочинстві зберігалася. Суд ще не був відокремлений від адміністрації, тобто суддями були урядовці адміністрації: старости в общинах, управителі міст, округів, областей, намісники у провінціях. Справи вони розглядали спільно з колегою нібито присяжних або асесорів, у кількості 3-10 осіб. Функції асесорів виконували представники місцевої рабовласницької знаті, впливові горюдяни. Отже, *судочинство було колегіальним*.

В епоху Хаммурані з'являються вже *професійні судді*, яких призначав в основному цар. Одночасно зі судовими функціями вони перевіряли правильність сплати податків, контролювали управління царськими маєтками. Професійні судді також об'єднувалися у колегії по 3, 4, 8 суддів. Такі колегії діяли у кожному з округів і були підпорядковані безпосередньо цареві. Судді мали по кілька помічників, які готували справу до слухання, були порадниками суддів, хоч мали й окремі самостійні контрольні функції, а саме: вимагали у сторін докази, перевіряли достовірність документів тощо. У суді також служили "*воши суду*" – охоронці суду та судові виконавці, писці-секретарі.

Найвищим суддею вважався цар, який міг розглянути будь-яку справу, а також апеляції на рішення усіх інших судів. Йому належало право помилування. Судові функції над рабами мали їх власники. Зберігалися храмові суди, які судили самих жерців та залежне населення, яке проживало на храмових землях.

Цікаві факти

- З початку іі тис. до н.е. функції грошей виконує срібло.
- У середній за достатком вавилонській сім'ї було від 2 до 5 рабів.

• Втративши землю за борги, вавилоняни позбавлялися усього комплексу громадянських прав і не могли відправляти культ предків.

Збройні сили

Основною збройною силою Вавилону було *ополчення*¹. Спочатку воно складалося з усіх вільних людей і скликали його при потребі за наказом царя. В епоху Хаммурані виникло професійне військо,

Ополчення – востанові формивання, які в Стародавні часи та в епоху Середньовіччя формувалися із вільних селян, мшан, дворян та ін. груп.

основною силою якого була піхота та загони лучників, з'являються професійні найманці. Відповідні урядові щороку складали реєстри військовозобов'язаних вільних громадян, з яких комплектували армію. У ці реєстри не вносили жершів, великих рабовласників і землевласників, банкірів, високих урядовців. За службу воїни отримували від царя у володіння земельні наділи – "ітку" – разом із рабами. Особа, яка не повинна була служити у війську, мусила сплачувати певний військовий податок на утримання збройних сил. У разі потреби продовжували скликати ополчення.

Джерела права

Найважливішим джерелом права був *звичай*. Держава надавала деяким старим, первісно-общинним звичаям загальнообов'язкового характеру і невиконання їх вважалося караним діянням. Ці звичаєві норми були *писані та неписані*. З часом звичай пристосовували до нових умов, а в інтересах правлячих класів суспільства створюють нові звичаї. *Наведемо кілька прикладів старовавильонських звичаїв*: звичай викрадати наречену у батьків, звичай вбивати жінку за наявність у неї кількох чоловіків.

Другим важливим джерелом права, яке дуже швидко з'явилось у Стародавньому Вавилоні, був *закон*. Закони видавали патеси, дугали, і вони врегульовували різні аспекти суспільних відносин в інтересах держави, правлячих верств суспільства. Уже у давню епоху з'явилися збірники, написані клиновидним письмом, за якими можна твердити, що вже в III тис. до н.е. право у Месопотамії досягло високого рівня розвитку. До відомих збірників законів відносяться законодавство *Уруканіги* (бл. 2400 р. до н.е.), законник *Ур-Намму* (III тис. до н.е.), збірник законів правителя *Ешнунна* (61 стаття), законник *Літіт-Узінтара* (40 статей). Найвідомішим і найповнішим збірником є кодифікація царя *Хаммурапі*, на якій зупинимося докладніше.

Хаммурапі (роки царювання 1792-1750 до н.е.) склав свої закони на третьому році царювання й вони були записані на глиняних табличках. На 35-му році царювання за його наказом закони були висічені на чорному базальтовому стовпі. Цей стовп (висота – 23,25 м, об'єм – 1,9 м) знайдено у 1901 р. французькою археологічною експедицією у м. Сузи в Ірані на місці тодішнього Еламського царства. Ймовірно, стовп був туди вивезений як військовий трофей. Еламський правитель наказав у центрі стовпа почесити місце, ймовірно, для свого власного запису, але так і не зробив його. Стерту частину (35 статей) частково вдалося відновити завдяки наступним археологічним знахідкам. Отже, сьогодні цілком невідомі 21 стаття, а в чотирьох залишаються значні прогалини. Усього законник Хаммурапі складається із *282 статей, прологу і епілогу*. З цього збірника до нас доходить об'ємна картина суспільно-політичних, економічних і правових відносин у вавильонській державі.

У пролозі Хаммурапі вказує, що бог сонця та справедливості Шамаш з'явився йому увісні та розпорядився, щоб той встановив у країні "*право та справедливість*", деталізував, як зробити це, і подарував йому свої закони. На

стелі¹ є зображення царя, який стоїть у молитовній позі перед сидячим богом, котрий вручає йому закони. Отже, бог дає цареві закони, а той у свою чергу оголошує їх від свого імені всьому народові. В епілозі цар ще раз наголошує на необхідності дотримуватися цих законів, погрожує релігійними та світськими покараннями їх порушникам, проголошує свій обов'язок захищати усіх скривджених. У Законах Хаммурапі регулюються цивільні, зобов'язальні, шлюбно-сімейні, трудові, кримінальні та кримінально-процесуальні відносини. Цей збірник не має чіткої системи викладу матеріалу, але певна внутрішня система у кодексі простежується, зокрема:

розділ I (ст.1-5) присвячені суду та судочинству; вони спрямовувалися проти сваволі та тяганини у судах, встановлювалися відповідальність недобросовісних суддів;

розділ II (ст. 6-126) врегульовує питання власності, її захисту, встановлюються покарання за посягання на неї;

розділ III (ст.127-195) присвячений шлюбу, сім'ї, спадкуванню. У ньому розглядаються питання про форми й умови укладення шлюбу, можливі умови багатоженства, розлучення, майнові та особисті відносини подружжя, передбачені різні злочини проти сім'ї, про умови спадкування майна померлих;

розділ IV (ст.196-214) врегульовує злочини проти особи, її життя, честі та гідності;

розділ V (ст.215-282) містить норми щодо праці, її умов та оплати, знарядь.

Стела із Законами Хаммурапі

Чи знаєте Ви, що...

- ... на відміну від римлян і слов'ян, які писали закони на дерев'яних дощечках, старосхідні народи використовували камінь, якого було, на відміну від дерева, багато;
- ... стовп із текстом Законів Хаммурапі був виставлений на міській площі, щоб ніхто не міг аргументувати свою негідну поведінку незнанням права.

Мета видання законника Хаммурапі пояснювалася його автором так: *„щоб сильний не зловив слабого, щоб виявити справедливість до сироти та вдови, щоб чинити суд у країні, щоб до пригнобленого виявити справедливість...“*. Щоправда, його закони не є вже такі й справедливі, бо були створені, насамперед, в інтересах рабо-, землевласників, знатних.

Існують також й інші **причини появи** збірника законів Хаммурапі:

1. *на той час Вавилон став не лише державою, приєднавши до себе сусідні території, й у зв'язку із цим необхідно було запровадити на усій території єдині закони;*
2. *наміляння рабовласників, знати, киможних, жерців визначити свої права, привілей, захищати свій майно від претензій бідноти.*

¹ *Стела* – вертикально поставлений стовп чи плита з надписом, рельєфним чи живописним зображенням

3. сам цар прагнув згладити гострі протиріччя, які вже існували у вавилонському суспільстві з огляду на поглиблення прірви між різними соціальними верствами.

Авторитетна думка

“Закон і правосуддя були основоположними поняттями для стародавніх шумерів як у теорії, так і на практиці... Археологи знайшли тисячі глиняних табличок із найрізноманітнішими юридичними текстами: договори, угоди, заповіді, векселі, розписки, судові постанови. У Древньому Шумері учні старших класів присвячували чимало уваги вивченню законів і наполегливо освоювали важкі та специфічні юридичні формули, а також переписували зводи законів і судові рішення”.

С.Крамєр, відомий шумеролог

Право власності

Основними видами власності були *власність на землю, будівлі, рухомі речі*. Розрізняють такі *форми власності на землю*:

▷ *державна (царська);*

▷ *храмові;*

▷ *общи́нна;*

▷ *приватна;*

▷ *земля “ілку”*

Державною землею розпоряджався цар. Прибутки від цієї землі йшли у державну казну. Цар міг наділяти нею різних осіб. *Храмові землі* належали храмам на правах колективної власності жерців, які здавали її в оренду.

Общи́ну землю розподіляли між поселенцями шляхом жеребкування щороку, щоб уникнути образ і задрощів; община могла забрати у користувача-общинника його землю; общинну землю не можна було продавати, дарувати, заставляти, віддати за борги, передати у спадок. Сама ж община за погодженням із усім колективом могла свою землю продати, чи подарувати.

Приватна власність на землю існувала ще задовго до Хаммурапі. На межі приватної землі ставили “*кудурру*” (документ-камінь, на якому було висічено ім'я власника та державну печатку). Коші документів-каменів зберігали у храмах. Приватну землю можна було продати-купити без особливих ускладнень шляхом укладення угоди при свідках.

Земля “ілку” - це різновид державної, царської землі. Власне, це не тільки земля, а й цілий маєток разом із будівлями, рабами, садами. Такий маєток цар надавав у нагороду воїнам та урядовцям за службу. Ділянка надавалася *не у власність, а на час служби в користування*. Її могли передати у спадок синові, якщо він виконуватиме таку ж службу для царя. Все майно “ілку” було вилучене із цивільного обороту (заборонявся продаж, дарування, заповідання). Якщо хтось намірився купити майно та землю “ілку”, то угода вважалася недійсною, табличку із текстом угоди розбивали, а покупець втрачав усе заплачене (§37). У §40 було встановлено два винятки: “ілку” можна продати тамкарам (купцям) або людині, яка буде виконувати таку ж службу, як і попередній володільць “ілку”. Володільць “ілку” був зобов'язаний *особисто* виконувати державну службу. Якщо воїн найме когось іншого, щоб той пішов замість нього у похід, то його належало вбити, найнятій чоловік може забрати його будинок (§26). Якщо воїн потрапляв у полон, а його майно до моменту його повернення вже було передане іншому, то “ілку” йому повертали (§27).

Приватну власність у Вавилоні охороняли суворо. Винному у крадіжці

раба загрожувала смертна кара (§15). Того, хто сховав у своєму домі раба-утікача або допомагав рабові утекти, карали смертю (§16). Людина, яка затримала раба-утікача, повинна була повернути його, отримавши винагороду у розмірі двох сиклів срібла (§17). Злодія, що викрав майно царя чи храмів, чекала смертна кара, як і того, хто прийме з його рук вкрадене (§6). Коли людина купувала або принаймні брала на зберігання щось у дитини чи раба, до того ж без свідків і договору, то її вважали злодієм і засуджували до страги (§7).

Зобов'язальне право

Зобов'язання впливали з *договорів* та *правопорушень* (деліктів). Договірне право було досить розвиненим. Існувала чітко сформульована система договорів, яка свідчила про значну роль банків, лихварства у тогочасному суспільстві.

Для укладення договорів не вимагали дотримуватися якоїсь обрядовості, складних процедур. Вони укладались досить просто, в усній або письмовій формі, обов'язково при свідках. Проте переважала письмова форма укладення договорів: при укладанні окремих угод вимагалось ще й проголошення клятви, яка підкріплювала непорушність угоди. Свідки не ставили підписів на угоді, а їх імена, як і ім'я писця, зазначалися у тексті угоди. Сторони скріплювали укладену угоду своїми печатками або підписами. За невиконання умов договору боржник ставав рабом, хоч практикувалися й інші види відповідальності.

Договір купівлі-продажу та обміну. Така угода укладалася при свідках, як правило, у письмовій формі. Акт передачі речі супроводжувався символічним дотиком палички. Предметом купівлі-продажу були як рухомі, так і нерухомі речі. Часто траплялися договори купівлі-продажу рабів, ціна за яких коливалася від 4 до 20 сиклів у залежності від віку, статі, професійної майстерності раба. Передбачалися гарантії якості купленого раба, а саме: якщо протягом місяця після купівлі у раба чи рабині проявиться хвороба "бенну" (ймовірно, епілепсія), то покупець може повернути раба продавцеві й одержати назад свої гроші (§278). Відомими є угоди про купівлю-продаж дітей.

У договорі завжди зазначали *ціну предмета* у вигляді грошей (срібла) чи продуктів сільського господарства, тварин, рабів тощо. Допускали можливість купівлі-продажу у кредит, з відтермінуванням платежу на певний строк. У договорах купівлі-продажу містилися зобов'язання обох сторін не змінювати свого рішення; іноді передбачали штраф для сторони договору, яка надумає заперечити угоду.

Договір наймання. Вавилонське законодавство передбачало *наймання речей* та *наймання послуг*.

Договори оренди землі, садів були нетривалими – на рік, хоч траплялися й угоди до п'яти років за умови примноження орендованої власності новими насадженнями, ставків – рибою тощо. Найм садів, ставків здійснювався з оплатою $\frac{1}{2}$ або $\frac{1}{3}$ частини врожаю. При найманні цілени на перший рік орендар звільнявся від платні. Однак, орендаря не звільняли від сплати

домовленої суми чи частки врожаю, якщо він з власної виши не виростив врожаю; тоді розмір оплати встановлювали за аналогією з доходами сусідів (§42). Укладалися й договори наймання житлових приміщень.

Договір особистого наймання передбачав наймання рабів і вільних людей. Документи свідчать про наймання ткачів, мулярів, каменярів, столярів та ін. Оплата найманої праці коливалася від 8 до 12 сиклів на рік. Сільськогосподарським робітникам платили більше, ніж ремісникам. Оплату здійснювали сріблом або продуктами господарства – худобою, зерном тощо.

Закони Хаммурапі також урегульовували розмір оплати лікарів, ветеринарів, житлобудівельників. Винагорода лікаря за лікування хворого залежала від соціального та матеріального становища хворого: чим він був вищим, тим дорожче брали лікарі. Оплату праці, як правило, здійснювали після виконання роботи. Хоч відомими є договори, які передбачали передоплату.

Траплялося послання договору наймання із договором позики. Наймач давав найнятому наперед частину платні – ніби у позичку. Тим самим він міцно тримав його у руках, бо у випадку невиходу на роботу чи її незавершення найнятий працівник ніс відповідальність як неоплатний боржник й міг потрапити у боргову кабалу чи навіть у рабство.

Більшість найманих працівників були матеріальновідповідальними, бо їм вручали необхідні для виконання робіт знаряддя. А тому договори наймання передбачали встановлення відповідальності найманого працівника за цілісність цих речей. Напр., пастух ніс відповідальність за втрату худоби, відшкодовуючи вівцею за вівшу, волем за вола і т.д. Також пастух відповідав за зменшення поголів'я стада чи недостатнє його збільшення, а за вкрадену ним худобу платив у 10-кратному розмірі.

Будівельник підлягав відповідальності за недобросовісну роботу. Якщо споруджена ним будівля обвалювалася, то він відшкодовував усі збитки і відбудовував її за свій коштів. Якщо при цьому загинув власник житла, то будівельник підлягав страті. За якість своєї роботи відповідали й інші фахівці – лікарі, ветеринари тощо.

Договір позики. Цей договір укладали у письмовій формі (§66, 93). У період Першої Вавилонської династії лихварі надавали позики під великі відсотки – 50-60, іноді 80 чи й 100%. Несплата боржниками боргу чи навіть відсотків призводила до втрати ними, їхніми сім'ями волі. Це явище набуло у Вавилоні масового характеру. Оскільки Вавилон вів постійні війни, селяни, ремісники, міщани не могли працювати, а служили у війську, і змушені були позичати для своїх сімей гроші, зерно, потрапляючи при цьому у боргову позиттєву кабалу. Значна кількість боргових рабів-вавилонян значно ускладнювала соціальні відносини у державі, почалися масові виступи проти кабального законодавства. Зрештою, таке явище почало загрожувати самій державі, бо зменшувалася кількість війська, надходження податків у царську скарбницю, оскільки селяни-общишинники та ремісники були основними платниками податків.

З огляду на це Хаммурапі приступив до серйозної реформи боргового права, в ході якої передбачалося обмежити захлапність лихварів, захистити боржника,

пом'якшити його правову відповідальність, призупинити збільшення масштабів боргового рабства. Закони Хаммурапі ліквідували пожиттєве боргове рабство і встановили трирічний термін для відробітку будь-якого боргу. §117 з цього приводу передбачав: "Якщо людина має борг і віддасть за срібло або дасть в боргову кабалу свою жінку, свого сина чи дочку, то вони повинні служити в домі їх покупця чи кредитора три роки. На четвертій рік належить їх відпустити на волю". Тут нічого не сказано про самого боржника, а тому можна припустити, що або ця стаття законника стосується й самого боржника, або ж його взагалі звільняли від особистої відповідальності за борги. "Закони Хаммурапі" забороняли тримати в кабалі авелума.

На ліквідації пожиттєвого боргового рабства Хаммурапі не зупинився і захистив боржника та членів його сім'ї від жорстокого поводження кредитора (§§115,116): "Якщо заложник помер в домі кредитора від побоїв чи поганого ставлення, то господар заложника повинен звинувачити кредитора; якщо взятий у заклад є сином боржника, то належить убити сина кредитора, якщо рабом боржника – належить відважити 1/3 міни срібла і, крім того, кредитор втрачає усе, що позичив. Якщо ж заложник помер у домі кредитора без виши останнього, то боржник не має підстав для претензій". Також Закони Хаммурапі захищали боржника від самовільного захоплення його майна кредитором. Якщо кредитор, давши в борг срібло чи зерно, забере без відома й згоди боржника з його господарства позичене, то він повинен повернути назад забране та ще й втрачає усе, що дано у борг (§113).

Законник ураховує об'єктивні підстави несплати боргу, а саме: повільну, посуху тощо, у результаті яких боржника звільняють на цей рік від сплати боргу та відсотків на нього (§48). Серйозним пом'якшенням для боржника було право боржника відшкодувати взяті у борг срібло чи зерно будь-яким іншим майном. Якщо у боржника не було грошей для сплати відсотків за грошовою позикою, то ці відсотки він міг сплатити і зерном, плодами свого саду, наприклад, фініками (§66).

Окремі статті Законів царя Хаммурапі попереджали зловживання лихварів при видачі позички чи при одержанні позиченого. Якщо лихвар видасть менше грошей, ніж передбачено у договорі, відмірятиме зерно меншою міркою, при одержанні боргу стягнеть більше грошей, зерно мірятиме більшою міркою, то не позбавить його усього, що він позичав. Ймовірно, передача грошей, зерна проходила під контролем державного службовця (§95).

Незважаючи на позитивне значення реформ Хаммурапі, відсотки за договором позички все ж залишалися чималими, а саме: для зерна - 33,3%, для грошей - 20%. Збільшення відсотків загрожувало лихвареві втратою позиченого, хоч це не зупиняло лихварів у їх намаганнях обійти закон, траплялися випадки зіперечення кредитором отримання ним відсотків, невідача кредитором боржнику розписки тощо.

Закони Хаммурапі знають й інші види договорів, а саме: *договір зберігання, доручення, тозариства* та ін.

Сімейне право

Основною ланкою вавилонського суспільства була сім'я, яка мала яскраво виражений *патріархальний характер*. Шлюби були ранніми; дівчина виходила заміж у 12-14 років, а заручини відбувалися ще раніше. Шлюбному обряду передувало укладення певної угоди між нареченим чи його батьком та батьком нареченої. Це були свого роду заручини. Наречений робив дівчині подарунок, платив за наречену калім або *тірхату* – викупну платню за наречену, а тому вважав її своєю власністю, хоч розмір приданого дівчині часто перевищував розмір каліму (§162-164). Заручини не передбачали обов'язкового у майбутньому шлюбу, але вони накладали на обидві сторони певну матеріальну та моральну відповідальність. Так, якщо відмовлявся від шлюбу наречений, то він не міг вимагати повернення ні тірхату, ні шлюбного подарунка (§160). Якщо ж відмовлялася наречена, то її сім'я повертала все отримане у подвійному розмірі.

Дівчина у вавилонян виступала не як товар, а як рівноправна сторона у шлюбі. Про це свідчить форма укладення шлюбу: крім традиційного обряду, треба було укласти шлюбний договір, без укладення якого шлюб вважався недійсним (§128). Допускався шлюб вільного з рабинею (§70) та вільної з рабом; діти від такого шлюбу були вільними.

Дискусійна

думка

Сімейні відносини у Стародавньому Вавилоні інтерпретувалися по-різному: від ідеалізації до визнання домашнього рабства.

Придане (шерікту) ставало власністю дочки, але після одруження переходило у користування чоловіка, а після смерті дружини – до її дітей. Якщо дітей не було, придане повертали батькові дружини, а він у свою чергу мав повернути чоловікові викупну платню. Придане також повертали жінці у випадку смерті чоловіка, розлучення з ініціативи чи з вини чоловіка. Придане залишалося чоловікові, коли розлучення було наслідком негідної поведінки дружини.

Основною формою шлюбу у Вавилоні була *моногамія* – парний шлюб, хоч для чоловіків допускалися винятки. Зокрема, чоловік міг одружитися вдруге, а свою першу дружину залишити як рабинею, якщо *"вона буде негідно себе поводити, розоритьме свій дім, нехтуватиме чоловіком та ганьбитиме його"* (§141). У такому випадку чоловік може розлучитися із дружиною, не повертаючи їй приданого. Чоловік міг розірвати шлюб у будь-який час, а дружина могла вимагати розлучення лише у таких випадках:

- ❖ *Коли її необгрунтовано звинувачують у зраді,*
- ❖ *Коли зріджує чоловік і нехтує нею як дружиною,*
- ❖ *Коли чоловік залишив хату та місцевість,*
- ❖ *Коли дружини хвора, а чоловік привів у дім наложницю*

Жінка могла вільно укласти будь-які угоди, купувати чи орендувати майно, займатися торгівлею, лихварством, та все ж вона займала у сім'ї другорядне становище. У окремих джерелах навіть уважається, що вона була настільки штурканою істотою, вона навіть не могла сказати чоловікові те, що вона про

нього думає. Як писав поет Байрон, шлюб у Вавилоні нічим не відрізнявся від рабства.

Чоловік міг продати дружину та дітей у рабство, міг застосувати до дружини фізичні покарання, віддати в кабалу за свої долішлюбні борги. Сімейне майно належало чоловікові і після його смерті переходило не до вдови, а до старшого сина, на якого покладалася турбота про помертвий культ батька. Хоч закон іноді й ставав на захист жінки, він робив це не для захисту її людської гідності, а з огляду на те, що наруга над жінкою сприймалася як образа її чоловіка, опікуна, суспільства.

Ворота Іштар.
Реконструкція

В одному із шлюбних контрактів, укладення якого було обов'язковим, читаємо: "Рімум, син Шахматума, взяв собі за жінку Баштум, доньку Белісуни, жриці бога Шамаша, дочки Ісбітума. Якщо Баштум мовить Рімуму, своєму чоловікові, "ти мені не чоловік", її зв'яжуть і кинуть у воду. Якщо Рімум скаже Баштум, своїй жінці, "ти не жінка мені", він заплатить їй 10 сиклів срібла як плату за розлучення".

Покохати іншої заміжня вавилонянка могла лише ціною власного життя. Якби у чоловіка закралася підозра про подружню зраду, жінці залишалася тільки кинутися у воду (скласти "очищувальну клятву"). Будь-хто сторонній, хто бездоказно звинувачував чужу дружину у недостойних вчинках, притягувався до відповідальності і суворо карався (§127). Та все ж вавилонянка у деяких випадках мала право на розлучення, могла вийти заміж вдруге, коли ставала вдовою чи коли її чоловік потрапляв у полон (щоправда, коли чоловік повертався з полону, він міг знову забрати свою дружину до себе). Другий шлюб, укладений жінкою, перший чоловік якої втік з місцевості, залишався чинним навіть тоді, коли він повертався й вимагав повернення дружини. § 153 Законів Хаммурапі проголошував, що якщо дружина "дасть вбити свого чоловіка через тишого мужичку", то її слід "посадити на пил".

Придане належало жінці, на випадок розлучення вона забирала його собі, а заодно й частину спільно нажитого майна. Соціальний статус у Вавилоні визначався за жінкою – син вільної вавилонянки і раба вважався вільним, а рабині і вільного – рабом (§170-171, 175). З хворою жінкою чоловік міг розлучитися, однак не міг прогнати її з дому, мав до кінця її днів утримувати (§148).

Поширеним явищем у Вавилоні була проституція – побутова і храмова. За свідченням Геродота, кожна вавилонянка мала бодай раз у житті віддатися за безціль першому стрічному в храмі богині кохання Іштар. Бідняки віддавали за плату в будинки розпусти своїх малолітніх дочок. Для фахової підготовки жриць кохання існували спеціальні школи. Вавилонська повія

Алебастрова
фігурка жінки з
храму Іштар

могла зробити непогану кар'єру, і навіть вибитися в царіш.

“Закони Хаммурапі” оберігали моральність суспільства, зокрема встановлювали жорстокі покарання за наклеп, несправедливі свідчення, за образу дітьми батька чи опікуна.

Діти повністю залежали від влади батька, який міг віддати їх у боргову кабалу, продати у рабство, віддати за договором найму як робочу силу, віддати дочку в храмові наложниці. Досить широко практикувалося усиновлення (удочеріння), особливо - у бездітних сім'ях, а також в сім'ях, де були потрібні додаткові робочі руки, а рабів не було за що купити. Усиновлювали також позашлюбних дітей, напр., дітей від рабині, щоб надати їм законний статус. Усиновлення здійснювалося за згодою дітей, без якої воно не визнавалося законним (§186). Усиновлювач, як правило, не міг відректися від своїх дітей, за деякими винятками, напр., після усиновлення в нього народилися власні діти¹, якщо усиновлений відрікався від своїх названих батьків (за це йому відрізали язика). Усиновлений міг відмовитися від названих батьків, якщо усиновитель-ремісник не навчив його свого ремесла або не включив у число рідних дітей.

Спадкове право

Упродовж тривалого часу спадкоємцями визнавали лише синів, а дочок - тільки у випадку відсутності синів. Згодом дочок прирівняли у спадкових правах до синів. Якщо діти помирали швидше або відмовлялися від спадку, то спадкоємцями ставали внуки, а якщо їх не було - брати померлого, батько, брати батька. Діти успадковували майно і *ривних частинках*. Усиновлені діти успадковували на однакових правах із рідними. Якщо у померлого було кілька дружин, то усі діти мали рівні спадкові права. Діти від рабині, яких батько визнав своїми, спадкували тільки рухоме майно.

Одружені сини також мали право спадкування. Щодо заміжніх дочок, то в законах про це безпосередньо нічого не сказано. Однак у §183 зазначено, що дочка, народжена від наложниці, яка при одруженні брала від батька придане, не брала участь у спадкуванні його майна. Можливо, це стосувалося й інших дочок.

Придане померлої матері усі діти ділили порівну, до чоловіка воно не переходило. Після смерті чоловіка до дружини переходило її придане й її залишалися подарунки чоловіка. Дружина також зберігала за собою право мешкати у будинку померлого чоловіка.

Майно раба після його смерті переходило до господаря.

Про таку форму спадкування як *таповім* у Законах Хаммурапі не йдеться. Зазначимо лише, що спадкодавці могли робити переваги на користь окремих спадкоємців, напр., батько міг позбавити сина за якусь провину усього спадку чи якоїсь його частини.

¹ У такому випадку усиновитель повинен виділити усиновленому 1/3 спадкової частини його дітини.

Кримінальне право

Злочини за Законами Хаммурапі можна

поділити на такі групи:

1. *проти держави* – недонесення на змову, бунт, невиконання військового обов'язку (§§26, 33, 109 та ін.);
2. *проти порядку правосуддя* – неправдиве звинувачення (§§1,2,3,11,126, 127);
3. *проти життя та здоров'я* (§§ 153, 218);
4. *проти майна* – грабунок, крадіжка (§§6, 14, 16, 21, 22-25);
5. *проти моралі*;
6. *проти честі та гідності*;
7. *професійні злочини* (лікаря, ветеринара, будівельника).

Антидержавні злочини. Хаммурапі згадує про покарання за надання титулку злочинцям, про недонесення на змовників, які планують антидержавний виступ. §26 під страхом смерті зобов'язує воїнів (редума і баірума) за першим наказом властей іти в похід, їм забороняється мати заступника, якого можна послати у похід замість себе.

Злочини проти порядку правосуддя. §5 передбачає, що коли суддя змінить свій вирок (під чийось тиском чи за хабар), то він має сплатити вартість позову у 12-кратному розмірі й його позбавляють права займати суддівську посаду. Передбачені покарання за принципом таліону за неправдиві свідчення в суді і бездоказні звинувачення.

Злочини проти життя та здоров'я особи. Неумисне чи з необережності вбивство каралося смертю. §153 передбачає, що дружину за вбивство чоловіка саджали на палю. Крім вбивства, законодавство виділяло різні тілесні пошкодження, каліцтва. Напр., §218 передбачає, що якщо лікар-хірург спричинив хворому каліцтво або ж в результаті операції хворий помер, то йому відрізали руку; якщо ж хворим був раб – лікар лише відшкодував вартість раба при заподіянні смерті чи сплачував господареві 1/2 вартості раба – за каліцтво. За інші види тілесних ушкоджень карали за принципом таліону. Так, якщо хтось комусь зламав кістку, йому належало зламати кістку, за вибите око відплачували вибитим оком. Характерно, що цей принцип таліону застосовували тільки між рівними за соціальним статусом людьми: авелум щодо авелума, мушкенум щодо мушкенума. За удар по щіці рівного за соціальним статусом і походженням винний має заплатити йому штраф, а за такий же вчинок особи з вищих соціальних груп, винний одержував 60 ударів канчуком (§202, 203, 204). Якщо ж раб ударить вільного, йому відрізали вухо (§205).

Майнові злочини. До них відносять посягання на будь-яке майно – царське, общинне чи приватне. За крадіжку царського чи храмового майна загрожувала смертна кара не тільки злодієві, а й особі, яка прийняла з його рук крадене. Коли об'єкт крадіжки був незначним, то злодій повинен був повернути вартість краденого у 30-кратному розмірі, а в іншому випадку його чекала смертна кара (§6).

Судовий процес

Через загальнодоступність законів вавилоняни приохотилися до сутяжництва, особливо у справах продажу та оренди майна, тож без роботи судді не сиділи. У державі вже склалося процесуальне право, яке вимагало від суддів не обмежуватися заслуховуванням свідків, а проводити розслідування у справі. “Закони Хаммурапі” встановили карну відповідальність за неправдиві свідчення; вони, як і неправдиве звинувачення, каралися за *принципом таліону*, тобто тим самим покаранням, яке чекало на звинуваченого, в разі, коли б його вину було доведено. Загалом, судові зловживання, хабарництво були звичними явищами у вавилонському суді.

У Вавилоні нерідко складні судові справи вирішувалися за допомогою:

1. *“божого суду”*, тобто клятви іменем богів (вважалося, що боги неодмінно покарають того, хто дасть неправдиві свідчення, тому відмова дати клятву прирівнювалася до визнання своєї вини);

2. *водних ордалій* (звинуваченого кидали в річку і якщо він випливав, вважали його невинним; у середньовічній Європі, навпаки, щоб судді визнали звинуваченого невинним, йому треба було тонутися).

Дискусійна думка

Учені по-різному трактують “Закони Хаммурапі”. Одні вважають їх своєрідним звітом царя перед богами про своє “мудре” і “справедливе” володарювання, інші – збірником добрих побажань, моральним кодексом, здатним продемонструвати “розрив між становищем (у державі) і намірами уряду”, треті – чинним законодавством, покликаним доповнити й узагальнити звичаєве право міських общин. “Закони Хаммурапі” вважають казуїстичною пам’яткою, тобто вони відображали лише спірні випадки, коли був потрібен верховний арбітраж царя та його чиновників.

Додатки

Додаток 1. Закони царя Хаммурапі (витяги)

- 1) Якщо людина почне, клянучись, звинувачувати іншу людину у вбивстві, але не доведе цього, то її потрібно вбити.
- 2) Якщо людина звинуватить іншу людину у чаклунстві, але не докаже цього, то звинувачений має піти до Ріки¹ і кинутися у воду. Якщо Ріка поглине його, то звинувачувач може забрати його дім, коли ж Ріка цю людину очистить і вона залишиться неушкодженою, то того, хто звинувачував її у чаклунстві, треба вбити, той, хто скавав у Ріку, одержує дім того, хто його звинувачував.
- 3) Якщо людина виступить у судовій справі свідком звинувачення, але не докаже цього, і якщо ця судова справа стосувалася життя, то цю людину треба вбити.
- 4) Якщо ж вона виступила для свідчення з приводу зерна чи срібла, то вона повинна нести покарання, що застосовується у такій судовій справі.
- 5) Якщо суддя розібрав справу, виніс рішення і виготовив документ із печаткою, а потім рішення своє змінив, то цього суддю варто викрити в зміні рішення, і він повинен сплатити суму позову у цій судовій справі в дванадцятикратному розмірі, крім того, у зборих його повинні зіпнати з його суддівського крісла, і він не повинний повертатися і засідати разом із суддями в суді.

¹ Мається на увазі священний для вавилонян Євфрат.

- 6) Якщо людина украла надбання бога або палацу, то цю людину треба вбити, а також того, хто прийме з її рук украдене, треба вбити.
- 7) Якщо людина купила з рук сина людини чи раба людини або срібло, або золото, або раба, або рабину, або вола, або вівцю, або осла, або ж що б то не було без свідків чи договору чи ж прийняла на збереження, то ця людина - злодій, вона повинна бути убита.
- 8) Якщо людина украла або вола, або вівцю, або осла, або свиню, або ж човен, то, якщо це належить богу чи палацу, вона повинна заплатити в тридцятикратному розмірі, а якщо це належить мушкенуму, вона повинна відшкодувати в десятикратному розмірі. Якщо злодій не має чим платити, він повинний бути убитий.
- 9) Якщо людина, у якій щось пропало, знайшла свою зниклу річ у руках іншої людини, і той, у чих руках була виявлена зникла річ, сказав: «Продавець мені її продав, при свідках я її купив», а хазяїн зниклої речі сказав: «Я приведу свідків, що знають мою зниклу річ». Потім покупець привів продавця, що продав йому цю річ, і свідків, при яких він її купив, і хазяїн зниклої речі привів свідків, значущих його зниклу речі, то судді повинні розглянути їхню справу, а свідки, перед якими купівля була зроблена, і свідки, які знають зниклу річ повинні розповісти перед богом те, що вони знають, і тоді продавець - злодій, він повинний бути убитий. Господар зниклої речі може забрати свою зниклу річ, а покупець може взяти з будинку продавця срібло, що він віддав.
- 10) Якщо покупець не привів продавця, що продав йому цю річ, і свідків, перед якими він її купив, а хазяїн зниклої речі привів свідків, що знають його зниклу річ, тоді покупець - злодій, він повинний бути убитий, а господар зниклої речі може свою зниклу річ забрати.
- 11) Якщо господар зниклої речі не привів свідків, які знають його зниклу річ, то він - брехун, він звів наклеп і повинен бути убитий.
- 12) Якщо продавець помер, то покупець може взяти в будинку продавця суму позову цієї справи в п'ятикратному розмірі.
- 13) Якщо свідків цієї людини немає поблизу, то судді повинні призначити їй термін до шести місяців, а якщо і на шостий місяць вона не приведе своїх свідків, то ця людина - брехун, вона повинна нести покарання у цій справі.
- 14) Якщо людина украла малолітнього сина іншої людини, то вона повинна бути убита.
- 15) Якщо людина вивела за миські ворота або палацевого раба, або палацеву рабину, або раба мушкенума, або рабину мушкенума, то вона повинна бути убита.
- 16) Якщо людина сховала у своєму будинку раба-втікача чи рабину, що належать чи папацу або мушкенуму, і не вивела їх на клич глашатая, то господар будинку повинний бути страчений.
- 17) Якщо людина піймала в степу раба-втікача чи рабину і привела втікача до його господаря, то господар раба повинен дати йому два сиклі (сикль – одиниця ваги, що дорівнює 8,4 г срібла) срібла.
- 18) Якщо цей раб не назвав свого господаря, то той, хто його упіймав, повинен привести його в панац, справа його повинна бути розглянута, а потім його повинні повернути його хазяю.
- 19) Якщо ж той, хто упіймав раба-втікача, затримав його у своєму будинку, а потім раб був склепений у його руках, то ця людина повинна бути убита.
- 20) Якщо раб утік з рук того, хто упіймав його, то ця людина повинна вимовити закляття перед богом панської раби і буде вільною від відповідальності.
- 21) Якщо людина змилася прокласти у будинку іншої людини, то поряд чим прокласти її треба абати та зарити.
- 22) Якщо людина зробила пограбування і була піймана, то ця людина повинна бути убита.
- 23) Якщо пограбник не був склепений, то пограбована людина повинна, кланучись, показати перед богом усе своє злиство, а грошода і староста на землі і території якої було зроблено грабунки, повинні відшкодувати їй, що у неї пропало.
- 24) Якщо при цьому було змушлено жити, то грошода і староста повинні віддати їй суму срібла: родичів пограбованого.

- 25) Якщо в будинку людини спалахне вогонь, а інша людина, що прийшла для гасіння пожежі, підняла свій погляд на добро господаря дому і взяла добро господаря дому, то ця людина повинна бути кинута у цей вогонь.
- 26) Якщо реду́м чи ж баіру́м (реду́м і баіру́м – воїни, які відбували службу у царя і одержували за це земельну ділянку та інше майно у користування), якому було наказано йти в царський похід, не піде чи, найнявши найманця, пошле його замість себе, то цього реду́ма чи баіру́ма треба убити, найнятий ним може забрати його дім.
- 27) Якщо реду́м чи баіру́м потрапить у полон, знаходячись на царській службі, а після нього його поле і садок будуть віддані іншому, і той буде відбувати його військову повинність, то якщо він повернеться і досягне свого поселення, треба повернути йому його поле і садок, і він сам буде відбувати свою повинність.
- 28) Якщо син реду́ма чи баіру́ма, що був узятий у полон у міцності, у стані нести службу, то поле і сад повинні бути віддані йому, нехай несе службу свого батька.
- 29) Якщо син його малий і він не в змозі нести службу свого батька, то третя частина, поля і саду повинні бути віддані його матері, і нехай його мати ростить його.
- 30) Якщо або реду́м, або баіру́м через справи служби кине своє поле, свій сад і свій будинок і буде відсутній, а після нього інший прийняв його поле, його сад і його будинок, і протягом трьох років ніс його службу, то якщо він повернеться і зажадає своє поле, свій сад і свій будинок, вони не повинні бути йому дані. Тільки той, котрий прийняв їх і ніс його службу, може нести їй і надалі.
- 31) Якщо він буде відсутнім тільки один рік і повернеться, то йому повинні бути віддані його поле, його сад і його будинок, нехай він сам несе свою службу.
- 32) Якщо тамкар викупив реду́ма чи баіру́ма, викраденого в полон при поході, і доставив його в його поселення, то якщо в його будинку маються засоби для викупу, він сам повинний себе викупити, якщо в його будинку немає засобів для викупу, він повинен бути викуплений храмом свого поселення, якщо в храму його поселення немає засобів для викупу, його повинен викупити палац, його поле, його сад і його будинок не можуть бути віддані за викуп.
- 34) Якщо декум або лубуттум (командирські посади в армії) візьме пожитки реду́ма, спричинить шкоду реду́му, віддасть реду́ма в найм, передасть реду́ма на суди сильнішому або візьме собі в дарунок, який дав реду́му цар, то цього декума або лубуттума треба вбити.
- 35) Якщо людина купила з рук реду́ма волів чи овець, яких цар дав реду́му, то вона втрачає своє срібло.
- 36) Якщо людина купить поле, садок або дім реду́ма, баіру́ма або того, хто дає прибуток, то їй табличку треба розбити, а також вона втрачає своє срібло. Поле, садок і дім повертаються господареві.
- 195) Якщо син ударив свого батька, то йому повинні відрубати пальці.
- 196) Якщо людина виколола око сину людини, то повинні виколоти їй око.
- 197) Якщо вона переломила кістку людини, то повинні переломити їй кістку.
- 198) Якщо вона виколола око мушкенуму чи переломила кістку мушкенуму, то вона повинна віддажити 1 міну срібла.
- 199) Якщо вона виколола око рабу людини або зламала кістку рабові людини, то вона повинна віддажити половину його купівельної ціни.
- 200) Якщо людина вибила зуб людині, рівній їй, то повинні їй вибити зуб.
- 201) Якщо вона вибила зуб мушкенуму, то вона повинна віддажити 1/3 міни срібла.
- 218) Якщо лікар зробив людині важку операцію бронзовим ножем і убив цю людину, або знімав більма людини бронзовим ножем і пошкодив око людини, то йому треба відізати пальці.
- 219) Якщо лікар зробив важку операцію бронзовим ножем рабу мушкенума й убив його, то він повинен відшкодувати раба за раба.
- 220) Якщо він зніме бронзовим ножем його більма і пошкодить його око, то він повинен віддажити сріблом половину його купівельної ціни.

- 221) Якщо лікар зростив зламану кістку людині або виликував хворобливу пухлику, то хворий повинен заплатити лікарю 5 сиклів срібла.
- 222) Якщо хворий син мушкенума, то він повинен заплатити 3 сиклі срібла.
- 223) Якщо хворий раб людини, то хазяїн раба повинен заплатити лікареві 2 сиклі срібла.
- 228) Якщо будівельник побудував будинок людині і завершив його, то за один сар (сар – міра площі рівна 35 м²) будинку домовласник повинен йому дати в подарунок 2 сиклі срібла.
- 229) Якщо будівельник побудував людині будинок і свою роботу зробив неміцно, а будинок, що він побудував, завалився і убив хазяїна, то цей будівельник повинен бути страчений.
- 230) Якщо він спричинив смерть синові господаря будинку, то треба вбити сина цього будівельника.
- 282) Якщо раб сказав своєму господареві: «Ти – не мій пан», то він повинен викрити його я тому, що він – його раб, а потім його пан може відрізати йому вухо.

СУТЄВО

Резюме

- ① *Джерела інформації про Вавилон: старомесопотамські писемні пам'ятки, Біблія, повідомлення античних авторів, пам'ятки матеріальної культури.*
- ② *Суспільний лад: австуми, мушкенуми, вардуми.*
- ③ *Державний устрій: писесі, нубанда, скарбник, начальник царської гвардії та охорони, порадишки царя, полководці, чиновники на місцях (ісакку, шакканакку, рабіану та ін.).*
- ④ *Судова система: у ранню епоху судочинство здійснювали лише жерці, а згодом ця функція переходить до державних урядовців, професійних суддів. Найвища судова інстанція – цар.*
- ⑤ *Збройні сили: їх основа – ополчення, а з часів Хаммурапі з'являється професійне наймиче військо.*
- ⑥ *Джерела права: звичаї (писані, неписані), закони (збірники Уруканіги, Ур-Намму, Ліліт-Уитари, Ешунна, Хаммурапі).*
- ⑦ *Судовий процес був загальнодоступним: судді проводили розслідування по справі; застосовувався принцип шпільону; часто судові справи вирішувалися за допомогою "божого суду" та водних ордалий.*

Плани семінарських занять (4 год.)

Семінар 1. Характеристика держави Стародавній Вавилон (2 год)

1. Загальна характеристика держав Стародавнього Сходу.
2. Утворення та розвиток Вавилонської держави.
3. Суспільний лад Стародавнього Вавилону.
4. Державний устрій Стародавнього Вавилону.

Семінар 2. Джерела і характерні риси права Стародавнього Вавилону (2 год)

1. Джерела права.
2. Загальна характеристика "Законів Хаммурапі". Структура збірника.
3. Регулювання права власності за "Законами Хаммурапі".
4. Зобов'язальне право. Основні договори:
 - а) купівля-продаж;
 - б) найм (особистий, майновий);
 - в) позика.
5. Шлюбно-сімейне право.

6. Спадкове право.
7. Кримінальне право:
 - а) класифікація злочинів;
 - б) специфіка покарань;
 - в) судовий процес, докази

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Які джерела історії Стародавнього Вавилону Ви можете назвати?
2. Яка відмінність між Вавилоном, Вавилонією та Месопотамією?
3. Хто із стародавніх мандрівників згадував у своїх описах Вавилон?
4. Які найвідоміші археологічні знахідки на території Стародавнього Вавилону Вам відомі?
5. Коли виникла Вавилонська держава?
6. Який внесок зробив цар Хаммурапі у розвиток Вавилонської держави?
7. У результаті яких подій Вавилон припинив своє існування?
8. Із яких суспільних верств складалося вавилонське суспільство?
9. Які органи влади складають управлінську піраміду Стародавнього Вавилону?
10. Яким був соціальний статус жерців у Стародавньому Вавилоні?
11. Із якою метою цар Хаммурапі створив свій збірник законів?
12. Який статус землі "ілку"?
13. Який порядок укладення договорів у Стародавньому Вавилоні?
14. Який шлюбний вік був встановлений для вавилонян?
15. Чи практикували вавилоняни усиновлення (удочеріння)?
16. Які покарання застосовували у Вавилоні до винних у скоєнні кримінальних злочинів?

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Історичні етапи розвитку Стародавнього Вавилону.
2. Стародавній Вавилон за правління Хаммурапі.
3. Історія збірника "Закони Хаммурапі"

Завдання, вправи, тести

1. Джерелами інформації про Стародавній Вавилон є:
 - а) аннали;
 - б) Закони Ману;
 - в) укази імператорів;
 - г) повідомлення Геродота.
2. Найважливіші археологічні знахідки на території Стародавнього Вавилону були зроблені:
 - а) у I тис. до н.е.;
 - б) у I тис. н.е.;
 - в) у I пол. XIX ст.;
 - г) у II пол. XX ст.;
 - г) у I пол. XX ст.;
 - д) на поч. III тис. до н.е.
3. Найдавнішими мешканцями Месопотамії були:
 - а) елети;
 - б) урарти;
 - в) аккадці;
 - г) шумери;
 - г) фінікійці;
 - д) айни.
4. До соціальної групи невольників належали:
 - а) талкари;
 - б) иветуми;
 - в) вардуми;
 - г) мшкенуми.
5. До найвидатніших правителів-реформаторів Вавилону належали:

- а) Рамзес II; б) Уруканізі; в) Шан Ян;
 г) Джосер; е) Хіміко; д) Лю Бан;
 є) Ларій I; с) Іосій

6. Назвіть міста-патесіати Межиріччя:

- а) Сідон; б) Кіш; в) Урук; г) Уртуру.
 є) Лідія; д) Лагаш; е) Анатолія; с) Іудея

7. Ворожими до Вавилону були такі народи (племена):

- а) перси; б) ассирійці; в) фіргійці;
 г) елламці; е) кассити; д) каски;
 є) хуррити; с) хетти; ж) амореї.

8. Які особливості правового статусу характеризують жерців?

- а) вони здійснювали функції судочинства;
 б) вони не могли мати у власності рабів;
 в) вони не могли займатися природничими науками;
 г) до них зостоговувалися найважчі види кримінальних покарань;
 е) вони брали активну участь в управлінні державою;
 д) вони сплачували податки

9. Правовий статус вавилонського раба характеризувало:

- а) можливість мати сім'ю;
 б) спроможність укладати цивільні угоди;
 в) неможливість виступати суб'єктами цивільних правовідносин;
 г) можливість мати у власності майно;
 е) неможливість застосування до раба фізичних покарань;
 д) можливість стати вільним

10. Складіть порівняльну таблицю базових характеристик правового статусу різних соціальних верств у Стародавньому Вавилоні (виділіть параметри для порівняння симкційно).

Параметри для порівняння	Жерці	Воїни	Общинники	Раби
Сплата податків				
Володіння нерухомістю та ін. критерії				

Додаткова література з теми

- Антонова Е. В. Месопотамія на путі к першым господарствам. - М., 1998.
 Бостан Д. М., Бостан С. К. Держава і право епохи становлення кастового суспільства. Навч. посібник. - Запоріжжя, 2000.
 Графський В. Г. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов. - М., 2001.
 Крамер С. Н. История начинается в Шумере/ Пер. с англ. - М., 1991.
 Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. - К., 2000.
 Макирчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник. Вид. 3-є. - К., 2001.
 Тицик Б. В. Історія держави і права країн Стародавнього світу. В 2-х т. Т. 1. - Львів, 1999.
 Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн: конспект лекцій. - Львів, 2001.
 Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн. - Част 1. Історія держави та права країн Стародавнього Сходу. - Львів, 2002.
 Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн. - Т. 1. Навч. посібник для юрид. навч. закладів і фак. - У 2 т. / За ред. В. Д. Ганчаренка. - К., 1998.

Тема 4

Історія держави та права Стародавнього Єгипту

• Джерела історії • Періодизація старосипетської історії • Природно-кліматичні умови • Населення • Зародження сипетської державності • Раннє Царство (Архаїчний Єгипет) • Стародавнє Царство • І Перехідний період • Середнє Царство • Нове Царство • Пізнє Царство • Джерела права • Право власності • Зобов'язальне право • Сімейне та спадкове право • Кримінальне право • Судовий процес

СУТТЄВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- ка знати основні джерела історії держави та права Стародавнього Єгипту;
- ка періодизувати старосипетську історію;
- ка описувати умови розвитку цієї держави;
- ка виділяти основні віхи старосипетського розвитку;
- ка характеризувати джерела та основні риси старосипетського права.

Ключові поняття та терміни

• фараон	• ном
• ієрогліфи	• номарх
• іригація	• візір
• Рамзес II	• раби
• Аменхотеп IV	• заповіт
• Стародавній Єгипет	• жерці
• гробниці	• піраміда
• Ніл	• Ж.-Ф. Шампольйон

Джерела історії

Їх можна поділити на такі групи:

1. *старосипетські писемні пам'ятки*; таких пам'яток збереглося чимало, бо сипетяни писали на "вічному" матеріалі (стінах, колонах храмів та гробниць, саркофагах, печатках, амулетах тощо); списаним папірусом часто пеленали мумії. З писемних джерел археологи приділяють найбільшу увагу *спискам фараонів*, викарбуваних на стінах храмів, копії містять імена фараонів, роки їх царювання. Цінну історичну інформацію містять

царські літописи ("Палермський камінь", "Стела П'анхі" та ін.), але до них потрібно ставитися критично, бо фараони мали звичку приписувати собі заслуги своїх попередників. Царські літописи істотно доповнюються "автобіографіями" єгипетських аельмож, але вони також не надто правдиві. Серед єгипетських письмових джерел майже відсутні юридичні документи та матеріали господарської звітності. Про наукове життя розповідають словники, заличники, астрономічні трактати, найцінніша у світі енциклопедія ("Енциклопедія Аменемопе"). Релігійне життя яскраво відображене у багатій заупокійній літературі ("Тексти пірамід", "Тексти саркофагів", "Книги мертвих");

Фрагменти Єгипетської
"Книги мертвих"

2. **повідомлення античних авторів та Біблія;** цінні повідомлення є у вавилонських, асирійських, кушитських та ін. іноземних надписах. Щодо Біблії, то її єгипетські сюжети стосуються майже виключно перебування стародавніх євреїв у цій країні. З античних авторів найповніше описав Єгипет "батько історії" Геродот, який у 445 р. до н.е. побував у Єгипті та описав клімат, культуру, побут стародавніх єгиптян. Також повідомлення про цю країну залишили Діодор Сицилійський, Страбон (описав природні умови, господарське життя), Пліній Старший (описав технологію виготовлення папірису), Плутарх Херонейський (описав релігію у праці "Про Ісіду та Осіріса"). Окремі повідомлення про Єгипет знаходимо у Платона, Аристотеля, Аристофана та інших античних мислителів. Звичайно, повідомлення греко-римських авторів про Єгипет не завжди достовірні, а тому ставитися до них потрібно критично;
3. **жасрові сцени, зображені на стінах храмів і гробниць;** ці реалістичні малюнки є незамінним доповненням до писемних джерел. Єгиптяни вірили, що ці зображення оживуть на тому світі; вони бажали, щоб небіжчик опинився у звичному для нього оточенні, а тому виконували їх якнайправдивіше;
4. **пам'ятки матеріальної культури;** вони стосуються різних періодів стародавнього Єгипту і є цінним доповненням до письмових джерел.

Найважливіші джерела з історії Стародавнього Єгипту – писемні пам'ятки – "заговорили" лише у 20-х рр. XIX ст., коли європейські учені розкрили таємницю ієрогліфічного письма. Це вдалося зрхобити геніальному французькому лінгвісту Ж.-Ф. Шампольону (1790-1832). 1822 р. став роком знайдення ключа до

дешифрування староегипетського письма і роком народження нової науки – *єгиптології*, батьком якої справедливо вважають Ж.Ф.Шампольйона.

Спроби проникнути у таємницю ієрогліфів робилися ще у сиву давнину, над та загадкою билися й античні філософи, історики, письменники. *“Вирізани на камені зображення – це малічні знаки”* – говорив римський поет Лукіан у I ст. н.е. *«Єгипетське письмо має символічний характер. Кожен ієрогліф позначає ціле слово чи навіть фразу»*, – передбачав історик Плутарх, який жив на межі I та II ст. Писали про єгипетські ієрогліфи й Апулей, і Геродот, і багато інших. Але потрібна була праця багатьох поколінь дослідників, щоб висувати усі таємниці єгипетського письма. Після дешифрування ієрогліфів перед нами являлася вся історія єгипетської величі, яку могли знайти тільки кілька тисяч років на березі Нілу.

Єгипетські ієрогліфи

Археологічне дослідження Єгипту почалося наприкінці XVIII ст. у зв'язку з військовою експедицією Наполеона Бонапарта в Північну Африку. Основні археологічні відкриття в Єгипті було зроблено в другій половині XIX ст. До XX ст. археологічні роботи велися на убогі кошти самих археологів, а потім їх почали фінансувати державні установи та меценати. За словами самих же археологів, в Єгипті *“не існує місцини, де удар лопатою не відкопав би на світ божий щось цікаве”*. На жаль, багато єгипетських старожитностей гинуть буквально на очах від загазованості атмосфери та підгрунтових вод, руйнується Великий сфінкс, кришається піраміди, “хворіють” царські мумії. Неправильних збитків завдає науці підпільна торгівля єгипетськими старожитностями. З приводу останнього німецький журналіст П.Елебрахт писав, що ниде в світі *“зажерливе бажання людей заволодіти захованими скарбами не виявляється так підступно, безцеремонно й обачно”*, як у Єгипті, і що *“ніде найбільш блюзірський вид пограбування – розриття могил – не став такою традицією, як у цій країні”*.

Періодизація старо-єгипетської історії

У системі літочислення стародавніх єгиптян не існувало ери. Відлік років єгиптяни починали заново після кожного перепису населення (він здійснювався раз у два роки) чи початку царювання нового фараона. Фараони нерідко ще за життя мали співправителів, тому протягом певного часу в державі володарювали одночасно два монархи, що ще більше заплутує хронологію. Для хронології староегипетської історії використовують царські списки, але вони дійшли до нас з пропусками. Першу періодизацію староегипетської історії склав жрець *Манефон*, когрий виділив Стародавнє, Середнє та Нове царства, причому помістив у кожен із цих періодів по 10 династій фараонів. Цю періодизацію в XIX ст. використав німецький єгиптолог *К.Р.Ленсіус*, який запропонував такий варіант:

* Див.: Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. – К., 2000. – С. 27.

Назва періодів	Династії	Дати
Додинастичний Єгипет		до 3100
Раннє Царство (Архаїчний Єгипет)	I-II	3100-2800
Стародавнє (Старе) Царство	III-VI	2800-2250
I Перелітний період	VII-X	2250-2050
Середнє Царство	XI-XII	2050-1750
II Перелітний період	XIII-XVII	1750-1560
Нове Царство	XVIII-XX	1560-1085
Пізнє Царство	XXI-XXX	XI-IV ст. до н.е.

Дискусійна думка

Хронологічне питання про початок розвитку Єгипетської держави до сьогодні не є розв'язане, розбіжності між ученими досягають велетенської цифри – 2079 років.

Кінцем стародавньої історії Єгипту одні вчені вважають 525 р. до н.е., коли країну завоювали перси, а інші – 332 р. до н.е., коли до неї вступили війська Александра Македонського.

Природно-кліматичні умови

Стародавній Єгипет був велетенським оазисом серед мертвих пустель Північно-Східної Африки. Він мав чіткі географічні кордони – скелясті гори й пустелі на сході та заході, нільські пороги – на півдні. Географічна ізольованість країни значною мірою зумовила неквапливість її соціально-економічного розвитку та майже виняткову самотність її культурного та релігійного життя. Єгиптологи вважають, що п'ять тисяч років тому клімат у Північно-Східній Африці був такий же, як сьогодні – пустельний, спекотний, без шпр року, літо змінювалося зимою щодоби (жаркий день і ночі зі заморозками). Особливо складними природні умови були у березні-травні, коли упродовж 50 діб шаленів *хамсін* – "червоний вітер пустелі", який засипав поля товстим шаром піску. Дощі випадали тільки в Дельті, і то раз на кілька років; єгиптяни їх не любили, бо дощі не приносили їм нічого, крім неприємностей. Щоб вижити за таких умов, люди будували іригаційні канали. Поступово люди переселялися до Нільської долини й усе життя країни залежало від цієї великої ріки. Ніл створював родючий і невибагливий до обробітку мулистий ґрунт. Єгиптяни, на відміну від населення Месопотамії, не знали катастрофічних повеней, голодом їм загрожувала не водна стихія, а навпаки – нестача води при низькому паводку. Ніл був основною транспортною артерією єгиптян. Рослинний та тваринний світ був надзвичайно багатим. Нільська долина була багата на запаси будівельного каменю – рожевого граніту, піщанику, вапняку, алебастру тощо. Маючи золото, мідну руду, єгиптяни завозили тільки олово, срібло та кедрову деревину.

Чи знаєте ви, що...

- Ніл – одна із найвеличніших рік у світі. Його довжина – 6500 км. Площа басейну – 2,8 млн. км².
- На думку учених, клімат Єгипту 10-12 тисячоліть тому був м'якшим, прохолоднішим, а атмосферних опадів тут випадало значно більше.

Таким чином, єгипетська цивілізація жила в набагато кращих умовах, ніж месопотамська, але аж ніяк не в ідеальних, бо:

1. для освоєння диких просторів єгиптяни працювали не покладаючи рук;
2. природа виявилася надто щедрою для трудівника, і не змушувала його дбати про удосконалення знарядь праці.

Населення

Єгиптяни, судячи зі стародавніх зображень, були людьми середнього зросту, широкоплечими, спортивної статури. Питання про походження (етногенез) єгиптян дискусійне, найчастіше припускають про їх переселення з Месопотамії. Стародавні єгиптяни дуже схожі за зовнішністю, вдачею на своїх сучасників. Їх об'єднує любов до природи, працьовитість, практичність, артистичність, і водночас – легковажність, мінливість настрою, бунтарство, самовдоволеність. Сучасники відзначають їх набожність, схильність до усього таємничого, патріотизм, гуманне ставлення до полонених, консерватизм мислення, рабське слідування традиціям.

Зародження Єгипетської державності

Перші поселення єгиптян в Нільській долині датуються VII тис. до н.е. Їхні ранньоземлеробські поселення склалися із кількох землянок і халуп. В VI-V тис. до н.е. такі поселення об'єднували по 12-13 халуп. На межі V-IV тис. до н.е. жителі країни вступили у мідно-кам'яний вік, навчилися користуватися саморобним бумерангом. В IV тис. до н.е. єгиптяни започаткували іригаційне будівництво, навчилися ткацтву, серед них з'являється майнова та соціальна нерівність і, ймовірно, перші раби-полонені.

Державність з'явилася в другій половині IV тис. до н.е. у формі адміністративно-територіальних одиниць – *номів*. У Ранньодинастичну добу у Верхньому та Нижньому Єгипті існувало відповідно 16 і 10 номів, а до кінця Стародавнього Царства їх кількість зросла відповідно до 22 та 20. Кожен ном займав територію, окреслену місцевою іригаційною межею й був автономним господарським та адміністративним організмом. На чолі нома стояв *номарх*, колишній родовий старійшина, який був головним адміністратором, очолював номове ополчення, виступав як жрець номової культури, керував іригаційним будівництвом. Номі постійно при найменшому послабленні центральної влади конфліктували між собою через господарські суперечності та на релігійному ґрунті.

Життєва необхідність централізованого контролю за розподілом паводкових вод Нілу неминуче веде до політичного об'єднання країни. Наприкінці IV тис. до н.е. єгипетські номі об'єдналися у дві держави –

Саркофат
Тутанхамона

Південні і Північні Царства, столицями (чи священними містами) яких були, відповідно, *Енхат* (*Hehen*) та *Буто*. Кожен із володарів цих царств прагнув стати повновладним володарем Єгипту.

ЗВЕРНІТЬ

☞ уже в V-IV тис до н.е. розпочалося спорудження зрошувальних каналів.

УВАГУ

☞ передумовою для виникнення в Єгипті централізованої держави стало створення єдиної системи іригаційного землеробства.

☞ слово, яке позначало область-ном, писалося в стародавньому єгипетській мові ієрогліфом, який зображав землю, розділену зрошувальною сіткою на ділянки правильної форми.

☞ система давньоєгипетських номів, яка сформувалася в IV тис. до н.е., залишалася основою адміністративного поділу до кінця його існування

Раннє Царство (Архаїчний Єгипет)

Першим загальноєгипетським царем став на рубежі IV-III тис. до н.е. *Менес* (*Menes*). Із воцарінням Менеса завершився Додинастичний період історії Єгипту. Утім, частина єгиптологів вважає, що створення єдиної Єгипетської держави – це тривалий, складний політичний процес, в якому брали участь і попередники, і наступники Менеса. Але Геродот саме Менеса назвав об'єднувачем Єгипту, ймовірно тому, що саме від нього о правителя почалося літочислення у Єгипті.

Близько 3100 р. до н.е. Менес розгромив військові сили Північного царства. На тому місці, де незабаром з'явилося місто Мемфіс, він побудував фортецю *Біла стіна*, а в ній – храм бога *Птаха*. Стародавні єгиптяни називали цю фортецю *Хет-ка-Пта* – “Палац духа Птаха”, а греки вимовляли цей топонім *Ей-кюттос* – Єгипет. Що ж до стародавніх єгиптян, то вони називали свою країну *Кемет*, тобто “Чорна”, протиставляючи чорну землю Нільської долини червоній пустелі. Своєю столицею Менес зробив верхньоєгипетське місто Абіюс.

Менес не зміг стабілізувати неспокійну політичну обстановку в державі, боми Нижнього (Північного) Єгипту ще довго не хотіли миритися з втратою політичної незалежності, наступникам Менеса довелося підкоряти їх силою. Лише за останнього царя Ддинастії – *Хасехемут* – відбулося політичне замирення країни.

Стародавнє царство

Стародавній Єгипет розвивався як надцентралізована держава, що пояснювалося специфікою природних умов, а саме: єгиптяни мали лише одну водну артерію, користуватися якою доводилося спільно всім номам, розгашованим ланцюгом уздовж річкової долини. У таких умовах політичне об'єднання країни могло відбутися лише під егідою одного із номів, а політичну стабільність могла забезпечити тільки сильна монархія. Упродовж доби Раннього Царства царська влада в Єгипті дедалі посилювалася. Максимальною централізація стала у період *Стародавнього Царства* (його інша назва – *Будівництво пірамід*). Стародавньоєгипетська релігія проголосила царя (фараона)

божеством. Уважалось, що навіть ім'я стипетського царя словилене містичної сили, а тому його боялися вимовляти. Найближчі родичі фараона вважали себе на вершині щастя, коли їм дозволяли поцелувати сандалю на нозі фараона, пиши ж смертні шували порох біля фараонових ніг. Життя фараона було до дрібниць розписане дворцевими правилами, фараон не міг і кроку ступити по за складним дворцевим ритуалом. Закони регламентували не лише державне, але й приватне життя фараона.

Царська влада опиралася на громіздкий адміністративний апарат, який виконував не лише фінансові, судові та поліцейські функції, але й здійснював контроль за сільськогосподарським виробництвом, піклувався про створення запасів зерна на випадок неврожаю, тобто керував економічним життям країни. Першим помічником фараона був *чати (vicer)*, колишній чаклун племені. Візиру підпорядковувалися усі відомства в державі, за винятком військового (його очолював один із *царевичів*). Підлегли візиру царедворці склалися виключно із царських родичів, хоч траплялися й винятки. Цей елітний прошарок виїждав для себе безліч усадьок посад, аби тільки бути ближче до державного корита, напр., "лікар лівого ока царя", "лікар правого ока царя", "майстер і носій царських сандалів", "сторож царського гардеробу", "керівник пустелі" тощо.

Для центрального адміністративного апарату був притаманний *дуалізм*, що має своїм корінням існування в Єгипті колишніх двох незалежних держав – Північного та Південного Царств. Так, у державі було дві скарбниці, два охоронці царської печатки, голову фараона увінчувала подвійна червонобіла корона.

На місцях представниками фараона були *номархи*, які всіляко прагнули до *сепаратизму*⁴, хоч й підкреслено демонстрували свою відданість трону.

Серед чиновників виділялися *писці*, які складали земельний кадастр, вели облік польових робіт; це був привілейований прошарок стипетського чиновництва, які звільнялися від сплати податків, від привселюдного побиття палицями за вироком суду, різних трудових повинностей. Цей кістяк стипетської інтелігенції був заражений бацилою чванства, ставився до простого люду з погордою.

В епоху Стародавнього Царства вже діяла добре налагоджена *судова система*, яка прийшла на зміну архаїчним общинним судам. Судам допомагала тримати народ в покорі поліція, наwerbована переважно з північів та лівійців, бо єгиптяни не хотіли в ній служити. Суди й численні канцелярії бюрократизованого стипетського суспільства були наскрізь корумповані.

Авторитетна думка

"...писці, збирачі податків й усі представники влади, включаючи найбідніших, нещадно утискували простий люд, обкрадаючи водночас і народ, і фараона. Судді без докорів сумління брали хабарі, за гроші виправдовували злочинця й засуджували невинного, надто бідного, щоб ми їм заплатити".

П. Монте, французький єгиптолог

Сепаратизм (лат. *separatus* – окремий) – прагнення до відокремлення, рух за відокремлення частини держави та створення нового державного утворення чи за надання частині держави автономії.

Ядром єгипетського *півня* було ополчення, проте в епоху Стародавнього Царства вже з'явилися постійні військові загони. Військом, як правило, керував той царевич, якого готували на трон.

Фараони доби Стародавнього Царства особливу увагу приділяли організації грабінницьких воєнних експедицій. Вони ще не мали звички приєднувати завойовані території до складу своєї держави, а просто дощенту грабували їх. Тому єгиптянам доводилося одну й ту ж територію завойовувати по кілька разів. Основними об'єктами воєнної експансії єгиптян були Нубія (запаси золота та слонової кістки), Лівія (промислова деревина та метали), Синайський півострів (поклади мідної руди). Внаслідок успішних військових походів міжнародний авторитет Єгипетської держави зростає.

Стародавнє Царство неадарма називається ще *епохою будівників пірамід*, адже в цей час споруджувалися велетенські царські гробниці, названі греками *пірамідами*. Ці рукотворні кам'яні гори, сам похоронний ритуал мали підтримувати в народі страх перед фараоном, підкреслювати ту соціальну прірву, яка лежала між ним та простолюдинами. Будівництво пірамід започаткував засновник III династії фараонів *Джосер*, гробниця якого була заввишки 60 метрів. Найграндіознішими були гробниці фараонів IV династії – *Хеопса* (146,5 м), *Хефрена* (138 м) та ін. Геродот писав, що піраміду Хеопса будувало 100 тис. єгиптян упродовж 30 років. У районі пізійських пірамід (Гіза – передмістя сучасного Каїра) хтось із фараонів, ймовірно Хеопс, наказав вирубати у скелі Великого Сфінкса – символ царя-переможця. Єгиптяни влаштовували своїм царям фантастично багаті похорони, з людськими жертвопринесеннями; у гробницю клали безліч усіляких речей, потрібних у посмертному житті. Поблизу пірамід жерці хоронили в спеціальних гробницях священних тварин. Окремі єгиптологи вважають, що такі досконалі пам'ятки архітектури, як піраміди, не могли збудувати підневільні робітники, а їх зводив "працелюбний і щасливий народ". Така концепція, мабуть, є ідеалістичною. Дискутується питання про призначення пірамід. У них убачають то царські мавзолеї, то кам'яні пророцтва історії, то гігантські зодокачки.

Досить примітивною була технологія спорудження пірамід, зводячи які єгиптяни не використовували підйомні механізми, ригування, а робили піщані насипи (коли будівництво храму закінчувалося, пісок вносили корзинами). Кам'яні блоки розміром до 70 м³ єгиптяни вирубували з масиву за допомогою важкого кам'яного молота, долота та дерев'яних клинків. їх забивали у скелю, поливали водою, клинки розбухали і відривали брилу по наміченій лінії. Потім брили шліфувалися долотом та піском. Кожна піраміда лише зовні здається гранично простою спорудою, внутрішнє ж планування вельми складне. Крім склепу для

Шестиступенева піраміда
Джосера

саркофаяга з мумією фараона в ній є система ходів, "вентиляційних каналів" і пасток для злодіїв.

Цікаві факти

Археолог так описує своє малопримне знайомство з одисю з пасток в піраміді: «Я присів навпочіпки й уважно оглянув із ліхтарем у руці вкриту пилом підлогу ніяких щілин не було. Та коли простягнув палицю далі і дужче вдарив підлогу частина її з легким шурхотом провалилася кудись униз. На мить розкрилася глибока чорна яма і звідти повіяло могильною воگیстю. Мало не втративши рівновагу, я відсахнувся, а плита майже безшумно стала на своє місце. І знову – ніякої щілини й цю плиту неможливо відрізнити від інших. Цій споруді минуло вже тридцять три століття, а пастка діяла бездоганно. Ще один крок – і я провалився б у яму і загинув би, як миша у мишоловці».

I Перехідний період

У другій половині III тис. до н.е. відбувалася криза царської влади, зумовлена поступовим скороченням царських володінь та економічним, політичним посиленням номової знаті. Джерела мовчать про те, що конкретно привело Єгипетську державу наприкінці Стародавнього Царства до політичної катастрофи. Фараони перетворилися на звичайних номархів, в країні запанувало беззаконня (напр., VII династія протрималася при владі лише 70 днів, і за цей строк царську корону приміряло 70 осіб!). Так Стародавній Єгипет вступив у *I Перехідний період*, про який джерела майже нічого не розповідають. Він тимчасово перестав існувати як єдина держава, розпавшись на окремі ному. Трапилося це близько 2250 р. до н.е. Близько двох століть Єгипет перебував на краю прірви, іригаційні роботи припинилися, чимало земель обезлюднили і перетворилися на солончаки, почастишали неврожайні роки, поширився канібалізм. *Успіхство постало перед дилемою – відродити централізовану державу чи перестати існувати.*

Центром тривалої боротьби за відродження єдиної держави став Верхній Єгипет, а нижньоєгипетські ному зайняли очікувальну позицію. Остаточно підкорив своїй владі увесь Єгипет засновник XII династії *Аменемхет I*. Своєю столицею він зробив Фіви. Так Єгипет вступив у новий етап свого розвитку – *Середнє Царство* – який тривав близько двох століть.

Середнє Царство

Політична централізація Єгипту була значно слабша, ніж в епоху Будівників пірамід. Фараони жили в обставині дворцевих інтриг та змов. Щоб почуватися безпечніше, фараони вербували свос оточення з людей неродовитих, аби тільки вони були слухняними. В епоху Середнього Царства було відновлено завойовницькі походи в Нубію, Лівію, на Синай, Східне Середземномор'я. Але в цей період єгиптяни вже прислужували завойовані території до своєї держави.

Із воцарінням XIII династії Єгипетська держава чомусь знову почала занепадати, припинилися іригаційні роботи, влада фараонів почала

катастрофічно слабнути. Послабленням Єгипту скористалися лівійці та нубійці, які почали нападати на кордони колись могутнього сусіда. Ймовірно, саме в цей час у країні вибухнуло грізне повстання низів, яке відбулося у громадянську війну. Єгипетська держава остаточно занепала і в неї не вистачило сил протистояти проникненню *кочівників-гіксосів* (у перекладі - "володарі чужоземних країв"). Держава знову розпалася, але не на номи, а на дві незалежні держави. В історії Єгипту настав *II Перехідний період*, який тривав з середини XVIII ст. до середини XVI ст. до н.е.

Нове Царство

Першим спробував повалити гіксоське панування один із останніх фараонів XVII династії *Секененра*, а остаточно визволив країну *Яхмос I*, який започаткував XVIII династію. Єгиптяни знову взяли під свій контроль Східне Середземномор'я і з цього часу розпочинається період Нового Царства. Він ознаменувався широкою військовою експансією, розширенням території Єгипту. У середині II тис. до н.е. Єгипет перетворився в могутню світову державу, до складу якої увійшли нубійські, лівійські та східносередземноморські території; територія в цілому збільшилася втричі. Єгипет почав підтримувати високий міжнародний престиж своєї держави вже не за допомогою військових походів, а дипломатичними засобами (брали заручників, укладали міжнародні договори тощо). Було створено ефективну систему керівництва колоніями, місцевим правителям було категорично заборонено самостійно здійснювати зовнішню політику.

За часів фараонів XVIII династії була проведена велика релігійно-політична реформа, яка увійшла в історію під назвою *реформа Аменхотепа IV (Ехнатона)*. Він проголосив єдиним вселенським божеством сонячний диск *Атон*, а себе - Атоновим сином і першосвященником. Єгиптян повчали, що лише фараон має молитися Атону, своїй небесній подобі, а їм лише дозволялося адресувати свої молитви фараону. Культ Атона дуже відрізнявся від традиційних єгипетських культів. Атон не мав іконографії, бо був видимий; храми Атона були загальнодоступні. Ця реформа не дістала в суспільстві належної підтримки. Фараон не зміг переконати народ, що настала пора зректися язичницької релігії. Фараон явно поспішив знищити дуже популярний в країні культ *Озіріса*, який обіцяв нужденним царство справедливості бодай на тому світі. Сонцепоклонницька реформа не зняла соціальну напругу в суспільстві, а навпаки, посилила її. За 17 років мирного царювання Аменхотепа IV підупав міжнародний престиж Єгипту, через що культ Атона став для патріотично настроєних єгиптян символом приниження їхньої

Поклоніння Атону.
Рельєф із храму Атона в
Ахетатоні. Єгипетський
музей, Каїр

держави. Тому сонцепоклонницька реформа не прижилася на єгипетському ґрунті. Після смерті Аменхотепа IV було відновлено загальнодержавний культ Амона.

Боги Стародавнього Єгипту

Богиня
Ісіда

Амон – покровитель міста Фіви, бог повітря та врожаю, творець світу, зображався у вигляді людини (ноді з головою барана) з скіпетром та в короні, з двома високими п'єрами і сонячним диском.

Аніс – символ плодючості, бог в образі бика зі сонячним диском.

Атон – бог сонця, зображався у вигляді сонячного диска, промені якого закінчувалися розкритими долонями.

Баст – богиня любові, радості, святі; жінка з головою кішки чи левниці і кошачком у руках.

Хор – бог неба і світла, покровитель фараонів, які вважалися його земним втіленням.

Імхотеп – божественний покровитель юдичих, писців, лікарів, його символізує сидюча фігура вченого з розвинутим папірусним звитком на колінах.

Ісіда – богиня-мати, сестра та дружина Осіріса, жінка з рогами корови і сонячним диском на голові.

Осіріс – бог щорічно помираючої та відроджуваної природи, шініше бог потойбічного світу і суддя померлих.

Птах – первинно бог-творець і бог мертвих у Мемфісі; зображався у вигляді мумії, яка стоїть на троні правди.

Хатхор – богиня любові та долі, богиня неба.

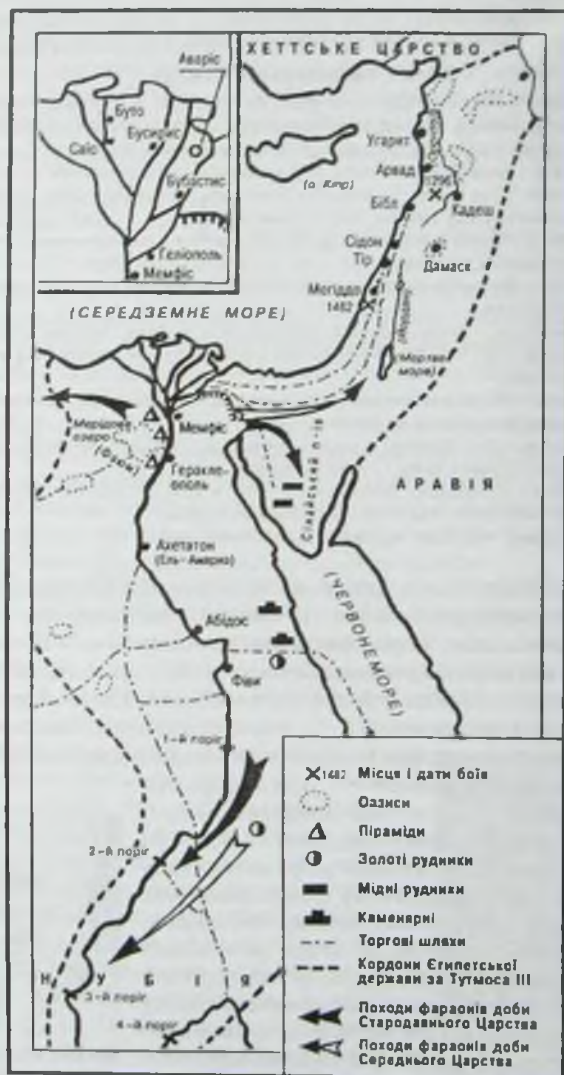
Наслідки бездіяльності Ехнатона на міжнародній арені були для Єгипетської держави просто катастрофічними, від колишньої величі держави не залишилося і сліду. Перед фараонами наступної – XIX – династії, насамперед, постало завдання відвоювати у Хеттської держави Східне Середземномор'я, посилити боєздатність війська. Це вдалося зробити фараону *Рамзесу II* за довгих 67 років його царювання; Південна Сирія, Фінікія, Палестина стали зоною єгипетського впливу. Царювання Рамзеса II стало добою класичного оформлення культу фараона.

Але у війнах Рамзеса II Єгипет, очевидно, перенапружив свої сили. Причину наступної катастрофи єгиптологи вбачають у тривалій затримці країни у "бронзовому віці", у відкритому протистоянні між жерцями та фараоном, в поступовому послабленні культу фараона, у приході до влади невольових політиків. Незважаючи на ще деякі успіхи фараонів династії Рамесидів, держава на очах занепадала. Влада поступово переходила до жерців. За останнього Рамесіда, Рамзеса XI, фактично володарем Верхнього Єгипту та Нубії став першосвященик храму Амона *Херхор*. Єгипет наприкінці II тис. до н.е. знову розпався

Колос Рамзеса II з фасаду Великого храму в Абу-Сімбелі

Карта 2.*

* Джерело: Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. - К., 2000

на дві незалежні держави. Владні структури насаджували в суспільстві ідеологізовані форми релігії. Фараони XXI династії (заснована бл. 1085 р. до н.е.) лише символічно вважалися загальноєгипетськими володарями.

Пізнє Царство

3 XXI династії почався останній період стародавньої історії Єгипту. Ще наприкінці Нового Царства в країні побільшало лівійських поселенців, яких фараони брали на військову службу. Один із лівійських воєначальників *Шешонк* перебрав владу фараона, започаткувавши XXII династію. За Шешонка Єгипетська держава посилювалася, розширила територію. За наступних фараонів-лівійців над Єгиптом нависла загроза *асирійського* вторгнення та вторгнення племені *кушитів*.

У другій половині VI ст. до н.е. Єгипет зазнав нападу *персів*. У 525 р. до н.е. перський цар Камбіз розбив під Пелузієм єгипетську армію і включив Єгипет до складу своєї імперії. Єгиптяни не змирилися із поневоленням і скинули перське ярмо у 404 р. до н.е. Лише в 342 р. до н.е., тобто за десять років до греко-македонського завоювання, перські царі вдруге поневолили Єгипет. З приходом до Єгипту в 332 р. до н.е. військ *Александра Македонського* закінчився Стародавній і розпочався Елліністичний період розвитку Єгипту. Александр Македонський заснував на побережжі нову торгову гавань, названу Александрією, і перетворену з часом у світовий центр торговельного, наукового життя. Після розділу імперії Александра Македонського Єгипет дістався одному із полководців македонського війська – *Птолемею Лагу* – засновнику династії Птолемеїв-Лагідів (305 р. до н.е.). Останньою представницею цієї династії була знаменита *Клеопатра*, час правління завершилося у 30 р. до н.е. в результаті завоювання Єгипту римським принцем *Октавіаном Августом*. Із цього часу Єгипет перетворюється в провінцію Римської імперії. У 616 р. він перейшов під владу Арабського Халіфату.

Джерела права

Основними джерелами староегипетського права були *звичай та закони*. Найдавніші закони та їх збірники не збереглися, але про них згадують у своїх працях грецькі та римські історики. Першим законодавцем вважають *Менеса* – фараона I династії. Велике законодавство пов'язане з ім'ям *Рамсеса II*, яке було спрямоване на встановлення кастової організації суспільства, удосконалення армії та державного апарату. У VIII ст. до н.е. з'явилася

Амон в образі барана. VIII ст. до н.е. Музей Мероє, Єгипет

Сфінкс фараона Хефрена і піраміди. Гіза

кодифікація фараона *Боххора*, яка складалася із 40 рулонів папірису, проте до наших днів вона не збереглася. У цій кодифікації було ліквідовано боргове рабство, селянам-общинникам було дозволено вільно розпоряджатися своїми земельними наділами. До наших днів збереглися закони фараона *Хоремхемба*, що стосуються кримінального права, та деякі інші.

Право власності

Основними об'єктами права власності у Єгипті вважалися *земля та раби*. Формально вся земля в країні належала фараонові. Землі фараони передавали у безстрокове користування храмам, знаті, сільським громадам. За вірну службу земельні наділи надавалися урядовцям, воїнам, окремим жерцям. Земля, зазвичай, передавалася разом із рабами, залежними селянами.

Управління храмовими землями здійснювали жерці разом із царськими чиновниками. Зі селян, які працювали на цих землях, стягували ренту – податок на користь храму та фараона. Селян, які були не спроможні сплатити натуральні та грошові податки, зганяли зі землі, і тільки з XIV ст. до н.е. їх уже не виганяли, а били палицями.

Землею, закріпленою за царськими общинами, управляли староста общини та царський урядовець. Тут також було поле для діяльності для царських збирачів податків. Нічим не відрізнялася ситуація на землях, виділених знаті, урядовцям, воїнам.

У будь-який час фараон міг позбавити особу чи громаду права володіння землею, якщо вони не виконували визначених державою обов'язків, пов'язаних із будівництвом пірамід, храмів, іригаційних каналів тощо. Сади, будинки фараон міг подарувати будь-кому, і вони переходили у повну приватну власність без будь-яких зобов'язань з боку обдарованих. Рухомі речі (раби, худоба, інвентар тощо) ставали повною власністю особи, храму, громади.

У сільських громадах заможних людей існувало ще недоторкане *культове майно*, яке передавалося із покоління у покоління і не могло бути продане, віддане комусь, подароване, бо прибутки з нього йшли на муміфікацію покійників, будівництво гробниць тощо, що потребувало величезних витрат.

Зобов'язальне право

З розвитком торгівлі й обміну в Єгипті з'явилися різні види зобов'язань, які набули певних правових форм. Упродовж тривалого часу договори укладали у вигляді урочистої клятви, яку виголошували перед жерцями та урядовцями. Згодом зобов'язальне право було звільнене від релігійної обрядовості і набуло світського характеру. Договори укладалися як у письмовій формі, так і в усній, але за обов'язкової присутності свідків. Найпоширенішими у цей час були договори купівлі-продажу, позики, найму.

Договір купівлі – продажу. Уже в епоху Стародавнього царства існували ринки продажу та обміну, а також гроші. Не будь-що могло бути предметом

купівлі-продажу, напр., землю довгий час не могли купувати селяни. Договір купівлі-продажу нерухомості укладався з дотриманням значних формальностей, у кілька етапів: 1) узгодження змісту договору, письмове оформлення; 2) підтвердження угоди клятвою сторін; 3) введення покупця у володіння нерухомістю.

Договір позики. Об'єктом цього договору були речі, раби, продукти, зерно тощо. Забезпеченням повернення боргу служив сам боржник або члени його сім'ї: при неповерненні боргу вони ставали рабами. Також видом забезпечення виконання зобов'язання були мумії родичів, яких до сплати боргу не можна було поховати, тобто померлі не могли переселитися у потойбічний світ і продовжувати там життя.

За часів фараона Бокхоріса боргове рабство було скасоване. Селянам утерше дозволили заставляти землю, на якій вони працювали. Кредиторам було заборонено самовільно захоплювати як заставу майно боржника, а це мали право зробити лише царські урядовці та храми. Бокхоріс обмежив розмір відсотків при позиці максимум до 30% річних за позичені гроші та 33,3% - за позичене зерно. Було заборонено нараховувати відсотки на відсотки.

Договір найму. Цей договір існував у таких двох різновидах, як *особистого* (найм сільськогосподарських працівників, майстрів-будівельників, художників, ремісників та ін.) та *речового* (передача майна у оплатне користування) найму. Якщо виявлялося, що річ непридатна до вжитку (напр., раб хворий), то власник повертав отриману орендну плату у подвійному розмірі. Загибель (втрата) орендованої речі не звільняла особу, що її найняла, від сплати усієї орендної плати. Сільськогосподарські угіддя передавалися в оренду терміном на рік, а інші землі, будівлі – на будь-який термін. Орендну плату за поле, як правило, визначали, певною часткою врожаю. Невирощення врожаю не звільняло від орендної плати.

Сімейне та спадкове право

Сім'я в Єгипті була *матріархальною*. Французький учений *К.Жак* навіть вважає, що єгиптянка мала більші права в сім'ї та суспільстві, ніж сучасна жінка. Єгиптянки могли займатися науковою діяльністю, медициною, спортом. Сімейне майно належало жінці й переходило у спадок по жіночій лінії, від матері до дочки чи зятя. Дітей називали здебільшого по матері (син такої-то).

Протягом довгого часу жінка у сім'ї займала високе становище, її називали "*господинкою дому*". Однак, приблизно з п'ятої династії фараонів в єгипетській сім'ї відбуваються зміни у напрямку розширення позиції чоловіка. Дружину вже не вважають вищою чи навіть рівною чоловікові. Допускалася полігамія чоловіків, у заможних єгиптян з'являються гареми.

Єгипетська молодь мала рідкісну для Стародавнього Сходу можливість одружуватися без батьківського втручання, причому ініціативу у створенні сім'ї брав на себе юнак. Шлюби були ранніми: дівчата виходили заміж у 10-

12-річному віці й у 23-24-річному віці вже ставали бабусями, а в 35-36-річному віці – прабабусями. Переважна більшість сімей були багатодітними, чому сприяли теплий клімат та надзвичайно висока дитяча смертність. Виростити велику кількість дітей не було обтяжливо, бо дітям в цих кліматичних умовах майже не потрібні були одяг і взуття, а харчувалися вони переважно стеблами та коріннями папірису.

Поширеними, особливо серед знаті, були шлюби між близькими родичами, зокрема, брата зі сестрою, батька з дочкою, сина з вдовою свого батька. Шлюби не завжди освячувалися релігійною церемонією чи реєструвалися адміністративними органами, а допускалося життя на віру, бо слово, дане при свідках, прирівнювалося до письмового договору. Розлучення в Єгипті допускалося, причому з ініціативи як чоловіка, так і жінки. Якщо сім'я розпадалася з вини чоловіка, то він повертав жінці її придане та давав частину спільно нажитого майна; якщо сім'я розпадалася з вини жінки – вона могла забрати собі лише частину посагу.

Жіноча невірність вважалася важким злочином і жорстоко каралася. Жінку та її кохання спалювали живцем, а їхній попіл потім кидали в річку, щоб вони не змогли відродитися на тому світі. Чоловікам дозволялося тримати гарем, у якому верховодив не свнух, а основна жінка. Щодо фараонів, то вони брали до свого гарему навіть своїх матерів, сестер, дочок (т.зв. *інцест*). Але, як не дивно, громадська думка мало шанувала жінку, змальовувала її, як говорив *П.Монте*, "вмістилищем усіх пороків, мішком всіляких хитрощів, легковажною, капризною, нездатною зберігати таємницю, брехливою, мстивою і, зрозуміло, зрадливою".

Спадкування проходило в основному згідно закону: спершу спадкували діти, незалежно від статі, порівну. Якщо сім'я була бездітна, майно спадкували брати і сестри померлого. Єгипетському праву був відомий і *заповіт*.

Кримінальне право

У єгипетському кримінальному праві була передбачена ціла низка злочинів та покарань. Найтяжчими злочинами вважалися *злочини проти держави* – проти фараона, існуючого державного ладу, встановленої системи державних відносин, проти релігії, храмів, жреців. У більшості випадків скоєння антидержавних злочинів карали не лише винного, але й усю його родину. Тіло злочинця не хоронили, а кидали у воду крокодилам. Також смертю карали за порушення правил релігійних культів, чаклунство.

Тяжкими злочинами вважали навмисне вбивство священних тварин (ібіса, кішки, сови та ін.), викидання нечистот у Ніл, вживання у їжу заборонених продуктів, розкопування та пограбування могил, пошуки місця поховання священного бика Аніса¹, порушення традиційних правил лікування, створення нових танців, умисне вбивство, фальшиві клятви, неправдиві доноси. За усі ці злочини карали *смертю*.

¹ *Аніс* – у давньоєгипетській міфології священний бик, якого шанували як земне втілення бога Пта.

Смертна кара практикувалася *просто та кваліфіковано*. До кваліфікованих її видів належало спалення, посадження на палю, випиття в муках, катування. Напр., за вбивство батьків виривали шипцями кусні тіла, потім клали винного на гострі шипи і врешті спалювали. Знатним людям, засудженим на смертну кару, дозволяли покінчити життя самогубством.

Крім смертної кари, як різновид покарань широко використовували *членопошкодження*: відрізання носа, рук, вух, язика, кастрація. Напр., за образу відрізали язика, за підробку монет, печаток – обидві руки, за подружню зраду жінці відрізали ніс, а її коханця кастрували. За крадіжку приватної власності винного карали відрізанням руки або побиттям палицями і штрафом у розмірі стократної вартості майна. За крадіжку храмової худоби застосовували танрування або калічили і віддавали в рабство. Крадіжка у гробницях каралася відрізанням вух, носа і саджанням на палю.

Також широко використовували *тілесні покарання*: побиття киями, тяжкі примусові роботи, вислання, ув'язнення в царських в'язницях, грошові штрафи, виставлення біля ганебного стовпа, віддача в рабство та ін. Злочинець міг просити помилування у фараона, мав право шукати притулку у храмах. Кривавої помсти не існувало. Існуючі раніше грошові викупи за злочинні злики і тепер покарання, здійснюване державою, було невідворотним.

Священний бик
Аніс.

Судовий процес

Судові органи в Єгипті не були відокремлені від адміністративних чи владних. Вищі службові особи в державі одночасно виступали як судді. Отже, верховним суддею був *фараон*, який міг будь-яку справу розглядати особисто, як і змінити рішення будь-якої іншої судової інстанції. В принципі здійснення верховного судочинства фараон доручав *сірові*. Тільки деякі справи, широкіма, про державну зраду, він розглядав особисто. Відр розглядав справи або однокособово, або як головуючий на *Раді бесити* (див. додаток 2). В епоху V династії як вищий судовий орган виникає "*наміна шесті*", яку теж очолював вейр. У період Нового царства існувала "*коллажі де шесті*". У номух вищу судову владу здійснювали *намірх* – самостійно або за участю *наміна шесті* та *шесті* (судової). У містах судочинство здійснювали *архивети міст*, а в общинах – *сирхети* (судді (такі як зроби містеві спори були у їх юрисдикції)).

Судочинство з цивільних та кримінальних справ було дванадцять. Вони обслуговувалися за стародавньої традиції, з він же мав влади на мирі, обидва сторони. Судочинство виконувало в письмовій формі. Суд рішення судді повинні були записати, при цьому запису була особа, яка керує судовий процес, здійснювати судді. Судочинство виконувалося за стародавньої традиції, з він же мав влади на мирі, обидва сторони.

сликші, то суд чи той одитися в тією, яку просив потерпілий, або вигнати вину, на свій розсуд. Доказами у судовому процесі були: покази свідків, клятва свідків та свідка, огляд місця подій, застосовувалися тортури. Щодо перенесення жаг стигляни, за свідченнями римського історика Марцеліна, були дуже стійкими.

СУТТЕВО!

Резюме

- ① **Джерела історії** писемні пам'ятки, повідомлення штичних майстрів-важів (Геродот, Страбон та ін.); Біблія; жанрові сцени, зображені на стінах храмів і гробниць; пам'ятки матеріальної культури.
- ② **Наука єгиптологія** зародилася у 1822 р., її засновником вважається французький вчений Ж.-Ф. Шампольон.
- ③ **Етапи розвитку Стародавнього Єгипту**: Доісторичний період, Раннє Царство, Стародавнє Царство, І Перехідний період, Середнє Царство, ІІ Перехідний період, Нове царство, Пізнє Царство.
- ④ **Природно-кліматичні особливості**: пустельний спекотний клімат, сильні вітри з півдня, невеликі дощі, залежність життя від одної артерії – Нілу, родючі ґрунти у Нільській долині, багаті поклади корисних копалин.
- ⑤ **Джерела стародавнього права**: звичаї та закони; перший законодавець – Менес. Найвідоміші пам'ятки – законодавство Рамзеса ІІ, кодифікація Бокхора, закон Хоремхеба.
- ⑥ **Риси права власності**: головні об'єкти права власності – земля і раби; фараон – єдиний землевласник, який передавав землю у безстрокове користування; існувало недоторкане куланове майно.
- ⑦ **Звичаї і старі права**: договори укладали у вигляді урочистої клятва, а потім – без релігійної обрядовості, письмово або усно; форма укладення договорів, але обов'язково при свідках.
- ⑧ **Сім'єне право**: патриархальна сім'я (спочатку), живці права життя; ранній шлюбний вік; укладення шлюбу без батьківського втручання; практикувалися шлюби між близькими родичами; допускалися розлучення; пацст.
- ⑨ **Спадкове право**: був відомий заповіт, але в основному спадкували за законом (насамперед, діти, незалежно від статі).
- ⑩ **Кримінальне право**: найважчі злочини – антидержавні, убивство священних тварин; різноманітні покарання – смертна кара, членотомкодження, тілесні покарання; не служило кривині помсти.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. У працях кого з античних мислителів розкривається історія Стародавнього Єгипту?
2. Які найвідоміші єгипетські старожитності Ви можете назвати?
3. Хто засновник науки єгиптології?
4. Які основні періоди розвитку Стародавнього Єгипту?
5. Коли виникла та припинила існування стародавня держава? Які дискусії ведуться із цього питання?
6. Наскільки сприятливими були природно-кліматичні умови у Стародавньому Єгипті?

7. Як відбувався процес утворення старосипетської державності?
8. Яких найвідоміших старосипетських реформаторів Ви можете назвати?
9. Які тварини у Стародавньому Єгипті були священними?
10. У яких джерелах міститься інформація про основні риси старосипетського права?
11. Матріархат чи патріархат існував у старосипетській сім'ї?
12. Яке призначення мало культове майно?
13. У якому віці єгиптяни, зазвичай, укладали шлюб?
14. Що таке "іпкест"?
15. Які покарання застосовували до державних злочинців у Стародавньому Єгипті?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Утворення, розвиток та загибель Стародавнього Єгипту.
2. Суспільний лад Єгипту
3. Державний устрій Єгипту
4. Джерела та характерні риси права:
 - а) джерела права;
 - б) право власності;
 - в) зобов'язальне право, види договорів;
 - г) шлюбно-сімейне право;
 - д) спадкове право;
 - е) кримінальне право;
 - є) судочинство.

Завдання, вправи, тести

1. Із яких джерел ми дізнаємося про історію Стародавнього Єгипту?
 - а) з династичного втіпису "Всі єжи".
 - б) з краєзнавчої збірки "Фудікі" ("Записи про звичай і землі").
 - в) з "Рамани".
 - г) з "Палермського каменя".
 - д) з "Книги мертвих".
 - е) з "Авести".
2. Хто є засновником науки єгиптології?

а) Ф. Грозний.	б) К. Біттель.	в) Г. Лейбро.
г) Ж. Ф. Шампльйон.	д) Е. С. Морзе.	е) Ю. Г. Андерсон.
3. Які із назв правильно позначають періоди розвитку Стародавнього Єгипту?

а) Епохи архаїки.	б) Ранньодинастична епоха.
в) Східна Хань.	г) Нове царство.
д) Імперія Маур'їв.	е) Пізнє царство.
4. Із метою закріплення знань із попередньої теми, побудуйте порівняльну характеристику Єгипту та Вавилону. Пропонуємо не лише проаналізувати особливості цих держав за виділеними нами критеріями, але й запропонувати свої.

Після заповнення таблиці, вкажіть основні відмінності у державно-правовому розвитку цих двох стародавньосхідних держав.

Критерій для порівняння	Стародавній Єгипет	Стародавній Вавилон
Час виникнення державності		
Природно-кліматичні умови		
Риси населення		
Ворожі народи, племена		
Структура органів влади		
Суспільні верстви		
Особливості сімейного права		
Особливості спадкового права		

5. Поміркуйте, яке призначення пірамід.

6. Кому із перелічених богів поклонялися єгиптяни?

а) Адоніс б) Шамаш в) Мардук г) Амон

7. Що виступає джерелами права Стародавнього Єгипту?

а) Закони Хаммурапі б) Закони Ману
в) кодифікації Бакхари г) Книги законів царства Вей

Додаткова література з теми

- Надж У. *Легенды и египетских богов* / Пер. с англ. - М., 1996.
- Надж У. *Путешествие души в царстве мертвых. Египетская книга мертвых* / Пер. с англ. - М., 1995.
- Богословский Е. С. *Служба фараонов, богов и чистых лиц в социальной истории Египта XVI-XIV вв. до н. э.* - М., 1979.
- Трифеский В. Г. *Всеобщая история государства и права. Учеб. для вузов.* - М., 2001.
- Египет: земля фараонов / Пер. с англ. - М., 1997.
- Жак К. *Египет великих фараонов: история и легенды* / Пер. с фр. - М., 1992.
- Миттьев М. Э. *Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта.* - М., 1996.
- Сивельева Т. Н. *Как жили египтяне во времена строительства пирамид.* - М., 1971.
- Хими Н. М. *Історія держави та права зарубіжних країн: конспект лекцій.* - Львів, 2001.
- Хими Н. М. *Історія держави та права зарубіжних країн: Част 1. Історія держави та права країн Стародавнього Сходу.* - Львів, 2002.
- Шевченко О. О. *Історія держави і права зарубіжних країн.* - К., 1997.
- Шевченко О. О. *Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія.* - К., 1998.

Історія держави та права Стародавньої Індії

- Джерельна база • Періодизація історії • Утворення та розвиток Стародавньої Індії • Суспільний лад • Державний устрій • Судова система
- Збройні сили • Джерела права • Право власності • Зобов'язальне право
- Шлюбно-сімейне право • Кримінальне право

СУТТЕВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ виділяти джерела інформації про Стародавню Індію та джерела права;
- ☞ періодизувати стародавню історію;
- ☞ аналізувати процес утворення та розвитку Стародавньої Індії;
- ☞ визначати правовий статус кожної із суспільних верств;
- ☞ змальовувати структуру органів управління, судову систему;
- ☞ характеризувати "Закони Ману";
- ☞ виділяти характерні риси основних галузей стародавнього права.

Ключові поняття та терміни

• Стародавня Індія	• варна
• <i>Веди</i>	• брахмани
• брахманізм	• кшатрії
• буддизм	• вайші
• "Закони Ману"	• шудри
• арії	• чандалії
• анарії	• драхма
• Маур'я	• "Артхашастра"
• Ашока	• сати

Джерельна база

Індологам доводиться користуватися вельми обмеженою та ненадійною джерельною базою, через що історія Стародавньої Індії порівняно із іншими стародавніми цивілізаціями досліджена чи не найгірше. Джерела, на основі яких здійснюється реконструкція стародавнього суспільства, поділяються на чотири групи:

1. стародавні писемні пам'ятки, їх збереглося дуже багато, але вони не дають надійної історико-правової інформації. Серед них відсутні документи господарської звітності, світські закони, історичні хроніки за деякими

винятками, а тому індологи вимушені досліджувати релігійно-філософські (святихні книги Веди, коментарі до Вед, Сутри, Шастри) та літературні твори (напр., епічні поеми "Рамаяна", "Махабхарата", легенди-пуран), наукові трактати;

2. *повідомлення іноземців про Індію*, які залишили грек Скілак, учасники індійського походу Александра Македонського, Плутарх, Курцій Руф, Мегасфен, Старбон, Діодор, Арріан, китайські паломники до буддійських святинь. У повідомленнях іноземців про Індію часто трапляються явні вигадки, а тому до них ставляться критично;
3. *пам'ятки матеріальної культури*; їх збереглося дуже мало, бо архітектура була в основному дерев'яною, індійці практикували кремашію небіжчиків і не супроводжували поховання жертвопринесеннями;
4. *живі традиції давнини в нинішній сільській глушині*; традиції давнини збереглися в глухих індійських селах, передусім в господарському побуті селян. Але це джерело інформації використовують дуже обережно, бо якими міцними не були б традиції, вони впродовж тисячоліть не можуть залишатися абсолютно незмінними.

Масштаби археологічного дослідження Індії зросли після утворення в 1947 р. на її території двох суверенних держав – Республіки Індія та Пакистану. Нині реалізується програма археологічного вивчення тих міст і місцевостей, про які згадує староіндійський епос, або ж пов'язаних із походом Александра Македонського.

Періодизація історії

Ії поділяють на такі чотири періоди:

1. *Індський (Харапський, Доведійський)*, на який припадає існування в долині р.Інд найдавнішої цивілізації (XXIII–XVIII ст.ст. до н.е.);
2. *Ведійський*, упродовж якого розселялися в Індії арійські племена та зароджувалася цивілізація в басейні р.Ганг (XIII–VII ст.ст. до н.е.);
3. *Буддійський*, протягом якого в країні виник та поширився буддизм, відбувся економічний розквіт Індії та постали великі держави (VI–III ст.ст. до н.е.);
4. *Класичний* – доба найвищого соціально-економічного піднесення староіндійського суспільства та оформлення кастового ладу (II ст. до н.е. – V ст. н.е.).

Утворення та розвиток Стародавньої Індії

Географічний ареал Стародавньої Індії – це весь півострів Індостан, тобто територія сучасних держав – Республіки Індія, Пакистану, Непалу, Бангладеш, Шрі-Ланки. Стародавню Індію обрамовували Гімалаї, омивали води Бенгальської затоки, Індійського океану, Аравійського моря. Отже, у географічному відношенні у давнину Індія належала до числа найізолюваніших держав.

Індія була заселена ще в сиву давнину, можливо, навіть стала зоною антропогенезу¹. Індійський народ складався з представників усіх чотирьох рас і спілкувався більш ніж 870 мовами та діалектами. Іноземцям подобалася вдача індійців, особливо їхня схильність до скромного способу життя, чуйність, чемність, незлодійкуватість, вірність даному слову, охайність, глибока побожність.

Авторитетна думка

Китайський мандрівник *Сюань Цзан* так характеризував індійців: "Простий людя в Індії хоч і легковажний, однак чесний і заслуговує на повагу. В грошових справах індійці безкорисливі, в судових процедурах уважні до людей. Вони бояться відплати в майбутніх втіленнях і байдужі до мирської суєти. Індійці не допускають обману чи зради й дотримуються даної клятви чи обіцянки. В управлінні в них панує гідна подиву чесність, а у всій поведінці – м'якість та люб'язність". Античні автори (зокрема, *Страбон*) запевняли, що індійців ніхто ніколи не звинувачував в обмані, що вони не розплдили злодія, нічого в своїх будинках не ховали і мали відразу до сутяжництва.

Перші індійські держави виникають у кінці IV тис. до н.е. Саме у цей час стрімко поширюється рабство. У північно-західній Індії існувало кілька сильних рабовласницьких держав, політична історія яких невідома. У середині II тис. до н.е. починається вторгнення в Індію з північного заходу кочових світлошкірих племен *аріїв* (на старонід. "арія" – аристократ на протилежну поняттю "анарії" – низький, пріший, яке застосовували до корінного населення). Невідомо, звідки прийшли арії: припускають, що з нинішньої України, з Поволж'я, з Ірану. Місцеве населення було частково витиснене в гори, а частково асимілювалося з чужинцями-аріями. Під час правління аріїв значну кількість населення перетворили на рабів.

Письмові джерела свідчать, що починаючи з кінця II тис. до н.е. в Індії існувало кілька держав – *Куру, Панчала, Кошила, Каши, Ватса, Магатха* та ін. У V ст. до н.е. Магатха (в долині Гангу) об'єднала довкола себе кілька областей, розташованих між Гангом та Гімалаями, але єдиної централізованої держави ще не було.

У басейні ріки Інд у цей час існувало багато дрібних держав, які вели між собою міжусобні війни і цим себе взаємно послаблювали. Вони першими зіткнулися із персами, які у той час почали походи на схід. Перським царям вдалося захопити більшість держав басейну ріки Інд і включити їх до складу своєї держави. Та незабаром сама Персія зазнала нищівної поразки від *Александра Македонського*. У 327 р. до н.е. він завоював значну територію Індії. Після смерті Македонського у 323 р. до н.е. його держава почала розпадатися й в Індії розпочинається визвольна боротьба.

Визвольну боротьбу очолює цар Магатхи *Маур'я* (321-297 рр. до н.е.). Цей цар та його наступники об'єднали під своєю владою значну частину Індії та прилеглих до неї територій. В історії ця держава відома як *імперія Маур'я*. Найбільшого розквіту вона досягла у роки правління *Ашоки* (272-232 рр. до

¹ *Антропогенез* – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини, початкового розвитку її трудової діяльності, мови. Учення про антропогенез – розділ антропології.

н.е.), коли було об'єднано майже усю Індію. У цей час держава користувалася значним міжнародним авторитетом, буддизм було визнано державною релігією. Після смерті Ашоки держава розпалася. На півночі утворилося *Бактрійське* (індо-грецьке) царство, в Магатхі утворилася нова династія, а на півдні виникло кілька дрібних держав.

Усі ці новоутворені держави роздирали постійна міжусобна боротьба. Скориставшись цим, у північну Індію в кінці II ст. до н.е. вторглися скіфські племена саків, які створили індо-скіфську (*Кушанську*) державу. У I ст. до н.е. – II ст. н.е. в Індії йде процес інтенсивного розкладу рабовласницького ладу і формування феодальних відносин. У IV ст. тут виникає величезна держава *Гунтів*, яка за своїм типом була вже ранньофеодальною.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

• Племена, що складають корінне населення Індії, об'єднують загальною назвою *дравіди*. в найдавніший період індійської історії називають *дравідійським*. Культура дравідів у цілому відповідала шумеро-аккадському суспільству з його іригаційним землеробством.

скотарством.

• *Арії* – союз дев'яти племен, в якому основним було плем'я *бхаратів*, на чолі з раджею.

Суспільний лад

Суспільний лад Індії сформувався під впливом ідеології *брахманізму*. Вона у свою чергу формується з II тис. до н.е. в літературних пам'ятниках *Vedas* (зі санскриту – знання). Веди – це не історичні твори: вони містять релігійні гімни, молитви, заклинання, які не дають можливості відтворити детальну економічну та політичну історію Індії.

Веди ділили людей на чотири *варни*, касты (суспільні верстви), які створені богами з Пуруші (світового тіла і духа, прабатька усіх живих істот). Першу касту становили жерці (*брахмани*), другу – світська та військова знать (*кшатрії*), третю – прості общинники: селяни, ремісники, скотарі (*вайші*), четверті – підкорене аріями, але вільне місцеве населення (*шудри*). Раби були позакастовою групою. Спочатку відмінності між кастами, особливо між першими трьома, не були надто виразними, але згодом вони все більше поглиблюючись. Касты отримують релігійне освячення, стають спадковими і перехід із однієї касты в іншу стає майже неможливим. Релігійна система вірувань Стародавньої Індії обґрунтовувала цю соціальну систему і привілей трьох вищих каст тим, що вони були утворені з Пуруші: жерці утворені із його вуст, кшатрії – з його рук, вайші – з бедер, шудри – з його ступнів. Із огляду на це, жерці – над усіма найвищі, бо вони служать богам, кшатрії керують суспільством і ведуть війни, вайші займаються землеробством, скотарством, торгівлею, а шудри служать трьом вищим кастам.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Слово "*варна*" означає *клас*. Ця назва, ймовірно, була запроваджена з огляду на різке розмежування між першими трьома групами (брахманами, кшатріями, вайшіями) та шудрами, які склалися з населення підкорених аріями племен і виділялися за кольором шкіри (арії – світлошкіри, «дідці – смугляки»). Варнава нерівність спричинила подальший поділ населення на родові групи (*джати*) і сім'ї, котрі виконували різні обов'язки у житті общини. Пізніше родові групи почали іменувати португальським словом "*квести*". Вони відрізнялися стилем життя, одягом, харчами.

Ось опис ролі касті в житті індійця, поданий одним із англійських істориків:

«Каста вказує, як слід приймати пологи й освячувати людську істоту відразу після її появи на світ, як годувати груддю, пити, їсти та справляти нужду, як умиватися, прати, наносити знаки, накладати грим, одягатися і прикрашати себе, як сидіти, підводитися і кланятися, як рухатися, робити візити, мандрувати, розмовляти, читати, слухати й думати, співати й працювати, відпочивати й воювати. У неї свої закони щодо суспільних і релігійних прав і прерогатив, щодо професії, навчання і виховання, щодо досягнення суті божества та обрядів, щодо помилок, провин і гріхів, щодо зв'язків між кастами, чого тут треба остерігатися, щодо виключення з касті, осквернення й очищення, щодо податків, покарань, ув'язнення, вигнання за межі країни та страти. Каста визначає, що є гріхом і пояснює, як його слід спокуювати... займається питаннями успадкування, дарчими, стягненням боргу, кредитами, прибутками, збитками й банкрутствами. Вона ухвалює рішення з питань, пов'язаних зі смертю своїх членів, їх похованням чи кремацією, увечненям їхньої пам'яті, захисту від образи душ померлих, коротше кажучи – причетна до всіх життєвих зв'язків, обставин, подій, до всього, що передує життю і що приходить зі смертю».

Брахмани – найвища каста, як правило, не займалися фізичною працею: вони жили з пожертвувань. Світські правителі (князі-мажараджі) були змушені ділити з брахманами політичну владу, не могли без погодження із ними вирішити жодного важливого питання. Вони не могли самочинно видавати закони – їх складали брахманські школи. Закони діставали релігійне освячення, а світський правитель тільки стежив за їх виконанням. Брахмани мали монополічне право тлумачити закони, давати вказівки та поради людям із інших каст щодо їх застосування. Їх обов'язком було постійно вивчати Веди і навчати інших, приносити жертви за себе й інших, дарувати й приймати подарунки. Жертвопринесення супроводжувалися складними обрядами, ритуалами; за їх виконання брахмани брали чималу плату.

Авторитетна думка

В Індії без брахмана не можна й кроку ступити, від дня народження до самої смерті й похорону людина залежить від брахманів, бо залежить від богів, і шлях до богів – через брахманів, і жертва й молитви – шлях до богів – у їхніх руках.

С.Ф. Ольденбург

За вченням брахманів, між ними і кшатр'їями повинна існувати тісна співпраця: «... без брахманів не процвітає кшатр'їй, без кшатр'їя не процвітає брахман; брахман і кшатр'їй, об'єднавшись, процвітають і в цьому, і в потойбічному світі». Брахманів вважали володарями усього живого і мертвого на землі, усі їх бажання виконували безвідмовно; особу і майно брахмана вважали недоторканими, а будь-яка образа, поранення, вбивство тягнули за собою суворі покарання, зазвичай – мученицьку смерть. Виняткове становище брахманів, постійні дорогі жертвопринесення, яких вимагав брахманізм від усього населення, освячений ним кастовий устрій, вчення про переродження душ¹ тощо викликали в суспільстві рух протесту, який знайшов своє відображення в нових релігійних течіях – *буддизмі* та *джайнізмі*.

¹ Згідно із ним душі померлих не потрапляють у потойбічний світ, а відразу ж вроджуються в іншому тілі (алежно від суми позитивних і негативних вчинків, здійснених за життя, особливо щодо брахманів). Отже, після смерті людина та заслуу перед богами і брахманами може народитися представником іншої, вищої касті.

Чи знаєте ви, що...

релігій Індії ризикували великою багатоманітністю і відсутністю (за винятком постведичних релігій) єдиного пророка і засновника. Релігійна традиція, зменшена індуїзмом, надійшла в'ятисисячолетній період існування, але ця назва з'являється лише в XII ст. н.е. у зв'язку із намаганнями мусульманських завоювальників провести чітку відмінність між віруваннями індійського народу й ісламом.

Другій касті – **кшатріїям** – ставили в обов'язок управляти країною, захищати її, охороняти підданих, здійснювати жертвопринесення, вивчати Веди, контролювати, щоб усі дотримувалися законів і релігійних обрядів, ритуалів. Отже, кшатрії – це світська знать, наділена державною, політичною та військовою владою. Проте ця знать діяла не на свій розсуд, а під контролем брахманів, які від народження і аж до смерті були кшатріїям учителями, опікунами, порадиниками. Економічне становище кшатріїїв було різним: більшість були багатими, але траплялися й незаможні, а дехто за борги потрапляв у кабалу.

Найчисельнішою кастою були **вайшії** – безпосередні виробники (селяни, ремісники, торговці та ін.). Люди цієї касты були зобов'язані добросовісно працювати, примножувати своє майно, своєчасно та регулярно приносити пожертви, бути покірними волі брахманів, своєчасно платити податки, забезпечувати усім необхідним себе та членів вищих каст.

Каста **шудрів** повинна була "смирено служити" трьом названим вище кастам, вона займала третьорядне становище. Це особисто вільні люди, вони не були рабами, мали право володіти майном, вільно ним розпоряджатися, мати свої сім'ї. Як свідчать документи, шудра не повинен нагромаджувати багатства, навіть маючи таку можливість, бо, набуваючи його він тим самим утискає брахманів. Ця заборона, однак, не ставала на перешкоді деяким шудрам збагачуватися.

Авторитетна думка

"Шудри, священним обов'язком яких вважалося прислуговування представникам вищих варн, передусім брахманам, були цілком відлучені від релігії (їм навіть заборонялося слухати Веди), що являло собою жорстоку форму дискримінації в суспільстві, де ритуально-міфологічне життя цінувалося надзвичайно високо. Вони не справляли *упанвяну* – ведійський обряд ініціації, який полягав у носінні посвяченим особливого пояса й шнура (його надягали на ліве плече під праву руку) і за своїм релігійним значенням порівнювався до другого народження людини (тому брахманів, кшатріїїв, вайшів називали *двуджаті* – "двічі народженими", а шудрів *екаджаті* – "раз народженими"). До шудрів ставилися як до домашньої худоби чи хатнього майна."

О.П. Крижанівський

Оскільки переходи із касты в касту були суворо заборонені, то заборонялися міжкастові шлюби. У випадку укладення такого шлюбу, чоловік і дружина втрачали свою приналежність до каст і потрапляли у категорію "*чандалів*" – людей поза суспільством, які не мали жодних прав, майна, яких усі зневажали, і вони не могли навіть проживати в середовищі вільних людей.

Отже, кастовий суспільний лад Стародавньої Індії був визначальним у встановленні правового статусу людини у суспільстві, а не соціально-економічний стан, як це було у більшості країн Стародавнього Сходу.

Дискусійна думка

Існує дискусія щодо походження стародавніх варн. Один із індологів зауважив, що їх існує рівно стільки, скільки дослідників бралося за розв'язання цієї наукової проблеми.

У радянській науці домінувала концепція, згідно з якою варнова ієрархія виникла з потреби забезпечити суспільну стабільність в умовах вражаючих етнічних, господарських, політичних, релігійних контрастів у суспільстві.

На думку *С.М. Медведєва*, утворення варн відбувалося так. Із появою брахманської та кшатрійської знаті неминуче ускладнилася соціальна обстановка. За тогочасних умов послабити соціальне напруження можна було лише за рахунок чужинців. Завоювання чужих племен тимчасово згуртувало переможців – знатних і простолюдинів, багатих і бідних – на ґрунті спільного використання чужої праці. При цьому паразитичним суспільним прошарком ставали не усі переможці; більшість рядових обциників-вайшів, як і раніше, жила за рахунок своєї праці, хоча щодо поневолених чужинців і вона вважала себе панівною верствою. Чужинці ж у своїй масі ставали шудрами, тобто безправною й експлуатованою підністю. Поява "недоторкуваних" також була наслідком контактів між цивілізованим населенням і напівварварськими племенами. Аборигени, яких витиснули з обжитих місць і позбавили засобів до існування, musiли шукати порятунку у селах і містах. Вони бралися за виконання найважчих і ритуально нечистих робіт, тому викликали зневагу до себе у "двічинароджених" і навіть у шудрів. Спеціально для них елітні прошарки понавгадували безліч усяких побутових обмежень і заборон.

Інші дослідники, наприклад *Я.Б. Аласєв*, пов'язують виникнення варн із формами власності на землю. Мовляв, шудрами ставали ті, хто не був землевласником і працював у чужому господарстві.

Державний устрій

Форма правління індійських держав –

монархія, але не деспотичного різновиду.

Структура вищих органів управління

1. **Царі (радкі) і князі (мажариджі).** Вони управляли за участю брахманів. Їх влада обоожнювалася. Брахмани вчили, що цар є бог або намісник бога, і його розпорядження потрібно виконувати як такі, що походять від бога. У Законах Ману вказано, що цар є "великим божеством із тілом людини". Цар мав право життя і смерті над своїми підданими, володів незліченними багатствами; будь-який спротив волі царя карався мученицькою смертю.
 - Індійський цар походив із касты кшатрів і його влада обмежувалася контролем брахманів.
 - "Цар, який нерозумністю безтурботно мучить свою країну, негайно позбавляється з родичами країни та життя" (Законои Ману, VII, 3)
2. **Три відомства (фінансове, військове, громадських робіт),** на які глава держави опирався при здійсненні управління державою. Найважливішим вважалося фінансове відомство, очолюване **головним збирачем податків**.
3. **Рада (матрашірішад).** Вона складалася з верхівки світської знаті та вищих урядовців. Для царя її рішення не мали обов'язкового характеру, а от рекомендації брахманів правитель мусів брати до уваги.
4. **Радники царя – матрини і махаматри** та деякі інші чиновники на зразок сучасних міністрів. Їх призначав цар з числа "хоробрих, досвідчених, шляхетного походження та випробуваних" людей.

Увага!

3. **Військова рада.** Складалася із 30 членів, розділених на 6 колегій. Колегії вистали різними родами військ, постачанням, транспортом.

Структура місцевих органів управління

1. Країна ділилася на *провінції*, якими керували сини правителя – *царевичі*.
2. Провінції ділилися на *округи* на чолі з *окружними начальниками*. До складу округів входили сільські поселення та міста.
3. *Сільські райони* ділилися за кількістю господарств на *десятки, двадцятки, сотні, тисячі*, на чолі яких стояли – *старости десяток, двадцятки, сотські, тисяцькі*.
4. *Село* очолювали старости, обов'язком яких було управління життям поселення, нагляда за порядком, боротьба із злочинцями. Найважливіші питання сільської громади вирішували на *сходах жителів*. Також у селі існували ще й *Ради старійшин*.
5. *Міста* очолювали *управителі міст*, при яких діяла *міська рада* у складі 30 осіб (їх ділили на 6 колегій).

Діяльність усіх місцевих органів управління контролювали спеціальні урядовці на чолі з окремим міністром. У кожен населений пункт призначали *урядовців-контролерів*, які наглядали за діяльністю службових осіб на місцях. За зловживання службовими особами своїм посадовим становищем карали вилученням з посади та конфіскацією майна. Існували ще таємні *царські інформатори* та *агенти*, які наглядали за урядовцями різних рангів та за злочинцями, які відбували покарання.

Судова система

У стародавній період суд не був відокремлений від адміністрації, правосуддя було обов'язком царя. Цар як найвища судова інстанція розглядав справи за участю брахманів. Водночас цар був вищою апеляційною інстанцією. Також судочинство здійснювали і царські радники, міністри, кожному із яких для розгляду справ виділяли трьох учених брахманів. На місцях судочинство здійснювали правителі провінцій, округів, міст спільно із брахманами. У сільській місцевості на чолі громадського суду стояв староста. Якщо рішення суду не задовольняло сторони, то вони могли звернутися до апеляційної інстанції.

Збройні сили

В Індії існувала професійна армія, поділена на піхоту, кінноту, колісницю та бойові слони. Також збройні сили мали флот. Воїни, насамперед командири, отримували земельні ділянки за службу. У разі необхідності скликалося ополчення, в яке йшли усі вільні люди, крім брахманів. За наказом царя кожен правитель провінції, округу, міста, і т. д. повинен був поставляти певну кількість воїнів.

Цікаві факти

- Уже за два тисячоліття до нашої ери Стародавня Індія знала водопровід, каналізацію, двоповерхові будівлі, цегляне будівництво.
- 9-річний брахман стосовно 90-річного кшатрія вважався батьком, а той – його сином.

Джерела права

У найдавніші часи основним джерелом права в Індії був звичай. Із розвитком держави дедалі більшого значення набували закони, творцями яких були царі та брахманські школи. Характерною рисою джерел індійського права є його *тісне поєднання з релігією*. Релігія зобов'язувала усіх дотримуватися певних правил поведінки – *драхм*. Для кожної із каст були свої *драхми*. *Драхми* носили релігійний, моральний та правовий характер. Їх творили брахманські школи на основі старовинних релігійних книг *Вед*, норм звичаєвого права, судової практики, розпоряджень царів. Більшість судів у тогочасній Індії також були брахманами.

У різні часи в Індії з'являлися різні збірники *драхм*, які часто називали законами – *закони Ману, Гуїтими, Нарада, Артхашастра* та ін. Це була творча діяльність різних шкіл брахманів. Ці збірники були не лише регуляторами людської поведінки, але й навчальними посібниками.

Відомим джерелом давньоіндійської політико-правової думки є "*Закони Ману*", а точніше – "*Настанови Ману в дхармі*". Ця правова пам'ятка з'являється у період гострої боротьби між брахманізмом та буддизмом. Буддизм вже став державною релігією, і відступ брахманізму проходив за умов напруженої боротьби, що й відобразилося в "*Законі Ману*".

Дискусійна думка

За однією версією *Ману* – легендарний прародич людей. За іншою – один із древніх правителів-царів, який урятувався подібно до біблійного Ноя під час всепленського потопу, дякуючи втручання божественної риби, в яку втілювався бог Вішну-хоронитель.

Збірник укладений між II ст. до н.е. та II ст. н.е. Майже два тисячоліття "*Закони Ману*" проіснували як діючий збірник правил фізичної поведінки. Він містить інформацію про обов'язки людей різних варів. Правничий матеріал тут систематизований, викладений у компактнішій, ніж у ведійській літературі, формі, а виключно релігійні та міфологічні сюжети займають небагато місця.

Збірник "*Закони Ману*" за змістом не лише правовий. За задумом – це всеоб'ємний кодекс соціального життя Стародавньої Індії. Він регламентує усі аспекти життя правовірного індуса, відсилає його до *Вед*. Там є міркування про етапи життя, про шлюб та сім'ю, про правила харчування, очищення вилин та каяття, про суд та цивільне й кримінальне судочинство. Поняття права тут все ще немає, бо *дхарма* об'єднує усе.

Збірник складається із 12 розділів, кожен із яких містить велику кількість віршованих повчань, норм та правил поведінки, а саме 2685 віршів-шлок. Віршована, чи хоча б ритмізована форма викладу інформації – характерна особливість багатьох стародавніх законодавчих й релігійно-законодавчих текстів (Біблія, Закони Хаммурапі, девоньоримські Закони XII таблиць та ін.). Багато правових норм мають форму афоризму. Афоризми ми зустрічаємо у гімнах "*Рігведи*", у коментарях до цих гімнів, які іменуються *упанішадами*.

Драхма – її санскриту – те єдине, що охоплює і підтримує усі речі разом, лінійні восьмицифровий порядок чи закон, який включає природні та моральні норми, норми звичаєвого права та правотворчість держави.

Зафіксоване афоризмом правило (у т. ч. й драхма), юридичним стає не одразу, а лише після складання у прозі коментарів до нього. Наведемо приклади стародавніх афоризмів:

- П'яний, нерозважливий, божовільний, змучений, розгніваний, голодний, жадібний, боязливий, поспішливий і закоханий – усі не знають закону.

- Злому вченість служить для спорів, гроші – для зарозумілості, влада – для пригнічення. Доброму – навпаки: вченість – для збільшення знань, гроші – для подання милостині, влада – для захисту ближніх.

Розглянемо **структуру** Законів Ману. *Глава I* викладає інформацію про створення світу та його Творця, про походження основних чотирьох варн, про домінуючу роль брахманів.

Глава II інформує про виховання правовірного індуса шляхом залучення до знання Вед. Після вивчення Вед людина вважалася підготовленою для нового духовного життя – “двічінародженою”. У цій же главі говориться про роль звичаїв, обрядів, ритуалів.

Глава III містить норми та вимоги до сімейного життя, правильного шлюбу, інформує про наслідки неправильних шлюбів і вимоги до відповідних обрядів.

Глави IV, V та VI містять інформацію про способи сакралізації повсякденного життя: правила гігієни, розпорядок дня, перелік заборонених дій, опис ритуалів очищення, аскептичних норм тощо.

Глава VII розповідає про драхму царя, про роль покарання у правосудді, підтримку правопорядку; у ній даються поради щодо адміністративних, податкових, військових справ.

Глава VIII присвячена 18 причинам звернення до суду (порушення договірних відносин, крадіжка, наклеп, гра в кості, перелюб, розпивання хмельних напоїв та ін.). Тут же визначається роль закону, правила судочинства та винесення рішення про покарання, звільнення від покарання у випадках необхідної оборони (захист від насильства дитини, жінки та брахмана).

Глава IX розповідає про “вічний закон для чоловіка та дружини” у їх подружньому житті, про особисті та майнові права й обов'язки членів сім'ї, про спадкування, про покарання та роль царя у визначенні покарань.

Глава X містить правила, спільні для трьох “двічінароджених” варн: сім законних способів набуття власності; десять способів існування, дозволених усім людям, які опинилися у бідняцькому становищі; наводяться драхми, спільні для усіх чотирьох каст.

Глава XI присвячена регулюванню способу життя *чандалів* (осіб, які порушили драхму, уклавши змішаний, міжварновий шлюб).

Глава XII дає накази щодо культу, ритуалів і конкретних обов'язків їх учасників; говориться про відповідальність людини за недостатній контроль за своїми думками, словами, тілом.

Ману осмислює могутність брахманів, їх зверхність над усіма іншими варнами, їх дотичність до надприродних сил. Символічно, цю Ману постійно тримає у полі зору забезпечення їх існування, привилегій, матеріальних інтересів. Соціальний консерватизм проявляється й у крайній презирливому ставленні до шудрів, у

жорстокості покарань, які можуть застосовуватися до них. Повторюються традиційні положення про царську владу, яка обожествляється. Першому правителю приписується божественне походження. Загрожуючи земними та небесними карами, Ману закликає зберігати непорушність існуючого досконалого ладу і рушуче присікати будь-які спроби підточити вічну дхарму. У консерватизмі "Законів Ману" відобразилися застійні явища, які стали характерними для стародавнього суспільства на рубежі двох ер.

Ще одним збірником правових і морально-етичних норм була *Нарада*, складена пізніше за Закони Ману. Тут чіткіше виявлені симптоми кризи рабовласницької системи, зародження елементів нових соціально-економічних, правових і морально-етичних відносин. Цей збірник вже більше нагадує трактат із права, бо у ньому є чимало норм цивільного, кримінального права, дано детальний опис механізму організації та діяльності суду, здійснення судочинства.

Крім збірників правових норм, в Індії було чимало політико-економічних та юридичних трактатів, найвідомішим із яких є "*Артхашастра*" ("*Наука про політику*"). написаний, ймовірно, в IV ст. до н.е. У цій пам'ятці висвітлені питання державного устрою, здійснення монархами внутрішньої та зовнішньої політики, правотворчої діяльності, містяться норми цивільного, кримінального, процесуального права.

Авторитетна думка

Індологи О.Вігасін та Д. Лемохін вважають, що в Артхашастрі "не описується конкретна держава чи політична ситуація, а викладено уявлення про абстрактну, ідеальну державу, хоч водночас розроблена в ній "політична теорія", напевно, була пов'язана з практикою і до певної міри є узагальненням політичної дійсності Стародавньої Індії".

Право власності

Стародавня Індія знає чотири види власності: царську, храмову, общинну, приватну. У склад власності входили худоба, зерно, інвентар, раби та земля.

Оскільки сільське господарство було головною галуззю економіки, то земля належала до основних свідчень багатства. Формально земля належала цареві. Значна її кількість перебувала у руках сільських общин. Отже, існували царські та общинні землі (про це говориться у стародавніх джерелах), але ймовірно, були й храмові землі. З часом виникає приватна власність на землю.

Дискусійна думка

Дискусійним є питання про те, перебуває земля та інша нерухомість у власності чи лише у користуванні особи. Право власності на землю ніби розчленоване. Земля одночасно належить державі (верховна власність), общині (опосередковуюча власність) і приватній особі (внутрішньообщинна чи позаобщинна власність).

Землі общини були їх колективною власністю; общинники не могли розпоряджатися ними, а тільки користуватися. У Законі Ману згадується тільки про те, що судові органи держави розглядають спори про земельні межі між общинами.

У приватній власності перебувало, насамперед, *рухоме* майно. Це підтверджується наявністю великої кількості договорів. Правом перебачалися сім основних способів набуття власності:

1. купівля;	2. одержання дарунка;
3. спадкування;	4. знахідка;
5. злочин;	6. оплата за виконану роботу;
7. позика під відсотки.	

1, 3, 4 способи були законними для усіх каст; 2 спосіб – тільки для брахманів; 5 спосіб – тільки для кшатріїв; 6 і 7 способи – тільки для вайшів.

Зобов'язальне право

До нас не дійшла інформація про форму укладення договорів, однак при вирішенні спорів потрібні були свідчення *свідків*, отже їх присутність була обов'язковою при укладенні договору. Якщо свідків не було, то застосовували клятву та ордалії.

Були встановлені *умови дійсності договорів*, а саме: не вважалися дійсними договори, укладені з душевнохворими, дітьми, рабами, п'яними, за допомогою обману, насильства, а також договори, укладені всупереч закону та звичаю. Розглянемо кілька договорів, характерних для староіндійського права.

Договір купівлі-продажу. Об'єктом цього договору могли бути будь-які речі. Продавцем міг бути тільки власник речі. Якщо ж річ була куплена не у власника, то покупець, як правило, притягувався до кримінальної відповідальності як співучасник злочину і тільки наявність свідків при здійсненні купівлі звільняла його від відповідальності. Тоді спірну річ повертали її власникові, збитки відшкодовували покупцеві, а продавця карали як злочинця. Річ, яка продається, повинна бути разом із продавцем, щоб при купівлі можна було виявити усі її вади. Якщо продавець намагався приховати якісь недоліки речі, то він притягувався до відповідальності.

Договір позики. Предметом цього договору були гроші та продукти сільського господарства. Їх передавали людині, яка у визначений час мала повернути кредиторі річ у тій же кількості, тієї ж ваги та якості. Позику брали під відсотки або без них. Гарантією повернення позиченого служили майно боржника та його особа. При несплаті боргу кредитор міг пред'явити до боржника позов у суд, і коли боржник не міг повернути позичене, то мав відпрацювати борг, але він не ставав *борговим рабом*, бо після відпрацювання вартості позиченого знову ставав вільним. Але кредитор нижчої касті не міг навіть через суд змусити боржника з вищої касті відпрацювати борг.

Договір зберігання. На платне зберігання в Індії віддавали найрізноманітніші речі. У випадку, коли особа, що зберігала річ, не хотіла її повернути, а в потерпілого не було свідків, то в суді проводили допит сторін. Перевіряли чесність та порядність відповідача таким чином: у присутності свідків йому таємно підкидали якусь цінну річ; якщо він повертав її – справу припиняли, а

якщо присвоював – змушували повернути і підкинуту річ, і віддану на зберігання. Особа-зберігач чужої речі не несла відповідальності, якщо річ була у неї вкрадена (і було доведено її добросовісне зберігання) або знищена стихією.

Шлюбно-сімейне право

Індійку – як правило ще дитиною - віддавали заміж її батьки; сама вона могла обрати собі чоловіка лише у випадку, коли батьки не спромоглися підшукати їй пару: *“якщо [дівчина], не віддана заміж, сама знайде чоловіка, ні вона не робить ніякого гріха, ні той, за кого вона виходить”* (Закони Ману, IX, 91). Ідеальним вважався шлюб, коли жінка втрис молодша від свого чоловіка. Чоловіки могли вступати у шлюб з 24 років, а дівчата - з 8 років. “Закони Ману” освячували багатодітність та дитячі шлюби, що забезпечувало відтворення населення в умовах жакливої смертності через війни, голод, епідемії. Стародавні тексти згадували вісім способів укладання шлюбу, від найблагороднішого (віддання дочки заміж з посагом та за її згодою) до найганебніших (шлюб внаслідок викрадення чи звалтування). Батько не брав викупної платні за дівчину від нареченого, бо це прирівнювалося до продажу рідної дитини. Сім’ї здебільшого були моногамні, проте існувала і полігамія (напр., у брахмана могло бути чотири дружини), причому за гаремом доглядали не євнухи, а старезні чоловіки чи жінки. Траплялися випадки *поліандрії* (наявність у кількох чоловіків спільної дружини).

Жінку постійно опікали: *“Батько оберігає [жінку] в дитинстві, чоловік оберігає її в молодості, сини оберігають її в старості, жінка ніколи не здатна до самостійності”* [IX, 3]. Індійку від народження вчили коритися чоловіку. Навіть найнікчемніший чоловік для жінки мав бути божеством: *“чоловіка, [навіть] недоброчесного, який зраджує або позбавлений хороших рис, вірні дружина повинна завжди почитати як бога”* (V, 154). Він міг продати свою жінку, програти її в кості, через певний час прогнати її з дому, якщо вона не народить дітей чи народжуватиме лише дівчаток, виявиться нелагідною. Більше того, якщо дітей не було з вини чоловіка, останній міг примусити жінку народити дитину від іншого, причому неодмінно від того чоловіка, якого він сам підібрав. Жіноча невірність вважалася тяжким злочином перед релігією та суспільством, особливо коли її коханець належав до нижчої касті.

Розлучення допускалося лише для нижчих каст. Розірвання шлюбу могли вимагати обидві сторони. Підставами для цього були: безпліддя подружжя, подружжя зрада, негідна поведінка, довга відсутність чоловіка, жорстоке поводження, доказом чого були ознаки розжареного заліза на тілі. Для чоловіка розлучення було простішою справою, ніж для жінки. Закони Ману з цього приводу зазначають, що *чоловік може розлучитися із жінкою, яка його ненавидить, через рік, яка не народжує дітей – через 8 років, яка народжує мертвих дітей – через 10 років, через 11 років, якщо народжує тільки дівчаток, і негідно, якщо дружина сварлива* (IX, 81).

Залежність індійки від чоловіка за стародавньої доби набула особливої форми в традиції *саті* – самоспалення вдови на похоронному багатті небіжчика. Індійці вірили, що причиною передчасної загибелі чоловіка є гріхи його жінки, а тому сприймали саті як спокутування вдовою її "гріхів". Ведійська релігія звільняла вдову від самоспалення у тому випадку, якщо її брав заміж брат небіжчика. Готуючись до саті, вдова святоково одягалася, випивала наркотичний напій, який притуплював біль. Її, щоб, бува, не вискочила з вогню, приковували ліворуч від тіла померлого, глушили палицею, якщо вона поривалася з багаття. У більшості випадків вдова добровільно сходила на багаття, бо інакше життя стало б для неї тортурою, адже родичі небіжчика не простили б їй відмови виконати свій священний обов'язок. Після кремації попел та останки спалених поміщали в бронзову урну, з якої потім її вміст висипали у священне водоймище.

Спадкування майна здійснювалося лише за законом, а про заповіт нічого не згадується. Майно батьків спадкували лише сини: *"Не брати, не батьки, (а) сини дістатимуть спадщину батька..."* [IX, 185]. Спадок ділили між синами порівну, але найстарший син отримував додатково 1/20 частку усього майна. Дочки батьківського майна не успадковували, але їх брати були зобов'язані виділити по 1/4 частки свого майна для посагу. Батько міг ввести у список спадкоємців свого внука – сина дочки, про що оголошував, віддаючи доньку заміж. Сини відрізних дружин спадкували не рівні частки, якщо дружини належали до різних каст. Якщо синів не було, то спадкували інші родичі померлого чоловічої статі по черзі, аж до шостого коліна включно. Земля спадкуванню не підлягала, оскільки не перебувала у приватній власності у стародавні часи.

Кримінальне право

Норми кримінального права носять кастовий, тобто нерівний характер. У них міститься ще багато пережитків первісного ладу, зокрема:

- ☞ відповідальність сільської общини за злочин, скоєний на її території, якщо злочинця не виявлено
- ☞ викликання правопорушника з общини.

Про криваву помсту як один із пережитків первісної доби, жодних згадок немає.

Окремі норми кримінального права свідчать і про високий рівень розвитку правової думки, напр., розрізняли навмисні злочини та скоєні з неосторожності, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, співучасть, необхідну оборону. Виділяли такі основні види злочинів, як проти релігії, державні злочини, проти особи та її честі, проти сім'ї, моралі, майнові злочини.

За релігійні злочини (напр., перехід в іншу віру, образа богів) карали смертю.

За антидержавні злочини (напр., бунт, антидержавна змова, повстання, перехід на сторону ворога, зрада державної таємниці) карали смертю.

¹ Й сьогодні на вдову в Індії дивляться як на хвору на проказу, зустріч із нею вважається поганою прихметом. Вона не може вдруге одружитися, перебувати в компанії чоловіків, навіть синів, повинна жити виголою, спати на голій підлозі, ходити бритоголовою. Батьки ні за що не заберуть її до себе, щоб не викликати зневаги та прокляття на свою адресу. Цей обряд заборонений в Індії ще в 1828 р., однак і нині в країні реєструється щороку кілька тисяч випадків такого самоспалення.

Злочини проти особи (напр., вбивство) каралися смертю, але при визначенні покарання враховували такі фактори, як необхідна оборона, убивство з неосторожності тощо.

Тілесні ушкодження (побої, поранення) каралися суворо. Тому, хто підняв руку або палицю на людину вищої касті, відрізали руку, якщо хтось ударив ногою – відрубували ногу, якщо плював – відрізали губи, тягав за волосся – відрубували обидві руки. Якщо ж злочинець і потерпілий відносилися до одної касті, то за поранення стягали штраф, за каліцтво – штраф і вигнання із поселення.

Суворо охоронялася честь та гідність осіб вищих каст. Коли шудра обляяв когось із вищої касті, йому відрізали язик. За злослів'я на своїх рідних карали штрафом.

За злочини проти власності нещадно карали. Злодія, спійманого на місці крадіжки, страчували. За крадіжку з храмів, царських комор, крадіжку слонів, колісниць засуджували також на смерть. Вигнання загрожувало особі, яка бачила крадіжку, і не вчинила ніякої протидії. Крадіжку уночі вважали об'являючою обставиною: винному спочатку відрубували руку, а потім садили на палю. Співчасники злочину каралися тим же покаранням, що й виконавець. Карали тих, хто приховував інформацію про злочин.

Велику увагу приділяли злочинам проти сім'ї та моралі. Навіть за розмову із чужою заміжною жінкою карали штрафом, а людину з нижчої касті ще й били батогами. За позашлюбний зв'язок з брахманкою шудру вбивали, вайші втрачав усе своє майно, кшатрії платив великий штраф, брахман також платив штраф або його виганяли з місцевості проживання. Шудру карали смертю не лише за зв'язок із брахманкою, але й жінкою з будь-якої вищої касті. Невірну дружину зацьковували собаками у людному місці, а її співчасника клали на розпечене залізне ложе.

Отже, основними видами покарань були: *смертна кара* – проста та кваліфікована (спалення, посадження на палю, четвертування, розтопування слонами, заливання горла розтопленою олією або сріблом), *калічення* (відрізання, рук, ніг, пальців, язика, губ, виколювання очей), *тілесні покарання* (побиття батогами, палицями), *ув'язнення, штрафи*. Практикувалося *втоплення, накладення таври* на лоб чи бедро (напр., злодігів на лобі випкали зображення собачої ноги), *віддавання на їжу собакам*. Важкі види покарань здебільшого застосовували до осіб, які вчинили злочини проти представників вищих каст. М'які покарання застосовували до представників вищих каст. Публічні покарання передбачалися за усі серйозні злочини. Штрафи та конфіскації йшли у державну скарбницю.

Смертна кара для брахмана не рекомендувалася. Від покарання в окремих випадках можна було відкупитися: викуп за кшатрія – 1000 корів, за вайшію – 100, за шудру – 10.

Обтяжуючими обставинами вважали насильство, повторність, злочини щодо осіб з вищих каст. *Пом'якшуючими обставинами* були належність до вищих каст, необхідна оборона, ненавмисність.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

- Закони Ману написані у формі дволінійних, що мало полегшило їх запам'ятовування
- Стан рабства вважався тимчасовим – борговому рабу дозволялося навіть укласти шлюб із вільною жінкою, але тільки в межах своєї влади.
- Штраф за убивство шудри для вищих каст дорівнював штрафу за убивство собаки.
- Селами навігали в скарбницю податок – 1/6 врожаю, торговці – до 1/3 свого прибутку, зате із вільняли від військової повинності.
- Пиварамна порушника не обмежувалося мирським життям, але й майбутніми негараздітими у загробному житті.

Різниця між кримінальним та шкідливим сулочиством не існувало. Справу починали за ініціативою потерпілого, який сам підтримував обвинувачення. *Докази*: власні зізнання (до представників нижчих каст застосовували тортури), документи, покази свідків (вага свідчення залежала від касті свідка), ордалії (за допомогою води, вогню, отрути, зважування), клятви.

Додатки

Додаток 1. Закони Ману (витяги)

Глава I.

31. Задля процвітання світів він (Пуруші) створив із своїх вуст, рук, стегон і ступнів відповідно брахмана, кшатрія, вайшія, шудру.

88. Навчання, вивчення Вед, жертвопринесення для себе і жертвопринесення для інших, подання і отримання милостині він встановив для брахманів.

89. Охорону підданих, подання милостині, жертвопринесення, вивчення Вед і неохильність до мирських утіх він вказав для кшатрія.

90. Випас тварин, а також подання милостині, жертвопринесення, вивчення Вед, торгівлю, пихварство і землеробство – для вайшія.

91. Але тільки одне заняття Владика (Ману) вказав для шудри – смиренне служіння цим варнам.

96. Із живих істот найкращими вважаються одухотворені, серед одухотворених – розумні, серед розумних – люди, серед людей – брахмани.

98. Лише народження брахмана – вічне здійснення дхарми (гідності, доброчинності), адже він народжений для дхарми і визначений для отождолення з Бхармою (Богом – Творцем).

100. Все, що існує в світі – власність брахмана, внаслідок зверхності народження тільки брахман має право на все це.

101. Брахман істє тільки своє, носить – своє і дає – своє, адже інші люди існують завдяки милості брахмана.

Глава III.

13. Для шудри призначена дружина шудрянки, для вайшія – шудрянки і своєї варни, для кшатрія – ті обидві і своєї варни, для брахмана – ті три, а також своєї варни.

Глава VII.

65. Армія залежна від військового начальника, контроль над підданими – від армії, скарбниця і країна – від царя, мир і його протилежність – від посла.

95. Хто особисто захоплює колісницю, коня, слона, парасольку, гроші, зерно, тварин, жінок, все інше добро і недорогоцінний метал – це його.

97. Нехай воїни віддадуть кращу частку царю – так сказано у Веді, не захоплене окремо повинно бути царем розподілене між усіма воїнами.

114. Піджораність треба забезпечувати, розташувавши загін воїнів між двома селами, трьома, п'ятьма, а також сотнями сіл.

115. Треба призначити старосту для кожного села, керівника десяти сіл, керівника двадцяти і ста, а також керівника тисячі.

116. Сільський староста нехай сам повідомляє належним чином про злочини, вчинені у селі, керівнику десятима селами, керівник десятима – керівнику двадцятьма

117. Керівник двадцятьма нехай все це повідомляє керівнику сотні, а керівник сотні сіл – особисто керівнику тисячі.

118. Те, що має бути дане царю жителями села щоденно – харчі, питво, паливо і т.д. – нехай збирає сільський староста

120. За їх діями у селах, а також за приватними справами нехай наглядє особисто сановник царя – вірний і невтомний.

121. У кожному місці треба призначити одного, який думає про всі справи, високоповажного за становищем, грізного на вигляд, що нагадує планету серед зірок.

133. Цар, навіть гинучи, нехай не бере податі із знавця Веди.

137. Нехай цар щорічно змушує простий люд, що живе у країні самостійним промислом, платити те, що називається податком.

138. Цар може змушувати виконувати роботу один день щомісяця ремісників усіх фахів і шудр, що живуть своєю працею.

Глава VIII.

1. Цар, бажаючи розглянути судові справи, нехай з'являється підготовленим у суд разом із брахманами і досвідченими радниками.

9. Але якщо цар не розглядає справи особисто, тоді необхідно призначити вченого брахмана для їх розгляду.

63. У судових справах мають допускатися свідки, гідні довіри, із усіх варн що знають всю дхарму, яким чуже почуття жадності.

73. За різниці (у свідченнях) свідків цар має віддати перевагу більшості, за рівності – наділений видатними якостями, при різниці між різними – брахманам.

114. Або треба змусити (звинуваченого) взяти вогонь, принути у воду або ж торкнутися голів дружини і синів кожного зокрема.

115. Той, кого палаючий вогонь не обпалює, кого вода піднімає на поверхню і (з ким) незабаром не трапиться нещастя, має вважатися чистим у клятві.

Додаток 2. Закони Народи (Витяги)

Нехай учень до того часу, поки не засвоїть науку, старанно служить [своєму] вчителю. Таке ж поведження [повинно бути] щодо дружини вчителя, а також [його] сина.

Нехай він ніколи не виходить і не залишається без вказівки вчителя. Діставши вказівку, він повинен слухатися без роздумувань, якщо [тільки] він може [це зробити]

А якщо він не слухається, коли вчитель [його] поправляє, [то той йому] вичитус або б'є мотузкою чи бамбуковою різкою [Учень], чие навчання закінчилося, зробивши вчителю традиційне підношення, може повернутися до себе додому.

Хто помине [до строку] майстра, який навчас його і не заподівав [йому] зла, того треба силоміць [знову] поселити [в нього]. Він заслуговує на тілесне покарання і тюремне ув'язнення.

Наймани слуги бувають трьох класів: вищого, середнього [і] нижчого.

Вищий [клас — це] солдати, середній — землероби і нижчий — вантажники.

Той, кого призначено керувати справами і домашнім господарством, тех вважається робітником.

Ці названі чотири [класи слуг] виконують чисту роботу. Решта — раби, що виконують брудну роботу, [іх налічують] п'ятнадцять різновидів:

народжений в будинку, куплений, одержаний [як подарунок], той, хто перейшов у складчину, найнятий [за харчі] під час голоду і той, кого застав його хазяїн, звільнений від великого боргу, захоплений під прапором, виграний в заклад, той, хто підійшов і сказав «я твій [раб]», відступник від аскетизму, поневолений на певний строк, буває також раб.

який служить за харчі, той, хто вступив у зв'язок з рабинею, і той, хто продав себе. За законом рабами оголошено [цих] п'ятнадцять різновидів.

Причому перші чотири різновиди не звільняються від рабства, окрім як з милості хазяїна.

Джерело: Крижанівський О.П. та інші. Хрестоматія з історії стародавнього світу. — К., 1974. — С. 41-42.

СУТТЄВО!

Резюме

- ① *Джерела історії Стародавньої Індії*: писемні пам'ятки (релігійно-філософські, літературні) творці, повідомлення мандрівників, пам'ятки матеріальної культури, живі традиції давтали у низинних селах.
- ② *Періоди розвитку держави*: Індський, Ведійський, Буддійський, Класичний.
- ③ *Розвиток Стародавньої Індії*: IV тис. до н.е. — утворення перших індійських держав; сер. II тис. до н.е. — вторгнення арій; кін. II тис. до н.е. — існування таких держав, як Куру, Пагича, Кошила, Мгангха та ін.; 327 р. до н.е. — завоювання Александром Македонським; з 323 р. до н.е. — початок визвольної боротьби, створення Імперії Маур'я; сер. III ст. — розпад держави; кін. II ст. до н.е. — створення Індо-скіфської держави; IV ст. виникнення ранньофеодальної держави Гунтів.
- ④ *Суспільні верстви*: брахмани, кшатрії, вайші, шудри
- ⑤ *Центральні органи влади*: царі (радкі), князі (мажараджі), три відомства, Рада (матриархат), радники царя, військова рада.
- ⑥ *Місцеві органи влади*: царевичі, окружені начальники, спирости десятиок, двадцятки, сотеньки, тисяцькі, Ради старійшин (у селах), управителі міст, міські ради.
- ⑦ *Судочинство*: здійснював цар за участю брахманів (така інстанція), царські радники, міністри, управителі провінцій, округів, міст, старости сіл (усі — за участю брахманів).
- ⑧ *Джерела права*: зичай, Закони Ману, Парада, Артхашастра, Рігведа

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Які інформаційні джерела про Стародавню Індію Ви можете назвати?
2. Із повідомлень кого із мандрівників ми одержуємо інформацію про Стародавню Індію?
3. Які періоди в історії Стародавньої Індії Ви можете назвати?
4. Які природно-кліматичні особливості Стародавньої Індії?
5. Що таке «антропгенез»?
6. Які риси характеру пригаманні стародавнім індійцям?
7. У чому відмінність «арій» від «шарій»?
8. Коли виникають перші держави у Стародавній Індії?
9. Які індійські держави II тис. до н.е. Ви можете назвати?
10. Коли було здійснено завоювання Індії Александром Македонським?
11. Хто такі «древиди»?
12. У чому відмінність брахманізму від буддизму?
13. Як Ви розумієте поняття «Пуруші»?
14. Із яких верств складається суспільний лад Стародавньої Індії?
15. Які органи влади складають структуру:
 - а) вищих органів управління;

б) місцевих органів влади Стародавньої Індії?

16. Які судові староіндійські інстанції Ви можете назвати?
17. Які елементи цивілізованого життя були відомі у Стародавній Індії?
18. Коли з'явилися "Закони Ману"?
19. Які пігання регламентують "Закони Ману"?
20. Які джерела староіндійського права Ви можете назвати?
21. Які види власності були у Стародавній Індії?
22. Як здійснювався обряд *сипи*?
23. Чи допускалося у Стародавній Індії розлучення?
24. Хто міг успадкувати батьківське майно у Стародавній Індії?
25. Які пережитки первісного ладу збереглися у кримінальному праві Стародавньої Індії?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Джерела інформації про Стародавню Індію
2. Виникнення і розвиток держави Стародавня Індія
3. Суспільний лад.
4. Державний устрій.
5. Джерела права. Загальна характеристика "Законів Ману".
6. Характеристика права власності.
7. Особливості староіндійського зобов'язального права.
8. Шлюбно-сімейне та спадкове право.
9. Кримінальне право та процес.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Кастова система Стародавньої Індії.
2. Арійське завойовання Індії
3. Державний апарат Стародавньої Індії.

Завдання, вправи, тести

1. Які з перелічених джерел інформують нас про Стародавню Індію?

- а) літопис "Палермський камінь".
- б) Стирий Завіт.
- в) поема "Рамаїна".
- г) Кураїнські рукописи (рукописи Мертвої моря).
- д) "Авеста".
- е) повідомлення китайських пілосників.
- ж) літопис "Кодзікі".

2. Вишачіть, правильно періоди в історії розвитку Стародавньої Індії.

а) Середнє Царство.	б) Ашкандське царство.
в) доби дзьомлі.	г) Шан-Інь
д) Ведійський період.	е) Хариппський період.
ж) західне Чжу.	

3. Племенами-завойовниками Індії були:

а) хінти	б) арії.	в) тівійці.

г) кшити;	г) перси;	д) шумери;
е) кшті;	е) аморей;	ж) еламі;
з) кассити;	и) саки;	і) парфяни.

4. До суспільних верств Індії відносяться:

а) шужень;	б) сейко;	в) чжухоу;
г) брахмани;	г) риби;	д) кшатрії

5. У чому відмінність в правовому статусі між:

а) брахманами та кшатріїми;	б) кшатріїми і вайшіями;
в) вайшіями та шудрами;	г) шудрами та брахманами

6. Які стародавні держави Ви можете назвати?

а) Нубія;	б) Магатха;
в) Лідійське царство;	г) Фрілійське царство;
г) У;	д) Стародавня Анатолія;
е) Кашалі	

7. Із якої частини тіла Пуруні були утворені шудри:

а) із бедер;	б) зі ступнів;
в) із вуст;	г) із рук.

8. Які релігійні течії відносяться до Стародавньої Індії?

а) джайнізм;	б) культ Озиріса;
в) християнство;	г) іслам;
г) буддизм;	д) іудаїзм.

9. Визначіть, які із перелічених джерел права стародавні індійські:

а) Закони Хаммурапі;	б) Закони Ману;
в) "Книга законів царства Вей";	г) Артхашастра;
г) "Закони XII таблиць";	д) "Саксонське зерцало".

10. Як "Закони Ману" обґрунтовують становище нерівності стародавніх індійців?

Додаткова література з теми

- Альбедиль М. Ф. *Забвта цивілізація в долині Инда.* - СПб., 1991.
- Артхашастра (или Наука политики). - М., 1994
- Бонгард-Левин Г. М. *Древнеиндийская цивилизация* - 2-е изд. - М., 1993.
- Бостан Л. М., Бостан С. К. *Держави і право епохи станово-кастового суспільства: Нивчаний посібник*. - Запоріжжя, 2000
- Графський В. Г. *Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов.* - М., 2001
- Закони Ману. - М., 1992.
- Крижанівський О. П. *Історія Стародавнього Сходу.* - К., 2000.
- Кудрявцев М. К. *Кастовая система в Индии* - М., 1992.
- Куценков А. А. *Эволюция индийской касты*. - М., 1992.
- Макарчук В. С. *Загальна історія держави та права зарубіжних країн. Нивч. посібник*. - К., 2001
- Симонянцев А. М. *Правовой текст Драмашастры*. - М., 1991
- Упанішади. В 3 кн. - М., 1992.
- Хома П. М. *Історія держави та права зарубіжних країн*. - Львів, 2001
- Хома П. М. *Історія держави та права зарубіжних країн. Част. I. Історія держави та права країн Стародавнього Сходу*. - Львів, 2002.

Історія держави та права Стародавнього Китаю

- Джерельна база • Природно-кліматичні умови • Населення • Періодизація давньокитайської історії • Характеристика держави Шан-Інь
- Характеристика держави Західне Чжоу • Характеристика держави Східне Чжоу • Характеристика імперії Цинь • Характеристика Західної Хань • Характеристика Східної Хань • Характеристика Східної Хань
- Джерела та характерні риси права

СУТТЕВО!

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ виділяти джерела інформації про Стародавній Китай та джерела права;
- ☞ періодизувати старокитайську історію;
- ☞ описувати природно-кліматичні умови Китаю та характер стародавніх китайців;
- ☞ аналізувати процес утворення та розвитку держави Стародавній Китай;
- ☞ характеризувати основні філософські та правові вчення Стародавнього Китаю;
- ☞ виділяти джерела старокитайського права та його характерні риси.

Ключові поняття та терміни

• Стародавній Китай	• Імперія Цинь
• Сима Цянь	• Імперія Хань
• Піднебесна	• Велика Китайська стіна
• Ся	• Великий Шовковий шлях
• Шан-Інь	• конфуціанство
• Західне Чжоу	• сорорат
• Східне Чжоу	• Шан Ян

Джерельна база

Сучасні китаїсти мають у своєму розпорядженні чимало надійних джерел із давньої історії Китаю. Джерела ці поділяються на такі дві основні групи:

- ☞ *давньокитайські писемні пам'ятки: пам'ятки епіграфіки* (не запитання до оракула, видряпані на кістках жертвоприносних тварин і панцирах черепах).

наукові (політичні та філософські) трактати, історичні твори, юридичні тексти та матеріали офіційного діловодства (закопи царства Цінь, майже 30 тис. "ділових паперів" ханьської доби, "Історичні записки" "батька китайської історії" Сима Цяня) тощо.

✦ **матеріали археологічних розкопок.**

Китаїсти користуються також матеріалами нумізматики, сфрагістики¹, фольклору та міфології, пам'ятками матеріальної культури. Повідомлень іноземців про Стародавній Китай не існує, бо європейці не відвідували цю країну і мало що знали про неї. Їхні уявлення про Стародавній Китай ґрунтувалися здебільшого на непевних чутках. Археологи почали працювати в Китаї вже після Сінхайської революції 1911-1913 рр.²

Найдавніші китайські писання на панцирх черепах

Природно-кліматичні умови

Сучасний Китай є третьою за величиною державою, уступаючи лише Росії та Канаді. Події стародавньої історії Китаю розгорталися на території, яка охоплює лише частину сучасної КНР. У той час під владою китайських імператорів опинилися землі, котрі належать таким сучасним суверенним державам, як В'єтнам, Лаос, держави Корейського півострова.

Природа відгородила Стародавній Китай від найближчих цивілізацій непрохідними горами Тибету і велетенською мертвою пустелею Гобі. Ще надійніше ізолювали стародавніх китайців від цивілізованого світу незліченні кочові народи і племена, які широкою смугою оточували Китай. Вирватися із цього етнічного оточення китайці зуміли лише наприкінці своєї стародавньої історії.

Китай – країна гірська. Його західна частина, що займає 80% території країни, – це гори й нагір'я, де затижна й сувора зима й коротке та спекотне літо і де не вистачає опадів для розвитку землеробства. Східний Китай (або Велика Китайська рівнина), навпаки, долинний, має значно м'якший клімат, багатшу флору та фауну, в рельєфі переважають лісисті плоскогір'я та горбисті схили; його територією протікають дві великі водні артерії – *Хуанхе* ("Жовта ріка"), та *Янцзи* ("Голуба ріка"). Цей регіон складається з двох відмінних природно-кліматичних зон – північної (вологі тропіки, широколисті ліси і бамбукові хащі, катастрофічні повені, тайфуни) та

¹ *Сфрагістика* (від грец. sphragis – печатка) – історична дисципліна, яка вивчає печатки. Вона трактує печатки як штампви із будь-якого твердого матеріалу (каміння, металу, кісті), а також їх відтиски (в металі, сургучі, носку, на папері тощо).

² Нею було повалено монархічну та встановлено республіканську форму правління в Китаї.

південної (непрохідні джунглі, гористий рельєф з крутими схилами, повені, грошчна та субтропічна рослинність).

Отже, природно-кліматичні умови були для землеробського населення Китаю непрості. Історики вважають, що саме цей географічний фактор затримав появу цивілізації в регіоні майже до середини II тис. до н.е., хоч займатися землеробством китайці почали ще наприкінці V – на початку IV тис. до н.е.

Країна була багата на сировинні ресурси: багаті поклади мінералів, олова, мідної та залізної руди, наявність промислової деревини. Це давало можливість населенню розвивати усі потрібні ремесла.

Населення

Стародавні китайці належали до монголоїд-ної раси, однак їх етнічний склад був неоднорідний. Стародавні китайці ніколи не називали себе китайцями, а батьківщину – Китаєм. Це тюркські назви, які походять від етноніма “кидань”. Етимологія європейських назв Китаю – латинської Сіна, німецької Хіна, французької Шін, англійської Чайна – пов’язана, ймовірно, з назвою китайської імперії Цинь. Найдавнішими самоназвами китайців були хуа, шан, чжоу. Свою батьківщину давні китайці називали Тянься (“Піднебесня”), Чжун Го (“Серединне царство”), Чжун У (“Серединна квітуча”).

Говорячи про загальні риси ментальності давнього населення Китаю, можна відзначити їх працьовитість, невибагливість до умов життя. Найбільшими життєвими цінностями вони вважали “п’ять проявів щастя” – довголіття, багатство, міцне здоров’я та духовне умиротворення, кохання і непорочність, можливість спокійно померти в рідній домівці. Китайці бажали один одному прожити “десять тисяч років”, виростили десятків-півтора синів і не менше онуків.

Китайці – трудолюбивий народ. Ліниві серед них зустрічаються рідко. У китайських казках лінивий школи не буває героєм і до нього ставляться або як до хворого, або з насмішкою. Фізична праця була менш престижна, ніж управлінська. Традиція була такою, що управлінець був одночасно вченим, поетом, художником. Яким би високомірним не був чиновник, він ніколи не проявляв зневаги до людей фізичної праці.

У давньокитайському суспільстві, на відміну від старорідійського, не існувало закріплених соціальних станів. Батьківське майно в епоху перших імперій розподілялося між усіма дітьми, а тому швидко дрібнілося. Тому китайці не міг покластися ні на свій родовід, ні на одержання пристойної частки батьківського спадку, а тому мусів самостійно вибиватися в люди, ставати прагматичним, ініціативним. Китаєць був переконаним патріотом, звик підпорядковувати себе колективу.

Починаючи з I тис. до н.е. китайці поступово ставали “рабами” різних ритуалів, церемоніальних, тобто мали різних умовностей у поведінці. Поступово у китайців виробилося зверхнє ставлення до інших народів. Вони не бачили в чорно-білому варіанті, без півтіней, давали суспільним явищам спрощену оцінку.

Періодизація давньокитайської історії

Загальновизначених хронологічних меж стародавнього періоду китайської історії не існує; їхнім верхнім порогом вважають або XXIII ст. до н.е. (дата виникнення держави *Ся*, історичність якої не доведена), або XVIII ст. до н.е. (дата появи держави *Шан-Інь*). Нижнім порогом давньокитайської історії вважають кінець III ст. до н.е. (дата загибелі *Циньської імперії*) або 220 р. н.е. (дата загибелі *Ханьської імперії*).

Отже, історію Стародавнього Китаю можна періодизувати так:

1. Період Трьох династій:

- ⇒ династія Ся (XXIII-XVIII ст. до н.е.);
- ⇒ династія Шан-Інь (XVIII-XII ст. до н.е.);
- ⇒ династія Чжоу (XII-III ст. до н.е.):
 - ↳ Західне Чжоу (XII-VIII ст. до н.е.);
 - ↳ Східне Чжоу (VIII-III ст. до н.е.).

2. Період імперії Цинь (221-206 рр. до н.е.).

3. Період імперії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.):

- ⇒ Західна Хань (206 р. до н.е. – 25 р. н.е.);
- ⇒ Східна Хань (25-220 рр. н.е.).

Характеристика держави Шан-Інь

Археологи ще напередодні Першої світової війни незаперечно довели факти існування держав Шан-Інь та Чжоу, проте не виявили сліди рафічних¹ підтверджень історичності держави Ся, хоч в існуванні останньої вони, як правило, не сумніваються. Зважаючи на нерозв'язаність питання історичності держави Ся, знайомство з старокитайською державністю починають із XVIII ст., коли в середній частині р. Хуанхе було засновано примітивну державу Шан. Чжоуське плем'я, яке жило по сусідству з шанцями, називало цю державу Інь. Щоб не плутатись у цих назвах китаїсти вирішили першу китайську державу називати Шан-Інь.

Населення Шан-Інь займалося землеробством, яке не було іригаційним, колективним мисливством, шовківництвом, бронзовою металургією, деревообробкою та будівництвом, різьбленням по кістці та каменю, обмінною торгівлею. Надійних даних про систему суспільних відносин у державі Шан-Інь немає, можна лише стверджувати про наявність у шанському суспільстві майнового та соціального розшарування, про що свідчать різні типи тодішніх поховань². Не можна також упевнено говорити про існування в шанському суспільстві рабства.

¹ *Епіграфіка* – допоміжна історична та філологічна дисципліна, котра вивчає стародавні та середньовічні написи на камені, виробак із металу, дерева, кістки, скла, кераміки.

² Своєю похилою та кияям шанці ховали у просторих могилах, причому супроводжували такі поховання щедрими жертвоприношеннями, у т.ч. й людськими до півтисячі жертв. Покінників нижчого рангу ховали скромніше, а бідняків закопували в землю без домовини.

Найімовірніше у шанському Китаї існувало общинне землеводство із системою взаємодопомоги та кругової поруки, причому общинна земля надавалася в індивідуальне користування окремим сім'ям. Ймовірно, існували громадські поля, які обробляли колективно державним інвентарем усі общинники (у формі державної повинності) чи приписані до цієї землі селяни. На той час уже виділилися багаті та знатні роди, які постачали суспільству царів, князів, жерців.

Цар мав титул вана, він виконував також функції верховного жерця і вважався разом із усією своєю ріднею нащадком верховного божества Шанді. Шанський ван вже відділяв себе від народу, взяв собі промовистий титул "я єдиний серед людей". Однак його реальна влада ще залишалася незначною, він мусив зважати на думку народних зборів та ради старійшин, не протиставляти себе общині, а виступав як посередник між нею та світом богів.

Політична централізація держави Шан-Інь перебувала ще на початковій стадії. Створений шанцями союз племен не був міцним. Сильніші племена відпадали від шанського вана, їхні провідники самі претендували на роль політичного лідера в басейні р. Хуанхе. Наприкінці XII ст. Шанська держава занепала внаслідок спустошливих набігів кочівників *сюнну*, походження яких не з'ясоване. Цим скористався вождь чжоуських племен *У-ван*, який захопив шанську столицю й заснував на руїнах Шан-Інь нову державу – *Західне Чжоу* (XII-VIII ст.ст. до н.е.).

Характеристика держави Західне Чжоу

Чжоусці підтримували з шанцями тісні, хоч і не завжди дружні зв'язки, а тому небезпідставно вважали себе спадкоємцями шанської культури. Чжоуська держава була політично зріпшою за шанську. Свого царя чжоусці вже обожнювали – вважали родичем верховного божества (Неба) й називали "сином Неба". Щоб прогнати царя проклятим смертним, було розроблено надскладний дивіцний ритуал. Навіть кинути погляд на правителя було непростимим зухвальством, ніхто не мав права давати володареві поради, його наближеним дозволялося лише натякати на дії, які належало виконати.

Держава Західне Чжоу не могла похвалитися своєю внутрішньою стабільністю. У ній раз у раз спалахували руйнівні повстання проти чжоуських володарів. Ймовірно чжоусці були тибето-бірманцями, а тому виглядали в очах китайців окупантами, що й було причиною частих повстань, особливо грізне серед яких спалахнуло в середині IX ст. до н.е. Чжоусці марно намагалися відштовхнути від своїх кордонів кочівників, які чинили спустошливі походи на столицю. У 770 р. до н.е. чжоусці, не витримавши їхнього тиску, залишили свою столицю і в районі нинішнього м. Лояна створили своє карликове царство. Невдовзі в Китаї виник ряд інших удільних князівств. Китай перестав існувати як єдина держава і вступив у період братовбивчих воєн та міжусобиць.

Щодо *господарства* Західного Чжоу, то чжоусці основну увагу приділяли землеробству, городництву, не захоплювалися садівництвом, чималу увагу

привіляли гваринництву, були непоганими ремісниками, швидко освоїли металургію. Велику роль у їх господарстві відігравала торгівля, яка до того ж контролювалася державою.

Китай у цей час також був клановим суспільством. Китайці жили сімейно-родовими колективами зі спільним предком по батьківській лінії. Кілька великих патріархальних сімей об'єднувалися в клан, мали спільний храм предків, гуртом вели господарство. Колективне майно клану не підлягало відчуженню. Клани ворогували між собою, нерідко доходило до вандалізму над могилами предків.

Соціальна нерівність у чжоуському Китаї оформилася у систему *спадкових рангів*, яка остаточно сформувалася в X-IX ст.ст. до н.е. Найчастіше історики виділяють п'ять рангів:

1. *ван*, цей найпрестижніший ранг надавався лише цареві;
2. *чжухоу* – знать, наділена князівськими титулами: присягали вану на вірність, були зобов'язані ділитися з ним військовими трофеями та виконувати його розпорядження;
3. *дафу* – начальники кланів, не мали родових мастків, жили за рахунок військової служби;
4. *ші* – глави великих патріархальних сімей, з яких склалися клани;
5. *шужень* – простолюдини, пересічні члени патріархальної сім'ї.

У невеликій кількості існували раби, які також поділялися на кілька розрядів, але вони перебували поза системою соціальних рангів. Між представниками різних рангів існувала сувора субординація, що підкреслювалася традиційними відмінностями в матеріальному забезпеченні,¹ озброєнні, термінології тощо. Наприклад, вану дозволялося споживати будь-яке м'ясо, чжухоу – лише яловичину, дафу – свинину, ші – рибу, а в шуженів усі 365 днів на рік тривав великий піст. Спадковий ранг не лише був престижним титулом. Саме від рангу залежав достаток кожного китайця. На відміну від Стародавньої Індії, між китайськими рангами не існувало глухої стіни; перехід з одного рангу в інший здійснювався автоматично, завдяки оригінальній системі рангоуспадкування: батьківський ранг успадковувався лише старшим сином, а інші діти опускалися рангом нижче (крім дітей шуженя, яким опускалися було ніде).

Характеристика держави Східне Чжоу

Через те, що чжоусці під натиском напівкочових племен *жунів* перенесли свою столицю в 770 р. до н.е. на схід, період VIII-III ст.ст. до н.е. історики назвали Східним Чжоу. У цей період етнічно неоднорідне населення через наростаючу агресивність сусідів-кочівників почало об'єднуватися у єдиний народ. Етнічна консолідація відбувалася в умовах політичної кризи в країні. Центральна влада катастрофічно занепадала, князі-чжухоу вели між собою запеклу міжусобну боротьбу.

У VII ст. до н.е. один із удільних князів проголосив себе *гегемоном*¹ і цим

¹ *Гегемонія* (від грец. *hegemonia* – панування) – керівництво, панівне становище

подав приклад для інших можновладців. У кривавому змаганні за політичне лідерство гегемоном ставало то одне, то інше царство. Якщо в VII ст. до н.е. на роль гегемона претендувало п'ять царств (*Цинь, Ці, Сун, Цзінь, Чу*), то наприкінці V ст. до н.е. – вже сім (*Чжао, Вей, Хань, Ці, Янь, Чу, Цинь*). Претенденти на роль гегемонів постійно укладали між собою військово-політичні союзи. Зрештою шість із них ополчилися проти натівварварського царства Цинь, проте зробили це, як показала історія, запізно.

У цей тривожний для Східного Чжоу період відбувалися важливі соціально-економічні зміни. Країна вже остаточно вступила у вік заліза, китайці приступили до широкомасштабного тригашійного будівництва. Досягло успіхів ремісниче виробництво, поживніша гортівля, було збудовано понад півтисячі міст, найбільші з яких налічували до 350 тис. населення. Сільське населення досягло 10–20 млн. осіб і в країні розпочалося аграрне перенаселення. Земля почала переходити у приватну власність.

На чолі сільських та міських общин стояли старійшини – *фулюо*, яких обирали пересічні общинники, колегія трьох головних старійшин – *сінляо*, староста – *ичжен*. Ці общинні органи могли чинити суд, навіть засуджувати до страти, вести міжнародні переговори, втручатися у хід боротьби за царський трон.

Непомірно високі податки в аграрному секторі економіки відбивали у багатьох охоту займатися землеробством. У суспільному виробництві зростала частка рабської праці. Раби рекрутувалися переважно з військовополонених та злочинців, а боргове рабство у той час засуджувалося. Характерно, що держава обертала в *тимчасове, довічне чи спадкове* рабство не лише правопорушника, а й його родичів та осіб, пов'язаних із ним круговою порукою.

Наприкінці VI ст. до н.е. в царстві Цинь з'явилися перші *писані закони*. Вони краще регулювали суспільні зв'язки, ніж традиційне звичаєве право і були настільки зрілі, що враховували супровідні обставини при скоєнні злочину. *Покараннями* були накладення ганебного тавра, ампутація носа, ступні, кастрація, страта. Від будь-якого покарання можна було відкупитися, але розмір викупу був по кишені лише найбагатшим. Правопорушників у Китаї не бракувало, якщо зважити, що злочинцем там вважалася навіть “бідність через лінощі”.

Отже, китайське суспільство розвивалося динамічно, але політична смуга унеможливлювала реалізацію всього соціально-економічного потенціалу країни. Численні миттєві перешкоджали нормальному веденню торгівлі на внутрішньому ринку. Але найстрашнішим наслідком кривавих міжусобиць були численні людські втрати, адже китайські генерали, щоби змагалися між собою, хто з них більше виріже мирного населення. Напр., після бою при Ішюй у 293 р. до н.е. переможці відрубали голови 240 тис. полонених, після бою при Чаншні живцем закопали 400 тис. осіб. Отже, життя людини в Китаї було зовсім знецінене, що робило китайське суспільство пороховою бочкою, породжувало потяг населення до радикальних суспільно-політичних реформ.

У реформуванні суспільного життя також була зацікавлена й царська влада, невдоволена тим, що родова аристократія намагається перебрати на себе

управління державою, організовувала дворцеві перевороты. У політичній боротьбі з впливовою аристократією царі шукали підтримки в *цуворшів* – розбагатілої на торгівлі общинної верхівки. В окремих царствах (особливо в царстві Цінь) володарям вдалося провести за допомогою такого політичного альянсу радикальні суспільно-політичні перетворення.

Реформи у царстві Цінь здійснив у IV ст. до н.е. за порадою свого чиновника Шан Яна володар Сяогун, а в історію вони ввійшли як “реформи Шан Яна”. Основні складові цієї реформи:

- ▶ узаконено приватну власність на землю;
- ▶ замінено податок з урожаю земельним податком, що стимулювало хліборобську працю;
- ▶ глав патріархальних сімей було зобов'язано розділити сімейне майно між усіма дітьми;
- ▶ зроблено спробу (невадалу) штучно обмежити торгівлю та пихварство;
- ▶ ліквідовано систему спадкових рангів, а натомість введено *ранги знатності*, які надавав цар за заслуги перед державою (за доноси та військові перемоги), хоч ранг можна було й купити;
- ▶ проведено адміністративну реформу: царство було поділено на повіти, повіти на “п'ятрки”, “десятки” (п'ять чи десять сімей, пов'язаних між собою круговою порукою);
- ▶ реформовано армію, ядром якої замість малоефективних бойових колісниць стала мобільна наймана кавалерія, озброєна залізною зброєю;
- ▶ суспільству нав'язали систему доносів, кругової поруки, тотального поліцейського контролю.

Реформаторська діяльність Шан Яна істотно посилсила державу. Царство Цінь вистояло у боротьбі з іншими шістьма царствами-гегемонами.

Характеристика імперії Цінь

До 221 р. до н.е. у кровопролитних боях царство Цінь підкорило собі решту царств-гегемонів. Неспокійний період історії Стародавнього Китаю закінчився, проте китайський народ зіткнувся із тиранією одного із найжорстокіших деспотів у світовій історії – *Цинь Шихуана*. Він одразу ж після проголошення себе імператором провів адміністративну реформу, змінив центральну владу, ліквідував спадкові ранги, запровадив єдину систему мір та ваг, уніфікував державну валюту та китайське письмо, проголосив землеробство основним заняттям, узаконив приватну власність на землю, насильно переселив десятки тисяч селянських родин на підняття цілини тощо.

Суспільству було нав'язано нове законодавство, в якому кожен рядок був написаний кров'ю. Жаклива кара чекала кожного за найменше правопорушення, передусім за вияв незадоволення циньським режимом. Коли імператорові доносили, що хтось уголос обурювався його тиранією, він негайно знищував не лише зухвальця, але й населення цілої округи, до якої той належав. Було спалено усю конфуціанську літературу (за винятком медичних, сільськогосподарських та астрономічних трактатів), живцем закопано 460 учених-конфуціанців, тисячі інших кинуто на будівництво

Великої Китайської стіни. Опозиція після цього припинила. Імператор закрив усі приватні школи, щоб вони не ширили антидержавні ідеї.

Після вдалого військового походу 215 р. до н.е., коли у племені *сюнцзу* було відвойовано величезну територію, воїни (300 тисяч осіб) разом з двома мільйонами військових переселенців побудували з утрамбованої землі та камення "найдовше кладовище в світі" – Велику Китайську стіну. Вона завдовжки 6450 км, а заввишки 6,5-10 м; перетинала безводні пустелі й степи, підносилася на найвищі гірські вершини, опускалася у найглибші ущелини. Китайська стіна мала, насамперед, оборонне значення, але також сприяла налагодженню мирної торгівлі китайців з північними сусідами.

Велика Китайська стіна. III ст. до н.е.

Податки в країні за Цинь Шіхуана зросли в 20-30 разів, зuboжіння селян стало максимальним, зросла кількість рабів. Імператора як усі безгямно боялися, так і люто ненавиділи. У 210 р. до н.е. імператор раптово помирає і оскільки звістка про його смерть могла викликати в країні бунти, то її впродовж року приховували, аж поки не добували мавзолей для поховання Цинь Шіхуана.

Спадкоємцем імператорського престолу став син Цинь Шіхуана Ху Хай, який зарекомендував себе ще більшим тираном, ніж батько. Своє царювання він почав з того, що знищив 22 своїх братів та сестер та багато інших царедворців. Тим часом бідування народу сягнуло крайньої межі, коли люди у відчаї заподіювали собі смерть. Переконавшись, що зміна імператора не принесе їм очікуваного полегшення, китайський народ повстав. Переляканий повстаннями імператор наклеяв на себе руки. Отже, у 207 р. до н.е. проіснувавши 14 років, циньська династія згоріла в полум'ї народної повстання.

Право посісти трон виборів звичайний, але надзвичайно владолюбний та аморальний селянин Лю Бан. У 202 р. до н.е. з його проголошення імператором було започатковано новий період у історії Китаю – Західну Хань. Ханьською цю династію нарекли за назвою території, яка служила повстанською базою Лю Бана.

Характеристика Західної Хань

На початок існування Західної Хань у країні панувала величезна розруха, спричинена тоталітарною політикою Цинь Шіхуана та кількома посушливими роками. Навіть для виїзду імператора не можна було знайти четвірку коней однакової масті. Китай втратив свій колишній вплив у міжнародному житті східноазійського регіону.

Лю Бан різко змінив державний курс. Він повернув волю тим, хто,

рятуючись від голодної смерті, продав себе у рабство, надав амністію тим, хто ухилявся від сплати непомірних державних податків та виконання надмірних примусових робіт, у 20 раз зменшив розмір земельного податку, скасував криваве цінське законодавство. Але імператор зберіг приватне рабовласництво, дозволив продавати, таврувати й навіть убивати рабів. Він порозганяв колишніх урядовців та аристократів, дарував титул вана двом десяткам повстанських ватажків. Колишні селяни, переважно родичі Лю Бана, ураз поставали суверенними можновладцями. Помер Лю Бан на дванадцятому році свого царювання.

Ті, хто володарювали після нього, марно намагалися вгамувати ванів-заколотників. Навів лад у державі лише енергійний У Ді (140-87 рр. до н.е.). Він послабив ванів економічно, проголосив державною ідеологією *конфуціанство* у його дещо видозміненому варіанті, відкрив перший китайський "університет", започаткував оригінальну систему добору кадрів до адміністративного апарату, яка полягала у тому, що претендент на чиновницьку посаду мав заручитися рекомендаціями місцевого начальства та скласти конкурсний іспит. Каралися ті чиновники, чії підопічні провалювалися на іспиті. Це нововведення відкрило доступ до управлінських посад вихідцям із чизів, послабило корупцію.

У період Західної Хань наростала загроза для Китаю з боку кочівників, передусім племені *сюнну* чисельністю близько мільйона осіб. Від нападів цього племені Китай не рятувала навіть Велика Китайська стіна. Посли, яких відряджали на переговори з іншими племенами, раз у раз потрапляли в полон до сюнну. Ті, кому пощастило вирватися з полону і повернутися на батьківщину, розповіли вперше китайським правителям про існування в світі інших цивілізацій. Імператора У Ді так заінтригували ці розповіді, що він спорядив велике військо, яке мало прокласти шлях до Середньої Азії крізь територію, заселену кочівниками. Військо У Ді в 104 р. до н.е. дійшло до Фергани, тобто майже до кордонів Римської імперії. Прокладений У Ді коридор з Китаю в далекі західні країни згодом дістав назву *Великого Шовкового штиху* – важливої торгової артерії від Китаю до східних провінцій Римської імперії. Торговий Китай зацікавив сусідів, які імпортували шовк, нікель, благородні метали, ремісничкі вироби.

Після відносно м'якого володарювання Лю Бана в Китаї знову встановився жорстокий політичний режим. Істотно посилилася каральна функція державних органів. У країні поступово вишикли корумповані чиновницькі клани, соціально-економічний розвиток призвів до подальшої поляризації населення. В імперії поширювалося боргове рабство, звичним явищем став самопродаж та продаж дітей. У рабство обертали правопорушників, членів їх сімей та осіб, пов'язаних із ними круговою порукою. Практикувалася работорівня, щоправда рабів у тогочасному Китаї було небагато і коштували вони дуже дорого. Рабам можна було відкупитися від покарання за вироком суду, від примусових робіт на державу, купити собі державну посаду. У Ді встановив *податковий вік* від 3 до

80 років, унаслідок чого в бідняцьких сім'ях виникла стійка тенденція вбивати немовлят, хворих та перестарілих¹.

Поступово у державі почало наростати соціальне незадоволення. Багато селян тікали від непосильних податків, займалися розбосм. Бунтував не лише простий народ, але й інтелігенція. У 8 р. н.е. в імперії відбувся державний переворот, організований конфуціанцями. До влади прийшов філософ *Ван Ман* – регент при малолітньому насліднику. Імператор проголосив землю і рабів державною власністю, категорично заборонив їхню купівлю-продаж, навіть спробував відновити колишню землеробську общину з її системою взаємодопомоги та кругової поруки. Однак проти цих реформ повсталала сама природа. В 11 р. н.е. вкотре вже змінила своє річище р. Хуанхе, і від катастрофічної повені загинуло сотні тисяч китайців. Люди пояснили розгул стихії “гнівом Неба” на імператора, примусили його покаятися і відмінити реформи. Ван Ман й надалі намагався запровадити різноманітні нововведення, але всі вони принесли народу стільки лиха, що у 15-18 рр. відбувся масове повстання, участь у якому взяли не лише престолюдини, але й великі землевласники.

Повсталий люд у 21 р. н.е. завдав нищівної поразки деморалізованим урядовим військам. Переляканий Ван Ман кинув проти повстанців добірну 100-тисячну армію, однак у ній почалося масове дезертирство. Готуючись до вирішального бою, повстанці, щоб у метушні не переплутати своїх з чужими, пофарбували свої брови у червоний колір. У 23 р. “*червоноброві*” здобули остаточну перемогу, порубали на шматки Ван Мана, вирити з могили і порозкидали кістки його предків. Провідники повсталого люду посадили на трон представника Ханьської династії Лю Сю, проте “*червоноброві*” вбили його, а царем проголосили бідного пастуха.

Тим часом на Сході Китаю, у м. Лояні, ще один представник Ханьського дому проголосив себе імператором на імення *Гуан У-ді*. Історики назвали започатковану ним династію *Східною Хань*. Новий імператор придушив повстання “*червонобрових*”, вирізавши майже 80% дорослого населення Китаю.

Характеристика Східної Хань

Щоб Китай остаточно не перетворився на пустку, Гуан У-ді, як і його попередники, пішов на окремі поступки народу. Він оголосив загальну амністію, відпустив на волю частину державних рабів, зменшив податки, впорядкував работорілля. Проте його політика не мала надійної соціальної опори; знать лише на словах підтримувала його. Але імператору не вдалося призупинити соціальне

До XIX ст. зберігався звичай пропонувати хворому на проказу, неоплатному боржнику та ін. групам людей, які обтяжують свою сім'ю, щоб вони дозволили поховати себе живим і позбавили таким чином рідних своєї присутності. Нещасний одразу ж погоджується, особливо, якщо йому обіцяли красиву домовину, без зводження лягав у домовину, яку одразу ж забивали.

розширення в суспільстві, і воно набуло загрозливих масштабів. Багато китаїців ставали людоїдами. Господарський механізм Східної Хань поступово розладнувався, державна скарбниця спорожнювалася, армія деморалізувалася, в державному апараті процвітала корупція.

У другій половині II ст. ханьське суспільство буквально лихоманило. У країні відбулося близько сотні локальних народних заворушень. Найбільше повстання, яке ввійшло в історію під назвою *Жовті пов'язки* (повстанці пов'язували голову жовтою стрічкою), спалахнуло в 184 р. Уряд кинув проти повстанців добірне військо (вербували воїнів переважно з кочівників), яке не знало милосердя і складало з черепів убитих піраміди. Упродовж десяти місяців основні сили 300-тисячної армії Жовтих пов'язок було знищено. Криваве вгамування народної стихії зрештою принесло загибель Ханьській імперії. В 189 р. військові командири, кинуті на боротьбу з повстанцями, зненацька захопили столицю Лоян, взяли в полон імператора. Племена *сюнну*, *сяньбіни*, *ухані* та інші не полишили Китай, а утворили на півночі країни свої "варварські" держави.

У 220 р. Китай розпався на три незалежні царства: *Вей* (на півночі), *Шу* (на заході) та *У* (на південному сході та сході). Китай таким чином роз'єднанням вступив у своє середньовіччя – епоху зрад і жорстокостей.

Джерела та характерні риси права

Перші писані закони з'явилися у X ст. до н.е., коли піби-то існував кримінальний кодекс, в якому було три тисячі статей. Фактично писане право з'явилося в VI-V ст.ст. до н.е. На рубежі V-IV ст.ст. до н.е. з'являється "*Книга законів царства Вей*" (автор – *Лі Кунь*). У 193 р. було проведено першу кодифікацію. Звичайно, існували й норми звичаєвого права. До джерел права відносилися й конкретні розпорядження імператорів, ухвалені ними судові рішення.

Зобов'язальне право. Договори купівлі-продажі могли укладати жінки, державні раби. Практикувалися договори оренди (орендна плата – 1/2 врожаю), закладу, особистого найму. Письмова форма укладення угод була обов'язковою як для значних, так і для дрібних побутових угод. Без наявності письмового договору неможливо було звертатися із позовом у суд.

Сімейне право В державі *Шан-Інь* сім'я була патріархальною. Практикувалося багатоженство; китаїці будували свої гареми за принципом *сорорату* – перетворення на побічних жінок сестер основної дружини. Китаївки відігравали важливу роль у суспільстві, їхніми руками велося мотичне землеробство, шовківництво, гончарний промисел, виноробство, пивоварство; часом вони очолювали мисливські загони, були військовими командирами. Є підстави вважати, що царський трон передавався по жіночій лінії.

У державі *Чжоу* зміцнено патріархальні основи старокитайської сім'ї. Китаїнка остаточно перетворилася на безправну істоту. Вона жила в окремому помешканні, не могла навіть виходити до гостей. Для китаїця не було більшої образи, як докір йому в тому, що він прислухається до порад своєї жінки. Хоч

конфуціанство не схвалювало ранні шлюби (вважалося шлюбним віком для чоловіків 30 років, для жінок – 20 років), усе ж часто юнаки одружувалися у віці 15-16 років, з дівчат віддавали заміж у 13-річному віці. Про шлюб дітей домовлялися їх батьки, причому ініціатива виходила від батька нареченого. Китайці часто користувалися послугами свахи. Якщо випадав несприятливий гороскоп, то шлюб не відбувся. Заборонялося одружуватися юнакові та дівчині з однаковим прізвищем. Якщо жених помирав до весілля, то наречену “вінчали” з його поминальною табличкою, що унеможливляло її друге заміжжя. Вступаючи в дім свого чоловіка, китайка цілком поривала її своєю ріднею і потрапляла під тиранію свекрухи. Заступитися за свою дружину чоловік не мав права, бо його б звинувачили у злочинній неповазі до матері. Повторний шлюб вдови вважався тяжким злочином, вдови мала добровільно піти з життя, щоб небіжчик не нудьгував у царстві тіней без неї. Пізніше на місці самогубства вдови на її честь ставили арку чи кам'яний обеліск.

Кримінальне право. Це найрозвиненіша галузь старокитайського права. Йому вже відомі такі поняття, як співучасть, обтяжуючі обставини (попередня змова, рецидив), форма вини. Зрада імператорові, заколот вважалися найважчими злочинами; далі за важкістю йшли крадіжки з храму, нанесення ран, дезертирство з армії. Виділяли такі злочини, як неповага до батька, до старших. *Види покарань:* татуювання, відрізання носа, відрубування ніг, кастрація, побиття палицями (від 100 до 500 ударів), закопування живцем у землю, обернення в рабство, штраф. У період держави Шан-Інь покарання могли бути символічними, напр., татуювання замінювалося на чорну пов'язку, відрізання носа – фарбуванням одягу у червоно-бурий колір, відрубування ніг – фарбуванням колін. Саме так старалися перевиховувати злочинців.

В V-IV ст.ст. до н.е. утвердилася п'ятичлenna система покарань. За державні злочини разом із злочинцем каралися три покоління його родичів – по лінії батька, по лінії матері, по лінії дружини (чоловіка). До самих же злочинців застосовувалися одні за одним п'ять покарань: татуювання, ампутація носа, відрубування кінцвок, кастрування, забивання палицями. Тим же злочинцем, злочин яких полягав у образі царя – попередньо відрізанні язика. За провину одного воїна відповідало п'ятеро, пов'язаних із ним круговою порукою. Отже, покарання поширювалися і на невинних у скоєнні злочину.

Кримінальний процес. Він був звичайний з елементами розшукового процесу. Розслідування вів спеціальний чиновник. Розслідування починалося із скарги потерпілого або за доносом. Докоже винягортався, розмір винагороди залежав від тяжкості злочину – “Видати своїх людей”, тобто декламувати до суду домогачів і рабів, мав права сміти, а якщо він цього не рабів, то його карали. Патріарху також надавалося право карати своїх рабів шпальт, за дозволом властей, убивати їх.

Докази у судовому процесі були покази свідків, речі, зяття, тортури.

Додатки

Додаток 1. Реформи Шан Яна (350 р. до н.е.) (витяги)

На дванадцятому році правління циньського князя Сяо (350 р. до н.е.) ... об'єднали всі малі селища у великі повіти. На чолі кожного повіту був поставлений начальник. Великі селення один повіт. У полях скасували старі межі...

Був визначений указ для проведення реформ.

"Наказую народові селитися по п'ять і по десять сімей, які будуть зв'язані між собою круговою порукою. У разі суду всі вони будуть притягуватися як співучасники. Того, хто не думав про порушення закону, рубати пополам. Того, хто донесе про злочин, нагородити нарівні з воїном, хто приніс голову ворога. Того, хто переховує злочинця, страчувати нарівні з тим, хто перейшов до ворога. Якщо в сім'ї є двох і більше чоловіків і вони не поділили між собою господарство, то з кожного брати подвійний податок. Кожний, хто має особисті заслуги, одержує відповідний їм титул. Бійки за особисті інтереси карати відповідно до вчиненого злочину... Ті, хто займаються замлеробством і ткацтвом, одержують більше проса і шовку, звільняються від повинностей, ті, хто не дістають освіти і бідніють від пінощів, віддаються в раби разом із жінками і дітьми. Родовиті дома, що не мають військових заслуг, не можуть бути більше в списках знаті. Встановити ясну різницю між знатними і низькими в титулах і рангах і відповідно з тим різницю сім'ям за кількістю поля, будинків, слуг, служниць і за одягом. Заслуженим віддавати почесні; тим, що не мають заслуг, навіть при багатстві, не можна дозволяти розкош".

Джерело: Хрестоматія з історії Стародавнього світу / За ред. В.В. Струве. -Т.1. - К., 1953.

СУТТЄВО!

Резюме

1. **Джерела інформації:** пам'ятки епіграфіки, наукові трактати, історичні твори, матеріали офіційного діловодства, матеріали археологічних розкопок.
2. **Основні періоди розвитку держави:** династії Ся, Шан-Інь, Чжоу (Західне та Східне), імперія Цинь, імперія Хань (Західна та Східна).
3. **Суттєвий відносини:** феодальні, рабовласницькі, феодальні, феодальні.
4. **Реформи Шан Яна:** узаконовація приватної власності на землю, зміна податку з прожитку землевласцем, розділення майна між синами, ліквідація системи спадкових рангів, проведення адміністративної реформи, реформування армії (створення шкільних бойових колективів), запровадження практики вказівних доносів, посилення контролю за населенням.
5. **Основні народні повстання:** 207 р. до н.е. – повстання проти циньської династії під проводом Лю Баня, 8 р. до н.е. – державний переворот, організований конфуціанцями, 15-18 рр. до н.е. – масове повстання народу проти Ван Маня, 23 р. – повстання "червонобрових", 184 р. – повстання Жовтих пов'язок.
6. **Джерела та риси права:** джерела – звичай, "Книга законів царства Вей", розпорядження імператорів, риси права – письмова форма укладання угод, практикування багатоженства за принципом сороратну, розвинуте кримінальне право, внаслідок і з елементів розширеного кримінального процесу.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Хто вважається "батьком китайської історії"?

2. Що таке "сфразістика"?
3. Як періодизується історія Стародавнього Китаю?
4. Який період у розвитку Стародавнього Китаю потрібно вважати першим династією Ся чи династією Шан-Інь?
5. Як змінювалося ставлення китайців до особи свого монарха?
6. Які спадкові ранги існували у чжоуському Китаї?
7. Які найбільші китайські царства існували у VII-V ст. ст. до н.е.?
8. Як ставилися китайські полководці до військовополонених?
9. Які реформи у царстві Цинь були проведені Шан Яном?
10. Яких найжорстокіших китайських імператорів Ви можете назвати?
11. Коли була споруджена Велика Китайська стіна та прокладено Великий Шовковий шлях?
12. Поясніть назви повстань - повстання "червонобрюхих" та повстання Жовтих пов'язок?
13. На які незалежні царства розпався Китай на етапі вступу в добу Середньовіччя?
14. У чому полягає принцип *соррату* у старокитайському шлюбно-сімейному праві?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Джерела інформації про Стародавній Китай.
2. Характеристика природних умов та населення Стародавнього Китаю.
3. Періодизація давньокитайської історії.
4. Характеристика держави Шан-Інь.
5. Характеристика держави Чжоу (Західне та Східне).
6. Реформи Шан Яна.
7. Характеристика давньокитайської імперії Цинь.
8. Характеристика імперії Хань (Західної та Східної).
9. Джерела та характерні риси права Стародавнього Китаю.

Завдання, вправи, тести

1. Порівняйте джерела інформації про Стародавній Китай та Стародавню Індію.
2. Які з перелічених періодів розвитку держави відносяться до Стародавнього Китаю?

а) Нове царство.	б) Ся.
в) Класичний період.	г) домініум.
є) Гомерівський період.	д) Цинь.
3. Яка праця у стародавніх китайців вважалася найирестижнішою?

а) фізична праця.	б) управлінська праця.
в) військова служба.	г) творча праця.
4. Як називали стародавні китайці свою державу?

а) Країна Віршиного Сонця.	б) Кешет.
в) Піднебесна.	г) Ар'яурти.
є) Середина квітуча.	д) Бхарат.
5. Хто із старокитайських державних діячів створив державу Західне Чжоу?

а) Цинь Шіхуан;	б) У-ван;	в) Шан Ян.
г) Ху Хай;	г) Лю Бан;	д) У Ді.
е) Ван Ман;	с) Гуан У-ді.	

6. Унаслідок набігів яких із племен припинила своє існування держава Шан-Інь?

а) чжаосуці;	б) жуни;	в) айни;
г) сюнну;	г) скіфи;	д) ассирійці

7. Які з перелічених суспільних верств є складовими суспільного ладу Стародавнього Китаю?

а) брахмани;	б) авестуми;	в) шужень.
г) мушкендуми;	г) дифу;	д) кшатрії.

8. У якому з старокитайських царств Шан Ян провів свої реформи:

а) Чжао.	б) Хань.	в) Ці;
г) Янь;	г) Вей;	д) Чу;
е) Цинь;	с) Сун;	ж) Цзінь.

9. При якому китайському імператорові було споруджено Велику Китайську стіну?

а) Ху Хай;	б) У Ді;	в) Ван Ман;
г) Лю Бан;	г) Цинь Шіхуан.	д) Гуан У-ді.

10. Хто із старокитайських правителів візкрив перший китайський "університет"?

а) Цинь Шіхуан;	б) Сюгуни;	в) Гуан У-ді.
г) Ван Ман;	г) Лю Бан;	д) У Ді.

11. Коли було прокладено Великий Шовковий шлях; яке значення цієї транспортної артерії?

12. Які з перелічених повстань відбулися у Стародавньому Китаї?

а) повстання під проводом Спартака;
б) повстання "червонобрових";
в) повстання епохи Будівників пірамід;
г) повстання Жовтих пов'язок.

Додаткова література з теми

История Китая - М. Изд-во МГУ, 1998.

Китайские социальные утопии - М., 1987.

Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) - М., 1993.

Крижанийський О.П. Історія Стародавнього Сходу - К. Либідь, 2000.

Крыков М.В., Переломия Л.С., Софранов М.В., Чебоксирова Н.Н. Древние китайцы в току централизованной империи - М., 1983.

Лукьянов А.Е. Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия - 2-е изд - М., 1992.

Погребенные царства Китая/ Пер. с англ. - М., 1998.

Рубин В.А. Личность и власть Древнего Китая: Сб. трудов - М., 1999.

Смагин Г.Я. Источниковедение древней истории Китая - Л., 1987.

Хоча Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. Частина І. Історія держави та права країн Стародавнього Сходу. - Львів, 2002.

Розділ 2.

Історія держави та права античних країн

*Тема 7. Держава та
право Стародавньої
Греції. Афіньська
держава та право*

*Тема 8. Історія
держави та права
Стародавньої Спарти*

*Тема 9. Історія
держави та права
Стародавнього Риму*

Держава та право Стародавньої Греції. Афіньська держава та право

- Гомерівська Греція • Органи влади Гомерівської Греції • Утворення Афіньської держави • Реформи Тезея • Реформи Солона • Реформи Клісфена
- Розвиток Афіньської держави з V ст. до н.е. та її падіння • Суспільний лад періоду демократії • Державний устрій періоду демократії • Джерела права
- Право власності • Зобов'язальне право • Шлюбно-сімейне право
- Спадкове право • Кримінальне право • Судовий процес

СУТТЕВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ пояснити особливість античних держав, їх відмінність від стародавньосхідних;
- ☞ аналізувати основні етапи розвитку Афіньської держави;
- ☞ характеризувати суть основних проведених реформ (Тезея, Солона, Клісфена, Перікла);
- ☞ виділяти джерела афіньського права та характерні риси основних галузей права.

Ключові поняття та терміни

• антична держава	• місто-поліс
• класичне рабство	• Тезей
• Стародавня Греція	• архонт
• Афіньська держава	• полемарх
• Гомерівська Греція	• Ареопаг
• дорійці	• Солон
• ахейці	• Гелієя
• іонійці	• Клісфен
• філи	• остракізм
• братрії	• Перікл
• Буле	• атімія
• Агора	• літургія
• Базилевс	• Закони Драконта
• демос	• метеки

В історико-правовій науці Стародавню Грецію називають **античною** (від лат. *antiquus* – стародавній) державою. Рабовласницький устрій цієї держави відрізняється від устрою держав Стародавнього Сходу. Первіснообщинний лад в античному суспільстві розкладався швидкими темпами, активно розвивалася приватна власність, у надвеликих масштабах застосовувалася рабська праця, а саме рабство мало вже не патріархальний (домашній) характер, а класичний. Вільні громадяни, колишні общинники, проявляли активний спротив спробам родової, рабовласницької знаті закабалити їх. Це призвело до ранньої ліквідації боргового рабства, а це у свою чергу спричинило необхідність масового перетворення чужинців на рабів. Із цією метою велися незліченні війни зі сусідніми племенами, народами, державами.

Державність у Стародавній Греції виникла спочатку у формі держав-міст, на базі колективу вільних і повноправних громадян. Згодом завдяки різним обставинам відбувається процес централізації, формується міцніша держава, хоч у Греції так самої держави не виникло, а існували різноманітні союзи – Афіньський морський, Пелопоннеський та ін.

Гомерівська Греція

Історія Греції розвивається майже одночасно з державами Стародавнього Сходу. Уже в III тис. до н.е. на Балканському півострові існувало відносно розвинене суспільство, культура, писемність. У цей період відбуваються постійні переміщення народів (мігрували *дорійці, ахейці, іонійці* та ін.). Найбільш відчутним було переселення-завоювання частини Балканського півострова плем'ям дорійців. У I тис. до н.е. давньогрецькі племена остаточно переселилися й сформувалися. Перший період у розвитку Греції іменується *Гомерівським* (за ім'ям імовірного автора епосів "Іліада" та "Одіссея" Гомера).

Дорійське завоювання Балкан прискорило розклад первісно-общинного ладу як у завойовників, так і у завойованих. Переможні народи масово переселялися на узбережжя Малої Азії, Північної Африки, у Крим, на Кавказ. Греція у цей період проводила колонізацію ще й з огляду на нестачу придатних для заселення та обробітку земель (Балкани є гористою територією, на схилах її можливо було лише вирощення оливок, винограду, фруктів, а хліб доводилося ввозити); навіть виникала необхідність обмежувати дітонародження. Розвивалися ремесла, мореплавство, морська торгівля, рибальство, досить багато було корисних копалин (залізо, мідь, срібло, золото, глина, будматеріали тощо).

Одіссеї. Фрагмент скульптури

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ Упродовж XII-XI ст. ст. до н.е. виникають колонії греків у східній, північній, західній частинах середземномор'я, а потім – і у віддалених частинах світу, наприклад, на узбережжя Чорного моря. Були організовані колонії в Італії та на о. Сицилія (Велика Греція) з такими містами як Сібаріс, Кротон, Сіракузи, Агрігент. На березі пропіву Босфора був побудований Візантій (майбутній Константинополь). У Криму виникло місто Пантікапей (Керч), Херсонес (Корсунь-півострів), Ольвія (недалеко від упадання Дніпра в море). В Єгипті утворилася колонія мипетських купців.

У XI–IX ст.ст. до н.е. греки жили ще на стадії первіснообщинного ладу. Населення ділилося на *роди*, роди об'єднувалися у *фратрії*, фратрії – у *племени* (*філи*). Членів філ пов'язувала спільність походження, ведення господарства, спільність релігійного культу. Племена об'єднувалися у невеликі *народи*.

Людина, яка не належала до якогось роду, була поза суспільством і ніким не захищалася. Зберігався звичай *кривавої помсти*. Земля була у власності роду, але була розбита на ділянки, якими володіли окремі сім'ї; ці ділянки спочатку розподілялися за жеребом щороку, а потім закріпилися за сім'ями назавжди, перейшовши ще пізніше в приватну власність. З'являється рабство, але воно мало на початках ще не класичний, а патріархальний характер. Населення займалося не лише землеробством, але й скотарством, ремеслами, торгівлею. Виникають численні укріплені міста. Але господарство у цілому носить ще натуральний характер, продукція виготовляється, головним чином, для власного вжитку.

Серед вільних людей поступово поглиблюється майнова нерівність. Верхівки родів поступово перетворюються у родову знать. До них попадає в залежність щораз більше людей. Але знать у гомерівський період ще не зовсім відокремилася, її представники особисто працюють у господарстві, виконують важкі роботи.

Органи влади Гомерівської Греції

Держави у цей період ще не було, але певні органи управління суспільством існували, а саме:

1. *Рада старійшин (Буле)*. До неї входили старійшини роду (усі або за вибором). Рада вела переговори з іншими племенами, складала клятви від імені общини, здійснювала судочинство. Спочатку сюди входили літні поважні люди, але з часом їх витіснила заможна знать.

2. *Народні збори (Агора)*. Це збори всього дорослого чоловічого населення роду, фратрії, племені. Їх скликав Базилевс або Рада старійшин за потребою, напр., при вирішенні проблем війни й миру, щодо ходу військових походів, боротьби зі стихією. Кожен громадянин міг виступити на зборах, беручи до рук спеціальний жезл – знак того, що він виконуватиме публічну функцію. Голосування не було, а народ висловлював свою волю криком. Збори, як правило, закінчувалися до заходу сонця.

3. *Вождь (Базилевс)*. Його обирали чоловіки роду, фратрії, племені. Це – військовий керівник, воєначальник, пра-

Агора в Ассосі. Реконструкція. Агорою називали не лише Народні збори, а також місце, де вони проходили; по боках площі розташовувалися храми, державні установи, портики з торговими приміщеннями.

витель із необмеженою владою. Він був рівним серед своїх воїнів, спав і харчувався разом із ними, у битвах із ворогами виступав у перших рядах свого війська. Його накази були обов'язковими до виконання. На війні він мав необмежене право життя й смерті над своїми воїнами. Він ніс також повну відповідальність за результати битви. Зате у разі перемоги він діставав крапці трофеї, більше, ніж його воїни, рабів, трофеїв. У мирний час влада Базилевса носила швидше "батьківський" характер: він розглядав і вирішував різні поточні справи, конфлікти, управляв життям колективу, приносив жертви богам, керував релігійними обрядами тощо.

Зародження грецької державності

Подальший розвиток продуктивних сил, удосконалення знарядь праці і засобів виробництва, посилення експлуатації рабів призводять до остаточного розкладу первіснообщинного ладу. У VIII-VII ст.ст. до н.е. зростають привілеї родової знаті, з'являється боргове рабство. Дедалі більше майнове розшарування породжує гострі соціальні й політичні суперечності між родовою аристократією та простим населенням (*демосом*), яке було спадкоємцями рядових общинників і омерівської доби. Демос, особливо міський, починає активно добиватися своєї участі в управлінні суспільством і обмеження влади родової аристократії. У цей період розпочинається зародження грецької державності.

На території Балкан виникає багато і з *міст-полісів*, здебільшого з *тиранічними* формами правління. Тирани – це одноособові правителі, вихідці з аристократії, які примкнули до демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової знаті, конфіскували частину її земель, виганяли або вбивали прихильників старих порядків. Тобто, тиранія була прогресивною як на той час формою влади. Щоправда, тирані проводили непослідовну політику, чим настроювали демос проти себе. Ось тому ранні тиранії були недовготривалими. Понавивши владу аристократії і відкривши простір для діяльності демосу, тирані втрачали свою владу, ставали неспотрібними.

Після повалення тиранії виникають перші форми *демократії* (*демос* – народ, *kratos* – влада), тобто правління вільних корінних жителів усього поліса. У деяких полісах, де майнове розшарування було дуже відчутним, виникла *олігархія* (влада небагатих багатих).

❗ *Отже, у Греції з розкладом первіснообщинного ладу утворилося багато невеликих держав. Природні умови не сприяли їх об'єднанню (дикі гори, урвища ускладнювали спілкування між ними). Серед грецьких міст-держав найвпливовішими були Афіни і Спарта.*

**ЗВЕРНІТЬ
УВАГУ**

- Основними містами-полісами були Афіни, Коринф, Мегари, Спарта, Фіви
- Грецький поліс члвляв собою місто і прилегли до нього сільськими територіями.

- Найбільший афіняський поліс розташовувався на площі 2500 кв. км, тоді як більшість полісів займали площу близько 250 кв. км.
- Греки називали себе еллинами на честь свого стародавнього божества на ім'я Елліа. А греками їх назвали римляни. Усі інші народи були для них варварами, тобто «чужиним» і менш вільними.

Утворення Афіняської держави

Афіняська держава виникла на південній частині Балканського півострова, г.зв. *Аттіці* - кам'янистому півострові майже без родючих земель, але з корисними копалинами; природні умови сприяли розвитку виноградарства, маслинництва, скотарства. Тут поселилися племена *іонійців* і виникло багато міст-полісів, які вели між собою постійні війни. Серед міст наймогутнішими були Афіни. Тут, як і в інших містах, діяли *Рада старійшин*, *Базилевс*, *Народні збори*. У X-IX ст. ст. до н.е. тут розгорнулася гостра боротьба між ще досить міцною родовою аристократією та народом. На вимогу аристократії було утворено дві нові посади:

1. *архонт* (начальник, старший), його обирали на Народних зборах із середовища знаті;

2. *полемарх* (військовий вождь).

Посада *Базилевса* не була скасована, але стала другорядною. За ним зберігалися лише релігійні функції. На новостворені посади почали обирати виключно представників знаті спочатку на 10 років, а потім – лише на рік. З VII ст. до н.е. обирали вже не одного, а дев'ять *архонтів*, які створили колегію. Орган влади почав називатися *Колегією архонтів*. До неї входили і Базилевс, і Полемарх. Колегію переобирали щороку.

Рада старійшин (Буле) була замінена новим органом – *Ареопагом*. Його хоч і обирали на Народних зборах, але він складався з представників знатних, найбагатіших сімей. Усі архонти після року діяльності автоматично входили в Ареопаг. Ареопаг вирішував найважливіші питання управління суспільством, контролював за діяльністю службових осіб, обирав архонтів. Однак, держави на цей час ще не було.

Реформи Тезея

Першим кроком до утворення держави стали реформи Тезея (VII ст. до н.е.). *Тезей об'єднав чотири найбільших племен (філи) в один народ із центром в Афінах*. Кожне з чотирьох племен було поділене на три фратрії (усього 12 фратрій), кожну з 12 фратрій ділилася на 30 родів (тобто, було 360 родів).

Тезей поділив усіх вільних повнолітніх чоловіків на *три розряди*:

- благородні (*евпатриди*): це родова знать, яка управляє суспільством;
- землероби (*геомори*);
- ремісники (*деміурги*).

Отже, влада у суспільстві закріпилася за знаттю. Усі справи, що стосувалися всього народу, вирішувалися центральними органами влади. Зароджується спільне для всіх *афінське право*.

Суспільство все більше ділиться за майновим критерієм. Колегія архонтів, Ареопаг – це вже не органи усього суспільства, а органи знаті. Евпатриди захопили найкращі землі, а геоморам залишили невеликі перодючі ділянки в основному на схилах гір. Геомори, щоб вижити, мусили брати позики в свпатридів, які потім не могли віддати, а тому втрчали свою землю або ставили борговими рабами. Така ситуація ще більше загострила відносини між аристократією і народом (демосом); вона могла у будь-який момент призвести до перевороту, революції. Поступкою аристократів була згода укласти збірник права, бо його відсутність давала їм можливість судити народ за вигідними для них правилами (Закони Драконта, 621 р. до н.е.).

Реформи Солона

Проте запис законів не змінив становище народу. У цей час на політичну арену вийшов **філософ Солон** – один із “семи мудреців”. Він належав до свпатридів, але стояв на боці народу. Солон був поетом, людиною середнього достатку, багато подорожував, займався торгівлею. У 594 р. до н.е. його було обрано на посаду *архонта з надзвичайними повноваженнями*. Мислитель твердо стояв на боці демосу, був чи не першим, хто виступив на захист народу.

Солон провів реформи, які можна розділити на *економічні* та *політичні*.

Економічні реформи Солона

- ⇒ *сисахфія* або “скидання тягаря”, тобто анулювання будь-яких боргів, які мала людина на цей момент;
- ⇒ ліквідація боргового рабства; відтоді не дозволялося заставляти особу; Солон ужив заходів, щоб за рахунок громадських коштів викупити громадян, проданих у рабство за межі Аттики;
- ⇒ встановлено свободу заповітів, тобто якщо в спадкодавця не було дітей, він міг заповісти своє майно будь-кому або віддати його на суспільні потреби;
- ⇒ запровадив нову, єдину для всіх племен монету, нову систему мір і ваги;
- ⇒ заборонив на деякий час вивозити з країни продовольство, крім олії;
- ⇒ видав закон про обов'язок батька навчити сина будь-якого ремесла, а в іншому випадку син мав право відмовитися допомагати батькові чи утримувати його в похилому віці. Це було зроблено для подальшого успішного розвитку ремесла і торгівлі;
- ⇒ видано закон проти неробства.

Політичні реформи Солона

- скасував владу родової аристократії (*геронтократію*) і встановив владу, що базувалася на майновому цензі (т. зв. *тимократію*);
- аристократію було позбавлено привілеїв;

→ усіх вільних чоловіків було поділено на 4 розряди за майновим критерієм (1 менадмінн = 50 кг. або літрів сільськогосподарської продукції):

1. найвищий (т.зв. *п'яностімірники*) – особи, які одержували з землі не менше, ніж 500 менадміннів синучої або рідкої сільськогосподарської продукції на рік. Ці особи мали обов'язок оснащувати військові кораблі та служили у важкоозброєній піхоті;
2. особи, які одержували не менше як 300 менадміннів (т.зв. *керишники*). Вони повинні були служити в кішкиї або у важкоозброєній піхоті, мати власного бойового коня;
3. особи, які одержували не менше 200 менадміннів (т.зв. *зевгити*); служили в піхоті, мали власне важке озброєння;
4. особи, які одержували менше 200 менадміннів (т.зв. *фети*, виробники), служили на флоті, в легкоозброєній піхоті.

Усі політичні права почали залежати від майнового стану, а не від родової знатності. Бути архонтом, членом Арєонагу могли тільки особи з першого розряду. Особи з четвертого розряду не могли бути обрані на жодну посаду, а тільки брали участь у Народних зборах;

→ створено новий орган влади – *Рада-400*. Кожне з чотирьох племен обирало щороку по 100 представників з числа громадян 1-3 розрядів від 30 років. Рада-400 готувала справи для їх подальшого обговорення на Народних зборах;

→ засновано суд присяжних (*Гелісія*). Це найвищий судовий орган, до якого обиралися чоловіки з чотирьох розрядів;

→ прийнято закон про політичну активність громадян. Його суть полягала в тому, що люди на Народних зборах мали відкрито говорити "так" чи "ні", а не відмовчуватися;

→ прийнято закони щодо фізичного виховання молоді, проти марнотратства жінок та ін.

Значення реформ Солона

1 Він розпочав еру політичних революцій, які давно назрівали в афіському суспільстві;

2. Остаточо ліквідував первіснообщинний лад;

3. Фактично створив Афіську державу.

Народ в цілому не був задоволений реформами: родова аристократія втратила свою колишню силу, а народ сподівався на рішучіші дії (переділ земель, конфіскація землеволодінь знаті тощо). Отже, знать вважала реформи надмірними, а народ – недостатніми. Солон зрікся влади і покинув на 10 років Афіни, взявши із громадян обіцянку не змінювати реформ, а часом перевірити їх ефективність.

Цей крок Солон не зупинив боротьби між аристократами та демосом. У 584 р. було збільшено кількість архонтів до десяти, причому євпатриди погодилися, що троє із них будуть геоморами і двоє – деміургами. Але й це не розрядило ситуацію. У 560 р. до н.е., спираючись на міську бідноту, владу захоплює тиран *Пісістрат*. Реформ Солон він не змінив, але провів додаткові заходи:

- конфіскував частину земель у євпатридів на користь селян;
- запровадив державний довгостроковий кредит селянам і ремісникам;
- ввів інститут роз'їзних суддів, щоб люди не були змушені їздити у судових справах до Афин.

- встановив єдиний поземельний податок;
- сприяв утворенню афіських колоній, насамперед в Криму та на Кавказі;
- провів масштабне будівництво в Афінах.

У 527 р. до н.е. Пісістрат помер і тиранами стали двоє його синів, політика яких була дещо іншою, а саме: посилювався терор, збільшилися податки, чинилися розправи над інакодумцями. Незабаром одного із братів убили, а другий у 510 р. до н.е. зрікся влади. З новою силою розгортається боротьба демосу з аристократією, яка на цей раз завершується перемогою народу. На чолі Афінів став вождь демосу Клісфен. У 509 р. до н.е. він проводить ряд реформ.

Реформи Клісфена

Внаслідок цих реформ ліквідовано залишки родового ладу і сформовано афіську демократію.

1. Ліквідовано 4 родових племені і введено поділ на 10 територіальних філ. Кожна філа ділилася на три тритії, тобто було 30 тритій. Кожна тритія ділилася на 3-4 демі, всього налічувалося 100 демів. Кожного громадянина було приписано до якогось дему, приналежність до дему була спадковою. Кожен громадянин поруч із своїм ім'ям повинен був указувати назву дему. Отже, на цей час було 10 філ, 30 тритій, 100 демів.
2. Органами управління новими територіальними одиницями були *Народні збори* (Агора) як найвищий орган влади, колегія трьох *спісметів*; кожна філа мала свого опікуна (бога або легендарного героя). Демами управляв *демарх* (щорічно обраний староста), тритіями – Народні збори, які щорічно обирали *начальників*.
3. Утворено нові державні органи. Рада-400 була ліквідована у зв'язку з ліквідацією чотирьох племен. Замість неї утворено *Раду-500*, в яку обирали по 50 осіб від кожної з 10 філ. Створено *Колегію 10-ти стратегів* – по одному стратегу від кожної з 10 філ. Такі органи як Геліа, Ареопаг, Колегія архонтів продовжували діяти.
4. Запроваджено *остракізм* (суд черенків). Його суть полягала у тому, що один раз на рік народ збирався на збори, щоб вирішити, чи є в країні особа, яка своєю діяльністю шкодить демократії. Якщо на це запитання відповідь була ствердною, то присутнім роздавали глиняні таблички (черепки), на яких вони писали ім'я цієї людини. За більшістю голосів таку людину виганяли з Афінів на 10 (пізніше на 5) років без позбавлення громадянських чи будь-яких майнових або спадкових прав.

Парфенон

Авторитетна думка

За визначенням Плутарха, "остракізм не був покаранням за якийсь вчинок. Заради благопристойності він називався "приборканням і угамуванням гордині за надмірної могутності", але насправді виявився засобом штихити ненависть, і засобом

доволі милосердим почуття недобррозичливості знаходило собі вихід не у чомусь непоправному, а лише у десятилітньому вигнанні того, хто це почуття викликав”.

Розвиток Афіньської державності з V ст. до н.е. та її падіння

У першій третині V ст. Афіньській державі довелося пережити нелегкі часи, пов'язані із агресивною політикою Персії, яка вже підкорила багато стародавніх держав. Перські царі називали себе царями чотирьох сторін світу і претендували на світове панування. Грецькі держави розглядалися Персією як наступний об'єкт завоювання. Перший напад дитустся 492 р. до н.е. перським царем Дарієм I. Над Грецією нависла реальна загроза поневолення. Врятувалася Греція випадково, бо перський флот потрапив у шторм і більша частина суден була потоплена. Перси тимчасово відступили. Перський цар відрядив до грецьких держав послів з вимогою добровільно підкоритися, але в Афінах послів скинули зі скелі, а у Спарті – утопили у колодязях. Це зумовило другий грецький похід, датований 490 р. до н.е. Афіняни перші пішли у наступ і здобули блискучу перемогу. Бій, який відбувся у Марафонській долині увійшов в історію, як приклад нечуваного героїзму, прагнення народу до свободи. У 480 р. до н.е. перська армія прорвалася у Аттіку, Афіни були спустошені, усі воїни героїчно загинули. Афіни були спустошені, але не підкорені. Загроза перського поневолення була відвернена у 479 р. до н.е.

Акрополь

Наслідком греко-перських воєн було зміцнення Афінь, ріст їх економічної та політичної могутності. Афіни стали організатором великого морського союзу грецьких держав, стали втручатися у справи сусідніх держав, поширювати на них дію свого права. Афіни поступово стали могутньою, хоч і невеликою державою. Збільшується населення Афінь, кількість рабів, притік іноземців.

Найвищого розвитку досягла культура. Афіни вважалися центром філософської думки. Політичний лад стає дедалі демократичнішим. Були ліквідовані політичні функції Арєопагу. Знизився майновий ценз для посадових осіб.

На посаду першого стратега було обрано знаменитого політичного діяча, оратора, переможця олімпійських ігор **Перікла**. Він був відданий демократичним ідеям, піклувався про покращення умов афіньського демосу. Період його правління вважається “золотим віком” Афінь, тобто епохою найвищого розквіту.

Реформи Перікла

1. Усіх громадян було зрівняно в політичних правах, політична посада не була пов'язана з майном.
2. Введена оплата за державну та військову службу; навіть за участь у Народних зборах почали платити.

Перікл

3. На усі державні посади почали обирати шляхом жеребкування, щоб кандидати були у рівному становищі.

4. Сприяв розвитку науки та мистецтв.

5. Організував оборонне будівництво у Афінах.

У V ст. до н.е. вибухнула війна демократичних Афінів зі аристократичною Спартою. Війна тривала близько 30 років. За цей час під впливом Спарти демократія в Афінах була ліквідована. Народ був усунений від влади (олігархічний переворот 411 р.). Ліквідовано демократичні інститути, усі виплати та допомоги громадянам, оплату за державну службу скасували, кількість повноправних громадян зменшено. Олігархи пробували керували Афінами за допомогою терору, але це закінчилося невдачею. У 403 р. до н.е. війна закінчилася капітуляцією цієї грецької держави.

У другій половині IV ст. до н.е. грецькі держави стикаються із *македонською загрозою*. Македонія, маючи потужну армію, захоплює грецькі держави одну за одною. Майже усі вони, крім Спарти, увійшли до складу імперії Александра Македонського. У 323 р. до н.е. ця імперія розпалася і Греція (у т.ч. й Спарта) була захоплена Римом.

Руїни античного міста

Суспільний лад періоду демократії

Населення ділилося на дві групи: *вільні* та *раби*. Вільні ділилися на *громадян* і *негромадян* (чужинці, метеки, вільновідцупишеники).

Повноправним громадянином був тільки той, чий батьки були афіньськими громадянами і перебували у законному шлюбі. Право громадянства вважалося священним. Дієздатність афіньського громадянина наступала у 18 років, коли їх вносили до списків членів *дему*, у якому числився й їх батько. За недостойні вчинки позбавляли громадянства. Позбавлення громадянства (*накладення атимії*¹) означало для особи та її нащадків позбавлення права з'являтися в публічних місцях, служити у війську, бути позивачем чи відповідачем у суді, у них могли конфіскувати майно. Громадяни мали всі політичні, економічні права. Серед найважливіших прав: право брати участь у Народних зборах, право бути обраним на різні посади (з 30 років), право на військову службу (з 20 років), право на державну допомогу, на отримання трофеїв. За важливі державні заслуги громадянина звільняли від літургій чи податків, наділяли почесними правами. Зберігався після реформ Перикла поділ громадян на чотири розряди, критерієм належності до яких був річний грошовий прибуток: 1-й розряд – 6 тис. драхм, 2-й розряд – 3 тис. драхм, 3-й розряд – 1 тис. драхм, 4-й розряд – менше 1 тис. драхм.

¹ Від грец. тіме – честь, звідси: атимія – безчестя.

Як вважають дослідники, повноправними громадянами була лише 1/10 частина громадян Афін.

Обов'язком громадянина була військова служба й *літургії*. Від військової служби звільняли лише членів Ради-500, державних урядовців, власників кораблів, які служили державі.

Літургії – це здійснення пожертв на музику, спорт, будівництва тощо. Чим багатший був громадянин, тим значніші він мав виконувати літургії. Прикладами літургій є організація харчування учасників спортивних змагань, фінансування поетичних змагань, фінансування спільних обідів під час спільних свят, обов'язок спорядити військовий корабель. Не можна було призначити комусь літургію двічі на рік, два роки підряд. Якщо громадянин вважав, що літургія для нього надто обтяжлива, то він міг не погодитися із її прийняттям, вказавши натомість на багатшого громадянина. Коли ж і той заперечував, то перший міг запропонувати другому обмінятися майном і тоді виконати літургію. Але потрібно відзначити, що багаті громадяни самі часто пропонували виконати якусь літургію, щоб здобути славу та популярність у суспільстві.

Отже, усією повнотою економічних та політичних прав користувалися тільки громадяни-чоловіки. Жінки-афінянки політичних прав не мали.

Метеки – це чужинці, які постійно проживали в Афінах. Займалися в основному торгівлею, ремеслами, але купувати землю не могли. Політичних та економічних прав не мали. Шлюб метека з афінянкою вважався незаконним, діти від такого шлюбу громадянства не набували. Це були особисто вільні люди, які мали право вільного пересування, поселення. Метек мав мати опікуна серед громадян Афін, який представляв (переважно за оплату) його інтереси. Деяким метекам за заслуги перед Афінами надавали додаткові права, афіньське громадянство. Метек сплачував спеціальний податок, за несплату якого його могли перетворити на раба. Майнове становище метеків різнилося.

Вільновідпущеники – це звільнені на волю раби. Їх правове становище було подібним до метеків.

Раби – це основна маса трудового населення. Громадянину Афін вважалося ганебно самому працювати. Раба вважали живим знаряддям праці, розуміючим інструментом. Головним джерелом рабства був військовий полон. Жодних прав раб не мав, він навіть не вважався людиною. Джерелами рабства були війни з негрецькими племенами і варварами, купівля рабів за кордоном, народження від батьків-рабів, віддача у рабство за злочини, а до реформ Солона – ще й за борги.

Увара! Психологія древнього грека була такою, що він найбільше цінував особисту свободу. Але цю свободу потрібно було щоденно відстоювати у боротьбі зі зовнішніми ворогами та великою кількістю рабів («Скільки рабів, стільки ворогів»).

Було дві групи рабів: *державні* та *приватні*. *Державні* були у кращому становищі: могли мати своє господарство, сім'ю, укладати угоди, вони працювали на рудниках, у поліції (таку службу афіняни вважали ганебною), деколи були воїнами. За заслуги перед державою їх могли відпустити на волю. *Приватні* раби були у значно гіршому становищі. Убити раба господар не міг. Тільки суд міг засудити раба до смерті. Середнього достатку афінянин мав 12-

15 рабів, заможний – близько 50 рабів. Популярною була здача рабів в оренду. Рабам дозволяли шукати захисту від жорстокостей господаря у спеціальних притулках для рабів, міг просити суд продати його іншому господареві.

Державний устрій у період демократії

Структура органів влади:

1. Народні збори - це найважливіший орган

влади. У зборах брали участь тільки чоловіки від 20 років¹, громадяни Афін. На збори збиралося близько 6-8 тис. осіб. Скликалися збори спочатку раз на місяць², а потім - чотири рази на місяць, у разі потреби скликалися позачергові збори. Голосували криком, а згодом – підняттям руки, чорними та білими камінцями. За порядком стежили 30 наглядачів, які мали у розпорядженні поліцейський загін. Перед початком зборів приносили жертви, читали молитви. Збори розглядали будь-які питання щодо внутрішньої та зовнішньої безпеки, були найвищою судовою інстанцією (*антидержавні* злочини, справи про хабарництво державних урядовців).

2. **Буле (Рада-500).** Це своєрідний уряд країни. Рада попередньо заслуховувала і обговорювала усі питання, які виносилися на обговорення Народних зборів. Без рішення Ради-500 Народні збори не могли прийняти жодного закону, постанови. Рада мала широкі повноваження у фінансовій сфері. Рада відала випуском грошей, наглядала за військом, флотом. Вона здійснювала дипломатичні відносини з іншими державами. Рада шктувалася про храми, громадські будівлі, влаштуовувала свята.

3. **Службові особи.** Їх обирали на ці посади на Народних зборах чи зборах племен. Обраний на посаду не міг відмовитися від неї. Службових осіб обирали голосуванням чи жеребкуванням на один рік. Не можна було займати одну і ту ж посаду два рази підряд або дві посади одночасно. Усі службові особи проходили спеціальну перевірку, в ході якої з'ясовувалися їх професійні здібності, моральність, відсутність боргів. До службових осіб відносилися командир кінноти, державний скарбник, завдувач театральними виставами та ін. Службові особи були підвітні, їх постійно контролювали. До рис афіньських урядовців відносилися: безоплатність (до реформ Перікла), колегіальність, виборність, підвітність, короткотерміновість.

4. **Колегія архонтів.** Деякий час були найвищими посадовими особами. Спочатку архонт був один, потім – дев'ять, потім – сорок. Їх компетенція зводилася до релігійних, культових функцій, судочинства. Вони приймали справи до розгляду і потім передавали їх у відповідні суди.

5. **Колегія стратегів.** Входило 10 осіб. Спочатку були тільки військовими вождями, а потім стали найвищими посадовими особами в державі. Стратеги мали право судити своїх воїнів.

¹ Фактично від 18 років, але у віці з 18 по 20 років афіняни навчалися військової справи у спеціальних військових таборах, охороняли кордони, а отже не могли брати участі у Народних зборах.

² У греків було десять місяців у році.

6. Гелісія (суд присяжних). Складалася із 6 тис. осіб, чоловіків, громадян Афіні від 30 років. В кожній із 10 філ було по 600 суддів (500 основних, 100 – запасних). Гелісія контролювала діяльність службових осіб, могла змінити законопроект, який вже прийнятий Народними зборами. Це був суд найвищої інстанції.

Увага!

Слово «гелісія» використовувалося у багатьох грецьких містах для позначення Народних зборів. Воно походить від слова «геліос» – сонце. Така назва пояснюється тим, що усі народні збори проводилися та завершувалися до заходу сонця.

7. Арсопат. У ранню епоху був найважливішим органом Афіні, але потім був перетворений на судовий, і частково – у релігійний орган. Арсопат стежив за громадською мораллю, дотриманням звичаїв.

Джерела права

Виділимо основні джерела права:

1. Археологами знайдено *фрагменти законодавства грецьких міст-держав, численні договори*.
2. *Твори* Гомера “Іліада”, “Одіссея”, твори істориків Геродота, Ксенофонта, твори філософів Платона, Аристотеля.
3. *Судові промови ораторів* – Демосфена, Лізія та ін.
4. *Звичаї*.
5. *Закони*. Перші писані закони – “*Закони Драконти*” (621 р. до н.е.). Вони були дуже суворими. Навіть за крадіжку овочів карали смертю. Історики образно говорили, що Драконт писав свої закони не чорнилом, а кров’ю. З V ст. до н.е. закони стали основним джерелом права. Їх приймали Народні збори і закони були обов’язковими до виконання усіма. Крім законів були *псефізми* – це закони, обов’язкові до виконання лише конкретними особами.

Повністю правоздатними і дієздатними були чоловіки-афіняни від 18 років. Жінка зівжди була під опікою батька, чоловіка чи найстаршого сина; вона мала обмежену дієздатність. Метеки, чужинці, вільновідпущенники були обмежені в правах.

Право власності

Спочатку приватної власності не було, а тільки обцинна, колективна. У V ст. до н.е. вона набуває значного розвитку. Приватну власність розглядали як сукупність майна і благ, наданих державою. Відомий поділ речей на рухомі та нерухомі. Власником рухомої речі міг бути як афінянин, так і чужинець, а власником нерухомої – тільки афінянин, а чужинець – за спеціальним дозволом. Громадянин міг набути (придбати) нерухомість без будь-яких обмежень у межах свого дему.

Набути власність можна було первинним і похідним способами. *Первинний* – це коли річ ніколи не була чиеюсь власністю, а *похідний* – це купівля, обмін, дарування. Набування власності похідним способом здійснювалося на підставі

публічної угоди, укладеної при відповідному урядовцеві, або ресстрували факт набуття речі у спеціальних реєстрах.

Право власності охоронялося кількома видами позовів:

1. позов власника майна до користувача, напр., орендатора про сплату домовленої цни чи стягнення прибутків за користування майном, доказами у цьому позові служили свідки або письмова угода;

2. позов про власність;

3. спеціальний позов про порушення володіння його майном з боку інших осіб, напр., такий позов пред'являв власник поля, якщо хтось заважав йому обробляти поле чи збирати врожай.

Сторона, яка програла справу, сплачувала додатково ще й штраф на користь держави.

Зобов'язальне право

Розрізняли два види зобов'язань: *вільні* та *примусові* (випливали з договорів чи правопорушень). Поняття договору розкрив філософ Аристотель у своєму творі "*Риторика*". Він наголошував, що *договір* – це спеціальний закон, який пов'язує між собою особи. Спочатку не існувало спеціальної форми укладення договорів, а достатньо було лише згоди сторін. Але у подальшому з метою полегшення доказу факту, укладаючи договори, почали застосовувати письмову форму. Текст договору підписували усі його сторони при свідках. Договір можна було укласти в присутності урядовця, зареєструвавши його у спеціальних книгах. Звичай, форму укладення договору обирали самі сторони. На ранніх стадіях розвитку афіньського права велике значення мало виголошення певних слів, формул.

Невиконання договірних зобов'язань до реформ Солона тягнуло особисту відповідальність боржника, його перетворення на боргового раба; після проведення цих реформ, була встановлена виключно майнова відповідальність, з'явилися такі способи забезпечення виконання зобов'язань, як *завдаток*, *застава*, *поручительство*.

☞ *Завдаток* – це сума, яку виплачувала одна сторона договору іншій при укладенні угоди або незабаром після її укладення в рахунок майбутніх платежів і на підтвердження укладеного договору.

☞ *Застава* – це передача боржником кредитору рухомих та нерухомих речей, які зберігаються у кредитора до сплати боржником боргу, при невчасній сплаті боргу, кредитор міг продати заставлене майно, компенсуючи собі позичене, а решту – віддати боржникові.

☞ *Поручительство* – це взяття третьою, сторонньою, особою на себе відповідальності за своєчасну сплату боргу боржником.

Розглянемо окремі види договорів, врегульованих афіньським правом.

● *Договір купівлі-продажу*. Предметом цього договору могли бути як рухоми, так і нерухомі речі, не вилучені із обігу, а також раби. Продаж чужих речей без дозволу їх власника заборонявся. Річ переходила у власність покупця лише після повністю виплаченої її вартості. Щоправда, допускалася виплата вартості речі по частинах. При продажу землі та будівель, сторони повідомляли про свій намір

органи влади, які вивішували відповідне оголошення на агорі або про це доводили до відома громадськості через спеціальних посадових осіб – *герольдів*. У такий спосіб виявляли, чи не має хтось претензій до продавця або майна, яке він збирається продати. Існував закон, який передбачав відповідальність продавця за продаж хворого раба.

• **Договір позики.** Укладався у письмовій чи усній формі при свідках. Жінка без згоди опікуна не могла бути стороною такого договору. Предметом договору були, найчастіше, вино, гроші, зерно. У більшості випадків цей договір передбачав сплату відсотків – 12-18% на рік, хоч часто розмір відсотків доходив до 30. При невчасній виплаті відсотків практикувалося нарахування відсотків на відсотки. Безвідсоткова позика надавалася для викупу з полону, оплати штрафу. Взятє у позику боржник повинен повернути у вказаний у договорі строк, у іншому випадку кредитор мав право на судовий позов до боржника, його поручителя (якщо такий був).

• **Договір найму.** Предметом такого договору були рухомі, нерухомі речі та найм послуг. Найчастіше наймали рабів, худобу, судна, будівлі, землі. Як правило, договір укладали письмово при свідках. Згідно із договором, наймодавець зобов'язувався надати на певний час у користування наймача якусь річ, обов'язково якісну. Наймодавець не міг продати цю річ до закінчення строку договору. Боржник мав вчасно вносити обумовлену платню, напр., за нерухомість 7-8,5% річних від вартості нерухомості. При несвоєчасній сплаті орендної плати власникові надавали право звертатися до суду або самому вживати заходів до недобросовісних наймачів (розібрати дах, зняти вікна чи двері тощо). Наймач за договором зобов'язувався повернути річ у такому ж стані, в якому позичив її. Договір був строковим, або безстроковим. Наймач навіть міг передавати найняті речі у спадок. Такий різновид цього договору, як особистий найм, практикувався рідко, бо в Афінах здебільшого використовували працю рабів, а не найманих робітників.

• **Договір підряду.** Суть цього договору полягала у тому, що особа чи група осіб укладала договір на виконання громадських робіт, напр., проведення каналу, будівництво дороги, осушення болота. Ця особа (група осіб) могла у свою чергу наймати фахівців, робітників, забезпечувати їх будматеріалами, але не вони несли відповідальність перед замовником за якість і своєчасність виконаної роботи, а підрядчик.

• **Договір зберігання (поклазса).** За цим договором одна особа видавала іншій на безоплатне зберігання якусь річ без права користування нею. Особа, що прийняла річ, мала добросовісно берегти її, повернути власнику за першою ж його вимогою. Зберігач міг вимагати відшкодування збитків, яких він зазнав, зберігаючи річ.

• **Договір товариства.** В Афінах громадяни об'єднувалися на підставі договору у товариства й утворювали спільний майновий фонд. Усі члени товариства робили фінансові внески й за розміром цього фінансового внеску ділили прибутки. Члени товариства несли один перед одним відповідальність за збитки, спричинені несумлінним, безгосподарним веденням справ. Відомими

були товариства торговельні, корабельні, банківські, співтріпезників (неодружені, вдівці об'єднувалися для організації спільного харчування), релігійні товариства, товариства поетів тощо.

Шлюбно-сімейне право

Вступ у шлюб був обов'язковим. Небажання одружуватися не каралося, але розглядалося як лихо, бо безшлюбність призводила до припинення роду. Безшлюбність не давала можливості займати певні посади (архонта, стратегів тощо). Законним був шлюб між повноправними афінянами. Одруження з чужинцями, негромадянами засуджувалося. Шлюбний вік для чоловіків – 18 років, для жінок – 14 років.

У гомерівський період шлюб укладали у вигляді договору про купівлю дівчини між батьком нареченої і нареченим. Наречений платив худобою, золотом, а батько, у свою чергу, робив нареченому дарунок. Пізніше договір зберігається, але при його укладенні обов'язково мали бути свідки; наречену згоди не питали; при укладенні угоди обов'язково узгоджували розмір приданого дівчини. Доповненням до угоди була шлюбна процедура релігійного характеру.

Існувала й інша форма укладення шлюбу – в суді або в органах влади. Перешкодою для укладання шлюбу був близький родинний зв'язок (брат – сестра). Дівчина-спадкоємиця (якщо у батька не було синів) мусла вийти заміж за найближчого кровного родича, щоб успадкована нею земля та інше майно не потрапили до чужого роду.

Афіньська сім'я була *моногамною*. Для чоловіка допускалося співжиття з рабинею, бо ці відносини не породжували правових наслідків. Дружина проживала в окремій, жіночій, частині будинку; її інтереси обмежувалися колом домашніх справ, управлінням рабнями. Жінки могли виходити з дому тільки зі служницями.

Припинення шлюбу наступало:

- через смерть одного із подружжя;
- через розлучення;
- унаслідок позбавлення громадянських прав (накладення атмії).

Для чоловіка розлучення було простою справою. Він міг у будь-який момент повернути дружину її батькам разом із приданим. Якщо ж розлучення було спричинене негідною поведінкою дружини, то приданого чоловік її не повертав. Чоловік міг пробачити вину дружині, але годі йому загрожувала атмія. Якщо ж розлучитися бажала дружина, то вона мала звернутися з письмовою скаргою до спеціального архонта. Чоловік (за згодою дружини) міг видати її заміж за іншого.

Влада батька над дітьми була дуже широкою. Навіть перебуваючи у шлюбі, афінянка підлягала крім влади чоловіка, ще й владі батька (опікуна). Протягом перших п'яти днів після народження дитини батько вирішував, чи його це дитина. Тільки після визнання дитини батьком, вона ставала членом сім'ї. До реформ Солона існувало право батька продати або віддати своїх дітей у рабство.

за борги, проте збереглося право батька вигнати дитину із сім'ї за неповагу, право віддати дитину на виховання в іншу сім'ю. Навіть дорослі діти, які мали свої сім'ї, були зобов'язані слухатися батьків.

Громадянам, які мали тільки дочок або були бездітними, дозволялося *усиновлення (удочеріння)*. Не мав права усиновлювати громадянин, який сам був усиновленим. Коли в усиновителя згодом народжувався син, то усиновлення усеодно залишалося дійсним, усиновлений був рівний у правах з рідними дітьми, спадкував майно батька нарівні із ними. Усиновлення могло бути розірване тільки за взаємною згодою обидвох сторін. Усиновлений міг зробити це й в односторонньому порядку, але тільки тоді, коли залишав названому батьку свого сина.

Поширеною була *опіка*, яка встановлювалася над неповнолітніми, жінками й душевнохворими шляхом запису у заповіті або урядово (державою). Опікун повинен був утримувати підопічного, забезпечити його навчання, здобуття професії, захищати його інтереси, управляти майном. Опікуна за недобросовісне виконання обов'язків притягали до відповідальності. Опіка тривала до 18 років або до одруження дівчини. Протягом п'яти років після припинення опіки підопічний міг оскаржити дії опікуна.

Спадкове право

Спочатку спадкували тільки за законом. Реформи Солона ввели *заповіт*. Спадкували у першу чергу сини, між якими порівну ділили майно. Дочки при наявності синів не спадкували, але їх брати мали забезпечити своїм сестрам за рахунок спадщини придане. При відсутності синів спадкували дочки. Спадкоємці не могли відмовитися від спадку. Позашлюбні діти не спадкували. Якщо померлий не мав дітей, то спадкували, в першу чергу, його брати та племінники (при їх відсутності – сестри та племінниці), в другу чергу – дядьки, двоюрідні брати та їх діти.

Заповідати майно міг тільки громадянин, у якого не було синів. *Заповіт мав відповідати таким умовам*: заповідач повинен бути дездатний та правоздатний, при здоровому глузді, повинен скласти заповіт без фізичного чи психічного примусу, не мав мати синів. Не мали права заповідати жінки, неповнолітні, усиновлені сини, особи, які займали державні посади, пов'язані з матеріальними засобами, аж доки їх звіти не будуть затверджені. Заповіт укладали у присутності свідків в усній або письмовій формі. Письмовий заповіт передавали на зберігання довірчій особі або властям. Заповідач міг у будь-який момент анулювати свій заповіт.

Кримінальне право

Під поняттям "злочин" стародавні греки довгий час вважали дію, яка викликала будь-які негативні наслідки. До уваги не бралася, учинений злочин умисно чи з необережності. Але вже Драконт у своїх законах розрізняв навмисне вбивство та вбивство з необережності. Загалом у кримінальному праві зберігалося чимало пережитків первіснообщинного ладу,

напр., ініціатива у порушенні кримінальної справи належала потерпілому чи його родичам, а не органам держави, за норму вважалася матеріальна компенсація за вбивство родича. Позов носив *приватний*, а не публічний характер, допускався самосуд. Держава була ініціатором порушення кримінальної справи тільки при таких злочинах, як зрада, втеча до ворога, розголошення державної таємниці, ухилення від військової служби.

У V-IV ст. ст. кримінальне право досягло значного розвитку й у ньому вже почали розрізняти такі **види злочинів**:

1. *проти держави* (зрада державі, шкода демократії, перехід на бік ворога): каралися смертною карою з конфіскацією майна й викиданням тла злочинця за межі держави, а тімією злочинця й членів його родини;
2. *проти порядку управління* (розтрата державних коштів, зловживання владою); карали відшкодуванням шкоди у 10-кратному розмірі;
3. *проти релігії* (зневіра в існуванні богів, невиконання обрядів): карали смертною карою або вигнанням із конфіскацією майна;
4. *проти особи* (вбивство, підпал, тілесні ушкодження);
5. *проти честі особи* (образа словом чи ділом);
6. *проти моралі* (подружжя зрада);
7. *проти майна* (крадіжка, пошкодження майна).

Види покарань:

- ⊗ смертна кара (скидання в провалля, отруєння, вішання, забивання камінням, розпінання на хресті);
- ⊗ продаж у рабство; цей вид покарань не застосовувався до громадян Афіни;
- ⊗ тілесні покарання (побиття батогами, відрубання рук, ніг);
- ⊗ штрафи, конфіскація майна;
- ⊗ ув'язнення;
- ⊗ атімія (позбавлення людини прав), яка часто супроводжувалася конфіскацією майна;
- ⊗ тимчасове або пожиттєве вигнання (напр., при остракізмі).

Судовий процес

Порушити судову справу могли тільки чоловіки-афіняни, за жінок це робили чоловіки, за рабів – їх господарі, за метеків – їх представники.

Цікаві факти

• Усі турботи щодо ведення процесу лягали на його учасників.

• Адвокатів не було, але були помічники у написанні промов (*логографи*) і т.зв. *оратори-помічники*. Обидві сторони процесу промовляли кілька вступних фраз, а усе решту за дозволом судді промовляв оратор. Час виступу ораторів обмежувався і визначався за водяним годинником – клепсидрою. Але в особливо складних справах судово слухання проводилося без обмеження у часі – без води.

• Свідків-рабів могли допитувати із застосуванням тортур (підвішування, вливання у нідрі оцту, припалювання тіла розпеченим предметом тощо).

- Поділ злочинів на *тяжкі та легкі* увів Солон.

Було *два різновиди процесів*: 1) *приватний* (порушувався тільки за заявою потерпілого чи його представника) та 2) *державний* (порушувався за ініціативою державних органів). Приватний процес потерпілий міг перервати у будь-який момент, а державний мусив доводити до кінця (під загрозою штрафу в тисячу драхм). Позивачі в приватному процесі платили суду мита, а позивачі в публічному звільнялися від сплати мита. Виклик обвинуваченого в суд здійснював сам потерпілий при свідках. Якщо обвинувачений не з'являвся, справу розглядали без його участі.

Доказами були: власне зізнання, документи, покази свідків, у т.ч. й рабів, присяга сторін.

Після закінчення попереднього слідства усі докази вміщували в спеціальні посудини, які опечатували. Нові докази вже до уваги не бралися. Після цього призначали день суду. На суді виступали сторони, яким надавався однаковий час. Судове засідання закінчувалося таємним голосуванням суддів чорними та білими камінцями щодо вини обвинуваченого, а потім вибирали покарання. Судові рішення можна було оскаржувати в найвищому суді – Гелією, рішення якої були остаточні.

Додатки

Додаток 1. Закони Драконта (621 р. до н.е.) (витяги)

...І якщо хто уб'є кого-небудь навмисне, то він повинен піти у вигнання; а судити повинні царі за звинуваченням в убивстві, або якщо хто стане звинувачувати кого-небудь, що він замисляв убийство, то ефети повинні розібрати. Помиритися можуть всі спільно, якщо буде батько або брат, або сини; інакше той, хто не погоджується, бере верх. Якщо таких родичів не буде, тоді можуть помиритися родичі аж до родичів другого ступеня і до двоюрідного брата, коли всі погодяться на примирення, але повинні при цьому принести клятву. Коли ж нікого з них не знайдеться, а вбивство вчинить людина навмисне і визнає комісія п'ятдесяти одного, саме ефети, що він убив навмисне, тоді десять членів фратрії, якщо побажають, повинні дозволити йому доступ у країну. Ці особи обираються комісією п'ятдесяти одного з благородних. І ті, що раніше вчинили вбивство, повинні підлягати цьому законі. Оголосити про судове переслідування тому, хто вчинив убийство, треба на майдані всім родом аж до родичів другого ступеня і двоюрідного брата; а переслідування нести спільно — і двоюрідним братам, і їх синам, і зятям, і тестям, і членам фратрії. Коли ж хто-небудь уб'є людиновбивцю або буде причиною вбивства, він повинен бути позбавлений права з'являтися на пограничному майдані і брати участь в змаганнях і святинях амфіктыонських, як той, що вбив афінянина, і підлягас тим самим заборонам. А розглядати справу належить ефетам. Навпаки, дозволяється вбивати і арештовувати людиновбивців на їх власній землі, і це не повинно вважатися обезчещенням і потребувати спокути, у противному випадку винний мусить в подвійному розмірі сплатити за залодіяну шкodu... призвідника насильства... якщо хто вб'є ненавмисне під час змагання або задавить на дорозі, або вб'є на війні, через непорозуміння — так само підлягас звинуваченню в убивстві, коли вб'є раба чи вільного... якщо хто людину, яка насильно намагалася беззаконно забрати неживе чи живе майно, тут же вб'є в стані самооборони, це вбивство не підлягас карі. Якщо хто — чи буде це службова чи приватна особа — буде винний в ушкодженні або зміні цього закону, він підлягас позбавленню громадянської честі — і сам, і діти, і весь його достаток.

Джерело: Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. *Історія Стародавнього світу. Практикум.* — Львів, 1985. - С. 131.

Додаток 2. Плутарх про реформи Солона (витяги)

Так як нерівність між бідними та заможними стала тоді, так би мовити, безмежною, держава перебувала у надзвичайно небезпечному стані. Увесь простий народ був боржником заможних, обробляли землю, віддаючи заможним 1/6 частку врожаю, — інші брали у заможних у борг гроші під заклад тіла, їх лихварі мали право віддати в рабство, причому одні залишалися разами на батьківщині, інших — продавали на чужину. Дехто змушений був продавати навіть власних дітей (ніякий закон не забороняв цього) і втікати з батьківщини через жорстокість лихварів. Проте величезна більшість, і до того ж люди великої фізичної сили, збирались і умовляли один одного не залишатися байдужими глядачами, а обрати собі вожаком надійну людину і звільнити боржників, які пропустили строк плати, а землю передіпити і повністю змінити державний лад.

Тоді найрозсудливіші люди в Афінах, бачачи, що Солон, мабуть, єдина людина, за якою немає ніякої вини, яка не є спільником заможних у їх злочинах і у той же час не пригнічена злиднями, як бідні, стали просити його взяти до своїх рук державні справи і ліквідувати протиріччя. Миж іншим, Фаній Лесьбоський (письменник IV-III ст. до н.е.) розповідає, що сам Солон для врятування вітчизни вдавсь до обману обох сторін: бідним він тасмю обіцяв розподіл землі, а людям заможним — забезпечення боргових зобов'язань.

Його обрали архонтами, одночасно і посередником, і законодавцем. Усі прийняли його із задоволенням, заможні — як людину заможну, а бідні — як чесну.

Першим актом його державної діяльності був закон, у відповідності з яким *иснуючи борги були скасовані і у майбутньому заборонялося давати гроші у борг "під заклад тіла"*.

Солон не догодив ні тій, ні іншій стороні заможних він розгнівив тим, що знищив боргові зобов'язання, а бідних ще більше тим — що не здійснив переділу землі, на якій вони сподівались...

Бажаючи залишити усе вищі посади за заможними, як було раніше, а до решти посад, до яких простий люд не допускався, допустити і його, Солон увів оцінку майна громадян. Так, тих, хто виробив у сукупності п'ятсот мір продуктів, як сухих, так і рідинних, він поставив першими і назвав їх "пентакосіомедимними" (п'ятсотмірниками), другими поставив тих, хто міг утримувати коня або виробляти триста мір: цих називали "вершниками", "зевгітами" (зевгіт — той, хто володіє парок волів, коней) були названі люди третього цензу, у яких було двісті мір і інших продуктів, разом узятих. Всі решта називалися "фетами", їм не дозволялося займати якусь посаду, вони брали участь в управлінні лише через участь у народних зборах і могли бути суддями. Останнє здавалось слюхачку незначним правом, але опісля стало у достатній мірі важливим, тому що більшість важливих справ потрапляли до суддів. Більш того, на рішення по тих справах, які Солон передав посадовим особам, він дозволив також апелювати до суду.

Солон створив раду *Ареопага* із архонтів, які щорічно мінялися, він сам був його членом як колишній архонт. Але бачачи у народу нахабні задуми і верхність, народжені знищенням боргів, він створив другу раду, обравши до неї по сто осіб від кожної із чотирьох філ. Їм він доручив заздалегідь, раніше народу, обговорювати справи і не дозволяти винесення жодної справи на народні збори без попереднього обговорення. А "верхній раді" (Ареопагу) він передав нагляд і охорону законів.

Джерело: Шавченко О.О. *Історія держави та права зарубіжних країн. Хрестоматія.* — К., 1998

Додаток 3. Аристотель про реформи Клісфена (витяги)

Він (Клісфен) почав з того, що розподілив усіх громадян між десятьма філами замість чотирьох. Він хотів змішати їх, щоб більша кількість людей одержала можливість брати участь у справах держави. Звідси і пішов вислів "не рахуватися філами" – відповідь тим, хто хоче дослідити походження. Потім він створив Раду п'ятисот замість чотирьохсот, по п'ятдесят від кожної філи, а до того було по сто. Розподілив він не на дванадцять філ тому, щоб цей поділ не співпадав з раніше існуючим поділом на тритії – власне у чотирьох філах було дванадцять тритій, так що у цьому випадку не вдалося б змішати народ.

Окрім того, Клісфен поділив і країну по демах на тридцять часток: десять узів із демів приміських, десять – із прибережної смуги, десять – із демів внутрішньої смуги. Найменувавши ці частки тритіями, у кожну філу він призначив за жеребом три тритії так, щоб до складу кожної філи входили частини із усіх цих областей. Далі, він змусив вважатися демотами жителів кожного із демів, щоб люди не вирізняли нових громадян, називаючи їх по батькові, а щоб публічно називали за назвою демів. Ось чому афіняни і називають себе за назвою демів. Створив він і посаду демархів. Стосовно назв, то деяким із демів він дав їх за містечками, деяким – за іменами засновників, оскільки вже не всі демі були зв'язані з місцевостями.

У результаті цих змін державний лад став більш демократичним, ніж солонівський. Це і зрозуміло: закони Солона знецінила тиранія, залишаючи їх без застосування, між тим, видаючи інші, нові закони, Клісфен мав на увазі інтереси народу. Разом з ним було видано і закон про остракізм....

Джерело: Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К., 1998.

СУТТЄВО!

Резюме

- ① **Вишклення державності** у Стародавній Греції проходило спочатку у формі міст-полісів, які пізніше перетворюються у місційні держави, єдині держави у Греції так і не вишкли.
- ② **Гомерівська Греція** – перший у розвитку Стародавньої Греції період, який характеризується розкладом первіснообщинного ладу, створенням колоній, збереженням звичаю кривавої помсти, появою рабства, колективною (спочатку) формою власності на землю.
- ③ **Органи влади Гомерівської Греції**: Рада старійшин (Буле), Народні збори (Агора), вождь (Базилевс).
- ④ **Реформи Тезея**: об'єднання чотирьох найбільших племен в один грецький народ, кожне плем'я ділилося на чотири фратрії (12 фратрій), кожні із 12 фратрій ділялися на 30 родів (360 родів); поділ населення на три розряди: евпатриди, деміурги, геоміори.
- ⑤ **Реформи Солона**: анулювання усіх боргів, ліквідація боргового рабства; встановлення свободи заповітів; запровадження нової монети, системи мір та ваги; скасування влади родової аристократії та встановлення влади, що базувалася на майновому цензі, створив нові органи влади (Раду-400, Гелією) та ін.
- ⑥ **Реформи Клісфена**: ліквідував чотири родових племені та ввів поділ на 10 філ, створив нові органи влади (Рада-500, Колегія 10-ти стратегів, демархи, колегія трьох епімететів), запровадив остракізм.
- ⑦ **Реформи Перікла**: зрівняв усіх громадян у правах, увів оплату за державну та військову службу, започаткував процедуру жеребкування при обранні на державні посади, сприяв розвитку ремесел, торгівлі тощо.

- Ⓢ **Суспільний лад періоду демократії:** населення поділялося на вільних та рабів, вільні ділилися на громадян і негромадян (чужинці, метеки, калонні/ігуменки)
- Ⓢ **Державний устрій періоду демократії:** Народні збори, Рада-500, Колегія архонтів, Колегія стратегів, Гелієв, Ареопаг, служба особи
- Ⓢ **Джерела права:** фрагменти законодавства міст-полісів, твори Гомера, Геродота, Ксенофонта тощо... судж. промови ораторів, звичаї, закони Драконтія, Ксесфідатионця

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. У чому полягає відмінність античних держав від стародавньосхідних?
2. Як періодизується історія розвитку державно-правових інститутів Стародавньої Греції?
3. У чому полягає соціальна спрямованість реформ Солона?
4. Які функції виконували Народні збори на різних етапах розвитку старогрецької державності?
5. У чому проявилася демократичність устрою Афіньської державності?

Плани семінарських занять (4 год.)

Семінар 1. Розвиток держави Стародавня Греція. Афіньська держава періоду зародження (2 год.).

1. Гомерівська Греція
 - а) процес утворення, особливості первіснообщинного ладу,
 - б) органи влади (Рада старійшин, Базилевс, Народні збори)
2. Становлення держави і права Стародавніх Афінь
 - а) утворення Афіньської держави,
 - б) реформи Солона (економічні, політичні),
 - в) реформи Клісфена.
3. Розвиток Афіньської державності та її падіння
 - а) греко-перські та інші війни,
 - б) реформи Перікла.

Семінар 2. Суспільний лад, державний устрій Афінь періоду демократії. Джерела та риси афіньського права (2 год.).

1. Суспільний лад Афінь.
2. Державний устрій Афінь.
 - а) Народні збори;
 - б) Рада-500;
 - в) Колегія архонтів, колегія стратегів;
 - г) Гелієв;
 - д) Ареопаг.
3. Джерела та риси афіньського права
 - а) джерела права;
 - б) право власності,
 - в) шлюбно-сімейне право,
 - г) спадкове право;
 - д) кримінальне право та процес.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Особливості розвитку грецьких полісів у гомерівський, класичний та елліністичний періоди
2. Соціальна спрямованість реформ Солона
3. Судова система афіньського полісу

Завдання, вправи, тести

1. Складіть порівняльну таблицю рис стародавньосхідних і античних (на прикладі Афі) держав.

стародавньосхідні держави	античні держави (Афіни)
1.	
2.	
3. і т.д.	

2. Як називалися перші форми державності у Стародавній Греції?

- а) *нами*, б) *міста-поліси*,
 в) *різноземний сюз*, г) *родоплемінний сюз*.

3. Які з племен проживали на Балканському півострові в часи Гомерівської Греції?

- а) *етруски*, б) *алеяці*, в) *лігури*,
 г) *затини*, д) *донійці*,
 е) *жодне із перелічених*, е) *всі з перелічених*

4. Складіть порівняльну таблицю органів управління суспільством (державою) в Афінах на різних етапах розвитку.

Гомерівська Греція	Афіни періоду зародження державності	Афіни періоду демократії
1.		
2.		
3 і т.д.		

5. Назвіть основні міста-поліси Стародавньої Греції:

- а) *Мегари*, б) *Урук*, в) *Умма*,
 г) *Афіни*, д) *Спарта*, е) *Лагаш*,
 ж) *Фіви*,
 з) *Лурци*, е) *Коринф*

6. Впишіть у подану таблицю номери реформ, проведених кожним із чотирьох великих афіньських реформаторів

Реформи Тезея	Реформи Солона	Реформи Клісфена	Реформи Перікла
№	№	№	№

1. встановлення свободи заповітів;
2. запровадження остракізму;
3. проведення сиситії;
4. поділ повналітніх чоловіків на *впатридів*, *гноморів*, *деміургів*;
5. зрівняння усіх громадян у політичних правах, незалежно від достатку;
6. введення оплати за державну та військову службу;
7. позбавлення привілеїв аристократії;
8. об'єднання чотирьох найбільших племен в один народ;
9. ліквідація боргового рабства;
10. запровадження процедури обрання на державні посади шляхом жеребкування.

11. поділ Афіньської держави на філи, братрі, роди,
12. викуплення громадян, яких було продано у рабство за межі Аттики,
13. поділ Афин на 10 територіальних фил, 30 третій, 10 демів,
14. заснування суду присяжних (Гелію),
15. створення Колегії 10-ти стратегів,
16. поділ чоловіків на чотири розряди за майновим критерієм

7. До кого в Афіньській державі застосовували *актракізм*?

- a) до кримінальних злочинців,
- б) до осіб, які вчасно не змігши повернути борг,
- в) до тих, хто своєю діяльністю шкодив існуванню демократії,
- г) до тих, хто порушив порядок укладення шлюбів

8. Яку державну посаду займав мудрець Солон?

- a) полемарх,
- б) Базилевс,
- в) архонт,
- г) член Арєопату,
- г) стратег,
- д) архонт із надзвичайними повноваженнями
- є) державний скарбник,
- є) командир кінноти

9. Назвіть збірник права Афіньської держави, укладений для розрідки напрути між аристократією та демосом.

- a) Артуашистри,
- б) Закони Хаммурапі,
- в) Закони Ману,
- г) Закони Дриконта,
- г) Закони XII таблиць,
- д) Закони Лікурга

10. Назвіть державного діяча Афин, який був одним із семи мудреців.

- a) Перікл,
- б) Гелію,
- в) Сизан,
- г) Кліфен,
- г) Пісістрат

11. Проаналізуйте реакцію афинян на реформи Солона.

12. Які з перелічених органів влади було створено Клісфеном?

- a) Арєопат,
- б) Колегія 10-ти стратегів,
- в) Гелію,
- г) Рада-500,
- г) Народні збори,
- д) Рада-400,
- є) Базилевс,
- є) Рада старійшин

13. Проаналізуйте специфіку зовнішньої політики Афин.

14. Які із перелічених суспільних верств відповідають суспільному ладу Афіньської держави?

- a) кшатрі,
- б) вардуми,
- в) метеки,
- в) приватні раби,
- г) вільновідпущенники,
- д) шужень,
- є) державні раби,
- є) злоти,
- ж) переки

15. Накладення втілі означало

- a) вигнання з держави,
- б) позбавлення громадянства,
- в) смертну кару,
- г) перетворення вільного на раба,
- г) надання волі рабов

16. Виконання літургій передбачало

- a) обов'язкову участь особи в роботі Народних зборів,
- б) присутність при розгляді судових справ,
- в) участь в Олімпійських іграх
- г) здійснення пожертв на суспільні справи

г) здійснення культури.

17. Які з перелічених прав мала жінка-афінянка?

- а) займатися торгівлею, ремеслами.
 б) право голосу на Народних зборах.
 в) право на обрання архонтом.
 г) вибирати самотійно собі чоловіка.
 д) ініціювати розлучення.
 е) повторно укласти шлюб.
 є) успадковувати майно.
 ж) бути позивачем і відповідачем у суді.

18. Які із перелічених дій могли самотійно здійснювати метеки?

- а) купувати землю. б) займатися торгівлею.
 в) вибирати місце проживання. г) брати участь у Народних зборах.

19. Які групи рабів існували в Афінах?

- а) зрамові. б) колективні. в) державні. г) приватні.

20. Які із перелічених категорій афінян могли брати участь у Народних зборах?

- а) жінки від 18 років. б) чоловіки-громадяни від 20 років.
 в) метеки. г) раби-чоловіки.
 д) вільновідпущенники.

21. До рис інституту службових осіб в Афінах відносяться:

- а) безоплатність. б) платність.
 в) індивідуальність. г) категоризованість.
 д) довготерминовість.
 е) виборність. ж) успадкування посади.

22. На будь-яку посаду державного службовця обирали терміном на:

- а) 6 місяців. б) 2 роки. в) 1 рік.
 г) довільно. д) 6 років. е) 5 років.

23. Які питання були у компетенції таких органів влади (заповніть таблицю)?

Народні збори	Рада-500	Архонти	Стратеги	Гелієя	Ареопаг
№ ₁	№ ₂	№ ₃	№ ₄	№ ₅	№ ₆

- 1) нагляд за дотриманням звичаїв.
 2) судочинство у найвищій інстанції.
 3) здійснення релігійних, культових функцій.
 4) право судити воїнів.
 5) контроль за службовими особами.
 6) ввіштування святих.
 7) нагляд за громадською мораллю.
 8) попереднє обговорення законопроектів.
 9) найвища судова інстанція у антидержавних справах.
 10) випуск грошей.
 11) законодавчість.
 12) здійснення дипломатичних відносин.

24. У чому відмінність між первинним та похідним способами набуття речі?

25. Вкажіть, які із наведених понять і визначень відповідають один одному. Заповніть таблицю, наведену в кінці питання.

а) олігархія;	1 перший період у розвитку Стародавньої Греції.
б) Буле;	2 місце виникнення Афініської держави.
в) демос;	3 військовий керівник, воєначальник, правитель із необмеженою владою.
г) елліни;	4 ремісники.
ґ) Тезеї;	5 благородні, родова знать.
д) Гомерівська Греція;	6 орган влади Гомерівської Греції, до якого входили старійшини роду.
е) Агора;	7 самодіяльність греків
с) Аттика;	8 народ.
ж) деміурги;	9 збори усього дорослого чоловічого населення.
з) еватриди;	10 анулювання борги людини.
и) Базилеус;	11 влада небагатьох багатих.
і) сисахфія;	12 реформатор, який започаткував процес утворення Афініської держави.
ї) геронтократія;	13 суд над особою, яку запідозрили у протидії демократії.
й) Гелія;	14 влада родоючої аристократії;
к) остракізм;	15 здійснення пожертв на музику, спорт, будівництво.
л) Дарій І;	16 державний діяч, переможець Олімпійських ігор.
м) Перікл;	17 суд присяжних.
н) літургія;	18 перський цар, який робив спроби підкорення Греції.
о) накладення атімії;	19 чужинець, який постійно проживає на території Афіні.
п) метек;	20 перші афініські писані закони.
р) вільновідпущеники;	21 твір Аристотеля, де розкрито поняття договору.
с) Закони Драконта;	22 закони, обов'язкові до виконання лише конкретними особами.
т) псефізми;	23 позбавлення особи громадянства.
у) "Риторика"	24 звільнений на волю раб

а	б	в	г	ґ	д	е	с	ж	з	и	і	ї	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	

Додаткова література з теми

- Графский В Г Всеобщая история государства и права Учеб. для вузов - М., 2001
 История государства и права зарубежных стран/ Под общ. ред. проф. Жидкова О А и проф. Крашенинниковой Н А - М., 1997. - 4 т.
 История Стародавнего мира/ За ред. Крушкова Ю.С. - К., 1976.
 Кечекьян С Ф. Всеобщая история государства и права Древний мир - М., 1944
 Кечекьян С Ф. Государства и право Древней Греции/ Учеб. пособие - М., 1963
 Крип'якевич І. Всесвітня історія. В 3-х т. - К., 1995
 Сергеев В.С. История Древней Греции - М., 1948
 Гишч Б Я. Історія держави і права країн Стародавнього Світу. В 2 т. - Львів, 1999 - Т. 1
 Федоров К Г. Історія держави і права зарубіжних країн - К., 1994
 Шевченко О О. Історія держави і права зарубіжних країн - К., 1994
 Шевченко О О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998.

Історія держави та права Стародавньої Спарти

• Утворення Стародавньої Спарти • Розвиток Спарти з V ст. до н.е. • Суспільний лад • Державний устрій • Судові органи • Джерела та риси права

СУТТЕВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- змальовувати процес утворення та розвитку Стародавньої Спарти;
- визначати правовий статус кожної зі суспільних верств;
- характеризувати структуру органів влади Стародавньої Спарти;
- виділяти основні джерела спартанського права й особливості головних галузей права.

Ключові поняття та терміни

• Стародавня Спарта	• кристії
• Лаконська долина	• спартианці
• Пелопоннес	• переки
• ахеяни	• ілоти
• дорійці	• Герусія
• Лікурґ	• Апелла
• "Закопи Лікурґа"	• Колегія ефорів
• клер	

Утворення Стародавньої Спарти

Спарта є однією з грецьких держав. Розташована на південній частині Балканського півострова, т.зв. Пелопоннесі, а точніше у Лаконській долині. Спарта відмежовувалася від інших держав горами, болотами. Землі були родючими, пасовища – багатими, схили гір вкриті лісами, виноградниками, але долина була невелика за розмірами, були відсутні зручні гавані для суден. Це схилило населення Спарти до замкнутості, з одного боку, і завойовницьких походів – з іншого.

Першим населенням Спарти були *ахеяни*. У XI ст. до н.е. Лаконську долину підкорило плем'я *дорійців*. Переможені племена ахеян були перетворені частково на рабів (ілотів), а частково були обкладені різними повинностями. Необхідність тримати в покорі переможені племена, управляти завойованими територіями прискорили утворення у дорійців

держави. Отже, у X–IX ст.ст. до н.е. утворилась рабовласницька держава Стародавня Спарта.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ Після завоювання Лаконіки та Мессенії у Спарті проживало 9 чи 10 тис. спартанців (чоловіків-воїнів), 32 тис. періеків (неповноправних жителів околиць) та 200 тис. ілотів (рабів).

Виділимо особливості Спартанської держави у порівнянні з Афініською державою:

1. суспільно-економічний державно-правовий розвиток країни проходив повільно, носив застійний характер;
2. довгий час зберігалися численні елементи общинного ладу, міста, торгівля, ремесла розвивалися слабо;
3. Спарта – аграрна країна завдяки сприятливим для землеробства та скотарства землям, хоч їх і не було багато;
4. господарство носило патріархальний характер, з ринковими відносинами майже не було пов'язане;
5. держава мала не лише аграрний, але й військовий характер, нагадувала військовий табір. У ній існував централізований апарат примусу, бо чисельність спартанців-дорійців (завойовників) була незначною у порівнянні з кількістю поневоленого корінного населення (ахеянами)

Визначним державним діячем, законодавцем Спарти був *Лікурґ* (VIII ст. до н.е.), який склав збірник законів. З появою такого збірника права пов'язують виникнення багатьох суспільно-політичних та правових інститутів. Запровадження писаного права зумовлювалося майновою нерівністю, загостренням відносин між людьми, незадоволенням бідноти. "*Закони Лікурґа*" мали на меті стабілізувати суспільство. Лікурґ також провів *земельну реформу*, за якою вся територія Спарти була поділена на 9–10 тисяч рівних ділянок за числом чоловіків-спартанців (назва ділянки – *клер*). Кожен спартанець отримав шляхом жеребкування ділянку, але не міг нею розпорядитися (купити, продати, подарувати).

Коли хтось почав вимагати, щоб Лікурґ запровадив демократію у державі, правитель відповів так: "*Введи спершу демократію в себе вдома*".

Розвиток Спарти з V ст. до н.е.

У цей час відбулися важливі зміни в економіці, суспільно-політичному житті, чому сприяли греко-перські війни, Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н.е.). Спарта поруч із Афінами була організатором боротьби греків проти персів. Після перемоги між Спартою та Афінами виник конфлікт, який завершився спочатку укладенням на 30 років між ними перемир'я, а потім – *Пелопоннеською війною*, яка тривала 27 років і завершилася перемогою Спарти. Афіни втратили свою могутність. У самій Спарті пригук афінського золота, срібла поглибив майнову диференціацію, сприяв розвитку приватної власності, торгівлі.

Війни скоротили чисельність спартанців до двох тисяч і менше. Багатьом не подобався військовий режим і почалися спроби переворотів, перший із яких відбувся у 399 р. до н.е. Протестували й грецькі держави, в яких керували намісники Спарти. Першими виступили Фіви, від яких у 371 р. Спарта зазнала поразки. Так було покладено кінець пануванню Спарти у Греції.

У 243 р. до н.е. цар *Агіс IV* запропонував провести у Спарті реформи, а саме він спробував:

- відновити суворий спосіб життя спартанців;
- з метою збільшення кількості громадян Спарти (а на той час спартанців було вже не більше 700 осіб) запропонував надати громадянські права частині періеків, деяким чужинцям;
- хотів провести перерозподіл землі, надавши кожному спартанцеві рівну ділянку;
- запропонував ліквідувати борги усіх та ін.

! **Реакція на реформи царя Агіса IV.** Знать виступила рішуче проти, віддала царя до суду Герусії й добилася його страти.

У 226 р. цар *Клеомен III*, опираючись на бідноту, періеків, найманців здійснив державний переворот. Він:

- перשבив ефорів та їх прихильників;
- обмежив повноваження Герусії;
- відновив спільні обіди, спартанські методи виховання молоді;
- надав громадянські права багатьом періекам, через що кількість громадян зросла до 4 тис. осіб;
- провів перерозподіл земель, конфіскувавши надлишки землі у знаті;
- дозволив ілотам викуповуватися на волю, чим скористалися 6 тис. рабів.

! **Реакція на реформи Клеомена III.** Спартанська знать запросила на допомогу македонського царя. У 221 р. до н.е. військо Клеомена III було розбите, він утік до Єгипту, де невдовзі й загинув. Усі його реформи були скасовані.

Наприкінці III ст. до н.е. знову розгортається рух за реформи. До влади приходить *тиран Хабіс*. Він надав громадянські права періекам та ілотам, ліквідував борги, створив сильну армію, конфіскував землі знаті і розподілив їх між біднотою. Але знать знову звернулася за допомогою до Македонії, з допомогою якої військо Хабіса було розбите. Спарта була змушена вступити у *Ахейський союз*, створений Македонією. У 146 р. до н.е. Спарта разом із усією Грецією потрапила під владу Риму.

Суспільний лад

Усе населення Спарти ділилося на три групи: спартанці, періеки, ілоти.

• **Спартанці.** Це найвища верства, наділена усіма політичними, економічними правами. Спартанці об'єднувалися у "общину рівних". Община ділилася на 3 філи, а вони у свою чергу – на фратрії. Спартанців у IX-VIII ст. ст. налічувалося 9-10 тис. осіб, а у V ст. до н.е. – вже не більше 6 тисяч осіб.

Спартанцем уважався тільки той, чії батьки були громадянами Спарти.

У 20 років чоловік ставав повнолітнім, набував статус чоловіка та воїна. Якщо особа не була воїном, то вона не була її громадянином. Спартанці об'єднувалися в общину з колективною власністю і колективною робочою силою. Всі члени общини були рівноправні. Кожен спартанець володів земельною ділянкою (клером). Земельні наділи були спочатку однаковими, але згодом з'являється майнова нерівність у результаті успадкування більших чи менших частин ділянки.

Сам спартанець не міг займатися господарством. Він мусів жити в столиці, яка по суті була військовим табором. Все життя у Спарті мало військовий характер. Побут мирного часу не відрізнявся майже від умов воєнного часу. Більшу частину часу спартанці займалися військовими вправами, гімнастикою, фехтуванням. Нікому не дозволялося харчуватися вдома, а тільки спільно. Щомісяця спартанець вносив певну кількість харчів для спільних трапез (*сиситій*). Сиситії підтримували ідею рівності громадян і сприяли їх єдності, були центром громадського життя, здійснювали контроль над своїми членами. Обов'язковою стравою була юшка з бичачої крові, яка ніби додавала сили і мужності.

**ЗВЕРНІТЬ
УВАГУ**

За Аристотелем, устрій Спарти відноситься до найкращих устроїв. На його думку, Спарта являла собою "прекрасне поєднання олігархічного та демократичного ладу". До демократичного елемента Аристотель відніс таку рису спартанського побуту, як "рівність у способі життя усіх спартанців без відмінностей їх майнового стану та походження".

У побуті була сувора простота, невибагливість, домінували звичай колективізму. В обігу були тільки важкі, об'ємні гроші (найважчі монети перевозили возами), щоб не з'явилася бажання до їх нагромадження.

Виховання дітей було справою держави. Новонароджену дитину батько приносив відповідним службовцям (геронтам), які вирішували, чи жити їй. Якщо дитина була слабка, то її кидали у прірву. Залишали тільки міцних дітей, з яких могли вирости здорові воїни та матері. З семирічного віку хлопчиків забирали у батьків і віддавали у спеціальні табори, де вони під керівництвом вихователів проходили спеціальну вивучку. Їх виховували фізично загартованими, нечутливими до болю, голоду, втомі. Виховували почуття глибокої патріотизму, дисциплінованості, безумовного підпорядкування наказам властей. Дітей вчили переносити будь-яку їжу, одягатися у будь-що, спати без постелі під відкритим небом. Голодним дітям дозволялося красти, але спійманих на цьому карали. Військова вивучка тривала до 20 років. Хлопців вчили скромності, маломовності. Спартанець повинен був і говорити рідко, просто, коротко. В основу усього виховання було покладено принцип: *перемати в бою і користися вождям*.

З 20 до 60 років кожен спартанець повинен був відбувати військову службу. З 20-річного віку спартанці ставали дідздатними. З 30-річного віку спартанець

міг одружитися. Одруження було обов'язковим. Небажання одружуватися, одруження з користивих міркувань – карались.

До заміжжя спартанка вчилася грамоти, веденню домашнього господарства, займалася пими ж видами спорту, що й чоловіки. Виховання жінок розглядалося як важлива державна справа, бо їх обов'язком було народження здорових дітей, захисників вітчизни. Після заміжжя спартанка цілком віддавалася сімейним обов'язкам. Сім'я була моногамною, але зберігалися пережитки групового шлюбу. Безлітні шлюби розривалися або допускалися полігамія. Кілька братів могли мати одну спільну дружину. Мужчина, якому сподобалася жінка його друга, за згодою останнього, міг ділити її з ним. Не вважалося ганебним запропонувати свою жінку гостеві, подорожньому, особливо якщо від нього можна було сподіватися гарного потомства. Але таємне порушення подружньої вірності каралося смертною карою.

Якщо спартанець порушив військову дисципліну, вгратив зброю, не допоміг товаришеві, то на нього *накладали атімію*. Тоді з ним ніхто не розмовляв, не подавав руки, земельна ділянка у нього забиралася. Він ставав ніби прокаженим.

• **Перієки** (від грец. *perioikos* – "ті, хто проживають довкола"). Це жителі сусідніх із Спартою територій, на які Спарта поширила свій вплив, але не шляхом завоювання. Вони були особисто вільними, мали сім'ю, майно, землю. Займалися ремеслами, торгівлею, скотарством, менше – сільським господарством, бо проживали у гірських районах. Могли укладати угоди, вільно розпоряджатися майном. Політичних прав не мали, бо не були громадянами Спарти. На них не поширювалися правила виховання, побуту спартанців. Виконували на користь держави певні повинності, служили у війську – у важкоозброєній піхоті. Самі обирали собі адміністрацію, різних службових осіб. Проте над ними був встановлений контроль спартанської держави в особах спеціальних *урядувців-гармоністів*. Ефори могли без суду та слідства карати смертю будь-кого з перієків.

• **Ілоти**. Це пожеволене Спартою населення, перетворене на рабів. Це були не приватні, домашні раби, а колективні, державні. Не мали ні майнових, ні політичних прав. Вони були прикріплені до землі спартанців по 10-15 осіб. Могли мати власні сім'ї. Спартанець міг ілотів карати, вбити, передати іншому громадянину, відпустити на волю, але не міг продати. Ілоти не мали своєї землі, але мали житла та сільськогосподарський реманент. Ілоти повинні були платити господареві натуральний оброк зерном, маслом, вином, м'ясом та виноградом. У випадку потреби ілот відбував військову службу в легкоозброєній піхоті. Після бою зброя в ілотів забиралася.

Ілотів було значно більше, ніж спартанців, і вони неодноразово піднімали повстання. Спартанці щороку оголошували беззбройним ілотам "священну війну" (*кріптії*), під час якої вбивали тисячі найміцніших, найрозумніших ілотів. При кожній нагоді і без неї ілотів били, щоб "*вони ніколи не відважилися почувати себе рабами*". Іноді ілоти відпускалися державою на волю, переважно за здійснені військові подвиги. Таких ілотів називали "*неодаматлами*". Про правове становище відпущених на волю ілотів відомостей нема.

Державний устрій

Структура органів влади Спарти така: 1) *два царі*; 2) *Рада старійшин (Герусія)*; 3) *Народні збори (Апелла)*; 4) *Колегія ефорів*.

❖ **Два царі.** Подвійна царська влада пояснюється об'єднанням, згідно з легендами, двох дорійських племен, кожне з яких очолювалося своїм царем.

У грецьких міфах розповідається, що предки героя Геракла були з Мікен, міста на Пелопоннесі. Після смерті Геракла його сини – Геракліди, тобто нащадки Геракла – вирішили повернути собі Пелопоннес. Згідно із волею бога Аполлона, це змогло зробити лише третє покоління Гераклідів. Після завоювання Пелопоннес був розділений на три частини, одна із яких – Лаконіка – дісталася двом братам – Проклу та Еврисфену. Від них пішли два царські роди – *Агіади* та *Еврипонтіди*.

Царська влада була спадковою. Після смерті батька царем ставав його старший син. Якщо цар не мав синів, то трон переходив до його найближчого кровного родича. Владу царі здійснювали разом, узгоджували між собою кожне рішення. Між ними часто виникали конфлікти, які послабляли царську владу і змінювали вплив інших органів влади. Перед вступом на престол царі складали присягу перед жерцями та ефорами. Спочатку царі мали широкі повноваження (скликали Народні збори, Раду старійшин, оголошували війну, укладали мир, командували військом тощо), але згодом їх функції звужилися до військових, культових і частково – судових. Тільки царі могли віддавати воїнам наказ. За страх на полі бою цар міг покарати воїна на смерть. Царі очолювали військо в походи. Звільнялися вони від цього обов'язку при хворобі та досягненні 60-річного віку.

Кожного царя з V ст. до н.е. у військовому поході супроводжувало по два ефори, які контролювали його дії, але не втручалися у командування військом. Після вони складали звіт про його дії та могли ставити питання про пригнічення царя до відповідальності. У такому випадку суд над обвинуваченим царем здійснювали ефори, Герусія і другий цар.

Царі вважалися представниками народу перед богами, приносили їм жертви. Вони розглядали судові справи про спадкування майна, про успиновлення, будівництва, стан доріг. На користь царів люди сплачували податки. У випадку смерті царя в країні оголошувалася 10-денна жалоба.

Кожні дев'ять років ефори ворожили на зірках щодо діяльності царів. Їх могли судити і позбавити влади, якщо на небі була "літаюча зірка".

❖ **Рада старійшин (Герусія).** До неї входило 30 осіб – 2 царі та 28 геронтів. Обирали геронтів на Народних зборах пожиттєво з представників знатних родів, які досягли 60 років (бо з цього віку вже не служили у війську). Геронти не несли жодної відповідальності за свої дії. Спочатку Герусію скликали царі, а потім – царі або ефори. Компетенція Герусії спочатку була невелика, але з VI-V ст.ст. до н.е. цей орган влади став найважливішим у Спарті. Вона вирішувала усі справи, що стосувалися внутрішньої безпеки, приймала чужоземні посольства, мала право накладати заборону, призупинити будь-яке рішення Народних зборів, Герусія виконувала такі судові функції: розглядала важкі кримінальні справи, справи щодо звинувачення царів. З IV ст. до н.е. значення Герусії почало зменшуватися у зв'язку із зростанням ролі ефорів.

Авторитетна думка

На думку Плутарха, Лікурґ своїм запровадженням Ради старійшин (Герусії) сильно зміцнив положення державного корабля. Уподібнення міста-держави морському судну було для греків звичним. Напр., поліс, у якому демос піднявся над аристократією, вони порівнювали з некерованим кораблем. Плутарх уподібнив Герусію у Спарті тому різновиду вантажу-баласту в глибині корабельного трюму, який не дає судну розкитуватися, перевертатися під час сильного шторму. А політичний шторм був цілком імовірний у ситуаціях непримиренних розбіжностей між ефорами та Народними зборами (Апеллою).

✎ **Народні збори (Апелла).** Вони не відігравали такої значної ролі, як в Афінах. Участь у Народних зборах брали тільки чоловіки-громадяни Афін від 20 років, які мали земельні наділи. Збори скликалися за потребою, за розпорядженням царів, а потім – ефорів. Виступати на зборах мали право не усі, як в Афінах, а тільки царі, ефори, інші службові особи, чужоземні послы. Пізніше право виступу отримали пересічні громадяни. Збори обговорювали і приймали закони, вирішували питання війни і миру, обирали геронтів, ефорів, розв'язували спори щодо спадкування царської влади, вибирали послів тощо. Збори надавали громадянство або позбавляли його. За якесь рішення голосували криком (у зачиненому будинку знаходилася спеціальна комісія, яка прислухалася, що кричать голосніше: “за” чи “проти”) або розходилися у різні сторони. Народні збори могли виступати як судовий орган, коли розглядалися питання про усунення з посади службових осіб за скоєння ними злочинів.

✎ **Ефори.** Коли виник інститут ефорату невідомо: за одними версіями – до Лікурґа, за іншими – його запровадив Лікурґ, ще інші приписують запровадження цього інституту цареві Феопомту в 755-54 рр. до н.е. Спочатку їх компетенція була обмеженою, а саме: вони здійснювали нагляд за способом життя, поведінкою громадян, за належним вихованням молоді, за переїсками та їлотами. Згодом їх влада зросла, вони виступали як представники знаті, їм доручили здійснення судочинства. У колегію входило 5 осіб, які засідали при потребі. Щороку склад колегії змінювали. Засідання колегії проводилися за потребою.

Починаючи з другої половини V ст. до н.е. їх влада стала максимальною:

- ✎ скликали Народні збори і Раду старійшин, головували на їх засіданнях;
- ✎ вивали міжнародними відносинами;
- ✎ оголошували та керували мобілізацією війська;
- ✎ два ефори супроводжували царя на війну і контролювали його дії;
- ✎ мали поліцейські функції;
- ✎ контролювали всіх службових осіб, перевірили їх звитя, припиняли їх до відповідальності;
- ✎ судили й виносили вирoki;
- ✎ могли вигнати із держави будь-якого чужинця.

У їх руках знаходилося фактично все управління країною. Вступаючи на посаду, вони зверталися до всього населення з вимогою голити вуса й шанувати закони, тобто неухильно підпорядковуватися суворій дисципліні військового табору, за якою жила уся Спарта, хоч самі ефори не так неухильно її притримувалися. Напр., вони не вставали при появі царів, не харчувалися на спільних трапезах. Після закінчення однорічного терміну урядування, ефори

звітували про свою діяльність перед новообраною колегією ефорів. Новообрані ефори могли притягнути попередніх до відповідальності.

Дискусійна думка

Деякі спостерігачі (напр., Аристотель, праця "Політика") вважали лад Спарти найкращим на тій основі, що він являв собою "змішування усіх державних ладів – царська влада втілює монархічне начало, влада геронтів – одигархії, а демократичне начало проявляється у владі ефорів, оскільки вони обираються і народом". Інші заперечували такі міркування і вважали, що ефори уособлюють собою тиранію, а демократичне начало проявлялося у спільних трапезах (сінситях) та інших формах побуту.

Судові органи

Окремих судових органів не було. Судові функції виконували:

1. **Царі.** Вони розглядали дрібні кримінальні справи, справи про спадкування, про стан доріг та користування ними, справи воїнів під час походів.
2. **Ефори.** Вони розглядали кримінальні справи приватних осіб, у т.ч. й чужинців, цивільні справи громадян, перекіів, чужинців.
3. **Герусія.** Розглядала важкі кримінальні справи, справи про Народні збори, службові злочини.

Збройні сили

Усі спартанці від 20 до 60 років були зобов'язані нести військову службу як важкоозброєні піхотинці. Це ж стосувалося і перекіів. За необхідності до піхоти залучали й ілотів. Існував невеликий флот. Піхота ділилася на групи по 500 осіб (лохи на чолі з лохагом), а воли – на загони по 40-50 осіб (епомоти на чолі з епомархами). Командували армією царі, або один із них – за вибором Народних зборів чи Ради старійшин. Якщо одночасно з однією армією йшли обидва царі, то одного визначали старшим. Помічниками царів у війську були полемархи. І тис. воїнів виділялася для охорони державних кордонів. Найбагатші громадяни утворювали кінний загін в кількості 300 осіб. У мирний час кінний загін охороняв царів, супроводжував їх.

У війську панувала залізна дисципліна, однозначне підпорядкування наказам командирів. Непідвими спартанця вчинками вважали втечу з поля бою, невиручку товариша, боягузливість – за це позбавляли клера, а іноді й карали смертю. Хоробрість і витривалість воїна цінувалися вище за будь-які інші людські якості. Лише удача на військовій службі могла прославити спартанця. Виключно імена загиблих на полі бою за вітчизну могли бути вибиті на могильному камені. Спартанська армія була єдиною професійною армією у всій Греції.

Джерела та риси права

Джерела права: звичаї та закони. У VIII ст. до н.е. з'явилися закони Лікурта, однак, переважало неписане, звичаєве право. Право спрямовувалося на закріплення прав спартанців і безправного становища ілотів.

☞ **Право власності.** Довгий час зберігалася *общинна форма власності на землю*, не допускалася майнова диференціація між громадянами. Общинна земля ділилася на наділи (клери), які щорічно за жеребом ділилися між громадянами. Видикувати земельний наділ не дозволялося. Згодом з'явилася приватна форма власності на землю (земля надавалася громадянам державою за певні заслуги, переважно військового характеру). Існували ще землі, заселені перекаками, тобто землі на окраїні держави, в горах, але купувати ці землі вважалося недостойно.

У першій половині IV ст. до н.е. з'явився закон, який дозволяв заповідання, дарування будівель, землі, що раніше заборонялося робити, але купівля-продаж землі однаково не допускалися.

Уважалося допустимим безоплатно користуватися чужими рабами, кіньми, брати з чужих комор харчі. Це не означає, що в Спарті зовсім не було торгівлі, норм зобов'язального права. Вони існували, але не були розвинені, бо в країні домінувала не приватна, а колективна форма власності. Договори укладалися *усно*, хоч і *при свідках*. Купівля здійснювалася не за гроші, а за інші товари (бартерна форма).

☞ **Сімейне право.** Існував шлюб із елементами полігамії. Жінка могла мати кількох чоловіків, а декілька братів – одну дружину. Ознакою гостинності було запропонувати жінку гостеві, позичити товаришів. Але спартанка сама вибирала собі чоловіка, без згоди дівчини шлюб не укладався. Жінки мали своє майно і вільно розпоряджались ним. Тим не менш влада чоловіка була значною.

Розлучення відбувалося без зайвих формальностей, якщо на це була згода сторін. Якщо ви милої згоди на розлучення не було, то справу розглядали царі або ефори.

Спадкування відбувалося *за законом*. Спадкували лише сини, а за їх відсутності – дочки. У разі відсутності дітей майно померлого спадкували його найближчі кровні родичі по чоловічій лінії (брати, батько, дід і т.д.). Дружині померлого поверталося її придане, залишалися подарунки чоловіка.

☞ **Кримінальне право.** Норм кримінального права існувало дуже мало, а діями звичай. Покарання визначали судді. *Види покарань:* штраф, конфіскація майна чи вигнання, атімія, смертна кара (мечем, задушення, скидання зі скелі). Найважчим покаранням вважалася атімія, після накладення такого покарання людина не могла звертатися у суд за захистом своїх прав, не брала участі в політичних подіях, визнавала зневаги. Оскарження судових вироків не дозволялося зльки у виключних випадках засуджений міг апелювати до Народних зборів. Судовий процес носив змагальний характер. *Доказами виступали:* власне зізнання, покази свідків, речові докази, документи, присяга.

Додатки

Додаток 1. Плутарх про виховання спартанців (витяги)

Батько не міг сам вирішити питання про виховання своєї дитини, він приносив її в місце, що називалося «пласа», де сиділи старші члени філи, які оглядали дитину. Якщо вона була міцною і дурковою, вони дозволяли батькові годувати її, підливали йому при цьому одну з дев'яти тисяч зомольних ділянок, а якщо дитина була квола або виродлива, її кидали в так звані

«апофети», приву біля Тайгету¹. На їх думку, для самого того, хто при своєму народженні був слабший і кволий тлом, так само як і для держави, було краще, щоб він не жив.²

Всіх дітей, яким тільки виходило сім років, збирали разом і ділили на «агели» або стада. Вони жили і їли разом на однакових умовах і привчалися гратися і проводити час один з одним. Начальником «агели» ставав той, хто відзначався серед інших кмітливостю і сміливістю у військових змаганнях. Іншим слід було брати з нього приклад, слухатися його наказів і мужньо зносити його кари, так що школа ця була школою послуху. Старики наглядали за іграми дітей і часто навмисне доводили їх до сварки і на підставі цього добре пізнавали характер кожного — чи хоробрий він і чи не утече з поля бою.

Читати й писати вони вчилися заради практичної користі, а інші їх виховання зводилося до того, щоб беззупинно слухатися, бути витривалими в біді і перемогати в боротьбі. Тому з роками їх виховання ставало суворішим — їм наголо стригли волосся, привчали ходити босими і гратися разом, звичайно без одерж. Коли їм виходило дванадцять років, вони скидали сорочку і діставали на рік один плащ. Їх шкура була грубою. Вони звичайно не милися і ніколи не мазалися, лише кілька днів на рік брали участь з іншими в догляді за своїм тлом. Спали вони разом по «ілах», тобто відділах, і «агелах», на підстилках з очерету, що росте на берегах Євроту, який збирали самі для себе, причому рвали його руками, не застосовуючи ножа. Старики звертали на них більше уваги, частіше ходили в їх школи для гімнастичних вправ, дивилися, як вони бігали, або сміялися, один з одного, причому робили це не мимохідь, — всі вони вважали себе батьками, вчителями і наставниками молодих людей, так що не було такого моменту, ні такої схованки, де б винний юнак міг уникнути догани або кари. Крім того, до них приставляли з кращих найдостойніших громадян ще другого вихователя — «педонома», самі ж вони обирали з кожної агели завжди найрозумнішого і найсміливішого в так звані «ірени». «Іреними» називалися ті, хто вже другий рік як вишов з дитячих літ «Меліренами» називали найстарших з хлопчиків. Такі двадцятилітні ірени начальували над своїми підлеглими в битвах, а дома користувалися їх послугами за обідом. Дорослим вони наказували збирати дрова, маленьким — овочі. Вони приносили все, укравши де-небудь одні робили це в садах, інші прокрадалися в сиситі дорослих мужів, стараючись дістати спиртне і обережно. Якщо хто попадався, того нещадно били батоном як поганого, неемілого злодя. Якщо траплялась нігода, вони крали і їжу, причому вчилися нападати на заснулих і недбалих сторожів. Кого ловили на крадіжці, того в покарання били батоном і примушували голодувати, яка спартанець була дуже бідна, для того щоб, змусити їх власними силами боротися з нестатками і бути сміливими і спритними.

*Джерело: Хрестоматія з історії Стародавнього світу/ За ред. академіка
В.В. Струве. - Том II - К., 1954.*

Додаток 2. Ксенофонт про суспільне життя в Спарті (витяги)

Заставши у спартанців порядок, при якому вони, подібно до всіх інших греків, обідали кожний у своєму домі, Лікур побачив у цьому причину дуже багатьох лепковажних вчинків. Лікур зробив публічними їх товариські обіди, сподіваючись, що завдяки цьому найшвидше зникне можливість порушувати накази. Їжу він дозволив споживати громадянам в такій кількості, щоб вони надто вже не наїдалися, але й не терпіли недостачі, а втім, нерідко подається, на додаток, дичина, а багаті люди приносять іноді й пшеничний хліб; таким чином, поки спартанці живуть разом по наметах, стил у них ніколи не знає недостачі стран і не буває надто дорогої. Так само і відносно пиття: припинивши зайву пиятику, яка розслабляє тло, розслабляє розум, Лікур дозволив кожному пити тільки для заспокоєння

¹ Гірський хребет, що відділяє Лаконію від Мессенії.

² Убивство кволий новонароджених дітей — пережиток від часів родового суспільства, що було на дуже низькому економічному рівні. Все виховання нагадує вікові грили і чоловічі союзи в родовому суспільстві.

спраги, вважаючи, що пиття при таких умовах буде і найменш шкідливим й найприємнішим. При спільних обідах хіба міг би хто-небудь завдати серйозної шкоди собі і своєму господарству вишуканістю їжі або пияцтвом? В усіх інших державах ровесники перебувають, здебільшого, разом і найменше соромляться один одного; а Лікурґ у Спарті з'єднав молодих людей різного віку, щоб вони виховувались переважно під керівництвом досвідченості старших. На фідитях звичайно розповідають про діла, вчинені ким-небудь в державі, тому там майже немає місця зарозумілості, п'яним вихваткам, непристойному вчинку, лихослів'ю. І ще ось яку хорошу сторону має це впорядження обідів не дома: повертаючись додому, учасники фідитів повинні йти пішки і остергатися, щоб по-п'яному не спіткнулися; вони повинні знати, що їм не можна запишатися там, де обідали, що їм треба йти в темноті, як удень, тому що і з смолоскопом не дозволяється ходити тому, хто ще відбуває гарнізонну службу. Далі, помітивши, що та сама їжа, яка дає хороший колір лиця і здоров'я трудящому, дає потворну повноту і хвороби бездільному, Лікурґ не знехтував і цим. От через те і важко знайти людей більш здорових, більш виносливих фізично, ніж спартанці, тому що вони однаково вправляють і ноги, і руки, і шию.

На протилежність більшості греків, визнав Лікурґ необхідним і таке. В інших державах кожний розпоряджається сам своїми дітьми, рабами і майном; а Лікурґ, бажаючи зробити так, щоб громадяни не шкодили один одному, а приносили користь, полишив кожному однаково розпоряджатися як своїми дітьми, так і чужими: адже коли всякий знатиме, що перед ним батьки тих дітей, якими він розпоряджається, то неминуче він ними розпоряджатиметься так, як він хотів би, щоб ставилися до його власних дітей. Якщо хлопчик, побитий ким-небудь стороннім, скаржиться батькові, вважається ганебним, якщо батько не поб'є сина ще раз. Так спартанці впевнені в тому, що ніхто з них не наказує хлопчикам нічого ганебного. Дозволив також Лікурґ в разі потреби користуватися чужими рабами, встановив також і спільне користування мисливськими собаками, тому ті, що не мають своїх собак, запрошують на полювання інших; а в кого немає часу йти самому на полювання, той охоче дає собак іншим. Так само користуються і кіньми: хто захворіє або кому стане потрібна возозка, або хто захоче швидше куди-небудь поїхати, — той бере першого кся, який трапиться, і, коли мине потреба, ставить його знов назад. А ось і ще звичай, не прийнятий у інших греків, але введений Лікурґом. На той вигадок, коли запізняться люди на полюванні і, не взявши з собою запасів, матимуть потребу в них, Лікурґ встановив, щоб той, хто має запаси, залишав їх, а той, що має в них потребу, — міг відімкнути забори, взяти, скільки треба, і те, що залишилось, знов замкнути. Таким чином, завдяки тому, що спартанці так діляться один з одним, у них навіть люди бідні, коли їм щонебудь стане пстрибне, мають пайку в усіх багатствах країни.

Так само на протилежність іншим грекам Лікурґ встановив у Спарті і такі порядки. В інших державах кожний в міру можливості створює собі достаток: один займається землеробством, другий — судновласник, третій — купець, а дехто годується ремеслами. В Спарті ж Лікурґ заборонив вільним займатися чим би там не було, зв'язаним з наживою, але встановив визнавати підходящими для них тільки такі заняття, які забезпечують державі свободу і дійсно, яка рація добиватися багатства там, де своїми встановленнями про рівні внески на обіди, про однаковий для всіх спосіб життя законодавець відвернує всяку охоту набувати гроші заради присмної наживи? Не треба дбати багатство і для одежі, тому що в Спарті прикрасою служить не розкіш убрання, а здоров'я тіла. І для трати на товаришів теж не варто збирати гроші, тому що Лікурґ вносив, що більше слави допомагати товаришам особистою працею, ніж грошима, — перше вважав він ділом душі, а друге — тільки ділом багатства. Недобросовісно збагачуватися Лікурґ заборонив також і такими розпорядженнями. Насамперед він встановив таку монету, що нехай попаде її в дім всього на десять мін, це не могли б не помітити ні господарі, ні домашні раби, тому що для неї треба було б багато місця і цілий віз для перевезення. За золотом і сріблом стежать, і коли у кого виявиться його скільки-небудь, власника штрафують. То навіщо ж було прагнути до збагачення там, де володіння дає більше прикрасою, ніж трата — вітхи?

Джерело: Хрестоматія з історії Стародавнього світу/За ред. академіка В. В. Струве. — Том II. — К., 1954.

Додаток 3. Плутарх про майнові відносини серед спартанців (витяги)

Єгиптяни вважають, що Лікурґ приходив до них і переніс від них у Спарту виділення військового стану серед усіх інших станів, це виділення найбільше його вразило, виділивши також ремісників і майстрів, він зробив державний устрій міста Спарти справді прекрасним і чистим...

Лікурґ намагався також провести поділ рухомого майна, щоб зовсім знищити нерівність і суперечності суспільства, але коли побачив, що громадяни тяжко зносять пряму втрату свого майна пішов іншим шляхом і своїм управлінням вижив «орисливість» серед громадян. Насамперед, він скасував всі золоті й срібні гроші і дозволив користуватися тільки залізними, але й вони, маючи велику вагу і об'єм, були тільки незначною цінністю, так що для них, на десять мін¹, потрібне було в домі велике приміщення, а возити їх доводилось на парному возі. Після того Лікурґ усунув з міста всі некорисні і зайві ремесла. Однак більшість з них зникла б, навіть якби ніхто їх не усував, тому що продукти їх виробництва не знаходили собі збуту при таких державних грошах. Залізні гроші не мали обігу у інших еллінів і, будучи висміювані, не мали в їх очах цінності, так що на них не можна було купити ніякого чужоземного дрібного товару; у спартанські гавані не привозилось торгових вантажів, не появлялось там ніяких майстрів золотих і срібних прикрас, тому що не було там відповідних для такої торгівлі монет.

Таким чином, втративши те, що її живило і підтримувало, розкіш помалу сама собою вивелась. У людей, які надбали велике майно, не було ніякої переваги перед іншими, тому що у них не було можливості виставити своє багатство на показ, воно залишалось у них немовби замурованим в домі і без ужитку. Тому і звичайні речі, і все потрібне, як-от: ліжка, стільці, столи почали виготовляти найкращої якості самі спартанці, а з глициків лаконьскі, як говорить Критій², мали найбільше застосування в походах. Законодавець досяг також і того, що ремісники, звільнившись від виробництва непотрібних речей, набули великої умілості у виробленні предметів необхідних...

(Ще одна постановва Лікурґа) була спрямована проти розкоші: дахи в усіх будинках мали бути зроблені тільки сожирою, двері тільки пилкою; не можна було користуватися ніяким іншим інструментом.

Джерело: Хрестоматія з історії Стародавнього світу/За ред. академіка В. В. Струве. — Том II — К., 1954.

Додаток 4. Аристотель про спартанські установи (витяги)

Влада ефорів занадто велика і нагадує владу тиранів. У руках ефорів перебувала влада приймати свої рішення у найважливіших судових процесах; проте ефорами могли стати випадкові люди, тому було б правильніше, якби вони виносили свої вироби не за власним переконанням, а у відповідності з буквою закону.

Неладна справа у Лакедемоні і з інститутом геронтів.

Особи, що знаходяться на посаді геронтів, трапляється доступні підкупові, і часто державні інтереси приносять у жертву своїм особистим вигодам.

Усі магістрати підконтрольні ефорам. Власне ця обставина і дає ефорам надто велику перевагу.

Разом з царями (коли вони залишали країну) ефорів посилали як осіб супроводження їх особистих ворогів, і вважали порятунком для держави, коли між царями виникали протиріччя.

¹ Мина епінська срібна = 630 г

² Криті — афінський олігарх періоду Пелопоннеської війни, один з «тридцяти тиранів»

Він (Лікурґ) бажав, щоб інститут сиситій (сиситії – спільні обіди), був демократичнішим, але сиситії виявилися інститутом найменш демократичним. Справа у тім, що брати участь у сиситіях людям дуже бідним нелегко, між тим, за традицією, участь у них є свідченням належності до стану громадян, адже той, хто неспроможний робити внески у сиситії, не користується правом громадянства.

Джерело: Шевченко О.О. *Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія* - К., 1998.

СУТТЕВО!

Резюме

- ① **Особливості Стародавньої Спарти** – повільний суспільно-політичний і державно-правовий розвиток, військовий характер державності, тривале збереження елементів общинного ладу, перикловий характер господарства.
- ② **Суспільний лад** – спартанці, періеки, іоти.
- ③ **Державний лад** – екіцрії, Рада старійшин (Герусія), Народні збори (Апелла), Колегія ефірів.
- ④ **Судові органи** – царі, ефіри, Герусія.
- ⑤ **Збройні сили** – професійна армія, яку складали чоловіки-спартанці від 20 до 60 років.
- ⑥ **Джерела права** – звичаї, "Закони Лікурґа".
- ⑦ **Право власності** – збереження общинної форми власності на землю, відсутність майнової нерівності, допускалося безоплатне користування чужими речами, рівні земельні шадли (клері).
- ⑧ **Сімейне право** – існував парний шлюб із елементами полігамії, вільне розлучення при лоді обох сторін.
- ⑨ **Спадкове право** – спадкували лише сини, а за їх відсутності – дочки; за відсутності дітей майно спадкували найближчі кровні родичі по чоловічій лінії.
- ⑩ **Кримінальне право** – застосовувалися такі покарання, як штраф, конфіскація майна, вигнання, накладення ґімлі, смертна кара; недопущення оскарження вироків; змагальний характер судового процесу.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Які відмінності у державно-правовому розвитку Стародавньої Спарти та Афіняської держави Ви можете виділити?
2. Якою була чисельність спартанців на етапі утворення держави та як вона змінювалася упродовж існування державності?
3. Якою та формою державного правління була Стародавня Спарта?
4. Із якими державами Стародавня Спарта вступала у збройні протистояння?
5. Якими були відносини Спарти з іншими грецькими державами?
6. Між ким велася Пелопоннеська війна?
7. Які реформи проводили:
 - а) Аґе IV,
 - б) Клеомен III,
 - в) Набіс?
8. У які союзи держав входила Стародавня Спарта?
9. На які суспільні верстви поділялося населення Стародавньої Спарти?
10. В якому віці досягалося у Стародавній Спарті повноліття громадянина?
11. Що таке "клер"? Вкажіть кількість клерів, яка існувала у Спартанській державі?

12. Для чого спартанцям були необхідні *сиситії*?
13. Як Аристотель характеризував спартанський устрій?
14. На яких принципах було організоване життя спартанців?
15. Чи відрізнявся статус спартанки від:
 - а) статусу афінянки;
 - б) статусу індійки;
 - в) статусу єгиптянки?
16. Якими були взаємовідносини:
 - а) спартанців із періеками;
 - б) спартанців із ілотами?
17. Із якою метою влаштовувалися *криптії*?
18. Чим пояснюється існування у Спарті інституту подвійної царської влади?
19. Якими були взаємини царів між собою та з іншими органами влади?
20. Хто у Стародавній Спарті міг увійти до Герусії?
21. Які джерела права Стародавньої Спарти Ви можете назвати?
22. Які форми власності існували у Стародавній Спарті?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Утворення і розвиток Стародавньої Спарти.
2. Суспільний лад (спартанці, періеки, ілоти).
3. Державний устрій:
 - а) царі;
 - б) Народні збори;
 - в) колегія ефорів;
 - г) судові органи;
 - д) збройні сили
4. Джерела та риси права:
 - а) право власності;
 - б) сімейне право;
 - в) кримінальне право.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Порівняльна характеристика Афінської демократії та Спартанської олігархії.
2. Реформи Лікурга.

Завдання, вправи, тести

1. Порівняйте особливості розвитку держави у Стародавній Спарті та в Афінах.

Критерії для порівняння	Стародавня Спарта	Афінська держава
Природні умови		
Чисельність і структура населення		
Економічний розвиток		
Форма правління		
Збройні сили		

2. Проаналізуйте ставлення Аристотеля до спартанських установ (див. додаток).
3. Хто був одним із найвизначніших законодавців Стародавньої Спарти:
 - а) Тиберій Гракх;
 - б) Сократ;
 - в) Лікург;
 - г) Клефен;
 - д) Перік;
 - е) Гай Марці

4. Яке плем'я було першим населенням Спарти?

- а) дорійці, б) гунни, в) етруски,
г) ахеєни, г) лігури, д) латини

5. Яке з перелічених племен підкорило в XI ст. до н.е. корінне населення Спарти?

- а) сикани, б) ахеєни, в) дорійці,
г) галли, г) франки, д) вандали.

6. Клер – це:

- а) військова одиниця, б) грошова одиниця;
в) один із видів органів влади, г) земельна ділянка спартанця.

7. Порівняйте античну державу Стародавня Спарта із державами Стародавнього Сходу за запропонованими критеріями.

Параметр для порівняння	Стародавня Спарта	Стародавній Вавилон	Стародавній Єгипет	Стародавня Індія	Стародавній Китай
Природні умови					
Суспільний лад					
Державний устрій					
Майнове розшарування					
Рівень економіко-господарського розвитку					
Збройні сили					

8. Критії – це:

- а) ритуал жертвопринесення, б) стільні трапези;
в) масове убивство спартанцями італів, г) суд над кримінальними злочинцями.

9. Яку державу – Афінську чи Спартанську – можна вважати демократичнішою? Обґрунтуйте свій вибір.

10. Проаналізуйте зовнішню політику Стародавньої Спарти.

Додаткова література з теми

- Графский В.Г. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов. - М., 2001
История государства и права зарубежных стран/ Под общей ред. проф. Жидкова О.А. и проф. Крашенинниковой Н.А. - М., 1997. - Ч.1.
Крип'якевич І. Всесвітня історія: В 3 кн. - К., 1995.
Микарчук В.С. Загальна історія держави та права зарубіжних країн. Навч. посібник. Вид. 3-тє. - К., 2001.
Тицик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього Світу: В 2 т. - Львів 1999. - Т.1.
Хома П.М. Історія держави і права зарубіжних країн. - Львів, 2001.
Федорова К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998.

Тема 9

Історія держави і права Стародавнього Риму

• Джерела римської історії • Періодизація історії держави та права • Природні умови • Населення • Виникнення Риму • Суспільний лад додержавного Риму • Органи управління римським суспільством у додержавний період • Реформи Сервія Туллія. Виникнення Римської держави • Кінець царського періоду. Виникнення республіки • Рим в період Республіки • Зовнішня політика в період кризи Республіки • Внутрішня політика Риму • Громадянські війни. Кінець Римської республіки • Повстання Спартака. Тріумвірати • Пришпинат • Соціально-економічний стан Римської імперії • Домінат. Падіння Римської імперії • Джерела права періоду Республіки • Джерела права періоду імперії • Основні риси права періоду Республіки • Римське право періоду імперії

СУТТЄВО!

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ визначати джерела римської держави та права;
- ☞ періодизувати розвиток римської держави та права;
- ☞ аналізувати особливості основних етапів розвитку Риму;
- ☞ описувати характерні риси римського права на різних етапах розвитку державності.

Ключові поняття та терміни

• Стародавній Рим	• претори
• Італія	• народні трибуни
• Ромул і Рем	• диктатор
• квірити	• Пунічні війни
• класнті	• брати Гракхи
• плебеї	• Гай Марій
• патриції	• Сулла
• раби	• Цезар
• Реке	• принципат
• Народні збори	• домінат
• Сенат	• Діоклетіан
• жрецькі колегії	• Костянтин
• Сервій Туллій	• звичаї
• цензура	• едикти магистратів
• "Закони XII таблиць"	• право народів
• магистратура	• кодифікація Юстиніана
• консули	

Стародавня Римська держава виникла тоді, коли багато рабовласницьких держав існували вже не одне тисячоліття. Розвинувшись значно пізніше від східних деспотій, Рим використав їх державницький досвід, досягнення науки та техніки, удосконалив їх, і завдяки цьому піднявся на новий якісно вищий щабель розвитку людства. Рабовласницька суспільно-економічна формація в межах Римської держави досягла найвищого ступеня свого розвитку, але саме в надрах цієї держави зародилися елементи феодальних відносин. Рим з роками перетворювався на могутню світову державу, під владою якої перебували численні народи Європи, Азії та Африки. Рим створив найдосконалішу на ті часи структуру державного механізму, дав людству найдосконалішу в античні часи правову систему. Дослідники історії людства зійшлися на думці, що без основ, закладених стародавніми Грецією та Римом, не було б сучасної Європи, сучасної цивілізації.

Джерела римської історії

Можна виділити такі групи джерел історії Стародавнього Риму:

1. праці Марка Катона Старшого, Цицерона, Тіта Лівія, Корнелія Тацита, грецьких істориків Полібія, Плутарха.
2. археологічні матеріали і документальні джерела. Зокрема, це закони, договори, кодекси "Закони XII таблиць". Знайдено надписи на колонах, в храмах, гробницях.
3. праці середньовічних та пізніших дослідників – Ш.-Л. Моїттеск'є, Е. Гіббона та ін. Оpubліковано багато римських документів, текстів угод, законів, договорів.

Періодизація історії держави і права

Рим як держава існував з VI ст. до н.е. по V ст. н.е. За цей період відбулося безліч змін, які дозволяють поділити історію держави і права Риму на певні періоди.

В історії розвитку держави дослідники виділяють такі періоди:

1. *Період розкладу родоплемінних відносин і становлення держави і права* (753 р. до н.е. – середина VI ст. до н.е.).
2. *Період республіки* (середина VI ст. до н.е. – 27 р. до н.е.). У ньому виділяють ранню, розвинену, пізню республіку.
3. *Період монархії* (27 р. до н.е. - 476. н.е.). У цьому періоді виділяють два етапи

а) *принципат* (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.);

б) *домініат* – абсолютна монархія (284 – 476 рр.н.е.).

Етапи розвитку права інші, ніж держави, а саме:

1. *від утворення Римської держави – до середини III ст. до н.е.* Тоді існує т.зв. *квіртське* (громадянське – для громадян Риму) право. Зберігається вплив релігії.
2. *від середини III ст. до н.е. – до кінця III ст. н.е.* Це період розквіту римського права. Воно виходить за національні рамки. Поряд з квіртським розви-

васться *преторське право*. З нього видляється *право народів (jus gentium)*, яке врегульовувало правовідносини римлян й іноземців, та відносини між іноземцями в Римі. Право в цей період добре розвинуле, усунуто різні казуси.

3. *кн. III ст. – до VI ст. н.е.* (до кінця правління імператора Юстиніана у Візантії). Право розвивається, система пгується, з'являються перші кодекси (напр., кодекс Юстиніана, 528-533 рр. н.е.). Християнство визнається державною релігією і починає впливати на право.

Природні умови

Італія розташована на Апеннінському півострові. Омивається Тирренським, Адриатичним морями, зручних гаваней для суден мало. Від європейських країн відмежована високими і у давнину важко прохідними Альпами. По всій Італії тягнуться *Апеннінські гори* – відгалуження Альп. Рік багато, але вони несудноплавні, найбільш із судноплавних рік – *По* та *Тибр*. Клімат м'який, середземноморський. Флора та фауна дуже багаті та різноманітні.

Назва "Італія" походить від греків. Спочатку ця назва стосувалася лише областей, на яких проживало плем'я *італія*, а потім поширилася на всю територію країни. Клімат сприяв землеробству, особливо розведенню злків. У гористих районах достатньо корисних копалин, що сприяло розвитку ремесел.

Населення

Італія була заселена з давніх давен. Швидко виникають культурні, торговельні центри, розвивається внутрішня та зовнішня торгівля. Найдавнішими поселеннями вважають лігурів. Постійно відбувається міграція племен, зокрема мінують *лігури*, *сікули*, *сікани*, *італіки*, *латини* та ін. Тривалий час італіки жили в умовах первіснообщинного ладу. Племена ділилися на курії (фратрії), а фратрії – на роди. Кожен рід мав власний тотем – тварину або птаха, яку вважали священною (дятла, вовка, бика тощо). Першими народами, які перейшли до рабовласництва були етруски¹ та греки.

На півдні Італії IX-VIII ст. до н.е. виникають грецькі колонії. Вони сприяли розвитку рабовласницьких

Етруський воїн.
Археологічний музей.
Флоренція

¹ *Етруски* – стародавні племена, які населяли у I тис. до н.е. північно-східну частину Апеннінського півострова і створили розвинуту цивілізацію, яка передувала римській і мала на неї великий вплив. Положення етрусків не з'ясоване. Наприкінці VII ст. до н.е. етруски об'єдналися у союз 12 міст-держав. В V-III ст. ст. до н.е. підкорені Римом. Мова етрусків не розшифрована і навіть важко встановити, до якої із мовних сімей вона належить. Одні дослідники вважають, що етруски – місцеві жителі, інші – що вони прийшли зі слоуд морським шляхом. Особливістю етрусків є матриархат, аристократичні устрій, існування рабства.

відносин. Грецька колонізація тривала аж до кінця VI ст. Великим був вплив грецької культури, соціальних та політичних установ, техніки, архітектури, релігії та міфології.

Вишкнення Риму

Найдавніші археологічні пам'ятки датуються початком I тис. до н.е. Загалом про це нема достатньо історичних відомостей, а є легенди, перекази. Легенда про заснування Риму пов'язує цей факт із Троянською війною¹. Згідно з легендою, після цієї війни до Італії приплив троянець Еней і поріднився з місцевим правителем Лагіном через одруження із його дочкою. Нашадки Енея – Ромул і Рем, яких нібито вигодувала вовчиця, заснували у 753 р. до н.е. м. Рим. Рем під час будівництва Риму загинув, а Ромул завершив будівництво, давши місту своє ім'я. Ромул поділив населення на три общини (триби). Кожна триба складалась з 10 курій, кожна курія – з 10 родів, в кожному роді – 10 сімей.

Капітолійська вовчиця, яка годувала Ромула та Рема. Бронза. Поч. V ст. до н.е. Капітолійський музей. Рим

Розкопки підтверджують, що у VIII ст. до н.е. на лівому березі Тибру з'явилися перші поселення, а згодом заселяються усі сім пагорбів², на яких розташований Рим.

Суспільний лад додержавного Риму

Населення додержавного Риму можна розділити на такі суспільні верстви:

1. Квірити – це римські громадяни. У давнину римляни називали себе *populus romanus quiritis* – дітьми бога Квірина. Вони об'єднувалися у роди, мали спільні свята, землі, могли приймати у свій рід чужинців. Риси родового ладу зберігалися у римських іменах, які склалися із двох частин: особового імені (напр., Публій) та родового імені (напр., Корнелій). Роди поступово ставали замкненими, але з розкладом первісного ладу родові зв'язки слабнуть і посилюється римська сім'я (*familia*).

Сім'я це не тільки подружжя та їх діти, але й усиновлені діти, кліенти (про них – далі), близькі та залежні від сім'ї люди, раби. На чолі сім'ї стояв батько

¹ *Троянська війна* – згідно із «Іліадою» та «Одіссеєю» 10-літня війна коаліції ахейських царів на чолі з Агамемноном – царем Мікен проти Трої. Завершилася взяттям Трої ахейцями. Розкопки Трої показали, що бл. 1260 р. до н.е. місто перебувало у тривалій облозі і було зруйновано.

² *Сім пагорбів* (Септимоонциум, лат. Septimontium, від septem – сім і montes – гори) – височини в області Лаций, на лівому березі Тибра, приблизно в 25 км від моря, на яких стояло місто Рим. Традиційну кількість – 7 – складали: «гори» Палатин, Авентин, Капітолій, Целій, Есквілін і «пагорби» (лат. colles) Квірїнал і Віманн.

(*pater familia*) з необмеженою владою (мав право життя і смерті над членами сім'ї). Усі підпорядковані йому особи називалися *агнати* (напр., дружина, рідні діти, усиновлені діти, дружини синів, онуки). Крім цього, існували *когнати*, тобто кровні родичі, що вийшли з-під влади батька (напр., заміжжя донька, яка пішла в іншу сім'ю, де стала агнатом). Рабів спочатку було дуже мало. Рабство мало патріархальний характер.

Отже, першою ланкою суспільства був рід (gens). Справи роду вирішувалися на зборах роду, до якого входили чоловіки. На чолі роду – старійшина. Так починає формуватися складкова аристократія, членів якої називали *патриціями*. Згодом патриціями почали називати усіх повноправних громадян Риму.

2. Клієнти (від лат. *clientis* – слухняний). Це суспільна верства, утворена з чужинців, відпущених на волю рабів, незаконно народжених дітей. Клієнти перебували у залежності від повноправних громадян, т. зв. *патронів*. У патрона могла бути необмежена кількість клієнтів. Клієнт доставляв від патрона землю, худобу, інвентар, йшов з ним на війну (проге у війську не служив). Клієнти були вільними, могли розпоряджатися майном, але набувати нерухомоті не могли.

3. Плебеї (від лат. *plebs* – простий народ) – це вільне, але другорядне населення, яке складалося з жителів підкорених Римом латинських общин. Вони не брали участі у зборах общини, не мали жодних політичних прав. Володділи невеликими земельними ділянками на праві власності, сплачували податки, служили у війську, самостійно набували майно, захищали в суді свої інтереси. Отже, вони не потребували патронів. Але вони не могли брати шлюб з патриціями, їх не обирали на громадські посади, вони не одержували своєї частки землі під час поділу захоплених територій. Це викликало обурення плебеїв, бо вони несли такі ж обов'язки, як і патриції. Впродовж усієї історії Риму відбуваються повстання плебеїв проти патриців за рівність в правах. Будь-якою ціною плебеї намагалися зрівнятися у всіх правах з патриціями, які наполегливо оберігали свою привілейованість, замкнутість.

Органи управління римським суспільством у додержавний період

Держави у цей час ще не існувало, але певні органи управління суспільством були.

• **Народні збори**. Скликалися для вирішення найважливіших питань. Брали участь у зборах тільки чоловіки-громадяни Риму; жінки, клієнти, плебеї, чужинці та раби у них участі не брали. Народ збирався не весь, а по куріях, тому збори називалися *куриятними коміціями*. На зборах вирішувалися питання війни і миру, обиралися службові особи, приймали нові общини до складу римського народу, розглядалися справи культу, апеляції громадян, засуджених до смертної кари, затверджувалися заповіти та усиновлення. Голосували не кожен особисто за себе (як це було в Афінах), а одна курія (їх було 30) мала один голос. Для цього кожна курія збиралася окремо і за більшістю голосів приймала рішення, яке потім від імені курії висловлював її старійшина.

• **Рекс (цар).** Це не спадкова, а виборна посада. Обирали царя, очевидно, пожиттєво на Народних зборах і вони ж могли зняти царя з посади, притягнути до відповідальності. Рекс був верховним суддею, воєначальником, жерцем, здійснював поточне управління суспільством. Над ним стояли Народні збори та Сенат, а тому його влада не була необмеженою. Символами царя були пурпурова мантия, золота діадема, скипетр¹ з орлом, крісло зі слонової кістки. У разі смерті чи зміщення рекса, тимчасове виконання його функцій покладалося на спеціальних службовців (*interreges*), які призначалися з числа сенаторів й мали завданням підготувати вибори нового рекса. Близько 509 р. до н.е. посада Рекса була скасована і замість нього почали обирати двох консулів. Римські легенди розповідають про правління сімох рексів.

• **Сенат.** Його створив засновник Риму Ромул у кількості 100 осіб, потім кількість сенаторів була збільшена до 300 (за кількістю родів). Слово "*senatus*" означає "старійшина". Цей орган був нібито Радою старійшин, яка існувала у попередніх державах. Рекс мав узгоджувати зі Сенатом усі важливі рішення. У Сенаті попередньо обговорювалися всі основні питання, які виносилися на Народні збори. Сенат оберігав традиції, укладав мир, договори з іншими народами.

• **Жрецькі колегії.** Жерців вважали виразниками волі богів. При рексі були створені такі колегії жерців: *авгурів, понтифіків, феціалів*.

Авгури займалися астрологією, щоб передбачити майбутнє, ворожили на нутрощах жертвних тварин та птахів.

Понтифіки оберігали і тлумачили звичаї, розглядали релігійні судові справи, сліdkували за богослужіннями, відали складенням календаря, веденням літописів, вони мали право засуджувати людей за релігійні злочини навіть до страти (шляхом захоплення живцем у землю або замурування живцем у стіну).

Феціали виконували функції послів, вели міжнародні переговори, відали ритуалом оголошення війни (умочували спис у кров жертвовної тварини, йшли на територію ворога і устромлювали у землю спис).

Реформи Сервія Туллія. Википедія Римської держави

Родоплемінний устрій поступово занепадав, чому сприяла поява приватної власності, майнової нерівності, рабства, боротьба між патриціями та плебеями. Назрівав соціальний вибух незадоволених громадян. Тодішній римський цар **Сервій Туллій**² (578-534 рр. до н.е.) провів реформи, нанісши удар родовій організації та привілейованості патриціїв. Ці реформи за змістом і значенням можна прирівняти до реформ Солона та Клісфена в Афінах. Їх суть:

► Усе чоловіче вільне населення (патриціїв та плебей) розділив на 5 розрядів за обсягом володіння землею (інше майно до уваги не бралось). Відповідно, від розряду залежали політичні та військові права. Плебеї, серед яких було чимало заможних людей, були фактично зрівняні в правах із патриціями, за іншими визнавалися майже повні політичні права (брати участь у Народних зборах,

¹ *Скипетр* (від грец. *skēptron*) - жезл, один із знаків монархічної влади.

² Це шостий по порядку римський рекс.

голосувати, бути обраними на більшість (не на усі) політичні посади, брати участь у розподілі державних та захоплених рабів, земель тощо). Отже, права людини почали визначитися не знатністю, а майном.

► Армія ділилася на 5 розрядів. Кожен із 5 розрядів мав виставити певну кількість військових одиниць – *центурій*¹. Воїни озброювалися за власний кошт. Воїни кожної центурії ділилися на два розряди за віком – *юніори* (17-45 років, призначалися для бойових походів), *сенйори* (46-60 років, виконували гарнізонну службу). Усього було 193 центурії громадян. Центурії були не тільки військовими, але й політичними одиницями. На Народних зборах кожна центурія мала один голос. Сходячись на Народні збори громадяни шикувалися центуріями. Кожна центурія мала лише один голос при голосуванні, який подавав *центурион*.

► Було проведено перепис громадян (переписано 80 тис. громадян). Тим, хто ухилився від перепису, загрожувало рабство або смерть.

► Чітко визначено межі поселення римського народу. Людей за територіальним принципом поділено на 21 трибу, з яких 4 були міські, а 17 – сільські. Триби проводили свої Народні збори. По трибах проводили набір у військо, стягали податок на військові цілі.

Кінець царського періоду. Виникнення республіки

Реформи Сервія Туллія ліквідували первісно-общинний лад і остаточно утворили державу. Ці реформи заклали основи поділу суспільства не за родовою ознакою, знатністю походження, а за майновим і територіальним принципами. Але залишки родового ладу не були ліквідовані повністю, тому реформи Сервія Туллія є одиничним актом, який водночас призвів до змін соціально-політичного устрою Риму, які тривали упродовж кількох століть.

Царська влада поступово занепадає і в Римі встановлюється у 510-507 рр. до н.е. республіка. Посаду рекса скасували, натомість увели посади двох консулів, яких щороку обирали на Народних зборах із середовища патриціїв. До них перейшли всі функції царів, крім жрецьких.

У ранньореспубліканський період Рим веде активні завойовницькі війни, але й сам стає об'єктом нападу галлів (кельтів), які прийшли із-за Альп. Римському війську було завдано поразки, місто було спустошено і спалено, але галли² не

¹ *Центурія* (лат. *centuria*, від *centum* - сто) – у Стародавньому Римі: 1) *військова центурія* – затін у 100 осіб; 2) *цивільна центурія* – введена царем Сервієм Туллієм, який розділив римських громадян на 5 майнових розрядів-класів, а кожен клас – на певну кількість груп, які голосували на Народних зборах. Ці групи умовно називалися «частини», так як у випадку військової мобілізації виставляли по 100 воїнів. Істинна кількість цивільних центурій невизначена: порівняно нечисельні заможні (1-й клас) ділилися на більшу кількість центурій, ніж решта громадян. По цивільних центуріях відбувалося голосування у центуриатних комісіях.

² *Кельти (галли)* – стародавні індоевропейські племена, які проживали в 2-й пол. I тис. до н.е. на території сучасної Франції, Бельгії, Швейцарії, північної частини Німеччини, Австрії, північної Італії, північної та західної Іспанії, Британських островів, Чехії, частково – Угорщини та Болгарії. До середини I ст. до н.е. підкорені римлянами.

змогли взяти: Капітолій, який тримали в облозі протягом семи місяців, і який було врятовано, за легендою, під час нічного штурму криком священних гусей.

Знову загострилися відносини між патриціями та плебеями. Плебеї все ще не могли бути обрані на посади консулів, сенаторів, вони могли стати борговими рабами, не володіли кращими землями. Плебеї чинили тиск на патрициїв, вимагаючи нових, справедливих законів. У 494 р. до н.е. вони в знак протесту навіть залишили Рим, маючи намір заснувати своє, плебейське, місто. Оскільки плебеї становили більшість армії та торговців, то патриції пішли їм на деякі поступки.

Зокрема, плебеї могли на зборах триб обирати своїх уповноважених (*народних трибунів*), які відстоювали інтереси плебеїв. Ще однією великою перемогою плебеїв було прийняття у 450 р. до н.е. перших писаних законів – “Законів XII таблиць”, закону про легалізацію шлюбів між патриціями та плебеями. Плебеїв допустили в Сенат, ліквідували щодо них боргове рабство, плебеї були допущені у жрецькі колегії понтифіків, авгурів, феціалів тощо. Так завершилася боротьба плебеїв з патриціями за зрівняння в правах.

Колізей

Римська держава в період Республіки

З V по I ст. до н.е. – це період інтенсивного розвитку і зміцнення Риму. Але були й перешкоди в розвитку, а саме: продовжувалися конфлікти між патриціями та плебеями, повстання рабів, напади племен галлів, самнітів. Рим у цей період підкорив собі майже всі племена на Апеннінському півострові. Деякі з підкорених народів були частково винищені або продані у рабство, деякі общини добровільно приєдналися до Риму й їм було надано права громадянства (усі права або лише майнові права без політичних). Наслідком встановлення Римської гегемонії в Італії було створення свого роду федерації племен та міст під керівництвом Риму і поширення рабовласницького устрою по усьому Апеннінському півострові.

Суспільний лад в період Республіки

Люди ділилися на *вільних* та *рабів*. Вільні ділилися на *громадян* та *негромадян*. Громадяни ділилися на *повноправних* і *неповноправних*. Усіма цивільними та політичними правами користувалися спочатку тільки патриції. Навіть після реформ Сервія Туллія патриції не втратили свого впливу.

Вільне населення Риму і завойованих територій ділилося на кілька груп за ступенем правоздатності. Правоздатність називалася “*capit*” (голова), а суб’єкт права – “*persona*”. Повну правоздатність мали тільки громадяни Риму, вільнонароджені. Для цього необхідно було відповідати трьом статусам: *статусу волі*, *статусу громадянства* та *сімейному статусу*. Статус волі передбачає, що особа не є рабом. Дуже важливим був статус громадянства.

Громадянство набувалося:

- внаслідок народження від шлюбу римських громадян або хоча б від матері-римлянки,
- внаслідок звільнення громадянином свого раба,
- внаслідок усиновлення (удочеріння) римським громадянином дитини-чужинця,
- внаслідок надання державою громадянства цілим общинам чи окремим особам

Громадянство втрачалося:

- якщо громадянин був засуджений за важкі кримінальні злочини (відданий у гладатори чи вигнаний з держави з забороною повернення),
- якщо громадянин потрапив у рабство за борги чи потрапив у полон, де став рабом

Що означає повна правоздатність?

- 1) право на шлюб;
- 2) цілковита можливість розпоряджатися своїм майном;
- 3) право виступу в органах влади;
- 4) право висувати свою кандидатуру на різні державні посади.

Правоздатність можна було втратити повністю або частково.

З кінця IV ст. до н.е. з найбагатших сімей Риму сформувався т.зв. "близгородний стан" (нобілі). Згодом їх стали називати "сенаторським станом". Ці люди мали почесні права, звання. З II ст. до н.е. формується ще одна верства – *вершпихи*. Сюди входили великі торговці, банкіри, лихварі, землевласники. Усі вони були рабовласниками.

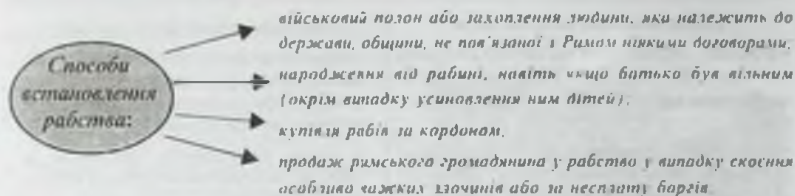
До неповноправних громадян входили *вільновідпущенники*. Вони не мали права на шлюб з повноправними громадянами, не могли голосувати.

Чужинці спочатку вважалися потенційними ворогами, а тому жодних прав не мали. Пізніше чужинці отримують обмежену правоздатність. Чужинці отримали статус "клієнтів", тобто могли користуватися захистом римлянина і через нього укладати угоди. Були дві групи чужинців: 1) *латини*, 2) *перегрини*.

Латини не мали громадянства Риму, не мали політичних прав. Могли виступати в суді, мали майнові права. Згодом їм була надана можливість отримати громадянство.

Перегрини – це: 1) жителі провінцій, підкорених без бою Римом, 2) жителі держав, незалежних від Риму, які мали в Римі майнові права; 3) римські громадяни, засуджені на вигнання з втратою громадянства. Правове становище перегринів у Римі визначалося конкретними договорами Риму з тим чи іншим народом. Згодом для регулювання правових та інших відносин перегринів та римлян чи між самими перегринами на території Риму було створено "право народів", обиралися спеціальні магістрати, які вирішували проблеми перегринів.

Раби. Рабство виникло ще до утворення держави. Спочатку рабство мало патріархальний характер, кількість рабів була незначною. З III ст. до н.е. цей характер був змінений у результаті постійних завойовницьких воєн, починається масова експлуатація рабів аж до повного їх виснаження, у результаті чого відбуваються постійні повстання рабів. Раб не мав жодної правоздатності. Він перебував у державній чи приватній власності. Власник мав право життя і смерті над рабом; держава у відносини господарів з рабами не втручалася, ніяких гарантій захисту рабів не встановлювала, а навпаки, підтримувала політику терору та насильства щодо них.

Були такі способи припинення рабства:

- відпущення на волю раба його господарем в присутності представника влади; можна було звільнити раба за заповітом, але встановлювалася максимальна кількість рабів, яких можна було відпустити за заповітом;
- звільнення на волю раба за ініціативою держави за визначні заслуги раба перед державою;
- рабів могли викупити у власників примусово у разі систематичної надзвичайно жорстокої поведінки господаря з рабами.

У таких випадках раб ставав вільновідпущеником; його правоздатність була обмежена. Він не міг займати виборних посад, брати шлюб з вільнонародженою особою. Продовжувала існувати матеріальна та моральна залежність вільновідпущеника від колишнього господаря.

Державний устрій Риму в період Республіки

Рим був *аристократичною республікою*, оскільки незважаючи на реформи Сервія Туллія патриції відігравали керівну роль, але римляни називали свою державу *Res publica* – справа народу. Існували такі органи влади:

• **Народні збори.** Їх називали коміціями (*comitia*), яких було три види:

1. *куріатні коміції;*
2. *центуріатні коміції;*
3. *трибутні коміції.*

Куріатні коміції існували ще до виникнення держави. Вони затверджували усноушення, здійснювали деякі релігійні обряди. З часом вони зникли.

Центуріатні коміції були зборами війська; вони виникли внаслідок реформ Сервія Туллія. Воїни збиралися за межами міста, на т.зв. Марсовому полі¹. Усі присутні на зборах воїни шикувалися за центуріями. Оскільки було 193 центурій, то за яесь рішення подавалося 193 голоси. Від імені воїнів центурії голосував їх командир – центуріон, попередньо обговоривши питання на зборах центурії. Ці збори вирішували всі найважливіші питання, а саме: обирали вищих магистратів, оголошували війну та укладали мир, приймали нові народи, общини до складу Риму, надавали громадянство, приймали закони, розглядали скарги на вироки судів про смертну кару. Ухвали з винесених питань приймалися більшістю голосів. Викликали ім'я центуріона кожної центурії й він подавав голос "за" чи "проти". Згодом центурій було вже не 193, а 373.

Трибутні коміції виникли внаслідок реформ Сервія Туллія. Це збори громадян за територіальним принципом. Було два види трибутних зборів – *спільні*

¹ *Марсове поле* – у Стародавньому Римі цюовина на лівому березі Тибру, за межею міста, де влаштовувалися військовий огляди на честь бога війни Марса (звідси й назва – Марсове поле), а згодом проходили Народні збори.

(для патриціїв та плебейів) і **плебейські**. Спочатку трибутні збори у порівнянні з центуриатними були другорядними, але їх роль постійно зростала. Вони скликалися у самому Римі; триб було 21, але у III ст. до н.е. їх було вже 35 за рахунок розширення території Риму. Голосування проходило за трибами; кожна триба мала один голос. З 287 р. до н.е. до них перейшла вся законодавча діяльність, крім питань війни і миру, рішення цих зборів стали обов'язковими для усіх (за Законом Гортензія).

Скликалися названі види Народних зборів нерегулярно, за потребою вищими магістратами. Заздалегідь населенню повідомляли питання, які слухатимуться на зборах. Починалися центуриатні та трибутні збори на світанку і повинні були закінчитися до заходу сонця. Спочатку виконувалися різні релігійні обряди, потім оголошувалися питання, пропозиції щодо їх вирішення. У разі потреби відбувалося обговорення. Голосування в ранній Республіці було відкритим, а у II ст. до н.е. введено таємне голосування. У разі потреби збори можна було продовжити у наступні дні. З часом роль Народних зборів у Римі зменшувалася.

• **Сенат**. Відігравав у Римі найважливішу роль. Складався з 300 осіб, бо було 300 родів. Призначали сенаторів консули, а з IV ст. – цензори. Обирали Сенат на 5 років з числа багатих, знатних громадян. Ця знать згодом виділилася в окрему верству – “сенаторський стан”. Головував у Сенаті *princeps senatus* – перший сенатор. Довший час сенаторами могли бути тільки патриції, а приблизно з 444 р. – і плебеї. Призначали засідання Сенату і головували на ньому консули чи претори, а з IV ст. до н.е. – ще й плебейські трибуни. Сторонніх осіб на засідання не допускали. Рішення Сенату для вищих магістратів не були обов'язковими.

Сенат затверджував прийняті закони, видавав розпорядження щодо громадської безпеки, складав 5-річний бюджет внутрішніх державних витрат і 1-річний бюджет військових витрат, мав зовнішньополітичні повноваження, керував будівництвом храмів, призначав релігійні церемонії, вводив надзвичайний стан у державі. У сфері зовнішньої політики Сенат вів переговори з іншими державами та народами, приймав і відправляв посольства, укладав мирні угоди (які щоправда вимагали схвалення центуриатних зборів). Значення Сенату постійно посилювалося за рахунок зменшення ролі Народних зборів. Невипадково усі офіційні документи в останні століття республіки підписувалися формулою: *Senatus populus que romanus* – Сенат і народ римський.

• **Магістратура**. Вона з'явилася після реформи Сервія Туллія. Магістрати – це службові особи держави, урядовці різних рівнів. *Magister* у перекладі – начальник. Магістрат стоїть на чолі народу, його образа прирівнюється до образи всього римського народу. Під час перебування на своїй посаді магістрат не міг бути притягнений до відповідальності або усунутий, зміщений з неї. Магістри не були наділені законодавчою владою, бо це право належало лише Народним зборам. Магістри ділилися на дві групи: 1) **ординарні** (звичайні); 2) **екстраординарні** (надзвичайні).

Магістратуру характеризували такі риси:

- *виборність*; магістрів обирали на Народних зборах з числа осіб від 27 років і старших (вік залежав від посади); оскільки магістри обиралися, то їх не можна називати чиновниками, яких призначають вище за рангом урядовці; до невиборних, призначуваних магістрів належали диктатор і начальник кінноти; при правлінні Сулли віковий ценз було збільшено: для квесторів – від 30 років, для преторів – від 40 років, для консула – від 42 років.
- *колегіальність*. на кожен посаду, крім диктатора та начальника кінноти, обирали по кілька осіб. Вони працювали окремо, а при вирішенні важливих питань у них оджували між собою рішення; магістрат міг рішення свого колеги позбавити юридичної сили, наклавши veto;
- *недолягочисність перебування на посаді*. Магістратів обирали на 1 рік, крім цензорів, яких обирали на 5 років;
- *відповідальність перед народом*. Магістрат відповідав за свою діяльність перед тими зборами, на яких його обрали;
- *безоплатність*. Магістрати не отримували винагороди за працю, бо їх діяльність була почесним обов'язком і було ганебно брати гроші за службу батьківщині. У багатьох випадках магістратам доводилося зазнавати значних витрат, напр., на виборчу кампанію, оснащення війська, прийоми. Ось тому займати посади магістрів могли в основному заможні люди.

Монета періоду Римської республіки: Віртус (Мужність) і Гоіор (Почессть). Національний музей, Рим

Магістрати були наділені правом вдаватися до примусу у випадках невиконання їхніх розпоряджень: затримувати порушників, віддавати їх до суду, накладати арешт на їх майно. Кожен із вищих магістратів мав допоміжний апарат урядовців. Кожен, хто бажав виставити свою кандидатуру на посаду якогось магістрата повинен був заздалегідь повідомити про це діючого магістрата, який мав право скликати Народні збори. Назвавшись кандидатом, він одягав білу тогу¹ (candidatus – людина, одягнута у білу тогу) і міг проводити передвиборчу кампанію.

Ординарні магістрати

1. Консули. Їх було двоє. Ця посада з'явилася у 509 р. до н.е. після скасування посади Рекса. Консулів обирали на центуріатних зборах. Спочатку консулами могли бути лише патриції, а з 376 р. плебеї домоглися доступу на цю посаду. У Римі їх влада обмежувалася Народними зборами, а поза Римом – була необмеженою. Вони командували військом, причому кожен консул мав свою армію.

¹ *Тога* (лат. toga, від tegeo – покриваю) – верхній одяг громадян Стародавнього Риму – шматок білої шерстяної тканини еліпсоподібної форми, який драпірувався довкола тіла

2. Претори Це два заступники консулів, яких обирали на центуріатних зборах з числа патриціїв, а пізніше – і з числа плебеїв (із 337 р. до н. е.). Їх обов'язок – охорона порядку в місті поки консули перебувають у військових походах, здійснювали судочинство. З розширенням території Римської держави їх кількість з двох зросла до восьми осіб.

3. Цензори. Їх було двоє. Обиралися центуріатними зборами на 5 років. Їх обов'язки: 1) визначення майнового стану громадян і розподіл їх за центуріями; 2) складання списків осіб, що входили до Сенату; 3) нагляд за моральністю громадян; 4) боротьба з розкішшю, марнотратством; 5) керівництво будівництвом громадських споруд.

4. Трибуни. Це орган влади, який представляв інтереси плебеїв. Виник у 494 р. до н. е. Трибун контролював дії усіх магістратів (крім диктатора та цензорів) та Сенату. Трибуни виносили на Народні збори законодавчі пропозиції. Їх повноваження не поширювалися за межі міста.

5. Едили. Це помічники трибунів. Наглядали за порядком в місті, протипожежним, санітарним станом, керували поліцією, організовували свята, здійснювали деяке судочинство.

6. Квестори. Спочатку були помічниками консулів без визначеної компетенції. Потім трибутні збори почали обирати чотирьох квесторів. Вони відали державною скарбницею, державним архівом, продавали воєнні трофеї.

Екстраординарні магістрати

1. Диктатор Призначався під час військової загрози або внутрішніх конфліктів на строк 6 місяців, а якщо поставлене завдання виконував швидше, то одразу складав свої повноваження. Йому підпорядковувалися всі магістрати, армія, громадяни. Диктатора призначали консули на пропозицію Сенату. Собі на допомогу диктатор призначав начальника кінноти. Упродовж терміну диктатури диктатору підпорядковувалися усі магістрати, військо, громадяни, можна було не скликати Народні збори. Сенат. Нічиє veto на нього не поширювалося. Диктатора супроводжували 24 ліктори¹.

2. Начальник кінноти. Це помічник диктатора у військових та адміністративних справах. На нього теж не поширювалося veto магістратів.

Після складання обома екстраординарними магістратами своїх повноважень, їх можна було притягнути до відповідальності перед Народними зборами.

Судова система Риму періоду республіки

У найдавніший період судових органів не було, а здійснювався самосуд. З VII ст. до н. е. судила жрецька колегія понтифіків, Народні збори, Сенат, цар. Потім судовими повноваженнями були наділені претори. При них були колегії професійних суддів. Суд над членами сім'ї здійснював глава сім'ї, а над рабами – їх господар та поліція безпеки.

¹ *Ліктори* (лат. lictores) – у Стародавньому Римі супровід і охорона царів, а пізніше – вищих магістратів. Ліктори з фасціями (пучки прутів, перев'язаних ремнями, з увігнутими у них сокирами: їх зображення було запозичено італійським фашизмом як символ) йшли попереду співовника, розчищаючи дорогу у ґатові. Вони могли нагло, якщо були необхідність, принести вирок у виконання. Чисельність лікторів мінялася у залежності від статусу магістрата.

Криза та падіння Римської республіки

Зовнішня політика в
період кризи Республіки

У III–II ст. ст. до н.е. Рим проводить активну зовнішню політику (Пунічні війни, захоплення Греції, Сирії, Македонії та ін. держав). Рим перетворився в одну із найсильніших країн Середземномор'я, у 273 р. до н.е. навіть Єгипет установив з ним дипломатичні відносини. Зростання Римської могутності призвело до зіткнення з іншою могутньою державою – Карфагеном¹. Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н.е.) почалася за панування над Сицилією і тривала 23 роки. Ця війна примусила римлян до побудови великого флоту, якого вони раніше не мали. У 206 р. до н.е. римляни у морській битві вперше здобули перемогу над Карфагеном. Карфагеняни були змушені віддати Риму Сицилію, Корсику, низку менших островів, виплачувати протягом 10 років контрибуцію. Друга Пунічна війна вибухнула в 218 р. Карфагенський полководець Ганнібал² з великим військом, у складі якого були бойові слони, вирушив до Італії, де римляни зазнали декілька поразок. У битві поблизу міста Канни загинуло близько 50 тис. римських воїнів, багато вищих офіцерів, сенаторів, консул. Рим опинився на межі повної катастрофи, але не здався. Мобілізувавши всі свої сили, римляни продовжували боротьбу, обравши іншу тактику – замість відкритих рішучих битв з головними силами Ганнібала перейшли до тактики вмотування противника й очікування. Римляни активізували свої дії в Іспанії, Галлії, Сицилії. Особливо вдалимі були бої в Іспанії, де римськими військами командував талановитий полководець Публій Корнелій Сципіон. Він, захопивши Іспанію і Сицилію, висадився з добірним військом у Африці, де у ряді битв розбив карфагенян. Карфагеняни у паніці відкликали з Італії Ганнібала, який воював там протягом 16 років. У вирішальній битві біля міста Зами у 202 р. до н.е. Ганнібал зазнав нищівної поразки. У 201 р. до н.е. було укладено мир, за яким Карфаген зберігав свої володіння тільки в Африці, не

Ганнібал

¹ *Карфаген* – давнє місто-держава в Північній Африці (в районі сучасного Тунісу). Заснований в 825 р. до н.е. фінікійцями. До початку III ст. до н.е. завоював Північну Африку, Сицилію (крім Сиракуз), Сардинію, Північну Іспанію, перетворився на могутню державу Середземномор'я, що призвело до зіткнень між ним і Римом. Після поразки у Пунічних війнах Карфаген був зруйнований римлянами (146 р.), основна карфагенська територія увійшла у римську провінцію Африка, а інша – передана Нумідії.

² *Ганнібал* (247 чи 246 – 183 до н.е.) – карфагенський полководець, син Гамількара Барки, видатного військового діяча Карфагена. Виховувався в Іспанії, де карфагеняни вели безперервні війни. Ще у дитинстві поклявся не припинити боротьби проти Риму («Ганнібалова клятва»).

мав права вести воєн без згоди Риму, мав виплачувати Римові протягом 50 років контрибуцію в сумі 10 тис. талантів. В результаті Третьої Пунічної війни у 146 р. до н.е. Карфаген був здобутий штурмом і стертий з лиця землі.

У 200 р. до н.е. Рим почав війну із Македонською, т. зв. Другу Македонську війну. Македонський цар Філіпп V скористався тяжким становищем Риму і його грецьких союзників, захопив багато грецьких територій. У 197 р. до н.е. він був розбитий римськими військами. Рим великодушним оголосив про "повну свободу" грецьких міст-держав, звільнених із-під македонської тиранії. У Греції були поставлені численні римські гарнізони, під своєю владою Рим залишив стратегічно важливі міста, римські купці мали великі привілеї на території Греції.

Внутрішня політика Риму

Відбулося надзвичайне збагачення римлян за рахунок військових трофеїв. Рим став наймогутнішою державою світу. Із завойованих Римом провінцій надходили дешеві товари, раби, а відповідно місцеві селяни, ремісники роззорялися. Зростала пролетарська верства Риму. Постійно виникали конфлікти між рабовласниками і рабами, багатими (нобілі) та збіднішими. Перше велике повстання рабів відбулося у 138 р. до н.е. на Сицилії і тільки в 132 р. воно було придушене. Бунтували не тільки раби, але й вільні селяни, які вимагали земельного переділу, ліквідації боргових зобов'язань.

Ініціатором демократичної реформи був народний трибун *Тиберій Гракх*. Він запропонував проєкт аграрного закону, за яким встановлювалися розміри землеволодіння, які передавалися особі державою. Надлишки землі мали відбиратися і розподілятися між селянами. Законопроєкт Гракха викликав бурхливу реакцію. Почався масовий рух народу за аграрну реформу. Законопроєкт був прийнятий і для його реалізації було створено комісію з поділу землі. Протинники Гракха здійснили

Брати Гракхи

Гай Марій

заколот, під час якого Гракх і його однопдумці були вбиті.

Справу Тиберія Гракха продовжив його брат *Гай Гракх*. Він домігся прийняття законів, за якими не можна було приймати в армію осіб до 17 років, судового закону, почали створюватися нові колонії Риму тощо. Але реформи закінчилися невдачею, бо Гай Гракх загинув, як і його брат, у боротьбі з нобілями.

У той час як у Римі велася боротьба між різними майновими верствами населення, держава проводила активні завойовницькі війни, які не завжди були успішними. Необхідна була реформа армії, яку здійснив *Гай Марій* у 105 р. до н.е. Армія почала комплектуватися

на добровільних засадах, незалежно від майнового стану воїна. Бралися до уваги тільки належність до громадянства і придатність до військової служби. Строк військової служби – 16 років, після якої воїн йшов у відставку й одержував земельний наділ. Змінено структуру армії. В результаті замість ополчення була утворена боєздатна професійна армія. Після проведення реформи майже усі військові походи Риму були успішними.

Громадянські війни. Кінець Римської республіки

У 104 р. до н.е. відбулося кілька повстань рабів, які були жорстоко придушені. Виникають дві політичні партії – *оптимати* та *популяри*, між якими велася постійна боротьба. На чолі оптиматів стояв *Луцій Корнелій Сулла*, який прославився як видатний військовий полководець. У 82 р. до н.е. Суллі було надано статус *диктатора на необмежений строк*. Він міг видавати закони, призначати службовців, керував зовнішньою політикою, виносив смертні вирoki, конфіскував майно тощо. Республіка припинила своє існування і Сулла почав правити як одноособовий правитель, керуючи в інтересах знаті. Сенат був перетворений формально на вищий державний орган і складався з 600 осіб. Були розширені судові функції Сенату. Збільшилася кількість магистратів. Народні збори збиралися, але тільки для того, щоб без обговорення схвалити законопроекти Сулли. Народ залякували терором. Сулла був необмеженим володарем Риму, але через хворобу у 79 р. до н.е. склав повноваження диктатора, а у 78 р. до н.е. помер.

Повстання Спартака. Тріумвірати

Після смерті Сулли почалися заворушення прогвинників диктатури. У 74 р. до н.е. почалося найбільше в історії Стародавнього світу повстання рабів, очолюване *Спартак*ом. Армія Спартака досягла 100 тис. осіб. У 71 р. до н.е. повстанці були розбиті, Спартак загинув, 6 тисяч рабів розп'яті, а більшість повстанців були вбиті на полі бою. Повстання спричинило велику шкоду економіці, сільському господарству. У цей період до влади приходять такі діячі як *Помпей*, *Цезар*, *Крас*. Вони уклали між собою союз, який зобов'язував їх допомагати один одному. Це об'єднання отримало назву *Перший тріумвірат* ("союз трьох"). Їх опорою були вершники, народ, армія. Вища знать поставилася до цієї угоди вороже. Поки Цезар перебував у військових завойовницьких походах, між Помпеем і Красом розгорілися суперечки. Це призвело до розриву стосунків з Цезарем, який у 48 р. до н.е. здобув остаточну перемогу над колишніми союзниками. У 44 р. до н.е. Цезар був обраний на посаду *пожиттєвого диктатора*. Він впорядкував в інтересах народу податкову систему, видав закон проти розкоші, закони, які оберігають особу боржника, провів реформу календаря (т зв. юліанський календар). Уся його політика мала намір задовольнити інтереси усіх верств народу, примирити соціальні верстви. Його

популярність в армії була надзвичайна. Цезар володів почесним титулом "батько вітчизни". Його було проголошено імператором.

Але серед верхів римського суспільства було багато незадоволених порушенням республіканських традицій. У 44 р. до н.е. було вчинено замах на Цезаря. У своєму заповіті Цезар проголосував своїм спадкоємцем *Гая Октавія (Октавіана)*. Гай Октавій не відважився правити одноособово, і у 43 р. до н.е. був утворений т.зв. Другий тріумвірат. Він довго не проіснував і почала встановлюватися монархічна форма правління Римом.

Гай Юлій Цезар

Принципат

У 27 р. до н.е. Октавіану було надано титул *першого сенатора* (princeps senatus). Звідси походить назва форми правління — *принципат*. Октавіану присвоюють божественне ім'я *Август*, що означає "звеличений божеством". Він стає главою римської церкви, верховним полководцем, найвищим магістратом, здійснює судочинство, управляє провінціями, видає закони. Його особа була недоторканою. У державі, крім принцепса, існували такі органи влади:

1. **Сенат** у складі 600 осіб.
2. **Народні збори**. На них приймали закони, пропонувані принцепсом.
3. **Консули**. У період монархії їх було вже не два, а кілька. Вони стають виконавцями розпоряджень Сенату та принцепса.
4. **Народні трибуни**. Їх влада діяла впродовж одного року. Вони перейшли у розпорядження принцепса і не мали права вето на його рішення.
5. **Претори**. Діяли у кількості 18 осіб. Вони розглядали тільки цивільні позови, бо розгляд кримінальних переходить до принцепса.
6. **Едили**. Їх функції обмежилися наглядом за громадським порядком і торгівлею.

Крім цих органів при принцепсі були створені ним такі органи влади:

1. **Прибійна рада (консіліум)**. Цей орган влади з часом заміняє Сенат.
2. **Префект Риму**. Посадова особа, яка забезпечує порядок в місті.
3. **Префект преторію**. Командував військом, фактично був заступником принцепса.
4. **Імператорська канцелярія**.

Суспільний лад

Сенаторський стан: Вершники (торговці, лихварі);

Плебс (народ); Муниципальна знать;

Раби.

Після смерті Августа Римом правлять *Тіберій, Цезар, Нерон* та ін. Влада імператорів міцніє, а Сенату і магістратів слабшає. Знову частішають повстання рабів,

Імператор Август

у державі настають фінансові труднощі, зростає кількість чиновників.

У I ст. н.е. з'являється *християнство*. Раннє християнство характеризується як релігія рабів, бідняків, поневолених. Християнство скасувало жертвопринесення. Римській знаті видаються небезпечними заклики християн до рівності, милосердя, відмови від матеріальних благ. Розпочинаються масові переслідування християн.

Соціально-економічний стан Римської імперії

Починаючи з III ст. Римська держава переживає розпад рабовласницької системи господарювання. Численні повстання рабів і колонів, визвольна боротьба підкорених народів, безперервні напади на Рим варварських племен підіривають соціально-економічний устрій. Італія поступово втрачає свої економічні переваги, простежується відплив коштів, запустіння земель, податки поступово зростають, обмін між провінціями порушується, більш-менш значні підприємства зникають. Крах фінансової системи зумовлюється влаштуванням видовищ, величезними витратами на утримання двора, армії, уряловнів.

Імператор Тіберій

Отже, економіка країни занепадає, посилюються децентралізаторські тенденції у її провінціях. Рим зазнає низки поразок у війні з варварами. У політичне життя все відчутніше втручається армія, яка нав'язує населенню волю імператорів. Армія вже не була суто римською, у ній дедалі збільшується відсоток чужинців, тобто тих же варварів. Коли складалися сприяльні умови, то легіони виходили із під влади правлячого імператора і проголошували імператором свого ставленника. Спроби деяких із цих *солдатських імператорів* відновити дисципліну і порядок, зміцнити державу та кордони закінчувалися, здебільшого тим, що самі ж солдати їх убивали. Широкі політичні кола відчували потребу встановити міцну централізовану владу, яка і була встановлена у 284 р.

Домінат. Падіння Римської імперії

З 284 р. н.е. починається новий період в історії Римської держави – епоха пізньої імперії – *домінат*. Імператора визнано абсолютним монархом і він стає владикою – *dominus*. Усе населення перетворюється на його підданих. Остаточо встановлюють, що імператор – особа божественна. Щоправда після визнання християнства державною релігією імператори вже не вважалися богами, але їх влада розглядалася як божественна істинуція, а вони самі – як представники бога на землі.

Імператор Нерон

Імператор Діоклетіан за походженням - син вільновідпущеника Діоклетіана, тоді ще Діокл, народився у бідній далматській см'ї, але зумів зробити кар'єру на військовій службі. При імператорі Нумеріані став командиром елітного офіцерського полку, який невідлучно знаходився при імператорі. У молодості ворожка нагадала Діоклу, що він стане імператором, якщо вб'є верпа. У 284 р. солдати вибрали Діокла імператором з тим, щоб він помстився за смерть Нумеріана, що він і зробив, вбивши префекта преторіанців Апра (пат. верп), якого підозрювали у вбивстві молодого імператора. Після того як Діокла проголосили імператором, він став називати себе Діоклетіаном, приєднавши до цього імені ім'я Гая Аврелія Валерія.

Діоклетіан керував державою 21 рік - з 284 по 305. Діоклетіан відкрито поривав з традицією розглядати імператора як першого сенатора, яка з'явилася в період принципату. З часів його правління імператор вважався втіленням божества. Під час його появи люди ставали на коліна, падали долілиць, цілували край одягу, взуття; поява імператора супроводжувалася складним і пишним церемоніалом, голову імператора увінчувала золота діадема. Діоклетіан одразу ж приступив до реформ державного устрою, системи органів влади, збройних сил, фінансів тощо.

Складність управління великою державою примушувало Діоклетіана обрати собі співправителя, яким став його соратник *Марк Аврелій Валерій Максиміан*. Кожен із імператорів призначав собі особистих заступників із титулами цезарів. Держави була поділена на *Західну* (управляв Максиміан) та *Східну* (управляв Діоклетіан). Діоклетіан та Максиміан вважалися рівноправними. Їх влада нагадувала владу двох консулів у республіканському Римі. Імператори спільно вирішували важливі справи, проте ця колегіальність була суто умовною, бо Діоклетіан вважався основним імператором, мав більший авторитет і більший вплив у вирішенні усіх справ, у тому числі й у Західній Римській імперії.

Поділ держави на дві частини у той час ще мав досить умовний характер. Це були частини єдиної держави зі спільним законодавством, закони видавалися від імені обох імператорів, чим також підкреслювалася єдність держави.

До кінця III ст. майже на усій території імперії вдалося ліквідувати наміри до відокремлення (децентралізації), кордони держави навіть ще більше розширено; будь-які повстання придушувалися.

Крім імператорів, органами влади були *Сенат* та *магістратура*, які збереглися з республіканського періоду. Сенат справами законодавства, управління та судочинства вже не займався, а організовував святкування, відовища, контролював виконання різних повинностей сенаторами; на усі його ухвали потрібна була санкція імператора. Народні збори зовсім не скликалися.

Суть реформ Діоклетіана

1. оновлено та розширено за рахунок юристів склад ради при імператорі, яка стала головним центром управління країною; створено низку нових галузевих органів управління;
2. встановлено суворі правила про ранги численних чиновників, про права, надані кожному чиновникові, про порядок звільнення на службі тощо. Кадри чиновників поповнювалися вихідцями із різних верств.

3. проведено новий адміністративний поділ держави на основі принципу суворої централізації. Уся імперія ділилася на 12 *діоцезій*, межі яких здебільшого збігалися із межами колишніх провінцій. Діоцезії ділилися на *провінції*;
4. реформовані збройні сили: війська були поділені на *прикордонні* (постійно перебували у прикордонній смузі) та *внутрішні*, які перекидали з місця на місце; було приділено увагу зміцненню військової дисципліни. Кількість війська було збільшено, воно комплектувалося не лише добровольцями, але й рекрутами, з полонених варварів, яких оселено на римській території;
5. вводиться нова система оподаткування населення, за якою основного значення набули прямі податки, насамперед поземельні, для чого склали кадастр усіх земель. Однією оподаткування визначалася кількістю орної землі, її якістю та кількістю голів худоби. З кожної одиниці стягувався податок у натуральній формі чи грошми. Від оподаткування ніхто не звільнявся, навіть сенатори. Податкова реформа гарантувала державі певну кількість продуктів, потрібну на утримання двору, армії, столиці;
6. грошова (монетна) реформа Діоклетіана полягала у карбуванні повноцінних золотих монет, срібних та бронзових; ця реформа особливого успіху не мала, бо реальна вартість монети не співвідносилася з її номінальною вартістю, співвідношення між цінністю металів було визначено довільно, а тому повноцінна монета зникає з обігу, її перетворювали на зливки, ціни на товари далі зростали;
7. для боротьби зі зростаючою дорожнечою видано едикт, яким встановлено максимальні ціни на продукти, максимальні ставки оплати праці. За незаконне підвищення цін встановлювалася смертна кара. Оскільки ціни були встановлені єдині для усієї імперії, без урахування особливостей регіонів, то вони не узгоджувалися із реальним життям. У результаті едикт не виконувався, не збереглося свідчень про покарання його порушників;
8. Діоклетіан виступив як відновник традиційної римської релігії, виступав за старих римських богів на чолі з Юпітером. Це суперечило вченню християн, які чинили опір релігійній політиці імператора, відмовлялися брати участь у релігійних культурах. Державні та імператор починають знову переслідувати християнство, яке на той час набуло великого поширення; на початку IV ст. проти християнства видаються чотири жорстокі едикти;
9. продовжувалося ведення воєн з метою розширення території держави – з франками у Галлії, карпами і язигами¹ на Дунаї, мавританськими племенами у Африці тощо. Противники та нечесні були розбиті, розширено територію держави.

У 305 р. Діоклетіан та його співправитель Максиміан зрікаються влади і переходять до приватного життя. З часів правління Діоклетіана влада імператорів визнається абсолютною і обоютою. Після зречення Діоклетіана та Максиміана недовгий час державою правили цезарі *Хлор* і *Галерій*. У 306 р. в Британії Хлор помирав і північні легіони проголосили імператором його сина **Флавія Валерія Костянтина** (306-337 рр. н.е.), а в Римі імператором став син Максиміана – **Максенцій**. Розпочинається боротьба між претендентами на імператорську владу, яка завершується перемогою Костянтина. Своїм співправителем він оголошує **Валерія Ліціана Ліцінія**, разом із яким Костянтин

¹ *Язиги* – плем'я сарматів, які очолювали військово-політичний союз кочівників (кін. I тис. до н. е. – поч. I тис. н. е.) в північному Приазов'ї. Нападали на римські провінції в Центральній Європі, де осіли у II ст. н. е. і злилися з іншими народами.

правин упродовж 10 років (до розриву відносин). Правління Костянтина характеризувалося остаточним розривом з традиціями принципату.

Реформи Костянтина

1. Видас у 313 р. в Мілані т. зв. *Міланський едикт про вільне сповідання християнства*; християнство з переслідуваної релігії перетворюється на пануючу, державну. Телер церква стала вимагати від віруючих щлковитої покорі, сприяючи змінненню імператорської влади.

2. Продовжує у галузі політичний та соціальний реформи, основи якої заклав Діоклетіан. Зберігши попередній адмінподіл на *діоцези* та *провінції*, Костянтин утворив ще більші адміністративно-територіальні одиниці – *префектури* у кількості чотири – по дві на кожну частину імперії. На чолі префектур стояли *префекти преторія*, яких призначав імператор, на чолі діоцезів – *вікарії*, яких також призначав імператор. Провінції очолювали *ректори*. Провінції ділилися на *округи*, очолювані *превозитами*. В округах створено органи місцевого самоуправління населення – *сенати*, *муниципальні магістрати*. На чолі Риму стояв *претор міста*, підпорядкований імператору. Сенат ще зберігається, але відас лише місцевими справами.

3. Цивільну владу було остаточно відокремлено від військової. Усі управителі префектур, діоцезів, провінцій, округів були цивільними особами. Військом командували військові командири.

4. Воїни одержують дедалі більш привілеї. Військова служба стала привілейованою професією. Солдати не повинні були мати сім'ї, а існуючі шлюби на час служби припинялися. Права та обов'язки воїнів були закріплені у спеціальному військовому статуті, у результаті чого в армію напанувала тверда дисципліна.

5. Зміцнюються органи поліції, формується таємна поліція. За громадський порядок відповідав *префект міста*, в розпорядженні якого було шість когорт¹ озброєних поліцейських сил. Існувала ще нічна поліція та поліція боротьби з пожежами. У таємній поліції встановлено посади *фундаментаріїв*, які одержували державну платню і повинні були інформувати владу про усі важливі події в місцевому управлінні. Широко практикувалися доноси, доношки на державних злочинців отримували 25% вартості майна знеудженого.

6. Відбулися зміни в судоустрої та судочинстві. Ще раніше магістрати та Сенат були позбавлені права чинити суд, і зи повноваження перейшли до імператора та його урядовців. Рощад цивільних справ перейшов від преторія також до імператорських урядовців та суддів.

7. Отримання певної професії стало явищем примусово-спадковим, напр., діти селян мали бути селянами, діти ремісників – ремісниками. Імператорські едикти заборонили людям певних станів залишати місце народження без дозволу влади. Ніхто, навіть імператор, не міг змільняти населення від виконання визначених повинностей, сплати податків.

8. На вимогу землевласників Костянтин заборонив колонам² переходити від одного власника до іншого. Колонів, що тікали, шкочували у кайдани та повертали власникові. Усякий вільний, хто обробляв чужу землю понад 30 років, ставав колоном. Колонам заборонялося виступати в суді проти землевласників.

Імператор Костянтин

¹ *Когорти* – у Стародавньому Римі і Пері до н. е. підрозділи (360-600 осіб) легіону, який у свою чергу складався з 10 когорт.

² *Колони* (лат. *coloni*) – вільні орендатори невеликих ділянок землі у Римській імперії. В епоху пізньої Римської імперії колонам було заборонено залишати ділянки, їх відносини з паном здійснювалися на розгляд пана, а тому вони юридично зближувалися з рабами-сервами.

! Реформи Діоклетіана та Костянтина мали на меті подолати кризу, яку переживала Римська імперія. Проте вони тільки загальмували, а не припинили той занепад, який розпочався ще в III ст., і причини якого коренилися у загальній кризі рабовласницької системи господарювання.

Упродовж 16 років після смерті Костянтина між його синами та іншими претендентами на імператорську владу точилася гостра боротьба. Економіка деградувала, обсяги торгівля різко зменшилися, зростають податки з населення, дедалі важче стає охороняти кордони імперії від нашеств'я варварів та державу в цілому від внутрішніх повстань. Перехід до оборонних воєн різко скоротив приплив рабів. Із середини IV ст. Римська імперія дедалі більше занепадала.

Крах рабовласницького ладу в імперії супроводжувався переворотами, внутрішнім розбратом, народними повстаннями, які підірвали колись могутню Римську державу. В кінці IV ст. н.с. Рим спіткається з натиском племен *вестготів*¹, яких у свою чергу тиснули племена *гуннів*², які наступали з степів сучасного Казахстану. У 378 р. вестготи біля Адріанополя щент розбили римське військо, що було могутнім ударом для Риму. Могутня колись імперія вже не могла зібратися з силами і почала розпадатися. Зокрема, у 395 р. вона розпадається на Східну та Західну, які по суті були самостійними державами, з своїми імператорами на чолі.

У 406 р. германські племена *франки*³ спустошили Галлію; у 408 р. вестготи рушили на Італію й до них приєдналося понад 40 тис. римських рабів. У 410 р. вестготи здобули та розграбували Рим. Незабаром з-під влади Риму звільнилася Іспанія, значну частину якої захопили племена *вандалів*⁴, *свевів* та *аланів*. У

Руїни Римського Форуму

¹ *Вестготи* – германські племена, західна гілка готів. У IV ст. відділилися від остготів, незалежно вторгалися на територію Римської імперії, заснували обширні королівства в Галлії та Іспанії. Вестготи були осілими землеволодільцями в Дакії (на території сучасної Румунії). У 376 р. на них напали гунни та витиснили за Дунай, в межі Римської імперії. Вони одержали право жити на території імперії, але тиски властей призвели до того, що вони разом із остготами підняли повстання і розграбували балканські провінції.

² *Гунни* – кочовий народ, сформований у II-IV ст. ст. н.с. у Приураллі і в тюркомовних хунну та місцевих угрів та сарматів. Масове переселення гуннів на захід (з 70-х рр. IV ст.) дало поштовх *Великому переселенню народів*. Підкоривши шерг германських та інших племен, вони створили могутній союз племен, який здійснював спустошливі походи у багато держав. Найбільшої могутності досягли при Атіллі. Просування гуннів на захід було зупинено їх розгромом у 451 р. У 453 р. союз племен розпався.

³ *Франки* – група германських племен, які проживали у III ст. по нижньому та середньому Рейні. Поділялися на салінських та рипуарських. Наприкінці V ст. завоювали Галлію, утворивши Франкське королівство.

⁴ *Вандали* – обширний союз східнонімецьких племен. У 406 р. під натиском гуннів вандали та алани, які об'єдналися з ними, вторглися у Галлію та спустошили її, у 409 р. розселилися по Іспанії.

30-х рр. V ст. на Римську державу напали і уїни на чолі з Атіллою. У 455 р. Рим здобули та розграбували вандали.

У 475 р. римський патрицій Орест посадив на престол свого сина Ромула Августу, який став останнім римським імператором, але проти нього повстали у 476 р. варварські найманці, які вбили Ореста, позбавили Ромула Августу влади, а знаки імператорської влади відіслали у Константинополь. Отже, розхитана кризою рабовласницької системи, повстаннями рабів Римська імперія впала під натиском варварів.

Джерела та основні риси римського права

Джерела права періоду Республіки

Звичаї та звичаєве право. В найдавніші часи звичаї були єдиним джерелом права. Вони врегульовували життя общини, виконання суспільно-корисних робіт, шлюбно-сімейні відносини. Звичаї поділялися на *родові* та *общинні*. Родові звичаї торкалися лише членів окремих родів, а общинні – усього племені. Звичаям підпорядковувалися усі, без будь-яких винятків. Хоч звичаї і не були пов'язані із правовим примусом, але населення беззвідмовно їх виконувало, бо:

- існувала певна система виховання, повага до загальної думки;
- за недотримання звичаїв карали: зауваженням, загальним осудом, вигнанням з общини, стратою.

Крім родових, общинних звичаїв, існували звичаї, створені жерцями. Сенатом, магістратами. З виникненням держави частина старих звичаїв зберігається й вони застосовуються під загальним державним примусом. З них формуються ще одне джерело права – звичаєве право.

Звичаєве право – це сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, які відповідали інтересам певної, домінуючої частини громадян (рабовласників). Звичаєве право складалося не лише із санкціонованих державою старих звичаїв, але й із нових, які або створювалися самими державними органами, або в результаті багаторазового повторення громадянами. Звичаєве право не фіксувалося у письмовій формі.

Жерці були зберігачами і тлумачами звичаєвого права, а водночас – і першими суддями у Римі. Тому перше римське право було тісно пов'язане із релігією, за що його називали *сакральним* (*sacrum* – священне, релігійне), бо вважалося, що вся поведінка людей, всі правові акти визначаються і творяться із волі богів. Разом із тим уже в стародавній, ранньодержавний період почали розрізняти правові та релігійні норми. Поруч із *jus* – правом, існувало *fas* – норми поведінки, що стосувалися відносин із богами.

➤ **Закони (Lex).** З'явилися в період утворення римської держави і були головним джерелом права при становленні та розвитку римської державності. Закони приймалися Народними зборами. "*Закон – це те, що народ наказує і встановлює*" (юрист Гай). Ініціаторами прийняття тих чи інших законів були, як правило, магістрати, які часто саме із цією метою скликали Народні збори.

Закон часто називали за іменем того магістра, який вніс цей проект (напр., закон Валерія). Іноді до імені магістрату додавалася коротка вказівка щодо змісту закону, напр., *"аграрний закон Ліція"*.

Встановленого порядку опублікування законів у Римі не існувало. Іноді у центрі Риму вивішували дошки з текстами законів. Зберігалися тексти законів у храмах і державній скарбниці. У ранній республіканській період законів було видано чимало, але вони ще не об'єднувалися у кодекси, була відсутня конституція; закони врегульовували правове становище населення, судовий процес, власність на рабів, але лише в період розвиненої республіки та імперії з'явилися закони щодо договорів, спадкування, сервітутів.

➤ **Сенатус-консульти.** Це рішення Сенату, які мали загальнообов'язкове значення.

➤ **Збірник "Закони XII таблиць"** Появу цього збірника історична традиція відносить до 451- 450 рр. до н.е. Запис і публікація законів були проведені з ініціативи плебеїв, бо існуючі звичаї та закони довільно тлумачилися патриціями, які використовували право виключно в своїх інтересах. Під тиском плебеїв у 451 р. було обрано комісію з 10 децемвірів для запису законів. Незважаючи на протести плебеїв, до складу комісії з укладення законів увійшли лише патриції, яким надали широкі повноваження. Однак, протягом одного року децемвіри не встигли закінчити роботу над складанням зводу законів, і у 450 р. переобрана комісія продовжила роботу, але вона вже складалася із п'яти патриців та п'яти плебеїв. Закони були висічені на 12 мідних дошках і виставлені в центрі Рима. Вони відображали інтереси патриців. Первісний текст законів до нас не дійшов, бо, ймовірно, вони були знищені під час завоювання Риму галлами. Про зміст законів ми знаємо з різних праць пізніших римських авторів, в яких є посилання на ці закони. У результаті хоч і не повно, але реконструйовано зміст "Законів XII таблиць". "Закони XII таблиць" не можна вважати кодексом, а це збірник коротких звичаїв вих норм із найголовніших питань. Він врегульовував сімейні, кримінальні, судові, майнові відносини.

Законами встановлена обов'язкова судова процедура розгляду спірних справ. Відповідач за викликом позивача повинен з'явитися у суд, й самі закони розпочинаються словами: *"Якщо викликають на суд, нехай іде"*. Але органи влади не вживають заходів щодо виклику відповідача й позивач сам мав забезпечити його прихід до суду. Судова процедура була змаганням сторін перед судом, які самі представляли докази своєї правоти. Судовий розгляд справи супроводжувався формулами, обрядами, недотримання яких спричиняло до втрати позову чи програшу справи.

Норми сімейного права, закріплені у "Законах XII таблиць", дозволяють зробити припущення про існування міцної патріархальної сім'ї із майже необмеженою владою домовладдника. Батько міг віддавати своїх дітей у боргове рабство, але якщо сина вже тричі віддавали у рабство й він відробляв борг, то він діставав свободу, тобто виходив з-під влади батька. Дружина також повністю залежала від волі чоловіка, напр., чоловік міг наказати їй залишити

його дім, повернувши належні їй речі. Поширеним було опікунство, усиновлення (удочеріння). У випадку розграти опікунами майна підопічного до них пред'являвся позов щодо повернення розтраченої у подвійному розмірі.

Спадкування здійснювалося *за законом* і *за заповітом*. У таблиці V визнано свободу заповіту, але принцип родової власності все ще зберігався, бо якщо римлянин помирав без заповіту, то його спадщина переходила до "його спадкоємців" – *агнатів*. Якщо ж агнатів у нього не було – то до когнатів.

Урегульовуються певні майнові правовідносини, зокрема один із способів набуття власності у той час – *манципація*.

Манципація – це складний обряд, який передбачав обов'язкову присутність власника речі і покупця, п'яти повнолітніх свідків і вагаря. Власник речі торкався її паличкою, промовляв передбачені законом слова, тим самим передаючи покупцеві право власності на неї. Покупець приймав це право, також торкаючись до речі та промовляючи обрядові слова. На терези покупець клав символ речі або усяю річ, а продавець – символ платні (напр., зливок міді).

"Закони XII таблиць" ділили речі на дві категорії:

1) речі, відчужені шляхом манципації (*res mancipii*) – земля та будівлі, раби, тварини, сільські сервітути (право на чужу річ, напр., право прокласти дорогу через чужу землю);

2) речі, які відчужувалися без обряду манципації (*res nec mancipii*).

Передбачалися жорстокі покарання за посягання на квіритську власність, тобто власність, яка могла бути тільки у громадян Риму. Той, хто жав уночі квіритське поле, оброблене плугом, був приречений до страти в жертву підземним богам. На смерть карали паліїв, лічних злодіїв. За "вджку влень, самовільне вирубування чужих дерев накладали великий штраф.

"Законами XII таблиць" врегульовувалося *боргове право*. Найдавнішим видом боргового зобов'язання була кабала, самозаклад. Боржник, який вчасно не повернув борг, підпадав під владу кредитора. Кредитор ставав власником його майна, а дружина, діти боржника ставали борговими рабам з умовою повернення волі після сплати боргу. Якщо кредитор не хотів брати боржника кабальним рабом, то його у межах 60 днів тричі виводили на площу, оголошуючи суму боргу. Якщо не знаходилося бажаних сіллатити цей борг, то боржника карали смертю або продавали за кордон у рабство. У Законах встановлювалися відсотки за позичку – їх максимальний розмір 1% на місяць і 8,3% річних. Крім договору позички, у "Законах XII таблиць" згадується *договір зберігання*. Зокрема, у таблиці VIII передбачається, що коли хтось дав свою річ на зберігання іншій особі, яка не хоче її повернути, то власнику дано право на позов у подвійному розмірі вартості речі.

У Законах врегульовувалося й *кримінальне право*. Кривавої помсти вже не було, проте зберігалася відшата рівним за рівне, тобто принцип таліону. Напр., у табл. VIII зазначено: *"Якщо причинить тілесне пошкодження і не помириться з потерпим, то нехай і йому самому буде вчинене те ж саме"*. Основним видом покарань були штрафи, які стягувалися в шматках міді (аси). Напр., за перелом людині кістки належало сіллатити штраф 300 асів, але якщо це був

раб – то власникові сплачували 150 асів; за образу людини – 25 асів. У деяких випадках допускався самосуд, напр., коли злодія вночі спіймали “на гарячому”. За таємне знищення чужого врожаю призначалася смертна кара із попередніми тортурами. Смертні вироки римським громадянам мали право виносити лише центуріатні комісії. Позбавляти громадянина життя без суду, як правило, заборонялося.

Злочини, скоєні підвладними особами і рабами, покладали на господаря цих осіб обов’язок відшкодувати збитки потерпілому або видати йому винного для покарання (табл. XII, п. 2).

У “Законах XII таблиць” міститься низка заходів щодо порядку управління: заборонялися нічні збори, не дозволяли хоронити усередні міста, заборонялося міняти ширину доріг тощо.

У цілому “Закони XII таблиць” відбивали соціальні відносини римського суспільства в епоху його переходу від первіснообщинного до рабовласницького ладу. У них зафіксована ще власність общини, але вказується й на досить розвинену приватну власність, на захисті якої стоять Закони. “Закони XII таблиць” високо цінували римляни упродовж усього періоду республіки. Історик Тит Лівій називає їх “джерелом усього публічного і приватного права”, коментуванню їх положень присвячені численні праці римських юристів. За свідченням Цицерона, юнаки вчили текст “Законів XII таблиць” напам’ять як вкрай необхідну річ.

➤ **Едикти магістрів (преторські едикти).** Записані в “Законах XII таблиць” правила поведінки стосувалися лише римських громадян. Розвиток рабовласницької системи, торгівлі й обміну різко змінили правову ситуацію в державі, бо виникало безліч ситуацій, які були зовсім чи недостатньо врегульовані у шивільному праві, представленому “Законами XII таблиць”. Тобто, з часом ці закони стали недостатніми як за обсягом, так і за змістом. Проблема оновлення права була вирішена практичною діяльністю римських вищих урядовців-магістрів, бо очікувати нововведень від Народних зборів, було справою надто тривалою в часі.

Справи судочинства були передані у відання *преторів*, яких наділили владними повноваженнями. Якщо вади у законодавстві завдавали громадянам шкоду, створювали проблеми у справах, вони могли звернутися до претора з проханням допомогти їм своєю владою. Претор проводив розслідування і якщо вважав скаргу обґрунтованою, вирішував справу поза законом, своєю владою. Напр., загрожуючи штрафом або арештом, претор змушував особу, яка незаконно заволоділа чужою річчю, повернути її власникові. Загалом претор міг робити винятки з закону, керуючись принципом справедливості.

Із часом, коли скарги і клопотання римських громадян з питань, не врегульованих законом, стали повторюватися, у преторів виробилися однотипні рішення. Спочатку вони оголошували їх усно, а з II ст. до н.е. стало звичаєм встановлювати нові правила у письмовій формі. Претори, вступаючи на посаду, публікували встановлені ними правила та норми, які іменувалися *преторськими едиктами*. Це була своєрідна програма дій преторів у сфері судочинства. В

едиктах претори виходили за рамки старих звичаїв, врегульовували справи по-новому, без зайвого формалізму. Виданий претором едикт мав юридичну силу тільки впродовж року, тобто терміну, на який обирався сам претор. Із закінченням повноважень претора автоматично втрачав силу і його едикт, а натомість вступав у дію виданий новим претором едикт. Часто новий претор офіційно залишав у дії попередні едикти, де було чітко і обґрунтовано сформульовано нові правовідносини.

Хоча едикти мали обов'язковий характер, але вони не розглядалися як справжнє право (*jus*), бо не затверджувалися Народними зборами. "Правом" дали визнавалися тільки ті норми, що приймалися Народними зборами, або традиції, звичаї, які існували давня. Отже, було два види прав: 1) *jus civile* (цивільне, громадянське, тобто те, яке було прийняте законом); 2) *преторське право*. Преторське право йшло в ногу із життям, було зрозумілим, оперативним і вважалося одним із найважливіших джерел римського права.

► **Право народів (*jus gentium*)**. Цивільне та преторське право врегульовувало відносини тільки між громадянами Риму. У другий період Республіки Римська держава в результаті численних завоювань значно розширила свою територію. Рим став центром світової торгівлі. Різко зросла чисельність негромадян, для яких була створена спеціальна магістратура - *претори для перегрinių*. Вступаючи на посаду, вони також видавали едикти, які визначали правила їх судової діяльності. Ці правові норми вироблялися не лише на основі римського законодавства і преторського права, але й загальних звичаїв міжнародного обігу, інших правовідносин, які сформувалися в процесі контактів Риму з різними країнами. У цих нормах використовувалося не лише римське право, але й право, звичаї інших народів. Право, покладене в основу едиктів преторів для перегрinių, одержало назву *право народів (*jus gentium*)*.

Право народів врегульовувало правовідносини між римлянами та іноземцями (перетринами) та між самими іноземцями на території Риму. Оскільки право народів створювалося на основі правових норм та звичаїв інших держав і народів, то його вважають першим у світі міжнародним правом. Поступово ця галузь, яка характеризувалася великою свободою, гнучкістю, стала дедалі більше впливати на *jus civile*, витісняючи архаїчні, застарілі римські правові інститути.

Каракалла

Коли за законом *Каракалли* 212 р. всі жителі Римської імперії здобули римське громадянство і перегрінини як такі зникли, відпала потреба в окремій системі права, і воно злилося із римським правом. Значення права народів позитало ще й у тому, що його поява дала поштовх до теоретичного осмислення такого соціального складного явища, як право. До цього часу римські юристи не

Каракалла (186-217) – римський імператор. Первинне ім'я – Септимій Бассіан. В історію увійшов під ім'ям Каракалла ймовірно за те, що після походу на германців у 213 р. став одягатися широкий галльський чи германський плащ.

займалися теоретичними проблемами права, а лише тлумачили окремі закони і сприяли їхньому практичному застосуванню.

➤ **Діяльність юристів.** Першими юристами були понтифіки (жерці), які крім вищого нагляду за справами культу, зберігали і тлумачили стародавні звичаї, вирішували на їх підставі конфлікти між громадянами.

Про походження світської юриспруденції збереглася легенда, за якою близько 300 р. до н.е. вільновідпущеник писець Флавій викрав у жерців у опублікував жрецький календар "сприятливих" для ведення справ днів і книгу позовних формул, доповнивши їх своїми інструкціями та вказівками. Опублікований матеріал одержав назву **цивільне право Флавія**.

У III ст. до н.е. плебеї здобули право обирати від себе до колегії понтифіків і перший понтифік-плебей **Тиберій Корункарій** зробив свої юридичні консультації відкритими й доступними для всіх. *З цього часу юриспруденція вже не була таємним мистецтвом жерців, а стала світською.* Римські громадяни мали змогу навчатися тлумачити закони, складати позовні формули й це позитивно відбилося на теорії та практиці права.

Світські юристи встановили певні загальні принципи права, напр., що закон не має зворотної сили, що благо народу є найвищою метою права. Юристи розробили вчення про різні типи цивільно-правових відносин, яке мало великий вплив на подальший розвиток права у Європі.

У період пізньої Республіки та ранньої імперії право досягає свого найвищого рівня розвитку, за що цей етап одержав назву **класичного**. Елементарна юридична освіта стала складовою частиною загальної освіти. Діти у школі вчили "Закони XII таблиць" напам'ять. Бажаючи глибше вивчати право, могли бути присутніми на консультаціях будь-якого юриста, який давав необхідні роз'яснення. З ускладненням законодавства і юридичної практики виникають своєрідні юридичні школи під керівництвом видатних юристів. Початківці спочатку знайомилися із загальними засадами права, вивчали законодавство, а потім їх навчання зводилося до дачі практичних порад щодо тлумачення та застосування права, складання формул, позовів тощо.

Юристи користувалися великою повагою, багато із них займали високі державні посади консулів, цензорів, преторів. Історія зберегла чимало імен видатних римських юристів – браї **Катони, Квінт Муцій Сцевола, Юлій Брут, Ульпіан, Папініан, Юліан, Модестин**. Законодавчої влади юристи не мали, але своєю консультативною діяльністю безпосередньо впливали на розвиток права.

Цицерон вказує, що діяльність юристів проявлялася у таких трьох формах:

1. надання громадянам консультацій, порад щодо спірних ситуацій;
2. вироблення формул для юридичних дій;
3. керівництво процесуальними діями в процесі ведення справи у судах.

Джерела права періоду Імперії

① **Н**а першому етапі існування Римської імперії (принципат) ще зберігалися деякі попередні джерела права, а саме: **сенатус-консульти** і **преторські едикти**.

② В період домінації основним джерелом права стають **розпорядження імператорів** або конституції (лат. *constitutio* – встановлюю). Юрист Ульпіан

визначав: "Те, що вирішив принцепс, має силу закону", а сам "принцепс вільний від обов'язку дотримуватися закону". Зі зміщенням імператорської влади, переходом до етапу домінації законодавчої влади розглядається вже як один із проявів божественності його влади. Тим самим імператор ставився вище від закону, його одноособова воля мала беззаперечний характер. Цю тезу обґрунтовували усі римські юристи часів імперії. Усі інші форми правотворчості фактично припинилися.

Конституції імператорів поділялися на чотири види:

- *едикти* - це загальні розпорядження імператора для всього населення імперії.
- *декрети* - це рішення імператора із спірних питань, судових справ.
- *рескрипти* - письмові відповіді на скарги, запити, що надійшли до імператора з різних питань.
- *мандати* - це інструкції службовим особам.

У подальшому всі розпорядження імператора стали називати *законами*. Було встановлено єдине право для всієї імперії, а місцеві закони ставали недійсними. Право уніфікувалося, що було позитивним явищем. Недоліком було те, що імператорські розпорядження, які складалися у канцеляріях, видавалися у величезній кількості, характеризувалися багатослів'ям, важким і запутаним стилем. Між різними розпорядженнями простежувалися неузгодженості, суперечності.

④ У період домінації набуває значення таке джерело права як *розпорядження префектів* (префекта преторію та префекта міста). Вони видавали розпорядження з питань, нерегламентованих конституцією імператорів.

⑤ Зберігався в період імперії й таке джерело права, як *діяльність юристів*. Оскільки юристи користувалися у суспільстві великою повагою, то принцепси намагалися залучити їх на свій бік. Саме тому найвищатишим юристам надавалося право офіційних консультацій. Складається своєрідний союз принцепсів та юристів, які взаємно підтримували один одного. До основних напрямків діяльності юристів цієї епохи відносять твори, присвячені подальшій розробці цивільного права, коментарі до преторського права, збірники праць юристів, що об'єднували цивільне та преторське право, збірники казусів. У період пізнього домінації значення діяльності юристів як джерела права падає, бо посилюється влада імператорів та урядовців, хоча практика надання окремим видатним юристам права офіційного тлумачення законів продовжувалася до V ст. У 426 р. був прийнятий закон "*Про цитування юристів*", за яким в основу судових рішень можна було покласти лише праці Папініана, Павла, Ульпіана, Гая, Модестіана та тих юристів, на яких вони посилалися.

⑥ *Кодифікація Юстиніана*. Незважаючи на активний розвиток римського права у класичний період, питання про його кодифікацію не ставилося. Не була реалізована думка Цезаря про доцільність оформлення усього громадянського права у цілісну систему. Законодавчої влади юристи не мали, але своєю консультаційною діяльністю безпосередньо впливали на розвиток права. Спроби кодифікації почалися тоді, коли римське право вже так інтенсивно

перестало розвиватися. Реальною стала потреба систематизувати велику кількість законодавчих актів.

Перші спроби систематизувати (це ще не кодифікація) римське право були зроблені римськими юристами, а саме у 295 р. був складений *кодекс Грегоріана*, названий на честь укладача. Він проіснував аж до 528 р., коли у Візантії (Східна Римська імперія) імператором Юстиніаном був укладений новий кодекс.

У 438 р. за імператора *Феодосія II* був виданий перший офіційний збірник конституцій, в якому зібрано розпорядження імператорів з початку IV ст. Кодекс був поділений на 16 книг, а книги – на титули. В кожному титулі розпорядження наведені у хронологічному порядку.

Проте найважливішою кодифікацією римського права є кодифікація, проведена вже після падіння Римської імперії, східноримським імператором *Юстиніаном* (527-565). У часи правління Юстиніана Східна Римська імперія набула значної ваги, в результаті успішних воєн значно розширила свої кордони. Юстиніан намагався відновити колишню територію, велич Римської імперії. Він провів низку внутрішніх реформ, у тому числі розпорядився кодифікувати право. Кодифікація передбачала збір, опрацювання, усунення архаїзмів, застарілих, недіючих джерел, пристосування права до сучасних потреб.

Для проведення кодифікації Юстиніан призначив у 528 р. комісію у складі 10 осіб, на чолі із константинопольським професором права *Теофілом*. Комісії було доручено систематизувати імператорські конституції і вже у 529 р. було опубліковано зібрання конституцій усіх римських і візантійських імператорів під назвою "*Кодекс Юстиніана*". Кодекс вміщував 12 книг, які поділялися на титули. В середині титулів розташовано окремі конституції, які пронумеровано, із зазначенням дати їх прийняття та імені імператора-видавця. Великі конституції розбито на параграфи. Перша книга містить конституції з церковного права, 2-8 – з приватного права, 9 – з кримінального, 10-12 – положення про державне управління. Кодекс дійшов до нас не в оригіналі, а у вигляді рукописів IX-XII ст.ст.

Для кодифікації іншого римського права, а не тільки конституцій, Юстиніан створив у 530 р. нову спеціальну комісію у складі 17 осіб під керівництвом *Трибоніана*. Комісія мала переглянути усі праці юристів класичного періоду, вибрати найцінніші із них, систематизувати, вилучити повторення та протиріччя. Комісія могла скорочувати праці, змінювати тексти уривків, пристосовувати їх до нових реалій, змінювати застарілі поняття новими. Такі зміни та оновлення одержали згодом назву *інтерполцій*.

У 533 р. робота над кодифікацією праць видатних римських юристів була завершена і опублікована як *Дигести* або *Пандекти*. Ця частина кодифікації складається із 50 книг, які не мають заголовків. Кожна книга (крім 30-32) ділиться на титули. Усього налічується 432 титули. Титули діляться на фрагменти, великі фрагменти – на параграфи. Кожен фрагмент містить уривок з праці одного юриста щодо конкретного питання чи інституту права. У

Дигестах зібрано уривки з 2 тисяч праць 39 найвідоміших юристів. До нас Дигести дійшли у списках VI-VII ст.ст.

Кодифікаційна комісія здійснила переробку *Інституцій Гая*, видавши у 533 р. нові Інституції. Це третя частина кодифікації. Вони віді отовлені як підручник для юридичних шкіл та юристів-початківців. Інституції складаються із 4 книг, 98 титулів, титули діляться на фрагменти, а великі фрагменти – на параграфи. Цей підручник мав силу закону і на нього можна було посилалися в процесі вирішення справ. Текст Інституцій до нас дійшов у списках IX ст.

Коли Дигести та Інституції були опубліковані, то Кодексе 529 р. (конституції імператорів) вже застарів. З метою його оновлення імператор Юстиніан видав близько 50 нових конституцій. У 534 р. була видана нова редакція кодексу. На цьому кодифікаційні роботи були завершені. Юстиніан мав намір кодифікувати усе подальше законодавство, об'єднавши його у самостійну частину під назвою *Новели*, але це було здійснено аж після смерті Юстиніана.

Усі чотири частини кодифікації склали єдине ціле і в XII ст. були названі "**Зводом цивільного права**". Значення цієї кодифікації величезне, бо завдяки їй появі ми знаємо про суть римського права. Ця кодифікація послужила основою для рецепції римського права як у середньовічній Європі, так і в сучасному світі.

Основні риси римського права періоду Республіки

Суб'єкти права

Ними були тільки римські громадяни, які мали повну правоздатність. Не усі вільні люди її мали. Розрізняли *повну* та *часткову* правоздатність. Повну правоздатність визнавали за умови відповідності трьом статусам:

- 1) *статусу волі*. За ним люди ділилися на вільних та рабів. Втрата особистої свободи внаслідок продажу у рабство або захоплення у полон призводила до повної втрати правоздатності. Оскільки раб вважався річчю, то ні волі, ні майна мати не міг. За дії раба відповідав господар, але за скоєння серйозних протиправних дій раба карали вже особисто. Найпоширенішим способом припинення рабства було звільнення раба його господарем.
- 2) *статусу громадянства*. Повноправним громадянином вважалися лише ті, хто належав до римської общини (*populus Romanus*). Довгий час навіть плебей не були рівноправними із римлянами, а чужинці взагалі розглядалися як потенційні вороги. Винятком були лише жителі латинських общин, які разом із римлянами входили до складу латинського союзу. Статус громадянства полягав у праві обирати та бути обраними у магістрати, у майновій і сімейній нездатності.
- 3) *сімейному статусу*. Громадяни ділилися на *повновладних* та *підвладних*. Стародавня римська сім'я була замкненою, відокремленою від зовнішнього світу групою, главою і представником якої був батько сімейства (*pater familias*). Він розпоряджався усім майном, усі інші члени сім'ї перебували під його владою іноді главою сім'ї був не батько, а дід, батьків брат тощо.

Щодо прав членів сім'ї, то вони відрізнялися від рабів лише тим, що не вважалися речами, а були особами. Набуте ними майно ставало власністю домовладки. Перебування під владою глави сім'ї не мало впливу на політичні права, напр., син міг бути консулом, а в сім'ї глава міг його принижувати, карати, поки він не виходив з-під влади батька (створивши свою сім'ю та господарство).

Римське право передбачало позбавлення та втрату правоздатності:

1) *повна втрата правоздатності* була наслідком втрати волі при потраплянні у полон, продажу в рабство чужинцям;

2) *часткова втрата правоздатності* застосовувалася до осіб, що зберегли свободу, але втратили право громадянства, напр., у випадку вигнання;

3) *мінімальна втрата правоздатності* була наслідком зміни соціально-правового становища особи у сім'ї, напр., усиновлення (раніше самостійна особа потрапляла під владу домовладки), одруження (дівчина входить у нову сім'ю).

Отже, у перший період Римської республіки суб'єктами права визнавалися тільки римські громадяни. З розширенням території Риму чисельність суб'єктів права зростає. Поступово римське громадянство отримують усі вільні жителі Римської держави, а отже стають суб'єктами права. Спочатку суб'єктами права вважалися лише фізичні особи, але з другого періоду республіки з'являється категорія *юридичних осіб*. Ще "Закони XII таблиць" допускали об'єднання громадян у колегії (товариства) і надавали їм права укладати будь-які угоди. У цей період й почали виникати різні релігійні та професійні товариства, але вони ще не були юридичними особами.

Речове право

Римляни розрізняли поняття *володіння* та *власність* на річ. Власник речі завжди був її володільцем, але володільць не завжди був власником (напр., злодій). Усі речі ділилися на:

- *вилучені з цивільного обігу (храми, предмети релігійного культу, місця поховання, міські укріплення, громадські землі, море, береги, повітря тощо, що перебувало у загальному обігу);*
- *ті, які перебувають у цивільному обігу (усі інші речі).*

Також речі поділялися на: а) *рухомі та нерухомі* (земля та все, що органічно із нею пов'язано, напр., дерева, криниці, рудники, капітальні будівлі); б) *манциповані* (земля, раби, велика свійська худоба, сільські сервітути) та *неманциповані* (усі інші речі). Відмінність між манципованими та неманципованими речами полягала у способі набуття цієї речі – зі спеціальним обрядом (манципацією) чи без нього (*про цей обряд ми уже згадували*).

Набути право власності, крім купівлі-продажу, можна було шляхом фіктивного судового процесу. Покупець та продавець з'являлися до прегора і покупець заявляв, що на підставі квіритського права дана річ належить йому. Якщо продавець не заперечував, то претор визнавав за покупцем право власності на цю річ. Встановлене такими способами право власності називають

квіритською власністю. Сюди ж відносилися і такі формальні способи набуття власності, як присудження в спорі про розподіл майна, розпорядження властей про виділення з державної землі ділянок у власність громадян, отримання частки майна, захопленого в завойовницьких війнах і розділеного між воїнами.

Способи набуття власності, що ґрунтувалися на *праві народів*, здійснювалися без зайвих формальностей. Найважливішими серед них була передача речі у присутності свідків, захоплення речі, володіння річчю за давністю.

Основним способом захисту права власності була **віндикація**¹. Це речовий позов, який давали власнику речі щодо людини, яка незаконно володіє його річчю. При цьому власник речі повинен був довести своє право на спірну річ. "Закони XII таблиць" встановлювали певні строки щодо можливості за давністю вирішувати належність речей: рухомих – рік, нерухомих – два роки. Тобто, якщо протягом цього часу до володільця речі претензій ніхто не пред'являв, то річ ставала його власністю (крім крадених речей).

Права на чужу річ

Поділ землі та майна, близькість сусідських ділянок, будівель у Стародавньому Римі викликало потребу надати особам права на користування чужими речами для певних цілей, при цьому не ущемлюючи ні в чому власника. Так виникають **сервітути**² – права на користування чужою річчю для здійснення особою повного та найкращого використання свого власного майна. Римському праву відомі **особисті та речові сервітути**. **Особисті** сервітути надавали право користуватися чужою річчю конкретній особі (-ам), а **речові** надавали таке право не конкретній особі, а будь-кому. Речові сервітути ділилися на **сільські** (давніші) та **міські**.

Приклади сільських сервітутів

право проходу та переїзду через чужу землю,
право прогону худоби, проїзду на возах,
право проведення води через чужу ділянку.

Приклади міських сервітутів

право споруджувати будівлю впритул до глухої стіни сусідського будинку,
право вимагати, щоб будівлі сусіда не закривали доступу світла у вікна інших будинків,
право відведення дощової води через ділянку сусіда.

У кінці раннього періоду Республіки виникли ще й **особисті** сервітути, очевидно, як результат заповітів, напр., пожиттєве право проживання у чужому будинку, пожиттєве право користуватися працею чужого – зба чи тварини. Такі особисті сервітути відрізнялися від звичайної оренди тим, що право користування чужими речами, надане конкретним особам, було для них

¹ **Віндикація** (лат. vindicatio, від vindico – заявляю претензію, вимагаю) – у цивільному праві позов власника чи особи, яка володіє майном на законних підставах, про вилучення його з чужого незаконного володіння.

² **Сервітути** (від лат. servitus – рабство, підпорядкованість) – у римському праві, а також у праві шерегу сучасних держав встановлене законом обмежене право користування чужим майном (напр., право проходу по земельній ділянці сусіда).

пожиттєвим, не залежало від зміни власника речі і, здебільшого, було безоплатним. Суб'єкти цих сервігутів міг за винагороду передавати іншим особам здійснення за ними сервігутами своїх прав.

Ще одним видом права на чужі речі було *заставне право*. Спочатку (якщо річ давалася кредитору як гарантія щодо повернення боргу) боржник мусів розраховувати тільки на порядність кредитора, бо обов'язок кредитора повернути річ після сплати боргу не був юридично забезпеченим. Цю прогалину заповнили претори, надаючи боржникам (якщо сплачено борг) право на позов, коли кредитор не повертав заставленої речі.

Одночасно претори дбали й про інтереси кредиторів. Зберігаючи за боржником право власності на цю річ, кредитору надавалося право розпоряджатися нею на випадок несплати боргу. Кредитор мав можливість або взяти заставлену річ у свою власність, або продати її. Якщо після продажу отримана сума чи вартість речі перевищували борг, то надлишок повертався боржникові. Якщо заставлена річ передавалася кредитору, то боржник вже не міг нею користуватися, отримувати прибутки. Тому для боржника було важливо одержати позичку та ще й зберегти заставлену річ у себе до настання терміну платежу. Такий різновид застави іменується *пекарій*.

Зобов'язальне право

Зобов'язання випливали з договорів і з деліктів. Характерною рисою обох видів зобов'язань була не тільки майнова, але й особиста відповідальність.

Зобов'язання з деліктів. "Законами XII таблиць" передбачалися такі делікти:

1. *посягання на особу*, куди найперше відносять тілесні пошкодження. Якщо між сторонами не було досягнуто згоди щодо компенсації, то діяв принцип таліону;
2. *крадіжка*. Якщо злочинець був схоплений на місці злочину, то його віддавали у розпорядження потерпілого, тобто він ставав його рабом; коли злодій чинив опір, то його можна було вбити при свідках. Якщо ж злодія не спіймали на крадіжці, але потім встановили цей факт, то його тілесно карали і могли віддати у розпорядження потерпілому або він мусів сплатити потерпілому подвійну вартість речі;
3. *пошкодження або знищення чужих речей*. Якщо з необережності зламано чужу річ, то винний відшкодовує її вартість, а якщо це зробила хатня тварина, то її віддавали потерпілому або власник мав відшкодувати збитки.

У другому періоді Римської республіки відбуваються зміни деліктів і на підставі преторських едиктів передбачаються нові їх види. Деліктами почали вважати дії, які спричинили реальну шкоду іншій особі, і ця дія мала бути визнана умисною чи скоєною з необережності. В іншому випадку вона вважалася випадковою і відповідальності не передбачала. Штрафи тепер вже не були фіксованими, а їх розмір призначали залежно від конкретних обставин справи. За деякі посягання на особу, крім цивільної була встановлена кримінальна відповідальність. Тілесні покарання за крадіжку були скасовані.

а замість неї встановлювали штраф і, крім того, потерпілому надавалася можливість вимагати повернення викраденого. Потім відмінено й систему штрафів за навмисне знищення чи пошкодження чужого майна. Згідно з Законом Аквілія 287 р. до н.е., той, хто вб'є чужого раба, коня, бика та вівцю, зобов'язаний заплатити господареві найвищу ціну, яка існувала на них упродовж поточного року. З поранення чужого раба чи тварини, належало заплатити господареві найвищу їх вартість, що існувала протягом останніх 30 днів.

Отже, Закон Аквілія закріпив перехід від системи штрафів за спричинену шкоду до відшкодування реальних збитків.

У результаті діяльності преторів і юристів були законодавчо передбачені нові види деліктів:

1. *грабунок* – групове пошкодження або крадіжка майна, пов'язані із насильством; відповідальність - чотирикратний розмір відшкодування вартості викраденої речі і винні підлягали громадському безчестю;
2. *погроза*. Не визнавалися дійсними дії, вчинені під впливом насильства та страху; потерпілий мав право вимагати стягнення чотирикратної вартості шкоди, яка була йому спричинена в результаті погрози;
3. *обман* – навмисна дезорієнтація особи, яка призвела до її помилкових вчинків, у результаті яких особі була завдана майнова шкода.

Зобов'язання з договорів. Види контрактів Зобов'язання, які виникали між громадянами в результаті угод, називалися *договірними*. Римляни договори називали *контрактими*.

Контракти – це домовленість двох або більше сторін, згідно із якою одна (чи більше) особа мала право вимагати від іншої (інших) здійснення (нездійснення) певних дій. Юридичну силу мали тільки ті контракти, які викладені у передбаченій законом формі. Контракти були односторонніми, тобто надавали одній особі право вимагати, а на іншу покладали обов'язок виконати цю вимогу. Обіцянку виконати угоду давали у вигляді клятви, тим самим контракти ставали під захист релігії. Невиконання контрактів не передбачало судового розгляду, а безпосередньо спричиняло особисту відповідальність боржника.

Найдавнішим контрактом вважають *позичку*. Він укладався обов'язково з дотриманням форми манципації. З такими обрядовими процедурами відбувалося й повернення боргу. Якщо борг не повертали, наслідки наставляли негайно без судового позову, у вигляді "*накладення руки*", тобто боржник потрапляв у повне розпорядження кредитора. Однак, протягом 60 днів кредитор був зобов'язаний тричі виводити закованого у кайдани боржника на ринкову площу і оголошувати розмір його боргу. Якщо не було бажання сплатити за боржника борг і між ним та кредитором не досягнуто домовленості про відробіток боргу чи іншу форму його повернення, то боржника можна було продати у рабство і навіть убити. Якщо кредиторів було кілька, то вони могли розкрити тіло боржника на частини (потім, ймовірно, родина боржника викупила їх для поховання).

У 326 р. згідно з Законом Петелія було заборонено арештовувати боржників, продати їх у рабство чи вбивати. Відповідальність за борги переносили з

особи на майно боржника. Позбавлений безпосереднього забезпечення особою боржника, договір позички у своєму стародавньому вигляді вийшов з ужитку. На зміну йому прийшов спрощений за формою контракт – *стипуляція*, який не передбачав спеціальних обрядів. Кредитор задавав боржнику кілька питань, на які той відповідав за встановленою формою в присутності свідків. Якщо боржник у вказаний строк не виконував зобов'язання, то кредитор міг притягнути його до судової відповідальності.

Із розвитком товарно-грошових відносин у Римі змінилися й контракти. Почали приділяти увагу не тільки зовнішній формі виразу договорів, але справжньому змісту волі сторін; з'явилися контракти зі двосторонніми зобов'язаннями; для забезпечення виконання зобов'язання стягнення остаточно переносилися з особи на майно боржника.

Римські юристи виділили чотири *групи контрактів*: *вербальні, літеральні, реальні, консенсуальні*. Вони відрізнялися за умовами і формою укладення.

► *Вербальні* (verbis – слова) контракти набували юридичної сили внаслідок виголошення певної простої словесної формули.

► *Літеральні* (litterae – буква) контракти – це угоди, укладені у певній письмовій формі, напр. *хрографи* – розписка боржника про його борг, *синграфи* – документ, складений від імені обох сторін про взаємні зобов'язання за їхніми підписами.

► *Реальні* (res – річ) контракти – їх юридична сила ґрунтувалася на фактичній передачі речі, яка була предметом угоди; саме з цього моменту, а не після досягнення згоди, реальний контракт вважався дійсним. До реальних відносилися такі контракти:

- *позика* – неформальна передача однією стороною іншій стороні грошей або інших речей, які друга сторона зобов'язана повернути у певний строк;
- *позичка* – передача однією стороною іншій якоїсь речі у тимчасове безоплатне користування за умови повернення цієї ж речі у цілісності та тій же якості;
- *зберігання* або *поклажа* – договір, згідно з яким одна сторона віддає іншій на безоплатне зберігання якусь річ з обов'язком другої сторони повернути цю річ за першою ж вимогою її власника;
- *застава* – передача однією стороною іншій якоїсь речі для забезпечення боргу з умовою, що річ буде повернена в момент сплати боргу чи припинення застави.

► *Консенсуальні* (consensus – домовленість) контракти передбачають настання юридичних наслідків з моменту досягнення згоди і оформлення угоди, а не передачі речі. До консенсуальних контрактів відносяться:

- *купівля-продаж* – двостороння угода, де одна сторона зобов'язується передати іншій стороні у власність якусь річ і одержати за це винагороду, а інша – одержати річ і заплатити за неї домовлену ціну;
- *наймання* – договір, за яким одна особа зобов'язується за певну плату дати іншій особі в користування якусь річ або використати працю вільної людини;
- *товариство* – угода декількох людей, які об'єднали своє майно і зусилля для досягнення певної мети;

- *доручення* – особиста угода, за якою одна особа зобов'язувалася безоплатно виконати якісь дії за дорученням іншої.

Шлюбно-сімейне та спадкове право

На ранніх стадіях розвитку римського суспільства встановилася необмежена влада домовладки над членами сім'ї – агнатами. Одружена жінка займала у сім'ї другорядне становище, перебуваючи під владою чоловіка, який мав усі права на її майно. Однак, уже в ранню епоху з'явилася й інша, м'якша форма шлюбу – без необмеженої влади чоловіка, коли жінка не була безправною. У такому різновиді шлюбу жінка не відповідала за дошлюбні борги чоловіка, він не міг віддати її у боргову кабалу тощо. Наприкінці другого періоду розвитку римського права набуло поширення позашлюбне тривале співжиття – *конкубінат*. Батько зберігав необмежену владу над дітьми впродовж усього часу розвитку римського права.

Спадкоємцями на ранніх етапах розвитку права були лише агнати, а когнати протягом довгого часу не мали права спадкування. Невдовзі поряд із спадкуванням за законом з'явилося спадкування за заповітом. Проте воно обмежувалося низкою умов і для надання йому законної сили потрібно було додержуватися різних формальностей. У подальшому було встановлено обов'язкові частки спадкового майна для законних спадкоємців у тих випадках, коли майно заповідалося чужим особам.

Кримінальне право

У ранньому римському кримінальному праві зберігаються численні риси родового ладу. Кримінальне право у цей час ще не виділилося у окрему галузь права. Право було тісно пов'язане із релігією і при розгляді кримінальних справ особи, наділені судовими повноваженнями, керувалися не законами, а встановленими звичаями і традиціями. Кривну помсту замінили штрафи і таліон.

У кримінальному праві досить швидко почали розрізняти правопорушення *приватного* та *публічного* характеру. У "Законах XII таблиць" зафіксовані тільки приватні правопорушення, а публічні не були передбачені.

До *публічних деліктів* відносили: злочини проти держави, вбивство, зґвалтування, підпал, неправдиві свідчення, знищення чи крадіжка врожаю, порушення межових знаків, складення та поширення пасквілів¹. Для їх розслідування і розгляду створювалися спеціальні комісії. Першою такою комісією була створена за *Законом Кальпурнія* (149 р. до н. е.) комісія у справах хабарництва і вимагання службових осіб у провінціях. Особливо багато таких комісій було створено під час диктатури Сулли.

Через тісний зв'язок права з релігією численні правопорушення вважалися

¹ *Пасквіль* – образливий, наклепницький твір в публіцистичній чи белетристичній формі (близький до памфлету).

образою богів і крім світських покарань спричиняли релігійні прокляття або вимогу неодмінного очищення перед ображеними богами. Сюди, насамперед, відносили порушення на троні своїх обов'язків перед клієнтом, порушення присяги, посягання на особу народних трибунів тощо.

До *приватних деліктів* відносили крадіжку, посягання на особу, знищення чи пошкодження чужих речей.

Покарання в Римській республіці ділилися на *тяжкі* та *легкі*. До тяжких відносили смертну кару, вигнання з позбавленням громадянства. До легких відносили тілесні карні штрафи.

Смертну кару застосовували з найдавніших часів. За "Законами XII таблиць" (табл. IX, н. 5) той, хто підбурює ворога до нападу на Рим або віддає римської громадянина ворогові, підлягає смерті. Вирок за деякими винятками виконувався мечем. Винних у вбивстві батьків сікли палицями, погім зашивали у мішок разом з собакою, півнем, змією і мавпою та кидали у море. Равів за злочини кидали у прірву з Тарпейської скелі. З початку II ст. до н.е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням, однак у період громадянських воєн вона була відновлена і часто поєднувалася із конфіскацією майна. В умовах масових виступів рабів з метою їх залякування смертна кара здійснювалася у мученицьких формах, через розп'яття на хресті.

Вигнання називали в Римі "*позбавленням води й вогню*". Воно поєднувалося із утратою громадянства. Римлянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно піти у вигнання. Його повернення на батьківщину означало для нього смерть або захоплення у рабство.

Тілесні покарання накладалися за розпорядженням вищих магістратів. В основному тілесні покарання полягали у побитті різками, батогами, але коли застосовувався таліон, то були калічницькі карні – відрізання пальців, вух тощо.

Штрафи накладалися магістратами. Спершу штраф сплачувався переважно худобою і його верхня межа – 30 биків і 2 вівці. З кінця V ст. до н.е. штрафи стягали грошми з розрахунку вартості бика 100 асів та вівці – 10 асів. Встановлено, що магістрат не міг штрафувати на суму, яка перевищувала вартість половини майна винного, а якщо таке траплялося, то рішення магістрату можна було оскаржити в Народних зборах.

З другого періоду існування Республіки спостерігається значний розвиток інститутів кримінального права. З'являються поняття *вини, умислу та необережності, випадковості*. Різними у зв'язку із цим були й покарання. Посягання на злочин ще не відділяли від здійснення самого злочину, і за це карали так само, як і за сам злочин. Але не карався злочинний намір, який не був реалізований, приготування до злочину. Зберігаються залишки самосуду.

У цей період значно розширилася кількість *публічних злочинів*, які ділили на чотири категорії:

- *проти держави* – зрада, збройний опір владі, образа величі римського народу, заподіяння шкоди державі, застосування недоволених засобів під час виборчих кампаній, казнокрадство, підробка грошей тощо;
- *релігійні злочини* – образа богів, недотримання релігійних обрядів;

- *злочини проти моралі* – подружжя зрада, поділання;
- *злочини проти приватних осіб* – убийство, підпад, захоплення чужих рабів, крадіжка зі зломом уночі, стягування заборони надмірних відсотків, несправливі свідчення, примусове перетворення на рабів вільних людей.

До *приватних злочинів* віднесено крадіжку звичайну (без обтяжуючих обставин), тілесні пошкодження, грабунки, образи, пошкодження чи знищення чужого майна.

Судочинство в період Республіки

У розвитку судочинства Стародавнього Риму виділяють три етапи:

- ⇒ *на першому* – ще не зміцніла державна влада не вважала своїм обов'язком розглядати спори між громадянами, а вони повинні були самі захищати себе. Проте досить швидко цей процес став вкладається у чітко окреслені правові форми і відкрите самоуправство під страхом покарання було заборонено. Уже спостерігається відокремлення цивільних справ від кримінальних;
- ⇒ *на другому* – посилюється правотворча роль преторів, у цивільному процесі зростає значення магістратів (прегорів);
- ⇒ *на третьому* – цивільний процес стає виключно монополією державних органів, з огляду на становлення абсолютної монархії.

Цивільний процес, коли справу розглядали державні органи, складався із двох стадій.

На першій стадії сторони з'являлися перед магістратом, де позивач в урочистих формулах оголошував своє право і претензії до відповідача. Магістрат констатував справедливість та правомірність позову і, якщо відповідач не заперечував, то справи вважалася вирішеною. Якщо ж відповідач не погоджувався із позивачем, то також проказував п'ять необхідних формул. Сукупність цих формул, які проказувалися сторонами, мали назву *legis actio*, що означало "діяти згідно з законом, несамочинно", зміст і назва процесу – *legisactionum*.

Друга стадія відбувалася у разі заперечення відповідачем претензій позивача. Тоді справу розглядав претор або спеціальні судові колегії, які виникли в період розвинутої Республіки. Одна колегія (у складі 105 суддів) розглядала справи про спадкування, інша (склад – 10 осіб) – справи про свободу осіб тощо. Крім колегій, справу розглядали і судді, яких за згодою сторін призначав претор. Сторони для виконання промов могли запрошувати ораторів, а для консультацій – юристів. На другій стадії, на відміну від першої, не потрібно говорити формул, робити відповідні жести. Рішення суду не могло бути оскаржено.

У **кримінальному процесі** жодних правил судочинства не встановлювалося. Магістрати самі проводили розслідування, самі розглядали справу, керуючись законодавством, звичаями або на власний розсуд. Апеляції на рішення магістратів подавалися до центуріатних і трибутних комісій.

З II ст. до н.е. для розгляду кримінальних справ створюються постійні судові комісії, особливою розгляду справ на яких було те, що ініціатива в порушенні справ і обвинуваченні належала тільки приватним особам. Особи, які порушили справу, мали збирати докази, запрошувати свідків, доводити свою правоту у суді. Відмова позивача від продовження справи вела до

негайного її припинення. За наклепи обвинувачувача карали. Судочинство у комісіях велося усно і відкрито, супроводжувалося звинувачувальними і захисними виступами ораторів.

У другий період розвитку римського права виникла потреба у змінах судового процесу у напрямку його гнучкості, надання права на позовний захист ширшому колу осіб. З розвитком товарно-грошових відносин, перетворення Риму на світову державу, виникла й потреба надавати судовий захист переселенцям, іншим категоріям осіб, які не мали римського громадянства, а тому не могли бути учасниками легісакційного процесу. У II ст. до н.е. проведено реформу цивільного процесу. Зміни полягали у тому, що на першій стадії сторони вже не вимовляли обрядові формули, не робили певних жестів, магістрат виконував пасивну роль спостерігача. Раніше найменша помилка у цій обрядовості призводила до програшу справи. Після проведення цієї реформи сторони викладали перед претором суть справи у будь-якій формі, а він сам був зобов'язаний надати претензіям сторін відповідного юридичного оформлення. Отже, магістрат складав письмову юридичну формулу, звідси процес отримав назву *формулярного*. Формула обов'язково містила:

- ❖ виклад претензій позивача і заперечень відповідача;
- ❖ особливі обставини, на які судді варто було звернути увагу;
- ❖ вказівку судді задовольнити претензії, якщо вони обґрунтовані, а якщо ні – то звільнити відповідача від відповідальності;
- ❖ призначення судді.

На другій стадії суддя розглядав справу по суті й виносив рішення, яке не підлягало оскарженню. З часом формулярний процес майже повністю витіснив легісакційний і став звичайним, ординарним, процесом у Римській республіці.

Римське право періоду Імперії

Суб'єкти права

У період імперії розпочався процес згладжування правових відмінностей між населенням країни, зокрема між римлянами та переселенцями. Уже згадуваний едикт Каракалли 212 р. надав усім вільним громадянство Риму. Відтоді основним поділом населення був поділ на *вільних* та *рабів*. Відпущення раба на волю перетворювало його на римського громадянина.

Одночасно у Римі з'явилася нова суспільна верста – *колони*. Це не раби, але й не громадяни, право- та дієздатність яких були обмежені. Упродовж довгого часу вони вважалися членими, але з III ст. почався процес їх закріпачення. Едикт 332 р. імператора Костянтина забороняв колонам самовільно залишати господаря та землю, на якій вони працювали. Колони стали "рабами землі", яку дозволялося продавати лише разом із ними. Колонів у випадку втечі били батогами й у кайданах повертали господареві. Отже, колони не були рабами і займали якоесь проміжне становище між вільними та невільниками. Вони мали обмежену право- та дієздатність, без дозволу господарів не могли придбати нерухомість, лише господар від їх імені виступав у суді.

Воїни також були своєрідною категорією населення. У період імперії армія була вже професійною, солдатська служба ставала спадковою. Воїни користувалися багатьма пільгами, їх служба високо оплачувалася, але їх правовий статус був обмеженим – під час служби вони не могли одружуватися, займатися торгівлею, ремеслами тощо.

Перетворення християнства на державну релігію призвело до того, що обсяг прав особи почав залежати від віросповідання. **Яличикам** ("багатобожникам") і **євреям** заборонялося займати державні та громадські посади. Відступників від християнської віри позбавляли права складати заповіти, бути спадкоємцями, свідками у суді. **Іновірцям** забороняли мати рабів-християн, а євреям не дозволяли брати шлюб із християнами. Сретики¹ не мали права займати державні посади, одержувати спадок, дарувати щось іншим особам.

Жінки в майново-правовому відношенні зрівнялися з чоловіками. Проте у галузі сімейних і спадкових відносин становище жінки залишалося другорядним, хоча у законодавстві були внесені зміни щодо піднесення ролі матері у сім'ї. Статус жінки у публічній сфері не був змінений, а саме: вони не мали політичних прав, не допускалися до жодних державних і громадських посад.

Збільшується кількість *юридичних осіб*, до яких відносять товариства, ремісничі цехи, церковні общини, монастирі, фонди для створення благодійних установ (сиротинців, лікарень, притулків для старих) тощо.

Речове право

Поділ речей на *манциповані* та *неманциповані*¹ був ліквідований. Значно спростилися *способи передачі речі*. Замість складного обряду способом перенесення права власності стала *традиція* – неформальна передача речі. Відбулися зміни у строках давності. Право власності за давністю володіння набувалося за особою, якщо вона володіла рухомою річчю три роки, а нерухомістю – 10 (потім – 20) років. Володілець повинен бути добропорядним, а річ – не вилученою з обігу і не краденою.

З'явилися нові заборони відчужувати деякі речі, напр., церковне майно, колонів окремо від землі, рабів, які обробляли земельні ділянки.

Права на чужі речі було розширено. З'явився *емфітевзис* – довгострокова оренда необроблених земельних ділянок. На суб'єкта цього права покладався обов'язок платити за земельне користування певну суму. Це право можна було передавати третій особі у спадок. Від звичайної оренди емфітевзис відрізнявся тим, що орендар зобов'язаний був обробляти землю і в обробленому вигляді повернути власникові. Той, хто володів емфітевзисом, не мусів її обробляти, а для прикладу, міг використовувати землю під пасовище. Його право не було обмежене жодними строками, на відміну від оренди, де строки вказувалися.

¹Сретика – християни, які не визнавали догматів релігії, рішення вселенських соборів.

Сервітутне право було спрощене. Розвинулося *заставне право*. Застава існувала у двох формах: з передачею речі і без передачі заставленої речі.

Зобов'язальне право

Система зобов'язань, вироблена римськими юристами у період Республіки, не зазнала у період імперії великих змін. Поділ зобов'язань на *вербальні, літеральні, реальні та консенсуальні* зберігся, однак літеральні контракти поступово вийшли з ужитку. Зросло юридичне значення письмових документів, які видавалися на підтвердження вербальних контрактів. З реальних контрактів виділили т.зв. *безіменні* контракти, які також були виділені в чотири групи:

1. обмін речами;
2. віддача речі за послугу;
3. послуга за річ;
4. послуга за послугою.

У період імперії майже усі угоди дістали правовий захист.

Кримінальне право

У період імперії діяло республіканське кримінальне законодавство, доповнене численними імператорськими конституціями. Встановлено відповідальність за злочини, вчинені з необережності. Злочини почали каратися в залежності від ступеня вини злочинця. Юристи почали розрізняти приготування і посягання на злочин від скоєного злочину і покарання за це були різні, або у першому випадку іноді взагалі звільняли від покарання. З'явилося поняття *неосудності*. Неосудними, тобто такими, що звільнялися від кримінальної відповідальності, були малолітні, душевнохворі.

У період імперії розширилася система складів злочинів, що пояснюється загостренням соціальних протиріч. Але чітко поняття "злочин" ще не визначалося, не розмежовувалися види і складі окремих злочинів. У кримінальному праві цього періоду можна виділити такі види злочинів:

- *проти держави* – державна зрада, збройний опір властям, самовільне ведення війни, підбурювання війська до бунту, підробка державних документів, убивство державного службовця та ін.
- *проти імператора* – написання і розповсюдження образливої щодо імператора та існуючого ладу інформації.
- *проти християнства* – образи релігій, церкви, священників, проповіді єресей тощо.
- *проти порядку управління і правосуддя* – перешкоди у здійсненні правосуддя, підбурювання рабів до бунту, здобуття виборних посад недозволеними методами, змова обвинувача з обвинуваченим, підкуп у суді, привласнення чужого імені, зміна встановлених державою мір та ваг, хабарництво службових осіб та ін.
- *проти власності* – крадіжка державного чи церковного майна, крадіжка худоби, знищення або переміщення межових знаків, підпал;
- *проти життя, здоров'я, свободи, гідності особи* – убивство, виготовлення і носіння приватними особами зброї заради убивства, побиття, вигнання з власного дому, викрадення вільних людей, перехоування чужих рабів, подружжя невірність.

Системи покарань значно ускладнилися і покарання визначалося соціальним статусом винного та потерпілого. Покарання відзначалися

суворістю і мали за мету не лише покарати винного, але й залякати інших. Ще у кінці існування республіки була відновлена смертна кара для громадян, яка здійснювалася як у простій, так і у кваліфікованій формі (спалення, розпинання на хресті, кидання на розтерзання диким звірам). З прийняттям християнства спостерігається пом'якшення покарань: було ліквідовано розп'яття на хресті, таврування розжареним залізом, криваві видовища у цирку. Суворо карали за злочини проти моральності. Набули поширення такі покарання, як каторжні роботи на державних рудниках, виселення за межі держави, заслання, ув'язнення, тілесні карі, штрафи. Як додаткове покарання часто застосовували конфіскацію майна.

З появою постійної армії встановлюють норми, які регулюють поведінку воїнів, порядок проходження служби, встановлено дисциплінарну та кримінальну відповідальність воїнів. Найважчим військовим злочином вважалася зрада, далі — непослух командирам, заклик до бунту, невиконання наказу, образа командира та фізичний опір їм, втрата зброї у воєнний час, дезертирство. Менш серйозними порушеннями вважали самовільний відхід з частини, але з поверненням, ухилення від військової служби, переховування батьком сина від військової служби як у воєнний, так і у мирний час. Якщо під впливом якихось страждань, розчарувань, хвороби воїн спричиняв собі тілесні ушкодження або робив спробу вчинити самогубство, то його з ганьбою виганяли з армії.

Додаток 1. Інституції Гая (витяги)

Книга I

1. Усі народи, які керуються законами і звичаями, користуються частково своїм власним правом, частково загальним правом усіх людей, отже, те право, яке кожен народ сам для себе встановив, його власним правом і називається правом цивільним... А те право, яке поміж усіх людей встановив природний розум, застосовується і захищається однаково в у їх народів і називається правом загальнонародним... Таким чином і римський народ користується частково своїм власним правом, загальним для усіх людей...

2. Цивільне право римського народу складається із законів, рішень плебей, постанов сенату, указів імператора, указів тих сановників, які мають право приймати розпорядження, та з відповідей юристів.

8. Усе право, яким ми користуємося, стосується або осіб, або речей — або позовів...

9. Основний розподіл у праві осіб полягає в тому, що усі люди — або вільні, або раби.

10. Потім з вільних людей одні — вільнонароджені, інші вільновідпущені.

11. Вільнонароджені — ті, які народилися вільними, вільновідпущені — ті, які відпущені на волю із законного рабства.

48. Існує інший поділ у праві осіб. Одні особи самовладні, інші підкорені чужому праву.

49. З підвладних теж одні перебувають під владою батька, інші під владою чоловіка, треті в кабальній залежності від іншого.

50. Розглянемо спершу тих, які підвладні чужому праву, бо коли ми узнаємо, що то за особи, то разом з тим зрозуміємо, які особи самовладні.

51. Спочатку розглянемо тих, які перебувають під владою іншого.

52. Отже, під владою господарів перебувають раби, ця влада над рабами є інститутом загальнонародного права, адже у всіх узагалі народів ми можемо помітити, що господарі мають над рабами право життя і смерті і що усе, що набувається рабом, набувається господареві.

55. Таким же чином під нашою владою перебувають наші діти, народжені у законному шлюбі, право це є особливість (виключне надбання) римських громадян, адже майже немає ніших народів, які мали б над дітьми таку владу, яку ми маємо...

109. Під владою батька бувають і чоловіки, і жінки, сімейній же владі чоловіка підкоряються тільки жінки.

119. Манципація полягає... в уявному продажі. Ця форма набуття власності притаманна також римським громадянам і здійснюється таким чином. Запросивши не менше п'яти повнолітніх римських громадян як свідків і окрім того ще одну особу того ж стану, яка тримала б в руках мідну вагу, а тому зветься вагарем, покупець, ще тримаючи мідь, говорить: «Стверджую, що цей раб за квіритським правом належить мені і що він повинен вважатися купленим мною за цей метал через цю мідну вагу», потім він вдаряє цим металом по вазі і передає річ через кулівлю.

120. Цим способом манципуються раби і особи вільного стану, а також тварини; тим же способом манципується земельні ділянки як сільські, так і міські...

122. Мідь і вага використовуються тому, що колись користувалися лише мідними грошима, так що існували асси, і не використовували жодної золотої або срібної монети...

Книга II

145. Існує поділ речей на два розряди, на *res mancipi* і *res nes mancipi*.

146. До *res mancipi* відносяться раби, бики, коні, віслюки, мули і землі, потім будівлі на італійській землі...

18. Досить проте велика різниця між речами *res mancipi* і *res nes mancipi*.

19. А саме: *res mancipi* переходять у власність іншої особи внаслідок простої передачі, якщо тільки речі ці фізичні і як результат цього дозволяють передачу.

20. Отже, коли я передам тобі одягу, або золото, або срібло через продаж, дарування або якимось іншим способом, то річ ця стає негайно твоєю без дотримання якихось урочистих формальностей.

22. *Res mancipi* — це ті, які переходять до іншої особи через манципацію, ось чому ці речі і названі *mancipi*.

40. Необхідно нам зауважити, що у іноземців є тільки один вид власності, а саме: кожен буде або власником, або таким він не вважається; таким же правом користувався колись і римський народ, або кожен був власником за квіритським правом, або таким не вважався. Але з часом прийнято такий поділ власності, що один міг бути власником за квіритським правом, а інший — простим володільцем.

41. Коли річ, що належить до *res mancipi*, я не манципую, не віддаю тобі перед претором, а тільки передаю її тобі, то ти будеш рччю тільки володіння, а я буду її квіритським власником до того часу, поки ти не будеш власністю на основі давнього володіння, але коли спливе термін давності, річ стає твоєю повною власністю, не тільки бонтарною, але й квіритською, наче б вона була передана іншою особою манципацією...

69. За загальнонародним правом нам належить також і те, що ми захоплюємо у ворогів.

73. Окрім того, будівля, збудована кимось на нашій землі, хоча б хтось збудував її для себе, стає за природним правом нашою, оскільки збудоване на поверхні належить власнику землі.

74. У більшій мірі застосовується те ж саме до рослини, яку хтось посадив на моїй землі, коли рослина пустила в неї коріння.

75. Те ж саме трапляється і з хлібом, який хтось посіє на моїй землі.

76. Але коли ми винципуємо від нього землю або будівлю і ми не хочемо винагородити за витрачене на будівлю... і посіви, то йому надається проти нас заперечення, якщо тільки він був добросовісним володільцем.

101. Спочатку застосовували два види заповітів: заповіт складали або перед усім народом на куряльних зборах, які скликалися два рази на рік, або перед походом, тобто тоді, коли брались за зброю і мали намір йти на війну. Отже, одні заповіти складають під

час миру і спокою, а інші — перед походом на війну.

102. Пізніше став за звичай третій вид заповіту — через вагу і мідь. Коли хтось не складав заповіту ні в куріальних зборах, ні на полі бою, то у випадку, коли йому раптово стала загрозувати смерть, він передавав у манципаційній формі товаришеві своє майство, тобто своє майно, і просив розподілити господарство за його останньою волею. Цей вид заповіту називається заповітом через ваги і мідь, звичайно тому, що здійснюється через урочистий продаж.

103. Але перші два види заповіту давно перестали використовувати; останній же вид заповіту, який здійснюється через вагу і мідь, залишався. Зрозуміло, що тепер він здійснюється інакше. Тепер у заповіті призначається один спадкоємець, який обтягується відмовами, а інший вважається уявним покупцем спадкового господарства за аналогією давнього права.

104. Уся процедура проходить так у присутності запрошених п'яти свідків, повнолітніх громадян і вагаря, як і в інших манципаційних угодах, той, хто складає заповіт, передає через уявний продаж своє майно сторонній особі, і останній, тобто покупець, мовляв, проголошує такі слова: «Я заявляю, що твоя сім'я і майно твоє за квіритським правом, перебувають під моєю опікою і моїм наглядом, а за цим правом, за яким ти можеш скласти заповіт, усе це купляється мною за ціну наявної міді». Потім він торкається міддю до ваги і віддає її заповідаючому, ніби визначаючи купівельну ціну. Потім, тримаючи в руках заповіт, проголошує таке: «Усе так, як написано у цьому заповіті на воцєних дощечках, я даю свідчу, то і ви, квірити, будьте свідками».

118. Окрім того, ми повинні знати, що жінка, яка була під опікою, не може скласти заповіт без згоди опікуна; в іншому випадку заповіт її, за цивільним правом, буде недійсним.

Книга III

88. Тепер перейдемо до зобов'язань, які поділяються на два види, кожне зобов'язання виникає або з договору, або з правопорушення.

89. Розглянемо перш за все ті, які виникають з договору, їх чотири види: вони виникають внаслідок передачі речі або урочистими словами, або письмово, або простою угодою.

90. Зобов'язання укладається передачею речі, наприклад, коли позичають. Позика виникає при тих речах, які визначаються вагою, рахунком і мірою, як наприклад, гроші готівкою, вино, масло, хліб, зерном, мідь, срібло, золото; ці речі ми даємо або клякнимо, або мірою, або вагою для того, щоб вони перетворилися у власність тих, хто їх отримує, щоб з часом були повернені нам не ті ж самі речі, але інші тієї ж якості і властивості.

92. Зобов'язання словами укладається через запитання і відповідь: «Чи зобов'язуєшся урочисто дати?» — «Дам.» — «Обіцяєш?» — «Обіцяю.» «Чи даєш часне слово виконати свою обіцянку?» — «Даю часне слово.» — «Ручаєшся?» — «Ручаюсь.» — «Зробиш?» — «Зроблю.»

128. Зобов'язання базується на письмовому документі, коли, наприклад, воно вноситься у прибутково-витратній книзі, запис боргу до домашньої книги буває двох видів, або від речі до особи, або від особи до особи.

129. Запис від речі до особи має місце тоді, коли те, що ти мені винен через купівлю, найм або товариство, я запишу за тобою як суму для мене.

Джерело: Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998.

СУТТЕВО

Резюме

1. *Періоди розвитку Стародавнього Риму: рождав, редон, квітіння, відквітіння і спадкоємство держави, ти, період республіки (рання, розквітіння, пізня), період імперії.*

2. *Суспільний лад давньоримського Риму: квірити, класити, плебей, раби.*

- ① *Органи управління додержавним Римом: Народні збори, Рекс, Сенат, жрецькі колегії (авгури, феціали, понтифіки).*
- ② *Реформи Сервія Туллія: поділено чоловіче вільне населення на п'ять розрядів, розділив армію на п'ять розрядів, провів перетис римських громадян, чітко визначив межі поселення римського народу.*
- ③ *Суспільний лад періоду Республіки: вільні та раби; вільні – громадяни та негромадяни (латини, перегрини); громадяни – повноправні та неповноправні.*
- ④ *Державний устрій періоду Республіки: Народні збори, Сенат, ординарні магістрати (консули, претори, цензори, квестори, едили, трибуни), екстраординарні магістрати (диктатор, начальник кінноти).*
- ⑤ *Принципат – обмежена монархія, у якій принципом є главою римської церкви, верховним полководцем, вищим магістром, суддею, управителем провінціями, законотворцем.*
- ⑥ *Домініат – абсолютна монархія (з 284 р. до н. е.). Перший домініус – Діоклетіан, який керував спільно зі співправителем – Максиміаном.*
- ⑦ *Джерела права у період Республіки: звичай, звичаєве право, закони, сенатус-консульти, "Закони XII таблиць", едикти магістратів, право народів, діяльність юристів.*
- ⑧ *Джерела права у період Імперії: сенатус-консульти, преторські едикти, розпорядження імператорів, розпорядження префектів, діяльність юристів, кодифікація Юстиніана.*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

До семінару №1.

1. Яка держава виникла в часі найпізніше – Афіньська держава, Стародавня Спарта чи Стародавній Рим?
2. На який період припадає час існування:
 - а) римської держави;
 - б) римського права?
3. Які етапи виділяють у монархічному періоді розвитку Риму, яка відмінність між ними?
4. Як визнання християнства державною релігією вплинуло на римське право?
5. Звідки пішла назва "Італія"?
6. Які найдавніші племена заселяли Апеннінський півострів?
7. Із якою легендою пов'язують виникнення Риму?
8. Скільки Рексів було в Римі на етапі царського періоду?
9. Які з народів, що проживали на Апеннінському півострові, першими перейшли до рабовласницького ладу?
10. Які реформи провів Сервій Туллій?
11. Як Ви розумієте поняття "цензура"?
12. Яка посада була введена замість посади Рекса?
13. Від нападу якого племені був врятований Рим криком гусей?
14. Які вимоги ставили плебеї у своєму протистоянні з патриціями?
15. Коли було прийнято "Закони XII таблиць"?
16. Яким у період Республіки був суспільний лад Риму?
17. Яким трьома статусам мала відповідати правоздатна особа, громадянин Риму?
18. Як набувалося та втрачалося громадянство Риму?

19. Які права давала особі повна правоздатність?
20. Які групи чужинців у Римі Ви можете назвати?
21. У яких випадках римського громадянина могли продати у рабство?
22. У яких випадках раб міг бути звільнений на волю?
23. Яка відмінність між *куріатними*, *целтуріатними* та *трибутними* коміціями?
24. У якому часовому проміжку проводилися Народні збори?
25. Які риси інституту магістратури?
26. За якою зовнішньою ознакою римляни могли упізнати претендента на якусь виборну посаду?
27. На який термін могла бути обрана особа-магістрат?
28. У чому полягає відмінність між ординарними та екстраординарними магістратами?
29. Хто здійснював судочинство в Римі у період Республіки?

До семінару №2.

1. Які зовнішньополітичні успіхи Риму Ви можете назвати?
2. Як називали війни Риму з Карфагеном?
3. Як назвали римську провінцію, створену на місці зруйнованого Карфагену?
4. Скільки *Пунічних* і *Македонських* воєн налічувалося в історії Риму?
5. Як вплинула на економічне становище Риму серія вдалих зовнішніх походів III-II ст.ст. до н.с.?
6. У чому полягала "Ганнібалова клятва"?
7. Які реформи проводили:
 - a) брати Гракхи;
 - б) Гай Марій;
 - в) Луцій Корнелій Сулла?
8. Які найбільші повстання рабів Ви можете назвати? Якими були наслідки таких виступів?
9. Чому, на Вашу думку, відбулася криза та падіння Римської імперії?
10. Хто входив у перший тріумвірат?
11. Для чого використовувалася така форма правління, як *тріумвірати*?
12. У чому суть *принципату* як форми правління?
13. Які органи влади управляли державою у період принципату?
14. Коли з'явилося християнство і коли воно було перетворено на державну релігію?
15. У чому суть *домінату* як форми правління?
16. Які реформи було проведено імператором Діоклетіаном?
17. На які частини й із якою метою Римська імперія була розділена в період домінату?
18. Які реформи провів імператор Костянтин?
19. Який правовий статус мали *колони*?
20. Які племена підрвали могутність Римської імперії та зумовили її крах?

До семінару №3.

1. Які види звичаїв Ви можете назвати?
2. Як Ви розумієте поняття "звичайне право"?
3. Коли у Римі виникають закони?
4. Чому римське право періоду зародження називають *сакральним*?

5. Як у Римі було прийнято називати закони?
6. Яким був механізм оприлюднення законів у Римі?
7. Які акти іменувалися "сенатус-консультими"?
8. Коли були написані "Закони XII таблиць"? Яка історія підготовки цього джерела права?
9. Хто такі "децемвіри"?
10. Як здійснювався обряд *манципації*? У яких випадках він проводився?
11. Як "Закони XII таблиць" врегульовували
 - а) *боргове право*;
 - б) *кримінальне право*?
12. Із якою метою магістрати видавали едикти? Хто саме з магістратів був наділений такими повноваженнями?
13. Які норми містило *ius gentium*?
14. У чому зміст закону Каракалли?
15. Хто вважасться першим світським юристом у Римі?
16. Яке право у Римі називалося *класичним*?
17. Кого з найвидатніших римських юристів Ви можете назвати?
18. У яких формах (за Цицероном) проявлялася діяльність римських юристів?
19. Які Ви знаєте джерела римського права:
 - а) *періоду республіки*;
 - б) *періоду імперії*?
20. Які існували різновиди імператорських конституцій?
21. Як у період імперії у порівнянні з республіканським періодом змінилося значення діяльності юристів як джерела права?
22. Чи проводилися у Римі кодифікаційні роботи?

До семінару №4.

1. Хто виступав суб'єктами римського права:
 - а) *періоду республіки*;
 - б) *періоду імперії*?
2. Яка відмінність між *повною* та *частковою* правоздатністю?
3. У результаті чого особа могла бути позбавлена (повністю чи частково) правоздатності?
4. Які речі у римлян були вилученими з цивільного обігу?
5. Яка відмінність між *манципованими* та *неманципованими* речами?
6. Яку власність називали *квіритською*?
7. Які існували способи захисту права власності?
8. У яких випадках можна було користуватися у Римі чужими речами?
9. Із яких деліктів у Стародавньому Римі випливали зобов'язання?
10. Яку відповідальність за посягання на чужу власність встановлював закон Аквілія?
11. Як римляни розуміли поняття "контракти"?
12. У чому відмінність між *реальними*, *консенсуальними*, *зітеральними* та *вербальними* контрактами?
13. Які різновиди шлюбу існували у Римі?
14. Хто у Римі міг бути спадкоємцем?
15. У чому відмінність між правопорушеннями *приватного* та *публічного* характеру?

16. Які покарання застосовували до кримінальних злочинців у Римі періоду Республіки?
17. Ким здійснювалося судочинство у Римі періоду Республіки?
18. Яка відмінність між *легісакційним* і *формулярним* процесами?
19. Чи залежав правовий статус особи в Римі періоду Імперії від віросповідання особи?
20. Що таке *емфітевзис*?
21. Які контракти називали *безменними*?
22. Хто у Стародавньому Римі був неосудним?
23. Які види злочинів виділяють у римському праві періоду Імперії?
24. Чи змінилася система кримінальних покарань після перетворення християнства на державну релігію?

Плани семінарських занять (8 год.)

Семінар 1. Утворення Римської держави. Римська держава в період Республіки (2 год.)

1. Джерела римської історії. Періодизація історії держави і права Риму.
2. Утворення Римської держави:
 - а) природні умови, населення стародавньої Італії,
 - б) виникнення Риму; римське суспільство та органи управління ним,
 - в) реформи Сервія Туллія. Виникнення Римської держави.
3. Римська держава у період Республіки:
 - а) суспільний лад;
 - б) державний устрій,
 - в) судова система;
 - г) збройні сили,
 - г) місцеве управління.

Семінар 2. Криза і падіння Римської республіки. Римська держава в період Імперії (2 год.)

1. Криза і падіння республіки:
 - а) зовнішня політика Риму;
 - б) внутрішня політика Риму;
 - в) повстання рабів. Реформи Гракхів;
 - г) військова реформа Гая Марія,
 - д) громадянські війни, кінець Римської Республіки;
 - е) повстання Спартак; тріумвірати.
2. Римська держава в період Імперії:
 - а) рання імперія - принципат.
 - б) пізня імперія - домініат.
 - в) падіння Римської держави.

Семінар 3. Джерела права Стародавнього Риму (2 год.)

1. Джерела права в період Республіки:
 - а) звичаєве право;
 - б) закони;
 - в) "Закони XII таблиць";
 - г) едикти магистратів.
 - г) право народів;
 - д) діяльність юристів.
2. Джерела права в період Імперії:
 - а) сенатус-консульты;
 - б) кодифікація Юстиніана.

Семинар 4. Основні риси Римського права (2 год.)

1. Основні риси права в період Республіки:
 - а) суб'єкти права;
 - б) речове право;
 - в) право власності;
 - г) права на чужу річ;
 - ґ) зобов'язальне право; види контрактів;
 - д) шлюбно-сімейне та спадкове право;
 - е) кримінальне право.
2. Судочинство в період Республіки.
3. Римське право в період Імперії:

а) суб'єкти права;	б) речове право;
в) зобов'язальне право;	г) кримінальне право.
4. Судочинство в період Імперії.
5. Рецепція римського права.

Темі рефератів, доповідей і контрольних робіт**До семінару №1.**

1. Ресформи Сервія Туллія.
2. Магістратури у Стародавньому Римі: їх види та компетенція.

До семінару №2.

1. Зміни в державному ладі Риму періоду принципату Августа.
2. Зміни в державному ладі періоду домінації.

До семінару №3.

1. Порівняльна характеристика джерел права періоду Республіки та Імперії.
2. Діяльність юристів Стародавнього Риму.
3. "Закони XII таблиць" та їх значення в розвитку права Стародавнього Риму.
4. Загальна характеристика кодифікації Юстиніана.

До семінару №4.

1. Характеристика права власності у Стародавньому Римі.
2. Поняття рецепції римського права.

Завдання, вправи, тести**До семінару №1.**

1. Вкажіть, які з наведених понять і визначень відповідають одне одному. Заповніть таблицю, наведену в кінці питання.

а) квірити;	1. місце розташування Риму;
б) агнати;	2. військова та цивільна одиниця поділу римських громадян, введена Сервієм Туллієм;
в) когнати;	3. екстраординарний магістрат, який призначався у виняткових випадках;
г) патриції;	4. вільне, але другорядне населення Риму, яке складалося із підкорених Римом латинських общин;
ґ) клієнти;	

- д) патрони;
 е) плебей;
 є) Рекс;
 ж) авгури;
 з) феціали;
 и) понтифіки;
 і) домініат;
 ї) Сім пагорбів;
 й) Сервій Туллій;
 к) цензура;
 л) народні трибуни;
 м) перегрини;
 н) Мирсове поле;
 о) ординарні магістрати;
 п) тога;
 р) диктатор.
5. особи, підпорядковані *pater familia*;
 6. римські жерці, які оберігали та тлумачили звичаї, слідували за богослужіннями, розглядали релігійні судові справи,
 7. місце проведення Народних зборів,
 8. верхній одяг громадян Риму, які проводили передвиборчу кампанію,
 9. виборний цар Риму у додержавний період,
 10. період абсолютної монархії;
 11. римські жерці, які займалися астрологією,
 12. чужинці, жителі провінцій, підкорені Римом без бою,
 13. стійий римський Рекс;
 14. давня назва римських громадян,
 15. спадкова римська аристократія;
 16. римські жерці, які займалися питаннями міжнародної політики,
 17. кровні родичі, які вийшли з-під влади батька;
 18. звичайні службові особи в Римі, які діяли постійно, а не тільки за надзвичайних обставин,
 19. суспільна верства, утворена з чужинців, вільновідпущеників, незаконно народжених дітей, які перебували у залежності від повноправних громадян Риму;
 20. уповноважені плебеїв, які відстоювали їхні інтереси на державному рівні,
 21. повноправні громадяни, від яких перебували у залежності клієнти.

а	б	в	г	ґ	д	е	є	ж	з	и	і	ї	й	к	л	м	н	о	п	р	

2. Які знаки символізували монархічну владу римського Рекса?

- а) пурпурова мантія, б) корона з діамантами,
 в) скіпетр, г) позолочений трин,
 є) крила з словової кіткки, д) золота діадема

3. Праці кого з істориків, мислителів є джерелом інформації про Стародавній Рим?

- а) Плутарх, б) Гомер, в) Цицерон,
 г) Лівій, г) Скітак, д) Тит Лівій; є) Поліон

4. Проаналізуйте розбіжності у періодизації розвитку держави та римського права. Спробуйте пояснити причини таких розбіжностей.

5. Які племена проживали на території додержавного Риму?

- а) етнури, б) етруски, в) алейці,
 г) лігури, г) дорійці, д) сикули,
 є) латини, є) арії.

6. Які верстви утворювали суспільство давнього (додержавного) Риму?

- а) плебей, б) латини, в) клієнти,
 г) перегрини, г) квірити, д) публії,
 є) калони, є) серви.

7. Поміркуйте, завдяки яким чинникам Риму вдалося стати могутньою світовою державою.

8. Визначіть повноваження органів влади Риму у додержавний та республіканський періоди.

Органи влади	Повноваження у додержавний період	Повноваження у республіканський період
Народні збори		
Рекс		
Сенат		
Жрецькі колегії		
Магістратура		

9. Які із перелічених ознак характеризують інститут магістратури?

- а) одноособовість прийняття рішень;
- б) тривалість (більше 10 років) перебування на посаді;
- в) колегіальність;
- г) відповідальність перед народом;
- д) опитуваність виконаної роботи;
- е) успадкування посади;
- є) виборність;
- с) безпартійність

До семінару №2.

1. Вкажіть, які з наведених понять і визначень відповідають одне одному. Заповніть таблицю, наведену в кінці питання.

а) Пунічні війни;	1. реформатор римської армії;
б) Ганнібал;	2. володар почесного титулу "Батько вітчизни", римський імператор;
в) Тиберій Грахх;	3. римський диктатор, видатний полководець.
г) склад Першого Тріумвірату;	4. форма правління, обмежена монархія.
д) Сулла;	5. Марк Аврелій Валерій Максиміан;
е) Цезар;	6. плем'я сарматів, яке напало на римські провінції у Центральній Європі;
є) Гай Марій;	7. вільні орендатори невеликих земельних ділянок, яким було заборонено без дозволу залишати ділянки.
с) Спартак;	8. серія воєн із Карфагеном.
ж) язиги;	9. народний трибун, ініціатор аграрної реформи.
з) імператор Костянтин;	10. одне з германських племен, які вторгалися на територію Римської імперії;
и) принципат;	11. лідер одного з найбільших повстань рабів;
і) домінат;	12. римський імператор, видавець Міланського едикту про вільне словідування християнства.
й) римський імператор, за якого імперія була поділена на Східну та Західну;	13. карфагенський полководець, активний борець проти Риму.
к) колони;	14. форма правління, абсолютна монархія.
л) вестготи;	15. Максиміан;
	16. кочовий народ, пересування на Захід якого, дало поштовх Великому переселенню народів.

- м) гунни; 17. Цезар, Помпей, Красс;
 н) Атілла; 18. лідер гуннів, під проводом якого було здійснено напад на Рим;
 о) Ромул Август; 19. останній римський імператор.

а	б	в	г	д	е	ж	з	и	і	ї	й	к	л	м	н	о

2. Вкажіть кількість Пунічних воєн:
- а) одна, б) дві, в) три, г) чотири
3. Хто із видатних римських полководців розбив карфагенян?
- а) Цезар, б) Публій Корнелій Сципіон,
 в) Луцій Корнелій Сулла, г) Гай Марій
4. Які з реформаторських ідей належать Тиберію та Гаю Гракхам?
- а) заборона рабства,
 б) ірригація з правах усіх суспільних верств,
 в) аграрна реформа,
 г) військова реформа,
 д) заборона прийняття в армію осіб до 17 років,
 е) прийняття судилового закону.
5. Гай Марій провів:
- а) аграрну реформу, б) військову реформу,
 в) кваліфікаційні роботи, г) реформу з відміни рабства
6. Які з перелічених політичних партій виникли в Римі на етапі кризи Республіки?
- а) жирандисти, б) дискрії, в) популяри,
 г) республіканці, д) тюрі, е) оптимати,
 ж) якобінці, з) лейбористи
7. Хто з перелічених римських державних діячів входив до складу Першого тріумвірату?
- а) Цезар, б) Нерон, в) Тиберій Гракх,
 г) Октавіан Август, д) Помпей, е) Сулла,
 ж) Красс, з) Діоклетіан
8. Яким був результат повстання рабів під проводом Спартакса?
- а) ліквідація державою інституту рабства,
 б) розгортання повстання, жорстоке покірання повстанців,
 в) пом'якшення привоного статусу рабів
9. Хто з перелічених державних діячів був обраний на посаду *пужиттєвого диктатора*?
- а) Сулла, б) Гай Марій, в) Діоклетіан,
 г) Костянтин, д) Цезар, е) Нерон,
 ж) Октавіан Август, з) Максиміан
10. Поясніть відмінність *принципату* від *домінату*.
11. Спадкоємцем Цезаря був:
- а) Помпей, б) Гай Октавій, в) Красс,
 г) Сулла, д) Діоклетіан, е) Нерон

- ж) перша спроба систематизувати римське право.
- з) закони;
- и) децемвіри;
- і) Закон Каракалли;
- ї) Дигести;
- й) манципация;
- к) преторські едикти.
- л) перша світська праця з юриспруденції;
- м) "Закони XII таблиць";
- н) мандати;
- о) *ius civile*;
- п) імператор, за якого здійснено найважливішу кодифікацію римського права.
- 8 сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, які відповідали інтересам певної частини населення;
- 9 конституції;
- 10 укладачі "Законів XII таблиць";
- 11 цивільне, громадянське право (прийняте законом), яке протиставлялося преторському праву;
- 12 Тиберій Корункарій;
- 13 рішення Сенату, які мали загальнообов'язкове значення;
- 14 етап розвитку римського права періоду пізньої Республіки та ранньої Імперії;
- 15 рішення імператора зі спірних питань, судових справ;
- 16 власність, яка могла бути тільки у розпорядженні громадян Риму;
- 17 право, яке врегульовувало відносини між римлянами та іноземцями, між самими іноземцями на території Риму;
- 18 кодекс Грегоріана;
- 19 Юстиніан;
- 20 кодифікація праць видатних римських юристів.

а	б	в	г	ґ	д	е	є	ж	з	и	і	ї	й	к	л	м	н	о	п	

2. Найдавнішим джерелом права Риму були:

- а) "Закони XII таблиць";
- б) сенатус-консульти;
- в) звичаї;
- г) закони;
- д) пряко народів;
- е) кодифікація Юстиніана

3. Визначте, які із перелічених джерел римського права відносяться до періоду Республіки, а які до періоду Імперії.

- а) едикти центуратів;
- б) сенатус-консульти;
- в) закони;
- г) діяльність юристів;
- д) звичаї народів;
- е) кодифікація Юстиніана;
- ж) "Закони XII таблиць";
- з) звичаї;
- и) конституції імператорів;

Джерела права періоду Республіки	Джерела права періоду імперії
№№	№№

4. Визначте види староримських звичаїв:

- а) храмові;
- б) сакральні;
- в) родові;
- г) звичаї публічні;
- д) общинні;
- е) звичаї, створені жерцями;
- ж) звичаї приватні.

5. Поміркуйте, чому римляни виконували звичаї за ситуацій, коли їх невиконання не було пов'язане із правовим примусом.

6. Хто виступав першими судьями у Стародавньому Римі?

а) магістрати.	б) Сенат.
в) жерці.	г) децемвіри.
г) робовласники.	д) претори.
е) імператор.	с) Рекс.

7. Чому раннє римське право називали *сакральним*?
8. У чому відмінність *jus від fas*?
9. Як юрист Гай визначав поняття "закон"?
10. У яких формах у Стародавньому Римі здійснювалося оприлюднення законів?
11. Чи дійшов до нас первісний текст "Законів XII таблиць"?
12. У складі скількох осіб працювала комісія з укладення "Законів XII таблиць"?
 а) 5 осіб. б) 7 осіб. в) 9 осіб.
 г) 10 осіб. г) 14 осіб. д) 21 особа
13. За який термін було здійснено підготовку тексту "Законів XII таблиць"?
 а) за півроку. б) за рік. в) за два роки.
 г) за три роки. г) за п'ять років. д) за дев'ять років.
14. У якій зовнішній формі були оприлюднені "Закони XII таблиць"?
 а) у рулонах папірису. б) вибиті на панцирах черепах.
 в) висічені на мідних дошках. г) висічені на камені.
15. Інтереси якої соціальної верстви реально відображали "Закони XII таблиць"?
 а) плебеїв. б) патриціїв.
 в) клієнтів. г) рабів.
16. Які з перелічених видів правовідносин урегульовували "Закони XII таблиць"?
 а) конституційні. б) трудові. в) майнові.
 г) шлюбно-сімейні. г) кримінальні. д) адміністративні.
17. Опишіть обряд манципації. Для чого, на Вашу думку, римляни його здійснювали?
18. Яка власність іменувалася у римському праві *квіритською*?
 а) власність громадян Риму. б) власність чужинців.
 в) власність рабів. г) власність клієнтів
19. Порівняйте відсотки, встановлені за позику, за "Законами XII таблиць" і за стародавньоавілонськими "Законами царя Хаммурапі".
20. Із якою метою були запроваджені такі джерела права, як:
 а) преторські едикти; б) *jus gentium*?
21. Який термін дії едикту претора?
 а) безстроковий. б) місяць. в) півроку.
 г) рік. г) два роки. д) десять років
22. Яка відмінність між *jus gentium* та преторським правом?
23. За Законом Каракалли:
 а) юриспруденцію звільнено від впливу жерців.
 б) дозволено свободу совісті (вірнопевданню).

- а) встановлено свободу заповітів.
 б) усі вільні жителі Римської імперії одержали римське громадянство.
 г) ліквідоване боргове рабство.
 д) зрівняно у правах плебеїв та патриціїв.
 е) розпочато кодифікацію римського права.
24. Хто вважасться першим римським світським юристом?
 а) Тиберій Корункарій; б) Палліан; в) Модестин.
 г) Юліан; г) Ульпіан; д) Флавій.
 е) Квінт Муцій Сцевола; ж) брати Катони
25. Римське право якого часового проміжку називали класичним?
 а) періоду пізньої Імперії;
 б) періоду зародження римської державності;
 в) періоду ранньої Республіки.
 г) періоду пізньої Республіки.
 д) періоду пізньої Республіки та ранньої Імперії.
26. Що із переліченого є різновидом конституції римських імператорів?
 а) сенатус-консультум; б) мандати; в) едикти.
 г) декрети; г) кодекси; д) рескрипти.
27. Праці кого з римських юристів могли за законом «Про цитування юристів» бути покладені в основу судових рішень?
28. Яка причина проведення кодифікаційних робіт у Римі?

До семінару №4.

1. Вкажіть, які з наведених понять і визначені відповідають одне одному. Заповніть таблицю, наведену в кінці питання.

а) машиновані речі;	1. різновид застави, при якому боржник, одержуючи позику, зберігає заставлену річ у себе;
б) віндикація;	2. навмисна дезорієнтація особи, яка призвела до її помилкових вчинків, у результаті яких особи була завдана майнова шкода.
в) сервітутні;	3. домовленість двох або більше сторін, згідно із якою одна (чи більше) особа має право вимагати від іншої (інших) здійснення певних дій.
г) пекарій;	4. спрощений за формою контракт, який не передбачав спеціальних обрядів;
г) Закон Авілія;	5. контракти, юридична сила яких ґрунтується на фактичній передачі речі, яка була предметом угоди.
д) грабунок;	6. позов власника чи особи, яка володіє майном на законних підставах, про витребування його із чужого незаконного володіння.
е) Закон Петелія;	7. закон, який закріпив перехід від системи штрафів за спричинену шкоду, до відшкодування реальних збитків.
є) вербальні контракти;	8. закон, за яким було заборонено арештовувати боржників, продавати їх у рабство чи вбивати;
а) консенсуальні контракти;	9. контракти, які укладалися у певній письмовій формі.
з) обман;	10. контракти, які передбачали настання юридичних наслідків із моменту досягнення згоди та оформлення угоди, а не передачі речі.
и) стипуляція;	

- п) реальні контракти;
 пі) позичка;
 й) контракти;
 к) літеральні контракти;
 л) застава;
 м) конкубат;
 н) вигнання із Риму як різновид кримінального покарання;
 о) насківіль;
 п) смфитевсіс.
11. передача однією стороною іншій якоїсь речі для забезпечення повернення боргу з умовою, що рч буде повернена в момент сплати боргу, а не передачі речі;
 12. земля, раби, велика свійська худоба, сільські сервітути;
 13. групове пошкодження або крадіжка майна, пов'язані з насильством;
 14. контракти, які набували юридичної сили внаслідок виголошення певної простої словесної формули;
 15. передача однією стороною іншій якоїсь речі у тимчасове безоплатне користування за умови повернення цієї ж речі у цілості та тєї ж якості;
 16. тривале позашлюбне співжиття;
 17. встановлене законом обмежене право користування чужим майном;
 18. "позбавлення води та вогню";
 19. довгострокова оренда необроблених земельних ділянок;
 20. образливий, наклепницький твір у публіцистичній чи беллетристичній формі.

а	б	в	г	ґ	д	е	є	ж	з	и	і	ї	й	к	л	м	н	о	п	

2. Поясніть відмінність між *легісаційним* і *формулярним* процесами.
3. Чи залежав правовий статус особи у період Імперії від *віросповідання* особи?
4. Яким був правовий статус *колонів*? У чому відмінність *колонів* від:
 а) *раба*, б) *громадянина Риму*?

Додаткова література з теми

- Буассье Г. Цицерон и его друзья - В кн.: Собрание сочинений, т. 1. - СПб, 1993.
- Властелины Рима: биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана - М., 1992.
- Графский В. Г. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов - М., 2001.
- История государства и права зарубежных стран/ Под общей ред. проф. О. А. Жидкова и проф. И. А. Крашенинниковой - М., 1997. - Ч. 1.
- История Европы - М., 1988 - Т. 1.
- Культури Древнего Рима. - М., 1985. - Т. 1-2.
- Микирчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. Вид. 3-тє. - К., 2001.
- Макарчук В. С. Основи римського приватного права. - К., 2000.
- Машкин И. А. История Древнего Рима. - М., 1956.
- Підпригори О. А. Основи римського приватного права. - К., 1995.
- Словарь античности. М., 1989.
- Тит Ливий. История Рима от основания города - М., 1989-1993 - Т. 1-3.
- Тицик Б. Й., Ороч С. М. Основи римського приватного права. - Львів, 1994.
- Федиров К. Г. История держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
- Хима Н. М. История держави і права зарубіжних країн. - Львів, 2001.
- Шевченко О. О. История держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
- Шевченко О. О. История держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998.

Розділ 3. Історія держави та права феодальних країн

Тема 10. Загальна характеристика феодалізму. Історія держави та права франків

Тема 11. Історія держави та права феодальної Франції

Тема 12. Історія держави та права феодальної Німеччини

Тема 13. Історія держави та права феодальної Англії

Тема 14. Історія держави та права Арабського Халіфату

Загальна характеристика феодалізму. Історія держави і права франків

• Загальна характеристика епохи феодалізму • Дофеодальна держава
• Виникнення Франкського королівства. Правління Хлодвіга I • Держава франків періоду правління Карла Мартелла • Розвиток Франкського королівства за Карла Великого • Право салічних франків

СУТТЄВОЇ

Після опрацювання теми ви повинні:

- ❑ характеризувати феодалізм як соціально-економічну формацію;
- ❑ аналізувати сутність феодальної держави;
- ❑ описувати процес утворення Франкського королівства;
- ❑ характеризувати особливості правління Хлодвіга I, Карла Мартелла, Карла Великого;
- ❑ знати основні джерела права салічних франків та риси головних галузей права франків.

Ключові поняття та терміни

• феодалізм • васал • сюзерен • сеньйор • рицарство • дофеодальна держава • франки • салічні франки • Хлодвіг I	• майордом • Карл Мартелл • Карл Великий • династія Меровінгів • династія Каролінгів • бенефіції • "Салічна правда" • Верденський договір

Загальна характеристика епокси феодалізму

Термін "феодалізм" виник перед Великою Французькою революцією і означав "старий порядок" (абсолютна монархія, панування дворянства тощо). У марксистській теорії феодалізм розглядався як соціально-економічна формація, яка передувала капіталізму. У сучасній історико-правовій науці феодалізм аналізується як соціальна система, яка існувала лише у Західній Європі в епоху Середньовіччя, хоча окремі риси феодалізму можна виявити й у інших регіонах світу, і в різні

стюки. В основі феодалізму – міжособистісні відносини: між васалом¹ і сеньйором², підданим і сюзереном³, селянином й великим земельним власником. Феодалізму притаманна станово-ієрархічна нерівність, закріплена правом, ринарська воєнна організація⁴. Ідеологічною та моральною основою феодалізму стало *християнство*, яке визначало характер середньовічної культури.

Формування феодалізму охопило V-IX ст.ст., після завоювання Римської імперії варварами. У період його розквіту (XII-XIII ст.ст.) економічно і політично укріплюються міста і міське населення, оформляються станово-представницькі установи (англійський парламент, французькі Генеральні штати тощо), станова монархія вже вимушена рахуватися з інтересами не лише знаті, але й інших верств. Протистояння папства та світської монархії створювало простір для утвердження особистої свободи, яка поступово підточувала станово-ієрархічний лад феодалізму. Розвиток міської економіки

¹ *Васал* (середньовіч. лат. *vasallus*, від кельт. *vassus* – слуга) – у епоху середньовіччя слуга, людина, яка виконувала в обмін на надані у користування землі певну службу на користь феодала, з яким він був пов'язаний клятвою вірності. З розвитком феодальних відносин у Західній Європі васалом почала ставитися особа, яка вступила на службу (переважно, військову) до іншого сеньйора, якому він "передавав" себе, стаючи його "людиною". Відносини між васалом і сеньйором скріплювалися присягою вірності та встановленою церемонією: васал клав свої складені долоні в долоні сеньйора, а той перелав йому меч. Васал зобов'язувався надавати сеньйору допомогу, яка полягала, насамперед, у військовій службі (40 днів на рік), а також риномантні виплати, участь у раді. За службу васал одержував у спадкове володіння землю – феодал (лен, ф'єф). Сеньйор повинен був підтримувати та захищати свого васала. У IX ст. франкський король Людовік Благочестивий наказав, щоб кожен став чимось "людиною", інакше це ж саме було встановлено у Англії. Таким чином склалася ієрархічна система васальних зв'язків, при якій кожен був чимось васалом, у тому числі й монархи, які вважалися васалами Папи Римського чи Божини васалами. Вища знать вважалася "прямими" васалами монарха, а решта – "непрямими". У деяких державах (напр., у Франції) з розвитком приватної власності феодалів виник принцип "васал мого васала – не мій васал", який передбачав, що "непрямий" васал, наприклад, монарха, не зобов'язаний йому підпорядковуватися. Такий варіант васалітету повсюдно у Європі зник з посиленням королівської влади і централізацією держав.

² *Сеньйор* (від лат. *senior* – старший) – у Західній Європі у середині віки: 1) феодал, земельний власник (власник сеньйорії), у залежності від якого знаходилися селяни (часто – й жителі міста); 2) феодал, в особистій залежності від якого знаходилися дрібніші феодалі – васали.

³ *Сюзерен* (франц. *suzetaın*) – у Західній Європі у середині віки – верхівний сеньйор території (король, герцог, князь), який був правителем щодо залежних від нього васалів.

⁴ *Ринарство* – привілейований соціальний прошарок у країнах Західної та Центральної Європи у середині віки; у широкому розумінні – усі світські феодалі, у вузькому – лише дрібні світські феодалі. У Франції ринари іменувалися «шевальє», у Іспанії – «кабальєрос», у Німеччині – «рицтери». Взаємовідносини усереднені ринарства будувалися на основі васалітету. Головним обов'язком васала-ринара було несення за свій рахунок військової служби у війську свого сеньйора. Ринар повинен був придбати бойового коня, дороге озброєння, обладнання (меч, шит, лати), він одержував особливе ринарське виховання, був учасником турнірів. Розвиток ринарства чрепає на XII-XIV ст.ст. У XV-XVI ст.ст. з виникненням постійних армій і поширенням вогнепальної зброї роль ринарства знизилася, ринарство трансформується у клас дворянства.

підірвав натурально-господарські основи панування аристократії, а ріст вільнодумства призвів до переростання *сресія*¹ у Реформацію XVI ст. Протестантизм з його новою етикою і системою цінностей сприяв розвитку підприємницької діяльності капіталістичного типу, а революції XVI-XVIII ст.ст. ознаменували в основному завершення феодалізму.

Головною галуззю феодальної економіки було сільське господарство, тому панівним класом суспільства був клас землевласників.

Визначальними ознаками феодалізму були:

- панування натурального господарства;
- особиста залежність селянина від землевласника;
- надблення безпосереднього виробника засобами виробництва та землею.

Феодальному способу виробництва властиві низький рівень техніки, незначний розподіл праці, слабкий розвиток обміну, поєднання сільсько-господарського виробництва з домашніми ремеслами.

Феодальний порядок характеризується злиттям двох понять – “власність” та “суверенітет”: власник землі мав усі або частину прав, сукупність яких складають суверенітет.

Середньовічне рицарство сформувалося у Європі у IX-X ст.ст. на основі військових загонів риннофеодальної епохи. До кінця XI ст. сформувався рицарський етичний кодекс, який базувався на обрив'язковому служінні церкві, захисті сиріт та бідних. Покровителем рицарства вважався Св. архангел Михаїл. Первинно рицарство, будучи воєнною повинністю васалів, не давало жодних прав на становищі переваги, але вже з XIII ст. перетворилося у замкнуту спадкову групу, а з XIV ст. приналежність до рицарства означала приналежність до шати. У XIII ст. виділився особливий рід рицарства, який базувався на добровільному вступі на службу до феодала за матеріальну винагороду, а інколи – на безкорисному прагненні набути слави та почестей. В епоху Хрестових походів прощарив рицарів, які служили за винагороду, але на найпочесніших умовах, став у Європі чисельним. Кожен рицар мав право посвятити нішу особу у рицарі ударом меча плем'ям по плечу, але обряд посвяти (аколада) старалися проводити з великою урочистістю за встановленим ритуалом. Напередодні посвяти майбутній рицар купався, одягав білу сорочку, червоне сюрко, коричневий шпосе, золоті шпори, один із найстаріших рицарів опоясував його мечем. Після цього той, хто посвячував, наносив княку удар долонею по потилиці, прощачи шпів і шептаною: “Будь хоробрим!”. Це був єдиний удар у житті, який рицар не повертав. Згодом відбувалася демонстрація сили та вправності посвяченого. Згодом цей обряд був дещо змінений і він відбувався лише на Паску, Різдва та Трійцю. Проішоючи обряд посвяти, рицар ставав чимось васалом, його наділяли землею.

В епоху Хрестових походів утворювалися духовні рицарські ордени, перші із яких були створені у XI-XII ст.ст. у Палестині та Іспанії. Крім релігійних орденів у XIV-XV ст.ст. виникли світські, серед яких найвідомішими є орден Підв'язки, орден Золотого Руна та ін. Вступ в орден передбачав попереднє прийняття чотирьох обітниць: бідності, послуху, безшлюбності, особистого удосконалення. Рицар не мів змагатися із слабшим противником, немичим чи старим, а вбивство безброньного покривало рицаря ганьбою. В епоху пізнього Середньовіччя ці обітници втратили серйозний характер.

У XIV-XV ст.ст. почався занепад рицарської ідеології й самого рицарства, пов'язаний із змінами у методах ведення війни, винайденням пороху, погіршенням зброї. Однак упорядковані багатьох років рицарство залишалася високим життєвим ідеалом середньовічного суспільства і служило моральним еталоном середньовічної аристократії.

‘Сресі (від грец. *hairesis* – особливе вірвчення) – у християнстві течія, які відхилилися від офіційної церковної доктрини у сфері догматики та культури.

Територія держав поділена на володіння, які називаються по-різному: напр., *сеньйорії* у Франції, *менори* у Англії. У кожному з володінь верховним був свій правитель, якому підкоряється населення його володіння та на користь якого відбуває різні повинності. *Основною формою повинності є феодальна рента, яка складається з трьох елементів:*

1. відробітна рента (панщина);
2. продуктова рента (натуральний оброк);
3. грошова рента (грошовий оброк, податок).

Феодальні власники (сеньйори, лорди) залежали не тільки від короля, але й один від одного. Отже, феодальний порядок характеризується ієрархічною структурою, яка зв'язувала у єдине ціле панівний клас, забезпечуючи йому можливість панувати над селянами та дрібними ремісниками.

Феодальна держава у своєму розвитку пройшла кілька етапів:

☞ *Ранньофеодальна монархія*, яка характеризувалася тим, що органами, які направляють діяльність феодального монарха є феодальна курія і з'їзди феодалів;

☞ *Станово-представницька монархія*, за якої влада монарха обмежується станово-представницькою установою (парламентом);

☞ *Абсолютна монархія*, тобто влада повністю належить лише феодальному монарху.

Дофеодальна держава

Держави, що утворилися на території Римської імперії, були *дофеодальними*. Вони характеризувалися одночасним поєднанням у них у тих чи інших формах трьох типів суспільних відносин – *первіснообщинних, рабовласницьких, феодальних*.

Первісний уклад перебував вже у стані розкладу, хоча зберігав важливе значення. У деяких частинах дофеодальної держави продовжують існувати родоплемінні відносини, які вже перебувають у стані розкладу.

У феодальній державі продовжують існувати рабовласники та раби. Зародження феодальних відносин веде до виникнення класів феодалів та феодально залежного населення. Проте основна маса населення спочатку складалася із вільних. З розвитком феодального укладу рабовласники вливаються у клас феодалів, а раби і вільні селяни переходять у ряди залежного населення.

У політичному ладі дофеодальної держави збереглися деякі риси родоплемінних союзів. Дофеодальна держава являла собою з'єднання земель, що перебували на різних стадіях суспільно-економічного розвитку. Глава дофеодальної держави був переважно військовим вождем. Його адміністративні та судові повноваження були обмежені. Протягом тривалого часу у такій державі зберігалася виборна королівська влада. Діяльність глави держави скеровувалася Радою, яка складалася із представників родоплемінної знаті та дружинників. У дофеодальній державі

існували у різних формах Народні збори, діяльність яких припинилася із остаточним становленням феодалізму.

Виникнення Франкського королівства. Правління Хлодвіга I

Франкська держава – варварська держава, заснована у Галлії франками наприкінці V ст.

Франки – група германських племен (хамави, бруктери, усибети, тенктери, сугамбри), що заснували в епоху раннього Середньовіччя Францію та Німеччину. Спочатку населяли низовину Рейна. Підрозділялися на дві групи: *салічні* (жили поблизу моря) і *ріпуарські* (проживали вище по берегах Рейна). У середині IV ст. франки стали федератами римлян: салічним франкам була відведена територія в межиріччі Маасу і Шельди, а ріпуарським – між Маасом і Рейном.

На відміну від інших германських племен, франки не залишали насиджених місць, а стали розширювати свої володіння – як на захід, на територію Галлії, так і на схід, у глибоку Німеччину. Початок їхнім завойовницьким походам поклав король салічних франків *Хлодвіг I* (правив у 481–511), що згуртував франків у єдине королівство і розширив кордони своєї держави до Піренейів, знищивши залишки Римської імперії в Галлії і відтіснивши бургундів і вестготів. Жорстокий і безпринципний, Хлодвіг зарекомендував себе як обдарований воєначальник. У 486 р. при Суассоні він здобув перемогу над Сиагрієм, останнім римським намісником у Галлії, установивши контроль над межиріччям Сомми і Сени. Через десять років він здобув перемогу над алеманнами при Цульпіху біля Кельна і зайняв верхню Рейнську область. Ця перемога, як і вплив його дружини-християнки Клотильди, привели до обернення Хлодвіга і ще трьох тисяч франків (за деякими даними – з тисячею) у правовірне християнство (бл. 498р.). Представники духовенства вітали його як захисника істинної віри, чим Хлодвіг не забарився скористатися.

Прийняття християнства забезпечило йому підтримку духовенства і галло-римського населення в боротьбі проти інших германських племен, що у своїй більшості сповідували *аріанство*. Поступово влада франків поширилася на долину Рони і центральну Німеччину. Хлодвіг належав до династії Меровінгів, згадки про яку йдуть від легендарного короля Меровеха. До середини VIII ст. ця династія виродилася й поступилася троном Каролінгам, раніше спадкоємним майордомам¹.

У книзі Г. Турського «Історія франків» міститься багато цікавих фактів про правління Хлодвіга. Один із уривків праці розповідає про етап царювання, коли Хлодвіг ще був язичником і разом із своїми воїнами грабував церкви. У ході однієї з крадіжок в одному з християнських храмів разом із іншими церковними речами була викрадена чаша, надзвичайної краси та величини. Єпископ цієї церкви послав до Хлодвіга посланців, які мали клопотати про повернення церкви якщо не усього пограбованого, то хоча б

¹ *Майордом* (від середньовіч. лат. *maior domus* – старший у домі) (палатиний мер) – вища посадова особа у Франкському королівстві при Меровінгах (кін. V – сер. VIII ст. ст.). Зі середини VII ст. майордоми значною мірою зосередили у своїх руках державну владу. Майордом Піппи Короткий у 751 р. поклав початок династії Каролінгів, яка витіснила династію Меровінгів.

цієї чаші. Вислухавши це прохання, король сказав посланцю: «Іди за нами в Суассон, бо там буде поділ усього, що загарбано. Якщо мені за жеребом дистанеться ця чаша, про яку просить Святий отець, я виконаю [його прохання]». І ось, прибувши у Суассон, король звернувся до воїнів, сказавши посередині здобич: "Прошу вас, найхоробріші воїни, не відмовте мені дати поза поділом хоча б оцю чашу". Копи король мовив це, ті, у кого був здоровий глузд, відповіли: "Усе, що ми бачимо тут, славний королю, належить тобі, так як ми самі підпорядковані твоєму пануванню. Роби усе, що тобі буде завгодно, бо ніхто не може противитися твоїй волі". Коли вони так сказали, один легковажний, заздрисний, запальний воїн з голосним криком підняв секиру¹ і розрубавши чашу, промовив "Нічого з цього не отримавш, крім того, що припаде тобі за жеребом". Усі були цим вражені, але король подавив у собі образи. Затаївши у грудях рану, він взяв розколоту чашу і передав її посланцеві єпископа. Через рік Хлодвіг наказав зібратися усьому війську зі зброєю, щоб подивитися, наскільки в боєготовності утримується вона. І ось, коли обходив ряди, підійшов до того, хто розрубав чашу і сказав йому: "Ніхто не утримус у такому безладі зброю, як ти, бо спис твої, і меч, і секира – усе нікуди не годиться", і вирвавши у нього секиру, розрубав йому голову. "Так, – сказав король, – вчинив ти з чашею в Суассоні". А копи той помер, Хлодвіг наказав решті розходитися додому, впливши тим ще більший до себе страх.

У першій половині VI ст. Фрнзкське королівство являло собою велике політичне об'єднання. Франкський король здійснював управління у центрі і на місцях через своїх слуг. Королівські управління, які спостерігали за правильним надходженням у королівську казну внесків – відрахувань із торгових операцій, судових штрафів тощо – перетворилися в органи державного управління та витіснили старовинні виборні посади. Основну масу населення Франкського королівства в період його утворення становили *вільні франки і галло-римляни*. Нижче на суспільній драбині стояли *літи, вільновідпущеники та раби*. Родової знаті у салічних франків в часи Меровінгської династії не було, але дуже швидко виділилася *служива знать* із числа королівських дружинників і довірених слуг, яких за вірну службу наділили великими землеволодіннями.

Після смерті короля Дагоберта I в 639 р. між представниками могутньої аристократії почалися безперервні міжусобні війни. При цьому кожен із них оточував себе васалами, правив як маленький державець, втягуючи у міжусобні чвари залежні від нього прошарки населення. В кожній із трьох частин, на які розділилася Франкська держава – в *Бургундії*², *Нейстрії*³ та *Австразії*⁴ – були особливі начальники палаців – *майордоми*, які будучи представниками знаті,

¹ *Секира* – давня рубляча холодна зброя. Лезо секири звичай має форму півмісяця, хоча зустрічаються й інші його форми. Іноді на обуху знаходився гачок, яким піхотинці стягали вінютиників із сідла. Секири відомі із бронзового віку, а з появою заліза розповсюдилися серед багатьох народів. З XVI ст. секири витісняються алебардою.

² *Бургундія* – королівство з центром у Ліоні в V-VI ст. ст.

³ *Нейстрія* – західна частина франкської держави Меровінгів. У VI-VII ст. ст. відокремилася у самостійне королівство.

⁴ *Австразія* – східна частина франкської держави Меровінгів. Територіально займала басейн рік Маас і Мозель, а також землі на схід від Рейна. У VI-VII ст. ст. періодично відокремлювалася в самостійне королівство, котрим управляли свої королі та майордоми. З 687 р. майордоми Австразії поширили свою владу на усе Франкське королівство.

фактично керували зовнішньою та внутрішньою політикою держави, і торували королівську владу і воюючи між собою. На початку 640-х рр. від Франкського королівства відокремилися *Тюрингія*¹, *Алеманія*² та *Баварія*, близько 670 р. стала самостійною *Аквітанія*³.

У процесі міжособної боротьби представників аристократії лідерські позиції зайняв майордом Австразії *Піпін Геристальський*, котрий став у 687 р. єдиним майордомом усі трьох частин Франкської держави. За королями йому Меровінгів був залишений титул, а уся фактична влада перейшла до майордомів. Опіраючись на свої велетенські земельні багатства і величезну кількість васалів і числа вільних, Піпін та його спадкоємці примусили коритися знать, посилили воєнну міць Франкського королівства. Сам Піпін успішно здійснював походи проти германців на сході, знову утвердив франкський вплив в Алеманії та Баварії.

Держава франків періоду правління Карла Мартелла

Карл Мартелл – син Піпіна Геристальського і спадкоємець його посади майордома об'єднаного Франкського королівства. Він одноособово управляв державою з 715 по 741 рр., не підпорядковуючись номінально царюючим королям із династії Меровінгів. У перші роки свого правління він був змушений вести боротьбу із повсталими проти нього феодалами Нейстрії, з герцогами Провансу та Аквітанії. Повстання були придушені, а землі феодалів-бунтівників конфісковані. Цей земельний резерв дозволив Карлу провести *бенефіціальну реформу*⁴. Ділянки землі надавалися феодалам у пожиттєву власність і тільки за умови військової служби феодала у королівській армії. При невиконанні служби землі вилучалися. Спадкоємці могли одержати бенефіцій лише на цих же умовах. Цей підхід надовго змінив практику дарування землі у абсолютну власність.

Коли земельні фонди у черговий раз вичерпалися, Карл Мартелл провів часткову секуляризацію⁵ церковних земель і продовжив роздачу бенефіцій уже за рахунок церкви. Ті церковні ієрархи, які проявили незадоволення, були Карлом усунені. Бенефіціальна реформа дозволила Карлу створити потужну армію, яка була у цей час украй необхідна з огляду на загрозу арабського завоювання.

¹ *Тюрингія* – германська територія, місце розселення тюрингів.

² *Алеманія* – германська територія, місце розселення алеманнів (швабів).

³ *Аквітанія* – історична область на південному заході Франції. Після падіння Римської імперії у V ст. заселена вестготами, які насадували королівство зі столицею у Тулузі. У VI ст. підкорена франкськими королями, але не мала власних правителів, які проводили б достатньо незалежну політику. У VIII ст. Аквітанія була проголошена королівством під керівництвом Піпіна I.

⁴ *Бенефіцій* (від лат. *beneficium* – благодушність) у період раннього середньовіччя земельний наділ, який дарувався королем чи іншим великим феодалом у пожиттєве користування васалу за умови несення військової чи адміністративної служби.

⁵ *Секуляризація* (від піньшлат *saecularis* – світський) – перетворення державної церковної власності (переважно, землі) на світську.

Війни з арабами, які вторглися у 720 р. у Галлію з території захопленої Іспанії, показали невіддатність франкського війська, яке складалося із піхоти, а не з кінноти. Залізне спорядження вершника дорівнювало приблизно вартості 45 биків і воїн сам мав його купувати. З метою створення кінної армії, Карл Мартелл передав багато церковних та монастирських земель представникам франкської знаті, які в свою чергу мали роздати її землі якомога більшій кількості осіб з умовою, щоб воїни відбували кінну військову службу. У 732 р. франкська кіннота нанесла арабській настільки потужний удар, що араби повернулися до Іспанії й припинили своє просування на північ від Піренеїв. Франки, таким чином, захистили Європу від арабського завоювання. Вважається, що саме після цієї битви Карл одержав прізвисько "Мартелл" – Молот.

Син Карла Мартелла, *Піпін Короткий* остаточно вигнав арабів із Галлії, продовжував закріплювати успіхи франків за Рейном. Він завершив підкорення Тюрингії, діючи при цьому за прикладом батька у тісному союзі з церквою. За підтримки папи цей франкський майордом увійшов у монастир останнього короля з династії Меровінгів і в 751 р. сам зайняв трон. Від нього пішла нова династія – *Каролінгія*.

Розвиток Франкського королівства за Карла Великого

За Карла Великого (правління 768-814 рр.) Франкська держава досягла найвищого рівня розвитку. Його завоювання (завоював Лапгобардське королівство і багато інших територій Італії, в Іспанії відтіснив маврів від Піренеїв на південь до ріки Ебро, приєднав до своїх володінь Баварію, у тривалих і запеклих війнах розгромив саксів і аварів) призвели до утворення великої імперії. Політика Карла Великого (покровительство церкви, судові та військові реформи тощо) сприяли формуванню феодальних відносин у Західній Європі. У історичній літературі Карл Великий прославлений як видатний завойовник, законотворець та просвітник. Метою його діяльності було створення впорядкованої християнської держави, він ставив за мету утворення єдиної держави шляхом злиття норманських племен із ромашськими на базі християнства. Війни Карла Великого ставили за мету розширення християнського світу. За період його царювання франки здійснили 53 походи, з яких 27 – очолювані безпосередньо Карлом. За період його правління Франкська держава збільшилася вдвічі. Найтривалішою була війна із саксами, у результаті якої Саксонія була насильницьки християнізована та включена у склад Франкської держави. Походи в Іспанію проти арабів у 778-810 рр. призвели до створення у Франкській державі Іспанської марки на північ-

Карл Великий.
Бронзова статуетка.
Близько 870 р. Дувр

ному сході Піренейського півострова. Перший похід 778 р. виявився невдалим, ар'єргард¹ війська був розбитий при відступі загоном басків. Командуючий ар'єргардом граф Роланд загинув; ця подія стала основою для створення пізніше "Пісні про Роланда". У 787–796 рр. були завойовані заселені аварами² території сучасних Австрії та Угорщини. У 773–774 рр. на запрошення папи Адріана I Карл Великий здійснив походи в Італію, розбив лангобардів³, коронувався італійською короною. У 800 р. Карл придушив повстання проти папи в Римі й у цьому ж році в Соборі Св. Петра папа Лев III коронував Карла імператором. Візантійське керівництво відмовлялося визнати за Карлом цей титул, але після війни 809–814 рр. погодилося на це.

Облаштування держави Карла Великого ознаменувало собою розквіт феодалізму. Вища знать країни, пов'язана із Карлом ленною присягою, була зобов'язана являтися у військові походи разом із підвладними їм людьми. З 789 р. Карл Великий неодноразово видавав укази, які наказували кожній вільній людині знайти собі сеньйора, під керівництвом якого він повинен служити. Збільшилася чисельність залежних селян. Імперія ділилася на *округи* на чолі із *графами*, призначеними монархом із місцевої знаті. Контроль за діяльністю графів та суд від імені правителя здійснювали роз'їзні "посланці правителя". Щороку у гравні скликалися з'їзди вищої світської та церковної знаті, на яких Карл представляв укази та капітулярії, які врегульовували усі аспекти життєдіяльності, у т.ч. й церковне життя.

Залишаючись до кінця життя неграмотним, Карл Великий приділяв значну увагу освіті. У 787 р. ним виданий указ про створення шкіл при монастирях, а в 789 р. – про обов'язкову освіту усього вільного чоловічого населення (залишився невиконаним). При дворі Карла Великого сформувався вчений гурток, іменований Академією. Усіляко культивувалася латинська словесність, що дало привід історикам назвати епоху правління Карла та його найближчих наступників *Каролінгським Відродженням*.

Карл пережив двох своїх законних синів і залишив трон третьому – *Людвіку Благочестивому*. Імперія Карла Великого розпалася у 843 р. в результаті *Верденського договору*. Верденський договір поклав початок самостійному існуванню Франції, Німеччини, Італії.

Право салічних франків

Джерелами права у державі франків були звичаї і постанови королів законодавчого характеру (т.зв. *капітулярії*). Завойоване населення Галлії жило за римським правом. Збірником звичаєвого права франків була "*Салічна правда*", яка виникла приблизно у 510р.

¹ *Ар'єргард* (від франц. *arrière* - задній, тиловий і *garde* - сторожа) - частина (підрозділ), який висилається під загальновійськового з'єднання для прикриття відступу головних сил.

² *Авари* - племінний союз, головним чином тюркомовних племен, які здійснювали набіги на слов'ян, франків, Візантію. У VI ст. утворили в басейні Дунаю державне об'єднання Аварський каганат.

³ *Лангобарди* - германське плем'я. У 568 р. вторглося в Італію, утворивши своє ранньофеодалічне королівство, яке і було завойоване Карлом Великим. Від лангобардів отримала назву Ломбардія.

Юридичні звичаї, що зафіксовані у "Салічній правді" стосувалися найперше способу життя і побуту франкського села. Земля належала сільській громаді і поселитись на ній чужинцеві було неможливо, якщо проти цього виступав хоч один член громади. Проте, коли чужинець уже прожив хоча б рік, його не можна було виселити.

У подальшому *право власності* на землю поступово переходить від громади до особи. Проте деякі пережитки минулого збереглися. Головним із таких пережитків був поділ земель на дві групи: 1) *родові*; 2) *благонабуті*. Родові землі не могли відчужуватися без згоди усіх членів сім'ї, а благонабутими власник міг розпоряджатися на свій розсуд.

Зобов'язальне право було найменш розвинене. Для дійсності договору, окрім згоди сторін, необхідно було дотримуватися різноманітних обрядів, напр., при продажі лісу – передати гілку дерева, при продажі будинку – передати двері.

Давні *сімейні звичаї* дозволяли одруження через укладення договору про купівлю дружини. Влада батька не була широкою і його опіка над синами закінчувалася по досягненню ними 12-річного віку. Розлучення спочатку дозволялися, але під впливом церкви з 744 р. були заборонені. Церква також вела боротьбу проти шлюбів між близькими родичами, проти викрадення жінок, проти позашлюбних зв'язків.

Кримінальне право. "Салічна правда" свідчить про існування у франків пережитків кривавої помсти. Наприклад, коли злодій чинив опір, то потерпілий мав право його вбити. Згодом замість кривавої помсти був введений викуп, розміри якого були передбачені "Салічною правдою". Штрафи за вчинене вбивство були великими і якщо злочинець не міг сплатити штраф за вбивство, то він мав заплатити своїм життям. Штраф за вбивство вільного франка становив 200 солідів, королівського службовця – 600 солідів. Розміри штрафу за крадіжку залежали від вартості украденої речі.

Судовий процес. Розгляд справи у суді починався за заявою потерпілого. Потерпілий мав сам сформулювати звинувачення і подати докази нвсамперед своєї невинуватості. Таким доказом могли бути т. зв. співприсяжники, які могли підтвердити добру репутацію позивача. Доказом вини або невинуватості також були *ордалії* – тобто випробовування людини розпеченим залізом, кип'ячою водою. Практикувався також *судовий поєдинок*, коли сторона, що перемагала в поєдинку, визнавалася такою, що виграла справу.

У ранній період існування франкської держави судочинство здійснювалося на зборах вільних людей округу. На цих зборах головував виборний керівник – *тунгін*. Рішення або вирок здійснювалося виборними засідателями – *рахімбургамі*. З посиленням королівської влади судочинство здійснює *граф* разом із *виборними засідателями*. Вищою судовою інстанцією був *король*. Також судочинство здійснювала *церква*. Юрисдикція церкви поширювалася на духовенство, адв. сиріт. Всі ці категорії осіб перебували під захистом церкви.

Додаток 1. «Салічна правда» (витяги)

I. Про виклик на суд

§1 Якщо когось викличуть на суд за законами короля і не з'явиться, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол. (солд – золота монета, денарій – срібна монета, що становить 1/40 соліда).

§2 Якщо хто-небудь, викликавши іншого на суд, сам не з'явиться і якщо його не затримає якась законна причина, присуджується до сплати 15 сол. на користь того, кого він кличе на суд.

§3 І той, хто викликає іншого на суд, у супроводі свідків має прийти до його будинку, якщо останній буде відсутній, має покликати дружину або кого-небудь із домашніх для того, щоб вони повідомили йому про виклик на суд.

§4 Якщо ж (відповідач) буде зайнятий несенням королівської служби, він не може бути викликаний на суд.

II. Про крадіжку свиней

§1 Якщо хтось украде молочне порося і буде викритий, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол.

§4 Якщо хтось украде годовалу свиню і буде викритий, присуджується для сплати 120 ден., що становить 3 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

§7 Якщо ж хтось украде трьох і більше свиней, присуджується до сплати 1400 ден., що становить 35 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

III. Про крадіжку рогатих тварин

§1 Якщо хтось украде молочне теля і буде викритий, присуджується до сплати 120 ден., що становить 3 сол.

§2 Якщо хтось украде годовалу або дворічну тварину і буде викритий присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

§6 Якщо хтось украде 12 тварин і жодного не залишиться (у стаді), присуджується за крадіжку всього стада до сплати 2500 ден., що становить 63 сол., не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків.

III. Про крадіжку вільних

§1 Якщо три особи украдуть вільну дівчину, вони зобов'язані заплатити по 30 сол. кожен.

§6 Якщо ж дівчина, яку украдуть, виявиться під захистом короля, у такому випадку за порушення *fredus* (королівського миру) платиться 2500 ден., що становить 63 сол.

§7 Королівський раб або літ (налітвільний), що украв вільну жанку, підлягає смерті.

§8 Якщо вільна дівчина добровільно піде за рабом, вона втрачає свободу.

§9 Вільний, що взяв чужу рабину, зазнає такої ж кари.

XIV. Про напади і грабежі

§1 Якщо хто-небудь пограбує вільну людину, напавши на неї раптово, і буде викритий, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.

§2 Якщо римлянин пограбує салічного варвара, треба застосувати вищевказаний закон.

§3 Якщо франк пограбує римлянина, присуджується до штрафу у 35 сол.

§6 Якщо хто-небудь нападе на чужу вилу, усі викриті у цьому нападі присуджуються до сплати 63 сол.

XV. Про вбивства або якщо хтось украде чужу дружину

§1 Якщо хто-небудь позбавить життя вільну людину або умигне чужу дружину від живого чоловіка, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XVI. Про підпали

§2 Якщо хтось спалить дім із прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 2500 ден., що становить 63 сол.

§3 Якщо хтось спалить комору або тил з хлібом, присуджується до сплати 25000 ден, що становить 63 сол

XVII. Про рани

§1 Якщо хтось намірється позбавити життя іншого, але промахнеться ударом і буде викритий, присуджується до сплати 25000 ден, що становить 63 сол

§3 Якщо хтось ударить іншого по голові так, що відкриється мозок і випадуть три кістки, присуджується до сплати 1200 ден, що становить 30 сол

XVIII. Про те, якщо хтось звинуватить перед королем невинну людину

§ Якщо хто-небудь звинуватить перед королем невинну людину, коли та відсутня, присуджується до сплати 2500 ден, що становить 63 сол

Доповнення 1 А якщо покладе на нього таку вину за яку у випадку підтвердження має бути смертна кара, звинувачувач присуджується до сплати 8000 ден, що становить 200 сол

XXIV. Про вільновідпущених

§1 Якщо чьясь вільна людина, у присутності короля через денарій відпустить на волю чужого літа «із згоди господаря» (хазарського) і буде викрита, присуджується до сплати 4000 ден, що становить 100 сол. Речі літа мають бути повернені його законному господареві

§2 Якщо хтось у присутності короля через денарій відпустить на волю чужого раба і буде викритий, присуджується до сплати господареві вартості раба і, понад те, 35 сол

XXVII. Про різноманітні крадіжки

§1 Якщо хтось украде з вожака чужого теличого стада дзвіночок і буде викритий, присуджується до сплати 600 ден, що становить 15 сол, не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків

§2 Якщо хтось залізе у чужий сад з метою крадіжки, присуджується до сплати 600 ден, що становить 15 сол, не рахуючи вартості украденого і відшкодування збитків

§10 Якщо хтось викосить чужий луг, втрачає свою працю

§23 Якщо хтось виоре чуже поле без дозволу господаря, присуджується до сплати 15 сол

§25 Якщо ж хтось засіє його, присуджується до сплати 1800 ден, що становить 45 сол

XXIX. Про скалічення

§1 Якщо хтось скалічить руку або ногу іншому, позбавить його ока або носа, присуджується до сплати 4000 ден, що становить 100 сол

§3 Якщо хтось відрве великий палець на руці або нозі, присуджується до сплати 2000 ден, що становить 50 сол

§5 Якщо ж хтось відрве другий палець, а саме той, яким натягають лук, присуджується до сплати 1400 ден, що становить 35 сол

§9 Якщо хтось каструє вільну людину, присуджується до сплати 8000 ден, що становить 200 сол

XXX. Про образу словами

§1 Якщо хто-небудь назве іншого потворою, присуджується до сплати 3 сол

§3 Якщо хтось – чоловік або жінка – назве вільну жінку повією і не доведе цього, присуджується до сплати 1800 ден, що становить 45 сол

§7 Якщо хтось назве іншого наклепником або брехуном і не зможе довести, присуджується до сплати 600 ден, що становить 15 сол

XXXV. Про вбивство або пограбування рабів

§1 Якщо якийсь раб позбавить життя раба, господарі хай розділять між собою вбивцю

§8 Якщо хтось украде або позбавить життя дворового слугу або коваля, або золоті справи майстра, або свинопаса, або виноградаря, або конюха і буде викритий, присуджується до сплати 1200 ден, що становить 30 сол

XXXIX. Про крадіїв рабів

§1. Якщо хтось надумає зманими чужих рабів і буде викритий, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

§2. Якщо хтось викраде вільну людину і (проти нього) не буде правдивого доказу, він має представити співприсяжників ніби при вбивстві, якщо він буде неспроможним знайти співприсяжників, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

XLI. Про вбивство людини

§1. Якщо хтось позбавить життя вільного франка або варвара, що живе за Салпчним законом, і буде викритий, присуджується до сплати 8000 ден., що становить 200 сол.

§2. Хто позбавить життя людину, що перебуває на королівській службі, або вільну жінку, присуджується до сплати 24000 ден., що становить 600 сол.

§5. Якщо хтось позбавить життя римлянина – королівського співтрапезника і буде викритий, присуджується до сплати 12000 ден., що становить 300 сол.

XVI. Про переселенців

§1. Якщо хтось побажає переселитися у віллу до іншого і якщо один або декілька жителів вілли захочуть прийняти його, але знайдеться хоча б один, який чинитиме опір переселенцю, він не буде мати права там поселитися.

XLVIII. Про неправдиві свідчення

§1. Якщо хто-небудь дасть неправдиве свідчення, присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

XLIX. Про свідків

§1. Якщо хтось буде змушений представити свідків і вони, може трапитись, не побажають з'явитися на судові засідання, той, хто має потребу в них, має задовольнити їх і має при свідках запросити їх на судові засідання, щоб вони під клятвою засвідчили, що їм відомо.

§2. Якщо вони не побажають прийти і якщо їх не затримує законна причина, кожен із них присуджується до сплати 600 ден., що становить 15 сол.

LIII. Про викуп руки від казана

§1. Якщо хтось буде викликаний для випробування через казанок киплячою водою, то сторони можуть досягти угоди, щоб присуджений викупив свою руку і зобов'язався представити співприсяжників. Якщо проступок буде таким, за який, у випадку доказів, винний за законом повинен заплатити 600 ден., що становить 15 сол., він може викупити свою руку за 120 ден., що становить 3 сол.

§2. Якщо ж проступок буде такий, за яким у випадку доказів винуватий міг би бути присуджений до сплати 35 сол., і якщо сторони погодяться, щоб він викупив свою руку, нехай він викупить її за 240 ден., що становить 6 сол.

LIV. Про вбивство графа

§1. Якщо хтось позбавить життя графа, присуджується до сплати 24000 ден., що становить 600 сол.

LVI. Про неявку на суд

§1. Якщо хтось зневажить і не з'явиться на суд або повільно виконуватиме те, що визначено рахінбургамі (суддями), і не побажає погодитися ні через композицію (вирішення збитків), ні якимось іншим способом, тоді позивач має викликати на суд перед особою короля, і там будуть 12 свідків, із яких нехай перш три поклянуться, що вони були там, де рахінбург присудив, щоб він пішов на випробування водою або зобов'язався заплатити композицію, і що він зневажив (постанову рахінбургів). А потім інші три мають поклястися, що після постанови рахінбургів про те, щоб він очистився або випробуванням водою, або сплатою композиції, вони були присутні на повторній пропозиції йому з'явитися на суд протягом 40 дб, починаючи з того дня, і він ніякого бажання не проявив, щоб виконати вимоги закону. Тоді позивач має викликати його перед особою короля протягом 14 дб, і при свідках мають поклястися, що вони були там у той час, коли

він викликав його на суд і визначив йому певний термін. Якщо і тоді він не з'явиться, нехай ці 9 свідків під присягою, як ми вище говорили, дадуть свої свідчення. Також, коли він не з'явиться у той день, нехай (позивач) назначить йому певний термін, маючи трьох свідків при визначенні терміну. Якщо позивач виконав усе це і відповідач в жоден із визначених термінів не побіжав з'явитися, тоді нехай король, до якого він викликаний на суд, оголосить його поза своїм захистом. Тоді і сам винний і все його майно стає власністю позивача.

Джерело: Шевченко О.О. *Історія держави та права зарубіжних країн: Хрестоматія*. - К., 1998.

СУПЕРЕВО

Резюме

- ① **Феодалізм** – соціальна система, яка існувала в епоху Середньовіччя у Західній Європі, в основі – міжособистісні відносини між васалом і сюзереном, спиновою-каркасною нерівність, рицарська воєнна організація
- ② **Ознаки феодалізму**: панування натурального господарства, особиста залежність селянина від землевласника, слабкий розвиток обміну, незначний розподіл праці
- ③ **Етапи розвитку феодальної держави**: ранньофеодальна, спиново-каркасна, абсолютна монархія
- ④ **Дофеодальні держави** утворилися на території Римської імперії, поєднували у собі три типи суспільних відносин – первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні, розкладаються родові землі, відносини, існують раби та рабовласники
- ⑤ **Франки** – група германських племен, поділялися на салічних і рипуарських
- ⑥ **Правління Хлодвіга I** – згуртував франків у єдине королівство, розширив кордони держави
- ⑦ **Правління Карла Мартелла** – придушив посягання феодаль-буїтівників, провів бенефіціальну реформу, здійснив часткову секуляризацію церковних земель, захистив Європу від арабського завоювання
- ⑧ **Правління Карла Великого** – покромителю виступав церкви, провів судову та військову реформи, здійснив удачі територіально-фрнкської держави, приєднав до неї унікальні культури
- ⑨ **Джерела права франків**: *мичей, капітулярії, "Салічна правда"*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Коли було введено в обіг поняття "феодалізм"?
2. У яких відносинах перебували між собою *васал* і *сюзерен*?
3. Яке значення мало для історії рицарство?
4. Які основні ознаки феодалізму?
5. Які види повинностей виконувалися населенням на користь феодала?
6. Які етапи пройшла у своєму розвитку феодальна держава?
7. Які держави називають "дофеодальними"? Визначте основні особливості дофеодальної держави.
8. На якій території було утворено Франкське королівство?
9. Яка відмінність між салічними та рипуарськими франками?
10. Назвіть характерні риси правління Хлодвіга I.
11. До яких королівських династій належали:
 - а) Хлодвіг I.
 - б) Пипи Корвякий?
12. Хто з франкських правителів виступив ініціатором проведення бенефіціальної реформи?

13. Із яких верств складався суспільний лад салічних франків?
14. Результатом зовнішніх конфліктів із якою державою було проведення бенефіціальної реформи?
15. За що Карл одержав прізвисько Мартелл (Молот)?
16. За якого правителя Франкське королівство досягнуло найвищого розквіту?
17. Що розуміють під поняттям "*Каролінгське відродження*"?
18. Укладення якого договору поклало кінець існуванню імперії франків?
19. Що виступає джерелами права салічних франків?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Поняття та характерні риси епохи феодалізму.
2. Загальна характеристика дофеодальних держав.
3. Утворення держави франків. Правління Хлодвіга I.
4. Держава франків періоду правління Карла Мартелла.
5. Розвиток Франкського королівства за Карла Великого.
6. Розпад імперії франків. Верденський договір 843 р.
7. Джерела та особливості права франків. "Салічна правда".

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Поняття "середньовіччя" та загальна характеристика держави та права цього періоду.
- 2 "Салічна правда" – пам'ятка ранньофеодального права франків.

Завдання, вправи, тести

1. Коли виник термін "феодалізм"?
 - а) у V ст. н.е.
 - б) у VI ст. н.е.
 - в) перед Англійською буржуазною революцією.
 - г) перед Великою Французькою революцією.
 - г) у XV ст.
 - д) у XVI ст.
2. Поясніть суть існуючої в епоху феодалізму системи васальних зв'язків.
3. Чініми васалами були монархи?

а) своїх підданих;	б) Папи Римського;
в) Божими васалами;	г) васалами феодалів;
	г) нічими
4. Які прошарки населення могли входити до рицарства?

а) селяни;	б) світські феодали;
в) духовенство;	г) жителі міст.
5. Змалюйте обряд посвяти у рицарі.
6. Назвіть найвідоміші рицарські ордени.
7. Формування епохи феодалізму припадає на:

а) V-VI ст.ст.	б) VI-VIII ст.ст.
в) V-IX ст.ст.	г) IV-VIII ст.ст.
8. Розквіт епохи феодалізму припадає на:

а) IX-X ст.ст.	б) XII-XIII ст.ст.
----------------	--------------------

Історія держави та права феодальної Франції

- Утворення феодальної Франції
- Франція на етапі станово-представницької монархії
- Франція на етапі абсолютистської монархії
- Характеристика права феодальної Франції

СУТТЄВО! Після опрацювання теми ви повинні:

- аналізувати основні етапи розвитку Франції на етапі феодалізму;
- описувати суспільний лад та державний устрій Франції на різних етапах розвитку феодальної державності;
- характеризувати основні джерела та риси французького феодального права.

Ключові поняття та терміни

• Франція	• "Великий березневий ордонанс"
• феодальна Франція	• ордонанс
• династія Капетингів	• гугеноти
• Гуго Капет	• Столітня війна
• домен	• Людовік XIII Справедливий
• Філіпп II Август	• Людовік XIV
• Анжуйська династія	• кутюми
• прево	• "Кутюми Бовезі"
• Людовік IX Святий	• кардинал Рішельє
• Філіпп IV Красивий	• капітулярії
• хрестові походи	• канонічне право
• Генеральні Штати	• міське право

Утворення феодальної Франції

Після розпаду імперії франків територія Франції дісталася за Верденським договором онукові короля Карла Великого *Карлу Лисому*, нащадки якого правили Францією до кінця X ст. За цей час країна розпалася на багато феодальних володінь, які були слабо пов'язані між собою.

У 987 р. на з'їзді духовних та світських феодалів королем Франції було

обрано Гуго Капета, засновника династії Капетингів¹. Його володіння (домен²) обмежувалися невеликою областю, у центрі якої був Париж. Помістя могутніх землевласників були практично непов'язані з королівським престолом.

У період феодальної роздробленості у Франції не існувало єдиної мови, спільного культурного й економічного розвитку. На півдні, де був сильнішим римський вплив, зберігалося багато елементів римської культури, писемності, освіти, економіка була більш розвинутою, ніж на півночі Франції. У відповідності з цим, основними рисами державного ладу Франції періоду роздробленості були:

- політична роздробленість;
- слабкість королівської влади.

У XI ст. відбувається процес виникнення та зростання міст, населення яких було зашкавлене у зміщенні королівської влади, бо постійні феодальні війни робили небезпечним ведення торгівлі. Цим пояснюється те, що міста поступово стають опорою французьких королів у їх боротьбі з феодалами. Ще більшою опорою королівської влади у той час була церква.

З XII ст. розпочинається боротьба королівської влади проти феодальної роздробленості. Ця боротьба завершилася лише під кінець XV ст. перемогою королівської влади і об'єднанням Франції у централізовану державу. Боротьба ускладнювалася тим, що один із найбільших французьких феодалів – *граф Анжуйський* став королем Англії і, таким чином, англійські королі стали власниками величезних феодальних володінь у Франції. Французькі королі не могли змиритися з цим і прагнули повернути Франції її землі.

Французький король *Філіпп II Август* (1180-1223) відняв у англійського короля Нормандію, що спричинило тривалу війну між Англією та Францією, у результаті якої Англія втратила значну кількість своїх володінь у Франції.

Філіпп II Август - видатний державний діяч, що сполучив у собі таланти політика і полководця. Він істотно збільшив королівський домен, приступив до адміністративної централізації керування королівством. Коли Філіпп II Август вступив на престол, до складу його домена входили тільки Иль-де-Франс, Орлеан і частина Беррі, на інші десять ф'євів французьких королівств поширювалося тільки теоретичне право сюзеренітету. Він був останнім французьким государем, коронованим ще при житті батька, у листопаді 1179 р. звичайний для тієї пори запобіжний захід, що забезпечував хоч якоюсь мірою наступність влади спадкомцю престолу, оточеному ворожими баронами.

¹ *Капетинги* (Capetiens) - третя за рахунком династія французьких королів, представники прямої лінії якої правили королівством з 987 по 1328 рр. У 987 р. Гуго Капет, граф Паризький, був обраний королем Франції (987-996). Його прямі нащадки залишалися на престолі весь період трілого Середньовіччя: Роберт Благочестивий (996-1031), Генріх I (1031-60), Філіпп I (1060-1108), Людовик VI (1108-37), Людовик VII (1137-80), Філіпп II Август (1180-1223), Людовик VIII (1223-26), Людовик IX Святий (1226-70), Філіпп III Відважний (1270-85), Філіпп IV Красивий (1285-1314), Людовик X (1314-16), Іоанн I (1316), Філіпп V Довгий (1316-22), Карл IV Красивий (1322-28). Представники династії Валуа і Бурбонів, що послідовно змінили Капетингів у керівництві французькою державою, були нащадками молодших, бичих ліній цього роду.

² *Домен* (від лат. dominium - володіння) - сукупність спадкових земельних володінь короля (королівський домен).

Усе правління Філіппа II Августа було спрямоване на збільшення домогальних володінь і закріплення їх у володінні корони. Тоді ж, у середині 1180-х рр., король приступив до основного завдання своєї політики: відвоювання володінь *Анжуйської династії*¹, які у той час у три рази перевищувала за площею королівські. Він відіграв не менш значну роль як організатор адміністративної структури королівства, яка до нього перебувала у зародковому стані. Інститут *прево*², королівських чиновників на місцях, у нерегулярному виді існував і до нього, але тільки Філіпп II Август близько 1190 р. провів реформу, розділивши країну на округи-превоте (в Анжу та Пуату ці округи звалися *сенешальства*, а Паризький називався *бальяжем*), кожним із яких керував *балья* - тимчасово призначуваний королем чиновник, обраний, зазвичай, здрібної знаті чи з заможних городян. Крім того, діяльність балії підлягала постійному контролю на місцях, що сприяло зменшенню числа зловживань.

Незважаючи на дохід із володінь, що постійно присднувалися до Франції, королівство відчувало постійну нестачу фінансів: перманентні військові кампанії потребували оплати найманців, будівництва укріплень, а тому крім високих податків, король практикував такі заходи, як вигнання євреїв з конфіскацією їх майна. Саме при Філіппі II Августі Париж остаточно став столицею, при ньому розвернулося будівництво величезних готичних соборів, у т.ч. майже завершене спорудження Собору Паризької Богоматері.

Значний крок уперед у боротьбі за зміцнення королівської влади було зроблено у роки правління *Людвіка IX (Святого)* (1226-1270). Він уважався одним із трьох "*великих Капетингів*" - разом із своїм дідом Філіппом II Августом і внуком - Філіппом IV Красивим. Окрім своєї слави Святого короля-хрестоносця³, зразкового християнського рицаря, він увійшов у історію як правитель, який підніс престиж королівської влади, розвинув і реформував адміністративну структуру держави.

¹ *Анжуйська династія* (Плантагенети) - королівська династія в Англії. Походила від французьких Анжу.

² *Превот* (від лат. praepositus - начальник) - посадова особа у Франції у XI-XVIII ст.ст. З XI ст. так називали королівського чиновника, який мав судову, фінансову та військову владу в межах адміністративно-судових округів, на які поділявся королівський домен. У XIII ст. превот були поставлені під контроль *балії* (голови судово-адміністративного округу - бальяжу) на півночі Франції та *сенешалі* (голови судово-адміністративного округу - сенешальства) - на півдні. З XV ст. в превот залишилися лише функції судді першої інстанції. У XVIII ст. під час Великої Французької революції посада превот була скасована. У Парижі XIII-XVIII ст.ст. та Ліоні XVI-XVIII ст.ст. існувала виборна посада «прево купців», який був керівником муніципалітету.

³ *Хрестові походи* - воєнно-релігійні експедиції (1096-1270 рр.) на Близький Схід (в Сирію, Палестину, Північну Африку), організовані західно-європейськими феодалами і католицькою церквою під прапором боротьби проти «невірних» (мусульман), визволення ґрунту Господнього і Святої землі (Палестини). Передумовами хрестових походів були традиції паломництва до святих місць, зміна поглядів на війну, яка почала розглядатися не як гріхозна, а благородна справа, якщо велася проти ворогів християнства та церкви. Усього налічується вісім хрестових походів. З переходом до мусульман Акри (1291 р.) хрестоносці швидко втратили свої володіння на Сході.

Влада цього короля вже була спадковою. Він провів кілька державних реформ, зокрема:

- ✎ заборонив судові поєдинки в межах королівських володінь;
- ✎ дозволив оскарження вироків, винесених феодалами, у королівському суді, який набуває статусу вищої судової інстанції;
- ✎ розпочав створення професійного найманого війська;
- ✎ увів королівську монету, яка була обов'язковою для використання на всій території Франції поряд з монетами, які карбували феодали.

Під час існування феодальної роздробленості королі не особливо бажали скликати представницькі збори світських чи духовних феодалів. Із виникненням і розвитком міст посилюються протиріччя між міщанами і феодалами, і це робить короля своєсіднім арбітром, що посилює його владу.

Як світські, так і духовні феодали, а також населення міст прагнули брати участь у політичному житті країни, впливати на короля. Потребуючи грошей для боротьби з Папою Римським, король *Філіпп IV Красивий* звернувся до населення за допомогою.

Приводом цього став конфлікт 1297 р., який спалахнув між Францією і папством, викликаний тим, що папа Боніфачій VIII, прихильник всесвітнього панування Церкви, видав буллу, що забороняла світській владі вимагати з кліриків податки, а світській владі, натомість – сплачувати, чого Філіпп IV Красивий, який вічно потребував грошей, допустити не міг. Коли в 1300 р. король заарештував папського легата¹, який образливо висловився щодо Філіппа IV Красивого, папа заявив про неспасудність духовництва королівському суду. Король у боротьбі з наднаціональною силою – церквою – вирішив опертися на свою націю, і в квітні 1302 р. скликав перші в історії Франції *Генеральні Штати*², які підтримали свого монарха. Боніфачій VIII у відповідь видав буллу, що протголошувала підпорядкування папському престолу не тільки в справах віри, але й у політиці обов'язковою умовою порятунку душ та відлучив короля від церкви. Філіпп IV Красивий відправив в Італію військовий загін, що заарештував папу. Той не витримав приниження, збожеволів і незабаром помер. Філіпп IV Красивий домогся підпорядкування папського престолу своїй владі і переносу резиденції курії з Рима у формально недалекої, але оточений з усіх боків володіннями Франції Авіньйон (1308).

Отже, Філіпп IV Красивий обклав податками церкву, заставив римських пап жити у резиденції неподалік своїх володінь у Авіньйоні, скликав для підтримки своїх дій і політики Генеральні Штати. У 1314 р. Генеральні Штати дали дозвіл на запровадження надзвичайного податку на війну; це перший в історії акт оподаткування зі санкції народного представницького органу.

Таким чином, у французькому суспільстві визначилися три суспільні верстви: 1) духовенство; 2) дворянство; 3) міщани. Кожна із верств у парламенті засідала і голосувала окремо від інших. Верства мала один голос, а тому схожість інтересів дворянства та духовенства забезпечувала їм перевагу над міщанами.

¹ *Легат папський* – титул вищих дипломатичних представників Ватикана

² *Генеральні Штати* – вищий станово-представницький орган Франції у 1302-1789 рр., який складався із депутатів від духовенства, дворянства та третього стану. Скликались монархами головним чином для отримання від них гроди для запровадження податків. Депутати від третього стану оголошили себе у 1789 р. Національними зборами

- ! Отже, на початку XIV ст. у Франції формується станово-представницька монархія.

Франція на етапі станово-представницької монархії

У 1356 р. Генеральні Штати поставили перед королем вимогу про докорінні зміни у державі. Прийнятий ними у 1357 р. нормативний акт "*Великий березневий ордонанс*"¹, передавав Генеральним Штатам право контролю за управлінням країною. Генеральні Штати як прототип сучасного парламенту почали скликатися із визначеною періодичністю – два рази на рік. За ними визнавалося виключне право виділяти королеві субсидії, контролювати їх витрати. Королівська Рада почала поповнюватися представниками Генеральних Штатів. "*Великий березневий ордонанс*" передбачав також проведення досить важливих військових, фінансових, адміністративних і судових реформ, перерозподіл податків та повинностей. Проте ці реформи не були послідовними. Генеральні Штати мали підтримку тільки з боку жителів міст півночі Франції та Парижа.

Після закінчення успішної для Франції т.зв. "*Столітньої війни*"² роль Генеральних Штатів зменшується і вони скликаються нерегулярно. Натомість королівська влада посилюється. Військове й фінансове управління концентрується у руках королівської адміністрації. Генеральні Штати, скликані у 1439 р., дозволили королю *Карлу VII* збирати постійний прямий податок. Маючи постійне джерело поповнення королівської скарбниці, Карл VII провів реформу армії, збільшив контингент постійних військ, які стали основою збройної могутності королівської влади. Королівська влада за підтримки третього стану (міщан) набуває дедалі більшої могутності.

- ! Формується незалежна від станово-представницького органу (Генеральних Штатів) абсолютна монархія.

Франція на етапі абсолютної монархії

У Франції абсолютизм зміцнів особливо за правління короля *Франциска I* (1515-1547). Усе управління зосереджується в руках королівської влади. Найважливіші державні справи вирішувалися близькими до короля особами. Генеральні Штати перестали скликатися.

Головну роль у королівській адміністрації відігравав *сенешаль* – глава королівської адміністрації, який підписував державні документи і командував

¹ *Ордонанси* (франц. ordonner - наказувати) – у деяких державах Західної Європи в XII-XIX ст.ст. королівські укази.

² *Столітня війна* – збройний конфлікт, який тривав із великими перервами (фактично серія воєн) з 1337 по 1453 рр. між Францією та Англією. Це продовження боротьби, яка розгорілася незабаром після норманського завоювання Англії через великі ленні, котрі належали французькому королю, але якими продовжував володіти англійський король на території Франції. Війна завершилася тим, що в руках англійців залишився лише Кале.

армією. У військових справах другою після сенешалів особою був *конетабль*, який командував кіннотою. Королівською скарбницею і архівом видав *королівський скарбник*. Королівські акти редагував і скріплював печаткою *канцлер*. При королі існувала *курія*, членами якої були васали короля (наближені до короля феодали). Курія ухвалювала королівські акти.

Територія Франції у цей період ділилася на *округи*. Керівником округу був *прево*, його помічниками у містах – *майори*, а в селах – *сержанти*. У містах *муніципальні радники* та *мери* призначалися королем.

Вплив товарно-грошових відносин змінював правове становище різних верств населення. До XIV ст. майже зникли особисто залежні селяни. Основна маса селян була вільною і платила сеньйору тільки грошову ренту. Як і раніше, найважливішою верствою французького суспільства вважалося *духовенство*, але воно мало жити за законами королівства, а не за своїми церковними законами. Духовенство отримувало десятину зі селян, зберігало свій податковий та судовий імунітет. Воно було звільнене від будь-яких повинностей на користь короля.

Дворянство, як другий стан суспільства, було закритим і спадковим. Головними його привілеями були виняткове право власності на землю, особливі судові привілеї, звільнення від сплати податків. Головним обов'язком дворян була служба королю, насамперед – військова.

Третій стан французького суспільства – *міське населення та селяни* – не користувалися якимись особистими чи майновими правами і були єдиним податковим станом.

Духовенство та дворянство зосереджувало в своїх руках 4/5 усіх земель країни. Починаючи з 1516 р. король отримав від Папи Римського дозвіл на призначення на церковні посади

Після випробувань періоду Столітньої війни країну стали потрясати конфлікти між *католиками* та *гугенотами*¹, які дещо стихли лише після того, як король *Генріх IV Наварський* (Бурбон) із протестантів перейшов у католики й увів в обов'язковому порядку релігійну терпимість за едиктом 1598 р., виданому у м. Нант ("*Нантський едикт про віротерпимість*"). Під час Релігійних воєн Генріх IV Наварський очолював війська гугенотів. Шлюб із принцесою Маргаритою, сестрою бездітного короля Генріха III Валуа відкрив йому шлях

Франциск I

¹ *Гугеноти* (франц. huguenotes, від нім. Eidgenossen - союзники) – прихильники кальвінізму (напряму протестантизму) у Франції. У XVI-XVIII ст.ст. протестантський рух охопив різні верстви французького суспільства, насамперед, у західних та південних провінціях держави. Боротьба кальвіністів з католиками вилилася у Релігійні війни (1562-1594), по закінченню яких гугеноти одержали свободу віросповідання, але католицизм визнавався панівною релігією у Франції. Реально французькі протестанти так і не добились рівноправ'я. У XVII-XVIII ст.ст. ставлення держави до гугенотів змінилося, але лише Велика Французька революція кінцево вирівняла їх у правах із католиками.

на французький престол, чим було започатковано династію Бурбонів, котра правила аж до 1789 р. Спочатку католики – більша частина населення Франції – відмовлялися визнати владу короля-протестанта, а тому той у 1593 р. переходить у католицизм і тоді був визнаний повноправним королем Франції.

Правління Генріха IV сприяло укріпленню абсолютизму. Він перестав скликати Генеральні Штати, зменшив права провінційних зборів. Відповідно зросла роль бюрократичного апарату, чиновники домоглися права спадкування та продажу своїх посад. Цивільна влада на місцях зосередилася у руках *генеральних намісників та інтендантів*¹ провінцій. У економічній сфері Генріх IV проводив політику *протекціонізму*², заохочував розвиток мануфактур, фінансував роботи з покращення доріг, будівництва каналів, знизив розміри прямого постійного податку (галья). За його правління у 1604 р. почалася колонізація Канади, підготовка до війни із Габсбургами. Король Генріх IV був убитий католиком-фанатиком Равальяком. Пізніше Генріх IV став одним із найвдоміших французьких королів, який набув посмертно слави ідеального правителя.

У 1610 р. на трон вступив *Людвік XIII (Справедливий)*, який наблизив до себе видатного політика-реформатора кардинала *Ришельє*. Під керівництвом останнього йшла та переможно завершилася боротьба проти бунтівних феодалів та гугенотів, по-новому була використана система інтендантів для нагляду за місцевою владою, збором податків та здійсненням правосуддя. Важливими епізодами реформаторської діяльності Ришельє були едикт проти дуелей (1626 р.), Королівська декларація про знесення замків (1626 р.), едикт, який забороняв парламентам (судовим установам) втручатися в державні справи та адміністрацію. Дуелі позбавляли життя багатьох представників дворянського стану і, на думку Ришельє, порушували Божий закон про заборону убивства. Санкції до дуелянтів були ретельно продумані: 1/3 частина майна дуелянтів конфісковувалася, винуватця виганяли на три роки, організаторів у випадку повторності злочину карали смертною карою або позбавленням дворянства їх та нащадків, а також їм заборонялося займати державні посади.

Ришельє стояв у витоків політики *меркантилізму*³. Він заохочував створення королівських мануфактур, заморських компаній, розвиток торгового флоту, створив Французьку Академію наук (1634 р.).

Генріх IV Бурбон

¹ *Іntenдант* (від франц. *intendant* – управляючий) – посадова особа у Франції в XV–XVIII ст. ст. яка відала окремою галузю державного управління (торгівлею, фінансами тощо).

² *Протекціонізм* – економічна політика держави, спрямована на огороження національної економіки від зношеної конкуренції. Реалізується шляхом фінансової підтримки вітчизняної промисловості, стимулювання експорту, обмеження імпорту.

³ *Меркантилізм* (від італ. *mercante* – торговець, купець) – перша школа буржуазної політекономії, економічна політика епохи і зв. первинного нагромадження капіталу, виражалася у активному втручанні держави у господарське життя, проводилася в інтересах купців.

З метою ефективного управління державою у ній вибудовується ієрархія посадових осіб. При монарху існувала *Державна рада* (Гаскина рада, апарат канцелярії), *Рада департаментів*, *Рада прийомів*, *Генеральний контролер фінансів*, *чотири держсекретарі*. *Мала королівська рада*. У XIV ст. вводиться посада *прокурора*. Система судів включає суд архієпископа, королівський суд, суд римської курії. Певний контроль за місцевими судами здійснювали заступники вище *інтенданти*.

Наступним правителем став *Людовік XIV* (1643–1715). Він сконцентрував у своїх руках усю верховну владу. При ньому був відмінений Нантський едикт і відновлено переслідування гугенотів, які тисячами почали емігрувати в Англію та інші держави. Людовік XIV візитує країну у витраті військові та будівельні операції і зарекомендував себе як правитель-деспот. *“Ви питаєте, що таке держава? Держави – це я!”* – говорив Людовік XIV. У ході революції кінця XVIII ст. відбулося оновлення державного ладу Франції, яка зі монархічної стала республіканською.

Людовік XIV. Фрагмент картини Ф. Маро

Характеристика права феодальної Франції

Найважливішими джерелами права були правові *звичай (кутюми)*. Для їх визнання в суді необхідно було, щоб вони були відомі в народі не менше 40 років. Найвідомішим збірником правових звичаїв були *“Кутюми Бовей”*. Вони стали першим серйозним досвідом правотворчості, дають інформацію про мораль і звичай Франції, що існували в період ранньофеодальної монархії, про політичні тогочасні цеті.

Зі зростанням потреби у письмово зафіксованому наборі правил розв'язання юридичних конфліктів повсюдно у містах і державах із централізованим управлінням і законодавством стали проводитися записи звичаєвого права й у деяких випадках – *міського (магдебурзького) права “Кутюми Бовей”* (бл. 1282 р.) є описом місцевих правових звичаїв (кутюмів), які використовувалися у графстві Бове на північному сході Франції. Вони записані та прокоментовані видатним французьким юристом, який виконував обов'язки судді та сенешалю *Філіппом де Бомануаром*. За підготовку “Кутюмів Бовей”, виданих у двох томах, автор заслужив звернення *“святюч свого часу”*. Записи звичаєвого права стали проводитися у широких масштабах у XIII ст., коли в державі одночасно застосовувалося і писане, і звичаєве право.

Бомануар жив у період правління Людовіка IX, коли завершився процес збирання земель із подальшим розділенням королівських володінь на рівні адміністративних округів (*бальяжі* – на півночі, *сенешальства* – на півдні Франції). Представники короля у цих округах були наділені значними повноваженнями у сфері судочинства, збору податків та скликання ополчення. Вищим апеляційним судом став королівський суд, у якому могли оскаржуватися рішення

усіх нижчих судів. До виключної юрисдикції королівського суду були віднесені справи про підпали, викрадення жінок, підробку монет та ін.

Видання "Кутюмів Бовезі" було не лише компіляцією місцевих звичаїв, але й одночасно збором таких правил та норм, які частково були засновані на "правових нормах, спільних для усіх кутюмів Франції". Бомануар використав також окремі положення канонічного та римського права, прокоментувавши їх власними ідеями та узагальненнями. Бомануар проводив думку про необхідність об'єднання Франції під владою одного монарха, котрий є єдиним повелителем для своїх підданих. Одночасно він підтримував думку про звільнення кріпаків (сервів), вважаючи їх залежний, закріпачений стан великим злом, а також нагадуючи, що *«спочатку усі люди були вільними... так як усілякий тиє, що ми (християни) всі походимо від одного батька й від однієї матері»*.

Оригінал "Кутюмів Бовезі" не зберігся, але є велика кількість списків, які різняться один від одного лише за діалектом. Надруковані "Кутюми Бовезі" були аж у 1690 р. У цьому творі дається характеристика міських комун, основних варіантів фіксації кріпосної залежності та майнових прав, юрисдикції судів, положення про обов'язки баляї, адвоката, судді та інших учасників розв'язання правових конфліктів.

Стан особистої кріпосної залежності передавався через матір, якщо дитина народжувалася від кріпачки (навіть якщо її батько – рицар). У кріпаки разом із дитиною перетворювали тих, хто у відповідь на виклик іти на війну, залишався вдома без поважних причин. Кріпацтво набувалося добровільною віддачею себе та нащадків святим: таких людей заносили в списки, які складалися управителями церковним майном. Ще однією формою закріпачення була самопродаж, коли хтось, ставши вкрай бідним, говорив своєму сеньйору: "Ви мені дайте стільки-то, а я стану вашою особисто залежною людиною". Іноді віддавали себе у кріпаки, щоб оборонитися від інших сеньйорів. Ось із цих причин і з'явилася кріпосна залежність, бо за природним правом усі вільні. Бомануар нагадує, що більш розповсюдженими випадками перетворення на кріпаків були ситуації, коли люди недворянського роду *«проживуть на землі один рік і один день, то стануть кріпаками тих, під владою кого вони проживали»*.

Кріпосна залежність мала кілька різновидів, що багато у чому залежало від рівня підвладності сеньйору. Сеньйор міг або розпоряджатися усім майном кріпаків, чи утримувати їх в ув'язненні за власною волею, за їх провини чи без провини, і ні перед ким за це не відповідати, окрім як перед Богом. З іншими кріпаками поводження могло бути більш людяним: окрім чиншу, робіт та повинностей, кріпаки зобов'язані платити шлюбний викуп (якщо кріпак одружувався із вільною) і викуп за вступ у права спадкування (повинність "мертвої руки").

За твердженням Бомануара, в окрузі Бове звичай м'якші, ніж у інших округах, щодо ставлення до кріпаків. Тут при сплаті призначеного дозволялося іти *«служити і жити поза юрисдикцією своїх сеньйорів»*, за виключенням деяких міст, де *«усякий житель вільний в силу привілеїв чи звичаю»*.

"Купюми Бовезі" приділяють детальну увагу обов'язкам баляї, адвоката та судді. Людина, яка бажає бути справедливим і чесним баляї, повинна, за Бомануаром, володіти десятима чеснотами, серед яких мудрість, урівноваженість і доброта, терплячість, вміння уважно вислухати, сміливість, енергійність, щедрість, покора наказам свого сеньйора, вміння бути "знайцем своєї справи", вірність. "Так як більшість людей не ознайомлені з купюмами і не знає, як ними користуватися та на що потрібно опиратися у кожній конкретній судовій справі, то ті, хто має судитися, повинні шукати поради у людей, які можуть говорити за них і тієї, хто говорить за інших (у суді: називається адвокатом)". Адвокат має вести лише "добрі та законні справи", якщо під час справи він дізнається, що справа нечесна, то зразу може обличити її. Баляї може своєю владою відсторонити адвоката. Жінка не повинна виступати за плату як адвокат, але без винагороди вона може говорити в суді за себе та своїх дітей, якщо на не дав згоду чоловік.

Найважливіше для суддів – "і міння розрізняти якими є вчинки – великими чи малими, і знання того, яких покарань вони заслуговують. Бо так, як неоднаковими є вчинки, неоднаковими є й покарання". Покарання мають співвідноситися із вчинками: "Розмір покарання повинен залежати від проступку, а також від того, хто його здійснив і кому спричинена шкода... Ніхто не може бути суддею у своїй справі. Жоден злочинець, якою б не була його провинна, до того часу, поки злочин не доведений, не міг бути засуджений до страти.

Другим важливим джерелом права були королівські укази (*капітулярії*) та інші акти, що підписувалися королем. Таким важливим актом був "Акт про відправлення правосуддя" (1539 р.). Цей акт закріпив інквізиційний або розшуковий процес. Порушення кримінальної справи здійснюється відтоді не лише за скаргою потерпілого, але й на основі даних, які одержав суддя з якихось інших джерел. Суддя особисто або через помічників вів розслідування справи, а потім надіслав матеріали прокуророві для заключення. Вирішальну роль у доказах відігравало власне зізнання обвинуваченого, а тому його піддавали тортурам. Якщо тортури не вели до зізнання, то особа визнавалася невинною. Суддя, який допускався у судочинстві помилок, ніс за них адміністративну та цивільну відповідальність. За першу помилку суддю штрафували, за другу – усували від здійснення судочинства строком на один рік, за третю – звільняли від суддівства. Якщо у результаті суддівської помилки сторона визнавала матеріальних збитків, то суддя мав їх відшкодувати. "Актом про відправлення правосуддя" замість латинської мови ведення судового процесу вводиться французька.

Важливим джерелом права було *канонічне право*, що досягло свого розвитку в XII-XIII століттях. Пам'яткою права є "Звід канонічного права" (1582 р.), затверджений королівською владою. Усі норми канонічного права, прийняті церковною папською владою, мали чинність тільки тоді, коли вони супроводжувалися королівськими грамотами.

Важливе значення мало *міське право*, джерелом якого були *хартії*. У них відображався компроміс міського населення з королем чи місцевим феодалом. У хартіях визнавалися права міщан, регламентувалася торгівля і реміснича діяльність. Як додаткове джерело права, виступала *практика Паризького парламенту*.

Феодальна сутність права Франції проявлялася у тому, що воно *закріплювало виключність права власності на землю духовенства та дворянства*. До XI ст. зникла вільна селянська власність на землю. Склалося правило, що кожен володільць землі повинен мати сеньйора, який виступав верховним власником.

Існувало й громадське землеволодіння, куди входили ліси, луки, вигони для випасу худоби. У XVI ст. дворяни одержали право вилучати третину громадських земель на свою користь.

Феодальний характер права проявлявся, насамперед, у договорах. Наприклад, при *купівлі-продажу* землі право першочергової купівлі визнавалося за сеньйором. Він же мав найбільше прав щодо викупу заставленої землі.

У XVI-XVIII ст.ст. особливо поширеним був *договір оренди*, який спочатку укладався на рік, а з часом міг навіть передаватися у спадщину. Досить поширеним був *договір позики*. Оскільки канонічне право забороняло стягувати відсотки з позики, то боржник зобов'язувався виплачувати кредиторovi фіксовану ренту, як певну частину прибутку. Найчастіше, боржник заставав землю за взятим кредит, а прибутки з неї надходили кредиторovi.

У період абсолютизму лихварство набуло особливого розмаху. У зв'язку з цим у XVIII ст. королівським ордонансом було заборонено заставу, коли вона передбачала передачу землі кредиторovi. У 1673 р. було видано королівський ордонанс про торгівлю, а у 1681 р. – про морську торгівлю. У них було визначено правовий статус купців і порядок утворення торговельних товариств. Запроваджувалися норми, що стосувалися векселів, страхування, банкрутства.

У Франції існувала детальна регламентація торговельної діяльності цехів і купців, а також організації та технології виробництва, а саме: детально визначалися види сировини і їх розробка, якість товарів, виробничий процес.

До XVI-XVII ст.ст. *целюбно-сімейне право* регулювалося виключно канонічним правом, але після прийняття королівських ордонансів із цих питань було зроблено певний відступ від нього. Хоча шлюб реєструвався у церковних книгах, але його стали розглядати як акт громадянського стану. Діти, які не виконували волю батьків, могли бути позбавлені права на спадщину. Під впливом римського права скорочувалася майнова правоздатність жінки, посилювалася влада батька над дітьми. Батько мав право за згодою королівської адміністрації запроторювати неакуірних дітей до в'язниці.

У період ранньофеодальної монархії під *злочином* розуміли дію, що зачіпає інтереси окремих осіб, а покарання зводилося до відшкодування збитків. З XII ст. під *злочином* розуміли "всіляке порушення миру", а покарання набувало репресивного характеру.

У період абсолютизму законодавство деталізує склад злочинів проти короля, церкви. *Найважчими злочинами* вважалися: замах на короля, членів його сім'ї, міністрів короля, командуючих військами та інших королівських чиновників. *Злочинами проти релігії* вважали: богохульство, святотатство, чаклунство, сресь.

Покарання не були чітко визначені й їх застосування залежало від суду та від соціального класу, до якого належав звинувачений. Метою покарання була кара та залякування. Карали у публічній формі, щоб страждання засудженого викликали страх у присутніх. За деякі злочини відловідальність ніс не тільки злочинець, але й члени його сім'ї.

Розгляд судових справ не був публічним. *Доказами в суді* були: власні зізнання, свідчення не менше двох свідків, протоколи, складені на місці злочину. Якщо були відсутні обвинувачувальні докази, то суддя міг розпорядитися щодо проведення тортур. До XIII ст. вироків не можна було оскаржувати, а з часів правління Людовіка IX рішення сенсьйорального суду (суду феодалів) можна було оскаржити у королівському суді. З часом вищою апеляційною інстанцією у кримінальних та цивільних справах стає *Паризький парламент*.

Додатки

Додаток 1. Бомануар. «Звичаї Бовезі» (витяги)

§1434. Відомо, що стан кріпосної залежності передається через матерів, оскільки кожна дитина, народжена кріпачкою, — вважається кріпосною, хоча б батько її був вільним. Навіть якщо батьком буде рицар, що взяв шлюб із кріпачкою, усі діти, яких вона буде мати від нього, успадковують її кріпосне становище.

§1438. Особиста кріпосна залежність виникала багатьма шляхами. По-перше, внаслідок того, що у давнину, коли викликали своїх підданих на війну, тих, хто без поважної причини залишалися (вдома), перетворювали навіть у кріпосних разом із нащадками. По-друге, внаслідок того, що керуючись великим благочестям, багато хто віддавав і себе, і своїх нащадків святим, обкладаючи себе повинностями за своєю доброю волею. І повинності, які з них надходили, управляючі церковним майном заносили у списки, а потім з дня у день ухитрялися брати з них більше і більше. У підсумку те, що було зроблено за доброю волею і благочестям, перетворювалося на шкоду і погіршення добробуту нащадків. Третя причина, коли хто-небудь, зuboживши, казав своєму сенсьйорові: «Ви мені дасте стільки-то, а я стану вашою особисто залежною людиною». Іншим разом віддавали себе у кріпосну залежність для того, щоб захистити себе від інших сенсьйорів. Через усі ці причини і з'являється особиста кріпосна залежність, адже за природнім правом усі вільні. Існують й інші способи набуття (кріпаків), адже існують землі, які мають властивість робити людей недворянського роду, чоловіків і жінок, у випадку, якщо вони проживуть на них один рік і один день, кріпосними тих сенсьйорів, під владою яких вони проживають.

§1452. Існує багато станів особистої кріпосної залежності. Адже одні із закріпачених так підпорядковані своїм сенсьйорам, що ці сенсьйори мають над ними право життя і смерті, можуть тримати їх в ув'язненні за своїм волевиявом — за вина або без вини, і ні перед ким за них не відловідальні, окрім лише як перед Богом. З іншими поводяться більш по-людському, оскільки за їх життя сенсьйори не можуть від них нічого вимагати, якщо тільки вони не скоять злочину, окрім їх чиншів (чинш — грошова плата за землю), рент і повинностей, які, за звичаєм, платять за їх кріпачьке становище. І тільки коли вони

помирають або одружуються із вільними жінками, усі їх майно – і рухоме, і нерухоме – переходить до сеньйорів. Адже той, хто одружується з вільною, має заплатити викуп за рішенням сеньйора. І якщо кріпак помирає, немає у нього спадкоємця, окрім сеньйора, і діти кріпака нічого не отримують, якщо не заплатять викупу сеньйорові, як це зробили б люди сторонні. Ці останні повинності – мають у кріпаків Бовезі назву «мертвої руки» і шлюбного викупу.

§1457. Наші звичаї більш м'якші стосовно кріпаків, ніж у багатьох інших областях, адже у багатьох інших областях сеньйори можуть розпоряджатися життям і смертю своїх кріпаків, коли і як їм забажається, а також змушують їх вічно жити на своїх землях. В Бовезі ж ставляться до них більш людяно, оскільки за умови плати своїм сеньйорам напемних за звичасм рент і подушого, вони можуть ти служити поза юрисдикцією своїх сеньйорів – за винятком місяця, перебування у яких може дати їм свободу, як, наприклад, у деяких містах, всякий житель яких вільний із-за привілею і звичаю. Адже, як тільки хто узнає, що його кріпак поселився у такому місті, він має одержати його назад, якщо заявить на нього протягом одного року і одного дня претензію, як на свого кріпака. Багато кріпаків, що таємно пішли від своїх сеньйорів для проживання у такі міста, одержали свободу.

Додаток 2. Нантський едикт (1598) (витяги)

Генріх IV (1553-1610) – французький король, милістю Божою король Франції і Наварри, усім присутнім і що мають з'явитися, привіт. Цим вічним едиктом ми сказали, оголосили і повеліли так:

VI. Щоб не дати ніякого приводу до смут і боротьби серед наших підданих, ми дозволили і дозволяємо тим, хто сповідує так звану реформовану релігію жити і мешкати а усіх містах і місцях нашого королівства і прилеглих нам областях без переслідувань, утиску і примусу, робити що-небудь у справі релігії, що не протирчить їх совісті; їх не будуть із цього приводу розшукувати у будинках і місцях, де вони побивають жити.

XXII. Велимо, щоб не було ніякої різниці стосовно названої релігії при прийомі учнів в університети, колегії і школи, а хворих і бідних – у госпіталі і установи громадського догляду.

СУТТЕВО

Резюме

- 1) *Особливості феодальної Франції періоду утвердження феодальної роздробленості: слабкість королівської влади, відсутність єдиної мови, спільного культурного та економічного розвитку.*
- 2) *Характеристика правління Філіппа II Августу: боротьба проти феодальної роздробленості, намагання повернути Франції землі, якими володіла Анжуйська династія, зближення королівського двору, адміністративні реформи, переслідування єретиків, спорудження великих соборів.*
- 3) *Характеристика правління Людовіка IX Святого: організував Хрестові походи, здійснював суцільні податки, доживав оскарженні вироків у королівському суді, розпочав створення професійної палатного війська, увів законніборів іякову королівську мову.*
- 4) *Характеристика правління Філіппа IV Красивого: ведення боротьби з Папою Римським, окликання перш Генеральні Штати, опір підаткам на церкву.*
- 5) *"Великий бернський урбоніс" – нормативний акт Генеральних Штатів 1357 р., за яким цілому ордину влади передіпаділися права контролю: за управлінням країною, перерозподілено податки на повинності, передбачено проведення військових операцій, імпіментування суцільних реформ.*

- ⓐ **Характеристика правління Генріха IV Бурбона** *вкріплено абсолютизм, проведення політики протекціонізму, заохочення розвитку мануфактур, зниження розміру прямого постійного податку*
- ⓑ **Джерела права феодальної Франції** *купюми, "Купюми Бовезі", катіулярії, "Акти про відправлення правосуддя", "Звід канонічного права", міське право, практики Паризького парламенту*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Коли і за яким нормативним актом було утворено феодальну Францію?
2. Хто був першим королем Франції періоду феодалізму?
3. Як називався французький станово-представницький орган?
4. Які питання врегулював "Великий березневий ордонанс"?
5. З якою державою Франція вела Столітню війну?
6. Які питання врегулював Нантський едикт?
7. Що Ви знаєте про Філіппа де Бомануара?
8. Які джерела французького феодального права Ви можете назвати?
9. У чому проявлялася феодальна сутність французького права?
10. Якими були відносини між подружжям, між батьками та дітьми у французькому шлюбно-сімейному праві?
11. Чи проводився розгляд судових справ французькими судами публічно чи у закритій формі?
12. Що для французького феодального суду виступало доказами?
13. Як "Купюми Бовезі" врегулювали питання кріпосної залежності?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Утворення Франції. Особливості її розвитку в період феодальної роздробленості.
2. Формування станово-представницької монархії (поч. XIV ст.). Генеральні Штати.
3. Формування абсолютної монархії. Органи влади в період абсолютизму.
4. Суспільний лад.
5. Джерела права феодальної Франції.
6. Загальна характеристика "Купюнів Бовезі"
7. Характерні риси французького феодального права

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Генеральні Штати як станово-представницький орган феодальної Франції.
2. Особливості французького абсолютизму. Діяльність кардинала Рішельє.

Завдання, вправи, тести

1. Назвіть основні династії французьких монархів

а) Анжуйська,

б) Кіпетинги

в) Каролінги,

г) Плантагенети,

д) Меровінги.

е) Габсбурги.

ж) Бурбони,

з) Валуа

2. Домен – це:

- а) джерело французького феодального права;
- б) вищий (станово-представницький орган Франції);
- в) воєнно-релігійна експедиція на Близький Схід;
- г) землеволодіння короля.

3. До “*Великих Капетингів*” відносяться:

- а) Роберт Благочестивий;
- б) Гуго Капет;
- в) Філіпп II Август;
- г) Людовік IX Святий;
- д) Філіпп IV Красивий;
- е) Іоанн I;
- ж) Карл IV Красивий.

4. Окресліть характер взаємини між династією Капетингів і Анжуйською династією.

5. Королівський чиновник, який мав судову, фіскальну та військову владу в межах адміністративно-судового округу іменувався:

- а) сенешаль;
- б) прево;
- в) балья;
- г) легат;
- д) конетабль;
- е) канцлер.

6. При якому французькому монархові Париж остаточно став столицею Франції, було споруджено визначні пам'ятки архітектури?

- а) Гуго Капет;
- б) Філіпп II Август;
- в) Людовік IX Святий;
- г) Філіпп IV Красивий;
- д) Карл IV Красивий;
- е) Генріх IV Бурбон;
- ж) Людовік XIV.

7. Скільки Хрестових походів було організовано західноєвропейськими монархами і католицькою церквою?

- а) два;
- б) три;
- в) чотири;
- г) п'ять;
- д) шість;
- е) вісім;
- ж) дев'ять;
- з) дванадцять.

8. Коли були скликані перші в історії Франції Генеральні Штати?

- а) у 1297 р.;
- б) у 1302 р.;
- в) у 1356 р.;
- г) у 1357 р.;
- д) у 1398 р.;
- е) у 1634 р.

9. Проаналізуйте взаємини французького престолу з римо-католицькою церквою.

10. Коли було прийнято “*Великий березневий ордонанс*”?

- а) у 1297 р.;
- б) у 1302 р.;
- в) у 1356 р.;
- г) у 1357 р.;
- д) у 1398 р.;
- е) у 1634 р.

11. Які причини та наслідки Столітньої війни?

12. Доведіть або спростуйте тезу про привілейоване соціальне становище французького духовенства та дворянства у період абсолютизму.

13. Які релігійні проблеми характеризували феодальну Францію? Якими методами французькі монархи їх вирішували?

14. За якого монарха кардинал Рішельє здійснював свою реформаторську діяльність?

- а) Гуго Капет;
- б) Філіпп II Август;
- в) Людовік IX Святий;
- г) Філіпп IV Красивий.

Історія держави і права феодальної Німеччини

- Утворення феодальної Німеччини • Священна Римська імперія німецької нації • “Золота Булла”. Початок правління династії Габсбургів
- Реформація. Селянська війна • Німеччина на етапі абсолютної монархії
- Джерела німецького феодального права • “Саксонське зерцало”
- “Кароліна”

СУТТЕВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- періодизувати історію розвитку держави та права феодальної Німеччини;
- характеризувати особливості утворення німецької державності;
- знати суть Священної Римської імперії німецької нації;
- аналізувати основні нормативні акти (“Золоту Буллу”, “Саксонське зерцало” та ін.);
- характеризувати причини, наслідки Реформації та Селянської війни;
- порівнювати специфіку розвитку Пруссії та Австрії на етапі німецького абсолютизму;
- аналізувати основні джерела німецького феодального права.

Ключові поняття та терміни

• феодалізм	• Томас Мюнцер
• феодальна Німеччина	• Карл V Габсбург
• Священна Римська імперія німецької нації	• Тридцятилітня війна
• князівський абсолютизм	• Вестфальський трактат
• Оттон I	• Аугсбургський мирний договір
• рейхстаг	• Австрія
• “Золота Булла”	• Пруссія
• курфюрсти	• Йосиф II Габсбург
• Реформація	• Карл II Великий
• Селянська війна	• “Саксонське зерцало”
• Мартін Лютер	• “Кароліна”

Утворення феодальної Німеччини

Німеччина утворилася в результаті поділу імперії франків у кінці IX ст. За Верденським договором 843 р. *Людовіку Німецькому* були передані землі, розташовані на схід від ріки Рейн.

Історію феодальної держави і права Німеччини делять на три етапи:

1. період *феодальної роздробленості*, утворення т. зв. Священної Римської імперії німецької нації. У цей час переважає звичаєве право. Період датується X-XIV ст.ст.
2. період *станово-представницької монархії* та рецесії римського права. Період датується XIV-XVII ст.ст.
3. період *князівського абсолютизму* та утворення національного німецького права. Період датується XVII-XVIII ст.ст.

Особливістю політичного розвитку Німеччини середніх віків був поступовий її розпад на окремі князівства, які зберегли свою незалежність аж до XIX ст. Причини цього полягають у тому, що економічний розвиток Німеччини проходив нерівномірно, а тому інтереси регіонів не співпадали, і вони не бажали об'єднуватися. Крім того, прагнення німецьких королів завоювати Італію та боротьба з Папою Римським, послаблювали їх владу в своїй країні. До того ж імператорська влада не змогла встановити необхідний зв'язок із третім станом суспільства (міщанами) і зробити їх своєю опорою.

Німецьке феодальне суспільство ділилося на два розряди: 1) *військовий (лицарський) розряд*; 2) *податний (селянський) розряд*. Утворенню цих двох суспільних верств сприяла реформа короля *Генріха Птаколова* (919-936), яка була викликана необхідністю створити кінногу для боротьби з угорцями. За цією реформою особи, які могли воювати у рядах кіннотників, були зараховані до військового стану, а усі інші зараховувалися до податного стану.

Військовий стан не був однорідним. Окрім великих землевласників (світських та духовних) до нього входили середні та дрібні лицарі. *Податний стан* складався із вільних та невільних селян. Серед вільних селян певний час існували особи, які користувалися землею шляхом сплати певних платежів на користь власника землі. Невільні селяни могли тільки обробляти землі феодала або служити при його дворі.

Королівська влада у боротьбі проти феодалів намагалася опертися на церкву. Наступник Генріха Птаколова король *Оттон I* (936-973) розподілив герцогства між своїми родичами, проте і це не допомогло, бо між ними постійно точилися міжособні війни.

Священна Римська імперія німецької нації

Король Оттон I мав своїм завданням підкорення Італії, а Папа Римський мав погребу у підтримці німецького короля, оскільки місцеві феодали захопили владу в Римі. У 962 р. Папа Римський коронував Оттона I імператорською короною. Відроджена імперія стала іменуватися *Священна Римська імперія німецької нації*. Назва пояснюється тим, що:

Із того часу імперії мали спільно стояти Папа Римський та Імператор Німеччини.

2) ця імперія вважалася правонаступницею Римської імперії.

3) за мету ставилося об'єднання Італії та Німеччини в одну державу під керівництвом

Німеччини.

Увага!

Священна Римська імперія німецької нації (962-1806) заснована німецьким королем Оттоном I, який підкорив Північну та Середню Італію разом із Римом. Ця держава включала також Чехію, Бургундію, Нідерланди, швейцарські землі тощо. Імператори вели агресивну політику, головним чином на півдні (Італія) та сході (полабські слов'яни). Поступово влада імператорів стала номінальною. Італія втрачена уже в середині XIII ст., Німеччина розпалася на територіальні князівства. Вестфальський мир 1648 р. закріпив перетворення імперії в конгломерат незалежних держав. Імперія кінцево ліквідована під час наполеонівських воєн.

З часів Оттона I починаються італійські походи німецьких імператорів. Успішні італійські походи зміцнили на деякий час становище імператора і у той же час посилили владу феодалів, бо імператори були зацікавлені у їх підтримці, а тому постійно розширювали права феодалів.

Передача земель дрібних феодалів у спадок почала практикуватися з другої половини X ст., а в XI ст. стала властивою і для великих герцогств, графств. Їх сила змусила німецьких імператорів погодитися в XI ст. на створення Ради (*Гофмаг*) з представників вищої знаті, спільно з якими імператор розглядав найважливіші справи. Ці ради поступово перетворилися на *Рейхстаги* – імперські збори світських і духовних осіб.

У XII ст. колишній союзник Німеччини Папа Римський розпочинає боротьбу з німецькими імператорами з метою звільнити духовенство від підпорядкування світській владі, а потім – взагалі підпорядкувати світську владу церкві. У зіткненні з папською владою Німеччина зазнала поразки, що сприяло подальшому зміненню папської влади та розвитку самостійності територіальних князівств. Також цьому сприяло й те, що у Німеччині не було одного економічного центру, який би об'єднував країну. Тому економічна роздрібненість сприяла роздрібненості політичній.

“Золота Булла”. Початок правління династії Габсбургів

“Золота Булла”, згідно з яким:

Карта 3.

Священна Римська імперія німецької нації бл. 970

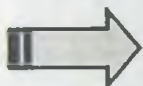
У 1356 р. імператор *Карл IV* був змушений видати нормативний акт

1. Папа Римський усувався від виборів німецького імператора;
2. визнавалася повна політична самостійність феодалів;
3. феодали отримали виключне право видобувати дорогоцінні метали і чеканити монети.
4. було врегульовано порядок обрання імператора та заборонено союзи міст.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

"Золота Булла" Карла IV Люксембурга – законодавчий акт на латині, прийнятий імперським сеймом в 1356 р. і затверджений імператором Священної Римської імперії. Регламентувала обрання німецького короля колегією імперських курфюрстів і була чинна до кінця існування імперії (1806 р.). Буллою були визначені права семи курфюрстів – трьох архієпископів (Майнца, Тріра і Кельна), короля Богемії, Рейнського пфальцграфа, герцога Саксонії і маркграфа Бранденбурга. Збір цього зібрання і роль керівника виборів короля належав архієпископу Майнца. Рішення приймалися простою більшістю голосів.

Занам'ятайте!

Курфюрсти (нім. Kurfürsten, букв. князі-виборці) – титул правителів у Німеччині XIII-XIX ст.ст. У XIII ст. так почали називати німецьких князів, які мали право обирати імператора Священної Римської імперії німецької нації. Права і особливі привілеї курфюрств були оформлені у "Золотій Буллі".

У XV ст. незалежність окремих земель стала настільки міцною, що вони вже не боялися передачі імператорської влади до рук однієї династії. Німецька корона збереглася у *династії Габсбургів*, які відмовилися від спроб об'єднати Німеччину.

Верховне управління Німеччиною починає концентруватися в руках семи могутніх феодалів. Вони обирали імператора, були його радниками. Час від часу збирався Рейхстаг, в якому були представники всіх верств німецького суспільства, крім дрібних лицарів та селянства.

Рейхстаг скликався імператором. На початку XVI ст. прийнято рішення про скликання Рейхстагу з періодичністю один раз на шість років. Рейхстаг видавав законодавчі постанови, що були обов'язковими до виконання на території усієї імперії. У проміжках між засіданнями Рейхстагу імператор міг видавати укази, але набувати чинності вони могли лише після їх затвердження Рейхстагом.

Внутрішні війни змусили князів та імперські міста за *імператора Максимиліана* (1493-1519) здійснити спробу зміцнити імператорську владу в Німеччині. У 1495 р. на черговому засіданні Рейхстагу було прийнято такі рішення:

1. встановлено вічний земельний мир, тобто були заборонені міжособні війни між феодалами;
2. запроваджено загальноімперський податок для утримання королівської адміністрації;
3. створено імперський суд;
4. територія Німеччини була розділена на 10 округів на чолі з князями, яких назвали "охоронцями миру".

Але ці реформи своєї мети не досягли, бо імперського податку надходило мало, у імператорського суду не було органів на місцях для виконання рішень. а князі дбали не про округи, а про особисті справи.

Реформація та Селянська війна

У першій половині XVI ст. у Німеччині відбувалася *Реформація*, що супроводжувалася соціальними конфліктами. Реформація – широкий суспільний рух, *антифеодалний* за своєю соціально-економічною спрямованістю, і *антикатолицький* за ідеологічною формою. Рух почав іменуватися “*Реформацією*”, бо найближчою його метою було коректування, реформування доктрини римо-католицької церкви, перебудова взаємин між церквою та державою. Головним місцем зосередження реформаційних ідей була Німеччина.

Прихильники Реформації були поділені на два табори. До *першого* входили власники – частина нижчого дворянства, світські князі, бюргерство, які розраховували збагатитися шляхом конфіскації церковного майна; вони в цілому прагнули незначних реформ. До *другого* табору входили селяни, плебей, які висунули значні вимоги, боролися за революційну перебудову світу, соціальну справедливість. Отже, участь у реформаційному русі таких різних ідеологічних сил визначила наявність у ньому вельми відмінних політичних програм, уявлень про державу, право, закон. Проте їх програми були поєднані окремими спільними положеннями. Наприклад, єдиним джерелом релігійної істини усі прихильники Реформації визнавали Святе Письмо, вони бажали радикального спрощення, демократизації церковного ладу, засуджували гонитву церкви за земними багатствами, були проти її залежності від римської курії тощо.

Основоположником Реформації та її визначним ідеологом був німецький теолог бюргерського напрямку *Мартін Лютер* (1483-1546). Він вважається засновником німецького протестантизму. Політико-правові погляди Мартіна Лютера викладені у праці “*95 тез*”. Вихідним пунктом лютерівського вчення була теза про те, що *спасіння досягається виключно вірою*. Віруючі виправдовуються безпосередньо перед Богом, стають ніби священиками самі собі, а тому не потребують більше послуг католицької церкви. Лише Богові, як істоті досконалій, зобов’язані рабськи коритися усі люди; ніхто із людей не має переваг над собі подібними.

Важливою думкою М. Лютера було *викриття користолюбства верхівки католицької церкви у торгівлі індульгенціями*. М. Лютер не вважав неприпустимим поширення індульгенцій взагалі, а лише протестував проти перетворення їх у засіб збагачення церкви за рахунок духовного розбещення віруючих.

Селянсько-плебейській напрямку Реформації очолив *Томас Мюнцер* (бл. 1490-1525). Він перетворив реформаційний рух у безкомпромісну боротьбу проти усілякої експлуатації, соціальної нерівності, влади князів, засилля церкви.

Піком революційної боротьби вважається *Селянська війна* в Німеччині 1524–1526 рр. Соціальні і політико-правові ідеї повсталих селян найповніше викладені у “*12-ти статтях*” і у “*Статейному письмі*”. Перший документ складався із відносно поміркованих і конкретних вимог: необхідність періодичної виборності духовних осіб общинами, відміна кріпацтва, зменшення розміру податків, ліквідація свавілля в органах управління та судах. Зміст “*Статейного письма*”, написаного людьми з найближчого оточення Т. Мюнцера, був значно радикальніший. У ньому автори заявляли, що існуюче злиденне становище народу терпіти більше не можна, усім селянським общинам потрібно об’єднатися в “*християнський союз і братство*” і разом ліквідувати будь-якими засобами (у т.ч. й насильницькими) усі перешкоди. У “християнському союзі та братстві”, який повинен би охопити усю країну, встановиться справедливий суспільний лад; його принципом стане служіння “загальній користі”. Від Т. Мюнцера вийшла думка про передачу влади простому народу, бо лише знедолені позбавлені егоїстичних цілей і здатні прагнути до “загального блага”.

Отже, в ході Селянської війни, селяни вимагали скасування кріпацтва, ліквідації окремих податків, пом’якшення панщини, свободи полювання. Міщани вимагали об’єднання під владою одного імператора, запровадження загальноімперського законодавства і суду. Селянська війна зробила популярною ідею відібрання землі від церкви на користь селян. Проте князі провели конфіскацію церковних земель на свою користь. Це призвело до посилення влади князів і до роз’єднання Німеччини. Реформація розколола Німеччину на *протестантську* і *католицьку* частини. 2/3 населення в процесі Реформації було знищено.

У цей час до влади прийшов один із найяскравіших правителів Європи XVI ст. – *Карл V Габсбург*. Про його велетенську імперію небезпідставно говорили, що у ній ніколи не заходить сонце. Тривале правління Карла V (1519–1556) було останньою спробою зrealізувати на практиці середньовічну ідею створення всесвітньої християнської імперії. Усі напрямки зовнішньої політики Карла V зв’язувала “імперська ідея” – об’єднання християнської Європи під егідою імператора проти спільного ворога – Османської імперії. Одинок здійсненню цього грандіозного ідеалу перешкодила Реформація і протидія Франції – ще однієї сильної держави, яка прагнула до домінування у Європі. Ставши імператором на початку Реформації, Карл V після недовгих вагань очолив її противників.

Імператор Карл V
Габсбург

У результаті міжособних воєн у період з 1618 по 1648 рр. Німеччина була розколота на більш ніж триста самостійних територіальних одиниць. Влада князів ще більше посилювалася, стала незалежною від імператорської влади. З 1648 р. князі отримали право укладати союзи не тільки один із одним, але й з іноземними державами.

Увага! Період 1618-1648 рр. називають в історії Тридцятилітньою війною. Це війна між католицько-габсбурзьким блоком і протестансько-антигабсбурзькою коаліцією. Тридцятилітня війна ділиться на періоди: чеський (1618-1623), датський (1625-1629), шведський (1630-1635), франко-шведський (1635-1648). У результаті цієї війни політичне панування перейшло до Франції, а війна завершилася Вестфальським миром 1648 р.

Вестфальський трактат, підписаний 24 жовтня 1648 р., являв собою два взаємопов'язані мирні договори. У ньому сформульовано шерег правил, які повинні застосовуватися при розв'язанні спорів, передбачені колективні санкції проти сторони, яка нападає. Трактат встановив, що взаємовідносини протестантської та католицької церков повинні визначатися їх довоєнним положенням, а також обов'язковою силою **Аугсбурзького мирного договору** 1555 р.¹ Держави, які увійшли до складу Німецької імперії, склали загальну кількість 355, вони одержали повну незалежність за умови не укладати таких міжнародних договорів, які б суперечили інтересам інших німецьких держав.

Німеччина на етапі абсолютної монархії

У XVII ст. у розрізненних князівствах встановлюється абсолютизм. Найбільшими німецькими державами були **Пруссія** та **Австрія**, які суттєво відрізнялися одна від одної. Пруссія була переважно протестантською країною, а Австрія – католицькою. Австрія складалася із земель, заселених різними національностями, а Пруссія – була заселена виключно німцями.

Правлячим класом у **Пруссії** було дворянство, із середовища якого виходили вищі чиновники та офіцери. Міського населення було мало. Більшість селян були кріпаками. У Пруссії були поширені важкі форми кріпосної повинності. Розгалуженим був бюрократичний чиновницький апарат.

Австрія, на відміну від Пруссії, була слабо централізована, і по суті була з'єднанням окремих держав, між якими був слабкий зв'язок. На чолі Австрії знаходився імператор, але у країнах, що входили до складу Австрії були свої сейми, які вирішували як місцеві, так і загальнодержавні проблеми.

Із середини XVIII ст. у деяких державах Західної Європи настає епоха т.зв. "**освіченого абсолютизму**". Найвидатнішими представниками "освіченого абсолютизму" у Пруссії був **Фрідріх II Великий**, а в Австрії – **Йосиф II Габсбург**. "Освічений абсолютизм" був одним із етапів розвитку абсолютної монархії. Політика "освіченого абсолютизму" проводилася збито в інтересах добра усіх громадян і ґрунтувалася на твердженні, що вся влада в країні має абсолютно належати монархові, який "тільки один має правити у державі". Ця політика була спробою пристосувати державний лад абсолютної монархії до потреб

¹ **Аугсбурзький мирний договір** – релігійний мир, укладений у 1555 р. між німецькими протестантськими князями та імператором Карлом V. Цей мир завершив шерег воєн між католиками та протестантами, встановив право князів визначати віросповідання своїх підданих (за принципом «чий країна, того й віра»), визнавав лютеранство офіційним віросповіданням одночасно з католицизмом, санкціонував секуляризацію церковного майна. Цей договір сприяв посиленню влади місцевих князів у Німеччині.

класу буржуазії, що вже з'явився. Завданням цієї політики було збереження абсолютизму і станового ладу, який базувався б на перевазі дворянства, через проведення реформ, які могли б примирити з таким порядком мішнуючу буржуазію.

Під час правління *Фрідріха II Великого* (1740-1786) система *поліцейської держави* у Пруссії дедалі розвивалася. Фрідріх II управляв державою через розгалужений бюрократичний апарат. В армії панувала чітка дисципліна і вона (армія) була засобом проведення агресивної зовнішньої політики Пруссії. Була проведена реформа, за якою суди відокремлювалися від адміністрації.

Фрідріх II Великий

Фрідріх II також був зацікавлений у збереженні селянських господарств, оскільки селяни постачали рекрутів до армії і платили податки. Саме тому він уживав заходів щодо забезпечення прав селян на їх земельні ділянки. За селянами було визнано спадкове право на землю. Фрідріх II навіть зробив спроби скасувати кріпацтво, але йому не вдалося зробити тільки в окремих провінціях.

Більш послідовне проведення політики "освітеного абсолютизму" було здійснено *Йосифом II Габсбургом* (1780-1790), який здійснив спробу перетворити землі, що входили до складу Австро-Угорської монархії у централізовану державу. Він:

1. розділяв австрійські землі на губернії, губернії - на округи;
2. зрівняв у правах православних, протестантів та іудеїв;
3. відмінив кріпосне право в Австрії (1782 р.) і в Угорщині (1785 р.).

Йосиф II Габсбург

Проте селяни мали відбувати на користь поміщиків повинності. Селянам було надано право викупувати у поміщиків земельні наділи, якими вони користувалися. Під кінець правління Йосифа II повинності селян на користь поміщиків були замінені грошовим оброком.

Політика Йосифа II викликала сильну опозицію серед дворянства та духовенства, що змусило його відмінити деякі свої реформи (крім проголошеної свободи совісті та звільнення селян від кріпосної залежності).

Джерела німецького феодального права

Джерелом права феодальної Німеччини був *ітичій* XIII ст. з'являються перші збірники звичаєвого права. Серед них виділяються "*Саксонське зерцало*" і "*Швабське зерцало*". Іншим важливим джерелом права був *закон*. Серед німецьких кодексів найхарактернішим був "*Кароліна*".

У середньовічній Німеччині не існувало загальної правової системи, і це сприяло *рецепції римського права*. Розвиток економічних відносин вимагав врегулювання ведення торгівлі, морських перевезень, кредитування, грошового о

обігу. А феодальне право було примітивне, консервативне, а тому не могло врегулювати нові відносини. Цим пояснюється *рецепція римського права*.

Проте паралельно із рецептованим римським правом продовжувало існувати звичаєве право, а це призводило до судових казусів, довільного тлумачення законів. У кінці XVII ст. римське право було рецептоване повністю, а не у вигляді окремих положень. У XVII ст. було проведено кодифікацію у Пруссії, джерелами якої було *римське право* і практика *Берлінського Верховного суду*.

Законодавство почало вимагати, щоб потерпілі не чинили самосуду, а зверталися до відповідних органів. Покарання почало визначатися характером злочину і соціальним статусом злочинця. Враховувався рецидив. Співучасники каралися так само, як і виконавець злочину. За майнові злочини переважно штрафували. Не каралися особи, які скоїли вбивство з мотивів необхідної оборони або при захисті особи чи майна іншої особи. *Пом'якшуючими обставинами* були: голод, крадіжка малолітнім (до 14 років), вчинення злочину у розгніваному стані, відсутність умислу.

“Саксонське зерцало”

“**С**аксонське зерцало” (бл. 1230 р.) є записом звичаєвого права, яке сформувалося на початку XIII ст. у Східній Саксонії у викладі знавця цих звичаїв *Ейхе фон Ренкова*. Укладач не лише зібрав звичаї, але й прокоментував їх, висловлюючись проти різних форм людської неволі (рабство, кріпацтво). Він ратував за подолання міжусобиць і роздробленості під проводом імператорської влади, за неухильне дотримання права як втілення справедливості у взаєминах людей. Пропонувався такий варіант захисту справедливості, як право на опір їй, збройна боротьба проти монарха, феодала, посадових осіб, які не виконують своїх обов'язків. Справедливість забезпечувалася за допомогою чітко визначеного нормування феодальних повинностей. Передбачалися обмеження у застосуванні тортур, випробування вогнем; запроваджувався судовий захист гідності жінки, вдові, проголошувалося право підсудного, який не розмовляє німецькою, на перекладача. Окремий своєрідний розділ збірника складали правила й вимоги до раціонального ведення господарства: культура землеробства, тваринництва, будівництва, водокористування, добування корисних копалин тощо.

“Саксонське зерцало” за структурою складалося із двох розділів – “*Земське право*” (Ландрехт, 3 книги) і “*Ленне право*” (Ленрехт, 3 книги).

“*Земське право*” містить положення про становий поділ. *Вільні* ділилися на благородних і неблагородних (шефхенський стан). *Невільні* ділилися на кріпаків і залежних людей, які несли грошові повинності, платили чинш, перебували у статусі орендаря, найміта чи літа.

“*Ленне право*” детально викладає особливості ленних (феодально-залежних) відносин – порядок одержання та втрати ленів, види ленів. Велику увагу приділено боротьбі зі злочинцями проти власності. Окрім традиційних *штрафів*

і *вергельди*¹ практикувалося виколювання очей, садження на палю, здирання шкіри, закопування живцем у землю. Із особливо мученицьких видів покарань застосовували *колесування*, *спалювання на вогнищі*, *відсекання голоти*, *виривання язика*, *відрубання руки*.

У "Саксонському зерцалі" детально розписаний річний цикл повинностей і виплат. Кожен християнин зобов'язаний по досягненню повноліття грічи на рік брати участь у церковному суді того єпископства, де він проживає. Вільні люди, яких залучають до судочинства, ділилися на три категорії: *шеффенські люди* (брали участь у суді єпископа), *читієвіки* (засідали у суді пробства, керівника монастирського господарства) і *поселенці* (були зайняті в суді декана, священника каптула²).

Шлюбно-сімейні норми "Саксонського зерцала" базуються на нормі, що при станово-нерівному шлюбі жінка переходила у стан чоловіка, а діти належали до стану того із батьків, хто знаходився на нижчій сходинці соціальної драбини. Під час шлюбу усе майно було спільним, але лише чоловік міг ним розпорядитися. У випадку розлучення жінка отримувала те, що принесла зі собою. Лише у частині рухомого майна була частка, котра була призначена для особистого використання жінкою ("жіноча частка"), але її нею розпоряджався чоловік. Щодо нерухомого майна дружини, то діяло правило: "*Майно дружини не повинно ні рости, ні зменшуватися*".

Ленне право передбачало, що лен батька переходить лише до одного сина. У земському праві передбачалося, що усі сини спадкували у різних частках.

Основа ленної системи – договір про вірність між паном та васалом. Ленник повинен присягнути, що буде пану вірним і другом. Отже, ленник щодо свого пана є людиною зобов'язаною й від нього держить лен.

У ленника було три *обов'язки* – вірність, служба і участь у феодальній курії сеньйора. У пана перед ленником також були певні *обов'язки*: не обтяжувати його надмірною службою, не відмовляти йому у правосудді, не позбавляти лена безправним способом та ін. Твердження свого пана ленник мав спростовувати у суді своєю клятвою.

"Саксонське зерцало" є найвідомішим збірником, який застосовувався у Німеччині впродовж середньовічного періоду, а саме – понад 600 років. В окремих німецьких землях збірник діяв до 1 січня 1900 р., коли вступило в дію *Німецьке цивільне уложення*.

Дискусійна думка Час появи "Саксонського зерцала" до сьогодні дискутується. Пропонуються версії в проміжку між 1221 та 1235 рр.

"Кароліна" Ще одним важливим джерелом німецького феодального права є "*Кароліна*" – "Кароліна" – судове уложення імператора

¹ *Вергельд* – грошова компенсація за убивство вільної людини, яка відіслала поступово привабу помсту.

² *Каптул* – у католицькій та англіканській церквах рада (з духовних осіб) при єпископі, що бере участь в управлінні єпархією.

Карла V (звідси й назва збірника). Уложення прийняте у 1532 р. "Кароліна" складається із 219 статей, третина з яких (ст. 104-180) присвячені карному праву, а решта – судово-процесуальному регулюванню. Уложення складене у жанрі настанов імператора, написаних на його прохання ученими-юристами і призначених для використання на території усієї імперії.

Структура "Кароліни":

- ▶ склад суду, присяга суддів, шеффенів¹ і писаря, поняті, підстави для арешту (ст. 1-32);
- ▶ докази (ст. 33-47);
- ▶ судові засідання (ст. 48-103);
- ▶ покарання (ст. 104-129);
- ▶ про покарання злочинців, які здійснили особливо жорстокі убивства (ст. 130-156);
- ▶ статті про крадіжки (ст. 157-192);
- ▶ винесення вироку (ст. 193-219)

"Кароліна" діяла понад 300 років. Це практичне керівництво для суддів і шеффенів (4-25 осіб). Уложення Карла V стало одним із джерел німецького карного права. У ньому закріплені нові моменти в організації правосуддя: тлумаченні складів злочинів, «Кароліна» зафіксувала перехід до **розшукового процесу**.

Відповідальність визнавалася лише за наявності вини у вигляді умислу чи необережності. «Кароліна» передбачала обставини, які обтяжували чи пом'якшували вини. Суддя міг призначити одне чи кілька покарань. Широко застосовувалися покарання залюкучого характеру. Особливу увагу "Кароліна" звертає на злочини проти релігії і порядку управління (підrobка монет, зрада, бунт, розбій тощо). Свідчення, дані під тортурами, потрібно було повторити поза камерою для торгур. Тортури не застосовувалися до хворих, інвалідів, старих та малолітніх, осіб із вищих суспільних верств, якщо їх правопорушення не були важкими.

У розділі про суддів, засідателів і судових чиновників ставилася вимога, щоб ці службові особи були набожними, добросовісними, щоб кримінальні суди нікому не спричинили неправди. У присязі судді говорилося: *"Я, такий-то, клянусь, що я повинен і бажаю вершити правосуддя, судити та виносити вирок у кримінальних справах однаково для бідного та для багатого і не відступати від цього ні через любов, ні через ненависть, ні за плату, ні за дари, ні з жодної іншої причини..."*

Судочинство за "Кароліною" було таємним, письмовим і включало три стадії: дознання, загальне слідство, спеціальний розгляд.

- **Дознання** – це збір таємної інформації про злочин та злочинців.
- **Загальне слідство** – короткий допит арештованого про обставини справи.
- **Спеціальний розгляд** – детальний допит обвинуваченого, свідків, збір доказів.

Уложення передбачало такі **види злочинів**:

- ⇨ **проти релігії** (богохульство, чаклунство та ін.);
- ⇨ **проти власності** (крадіжка, грабунок, підпал та ін.);

¹ **Шеффени судів** – члени (засідателі) судів у деяких державах Західної Європи у XV-XVII ст.ст.

- ⇒ *проти особи* (убивство, членопошкодження, звалтування, наклеп, образа та ін.);
- ⇒ *проти моралі* (двосженство, подружжя зрада, кровозмішування, звідництво та ін.);
- ⇒ *проти порядку здійснення правосуддя* (неправдиві свідчення, лжеприсяга);
- ⇒ *проти держави* (зрада, бунт, підробка монет та ін.);
- ⇒ *проти порядку торгівлі* (обмір, обважування).

“Кароліна” ліквідувала такі віджиті норми німецького звичаєвого права, як:

- 1) право захоплення корабля з усім його товаром, якщо він зазнав аварії;
- 2) привласнення воза, який перевернувся та ін.

“Кароліна” передбачала, що бродяги мають каратися на смерть, навіть якщо вони не вчинили злочину.

Угоди про передачу майна укладалися в суді. У Німеччині існував т. зв. “суд сеньйори”, юрисдикція якого поширювалася на все населення, що жило на його землі. Юрисдикція церкви поширювалася на духовенство та на справи щодо шлюбу, заповіту. У німецьких князівствах в кожному окрузі був *отаман*, який здійснював судові функції. Окрім отамана були ще й *низові суди*, які займалися попереднім слідством у кримінальних справах і були першою інстанцією у цивільних справах. До повноважень низових судів входив збір податків. Якщо позивач або відповідач не з’являвся в суд, то їх штрафували. Поважною причиною неявки в суд були полон, перебування на державній службі, хвороба

Додатки

Додаток 1. «Золота булла» (1356) (витяги)

Глава II. Про обрання римського короля

3 Нарешті, після принесення князями-виборцями або (їх) послами присяги... нехай розпочнуть вони вибори і ні в якому випадку названого міста Франкфурта не залишають, перш ніж більша частина їх не оберє тимчасового главу світу або християнського народу, тобто римського короля, який має стати імператором. Якщо ж вони не встигнуть це зробити протягом 30 днів, починаючи з дня прийняття згаданої присяги, то після цього, коли пройде 30 днів, нехай вони харчуються лише хлібом і водою, і ні в якому випадку не залишають вищевказане місто до того часу, поки ними або більшою частиною їх не буде обрано правителя або тимчасового главу віруючих, як про це сказано вище.

1 Ми постановляємо, врешті, що у випадку, якщо три князі-виборці, що присутні (на виборах), або за (їх) відсутності, оберуть у римські королі четвертого з них або з їх середовища, тобто князя-виборця, присутнього або відсутнього, то голос цього обраного, якщо він буде присутнім, або його послів, у випадку його відсутності, повинен мати повну силу, збільшуючи кількість виборців і створюючи більшість разом з (голосами) решти князів-виборців¹.

Глава VII. Про усладкування князів-виборців

Ми з Божою допомогою, бажаючи не допустити майбутню небезпеку, встановлюємо й імператорською владою постановляємо цим законом, який повинен мати чинність на вічні часи, щоб після того, як хтось із цих світських князів-виборців сконяє, право, голос

¹ Князів виборців було сім, тобто чотири із них склали більшість.

і влада у цих виборах перейшли без перешкод до його законного першорядного сина недуховного звання...

Глава XI. Про імунітет князів-виборців

Ми постановляємо також, що ніякі графи, барони, сеньйори, ленники, васали, володільці фортець, лицарі, слуги, міщани... і ніякі (взагалі) особи, піддані церков кельнської, майнської і трірської, якого б становища, стану і сану вони не були, (як) і копись не могли бути викликані, (так) і віднині на вічні часи не повинні і не можуть бути притягнуті і викликані на вимогу якого б то не було позивача поза територію і поза межами цих церков і володінь, що належать їм, у який би то не був суд, окрім як до суду архієпископа майнського, трірського і кельнського і їх суддів, як цього дотримувалися, наскільки нам відомо, у минулі часи...

Ми бажаємо, щоб ця ж постанова в силу цього нашого імператорського закону повністю була поширена на всіх: пфальцграфа рейнського, герцога саксонського і маркграфа бранденбургського, князів-виборців світських або недуховних, на їх спадкоємців, наступників і підданих – у тих видах і на усіх тих умовах, як сказано вище...

Глава XI. Про зібрання князів-виборців

Ми, провівши переговори з цими князями-виборцями і за їх порадою, знайшли за необхідне разом з названими князями-виборцями, як духовними, так і світськими, для загальної користі і блага встановити, що ці князі-виборці мають надалі особисто збиратися щорічно один раз

Глава XVI. Про оголошення приватних воєн

І нікому не дозволяти під приводом оголошення приватної війни нападати на кого-небудь, здійснюючи підпали, крадіжки або грабежі, якщо про оголошення війни не буде послано повідомлення за три повних дні (до початку її) особисто тому, проти кого оголошена війна, або про це не буде публічно оголошено у тому місці, де останній живе, і якщо (факт) послання такого роду повідомлення не може бути повністю підтверджений достовірними свідками. Кожен же, хто по-іншому надумає оголошувати війну і нападати на кого-небудь не так, як згадано, повинен без судового розгляду бути позбавлений честі, оскільки не було оголошено війну. Також ми наказуємо піддавати його, як зрадника, через будь-яких суддів встановленим покаранням...

Джерело: Шевченко О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998

Додаток 2. "Саксонське зерцало" (витяги)

"Земське право"

Книга I

Стаття 5.

§1. Якщо син за життя батька візьме дружину рівного народження і наживе з нею синів, а потім помре раніше свого батька, не будучи відокремленим, то його сини беруть участь у спадщині свого діда нарівні з братами їх батька. Але усі вони отримують лише долю однієї особи. Не може бути такого стосовно дітей дочки, щоб вони одержали однакову частку, що й дочка зі спадщини діда або баби.

Стаття 6.

§2. Хто приймає спадщину, той повинен у відповідності із законом платити борги у межах вартості рухомого майна. Борг, що випливає із краді, розбою або гри, він не зобов'язаний покривати, так само і якийсь інший борг, у якому він не отримав зустрічної вигоди або не був поручником...

Стаття 14.

§1. Хоча за ленним правом (ленрехтом) пан (сеньйор) передає лен батька тільки одному синові, але цього немає за земським правом, щоб він (син) один його одержав, либь тільки він надасть своїм братам те, що їм належить у ленному майні.

Стаття 16.

§1. Ніхто не може набути іншого права, крім того, яке властиве за народженням. Якщо він, проте, відмовляється перед судом від свого права і претендує на інше право, яке він не може обґрунтувати, він втрачає обидва права. Виняток становить кріпак, відпущений на свободу: той набуває права вільного поселенця.

§2. Якщо дитина народжена вільною і законною, то вона зберігає права батька. Якщо ж батько або мати - міністеріали¹ пана, то дитина набуває права згідно народження.

Стаття 31.

§1. Чоловік і дружина не мають роздільного майна за їх життя. Якщо ж дружина помирає за життя чоловіка, то після неї не переходить у спадщину до найближчих (ii) родичів ні рухоме майно, окрім жіночої частки, ні земельна власність, якщо вона її має. Дружина не може без згоди чоловіка відчувувати щось із свого майна так, щоб чоловік цим зазнав збитків (у своїх) правах.

§2. Якщо чоловік бере дружину, то він бере у своє володіння все її майно на правах законного опікунства. Тому дружина не може давати чоловікові ніякого дарунку ні з її земельної власності, ні з її рухомого майна, оскільки тим самим вона віднімає це майно у своїх законних спадкоємців після своєї смерті; чоловік не може набути ніякого іншого права в оподіння майном дружини, окрім того, яке він набуває з самого початку в силу його права на опікунство.

Стаття 35.

§1. Усі скарби, що знаходяться у землі глибше, ніж орв плуг, належать королівській владі.

Стаття 46.

Дівчата і жінки повинні мати опікуна при всякому позові, тому що не можна заперечити свідками того, що вони на суді говорять або роблять.

Книга II**Стаття 13.**

§1. Тепер послушайте про злочини і яка за них кара чекає. Злодія треба повісити. Якщо ж у селі трапляється крадіжка вдень ціною менше трьох шилінгів, то за це сільський староста у той же день може піддати тілесному покаранню (побиттю та стрижж волосся) або (дати) відкупитися трьома шипінгами. Потім той зважається обезцезеним і позбавленим прав.

§3. Таке ж покарання слідує за неправильні міри і неправильні ваги, за обман у торгівлі, якщо це розкривається.

§4. Усіх тасмних вбивць і тих, які пограбують плуг, або млин, або церкву, або цвинтар, а також зрадників і тасмних (нічних) паллів, або тих, які виконують чуже доручення у своїх корисних цілях, - їх усях треба колесувати.

§5. Хто вб'є когось або (протизаконно) візьме під сторожу, або пограбує, або підпалить, окрім тасмних (нічних) підпалів, або з'валтує дівчину чи жінку, або порушить мир, або буде заскочений у порушенні подружньої вірності, тим треба відрубати голову.

§6. Хто ховає крадене або пограбоване, або надає цьому допомогу, і якщо він буде викритий у цьому, то треба покарати, як тих.

§8. Суддя, який не карас за злочин, сам підлягає такому ж покаранню, як мав бути покараний злочинець. Ніхто не зобов'язаний відвідувати судові засідання такого судді і брати участь з ним у суді, оскільки він сам знехтував правосуддям.

Стаття 16.

§1. Кожен повинен ручатися за свого пана, якому він зобов'язаний вірністю.

§2. Хто скалчить або поранить іншого і буде у цьому викритий, тому відрубують руку. За злочин (у здійсненні якого) когось викрили поодиноким, його позбавляють життя.

¹ *Міністеріали* (від лат. ministerium — служба, посада) - у середньовічній Західній Європі служили люди короля, які виконували придворну, господарчо-адміністративну та юстиційну службу, за що одержували пені.

§6. Кожен палець (руки) і палець ноги має особливе відшкодування – належну йому десяту частину вергельда¹.

Стаття 32.

§3. Якщо слуга втече від свого пана самовільно, то він має панові заплатити стільки ж, скільки йому пан обіцяв, а те, що йому було заплачено, він повинен повернути у повній формі (розмірі).

Стаття 39.

§1. Хто зерно краде уночі, той відповідає шибеницею. Якщо ж він краде удень, то відповідає шисю (йому відрубують голову).

Стаття 58.

§2. Тепер слухайте, що коли віддається. У день св. Варфоломія (24 серпня) віддаються різного роду чинш² і повинності. У день святого Вальбурга (11 травня) віддається десятина з ягнят. У свято Успення Богородиці (15 серпня) – десятина з гусей. У день св. Іоанна Хрестителя (24 червня) – різного роду десятина з м'яса, де щорічно десятинами викупляються грішми. Там, де вони не викупляються, там термін внеску наступає тоді, коли тварина отелиться. У день св. Маргарити (13 липня) – усі десятини з хлібів, з усього, що раніше заскирдовано, десятина віддається уже тоді. У день св. Урбана (26 травня) віддається десятина з виноградників і садів. Чинш з млинів, з мит, з монет, з виноградників платиться тоді, коли наступає день, призначений для його плати.

Стаття 59.

§1. Якщо пан хоче зігнати свого чиншовика з своєї маєстності, якщо він тільки не уродженець цього маєстку, він має оголосити (про це) на Стрітєннє (2 лютого). Точно так само поступає чиншовик, якщо він хоче покинути землю.

Книга III

Стаття 32.

§2. Якщо хтось стверджує, що він вільний, а інший стверджує, що це його кріпак, оскільки він себе віддав йому, то той може заперечити присягою, якщо тільки це не було зроблено перед судом.

§7. Якщо хтось віддає себе перед судом у кріпацтво, то його сладкоємець має право проти цього законно заперечувати і повернути його у вільне (становище).

Стаття 61.

§1. Кожні 18 тижнів має граф призначати засідання свого суду... у встановленому правому місці, де повинні бути шультгейс (суддя) і шеффени, і судовий пристав.

§2. Ніхто не може бути шультгейсом, якщо він невільний і якщо він не народився у цій країні, де перебуває суд.

Джерело: Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн.

Хрестоматія. - К., 1998.

СУТТЄВО

Резюме

- ① Утворення Німеччини припадає на 843 р., коли за Верденським договором Людовіку Німецькому були передані землі, розташовані на схід від Рейну.
- ② Священна Римська імперія німецької нації (982-1806) об'єднала у собі німецькі, частину італійських земель, Чехію, Бургундію, Нідерланди, швейцарські землі.
- ③ "Золота Булла" – законодавчий акт, який закріпив порядок обрання німецького короля колегією імперських курфюрстів.

¹ *Вергельд* – у германських варварських правдах грошова компенсація за убивство вільної людини. Вона постулово витіснила криваву помсту.

² *Чинш* – у феодальній Європі регулярний фіксований оброк продуктами чи грошима, який платився сеньйору.

- Ⓔ **Реформація** – широкій антифеодальній зі соціально-економічною спрямованістю, антикатолицький – зі ідеологічною формою руху; мали за мету реформувати доктрину римо-католицької церкви, перебудувати взаємини між церквою та державою
- Ⓛ **Селянська війна 1524-1526 рр.** – боротьба проти усілякої експлуатації, соціальної нерівності, влади князів, засилья церкви, ставилися вимоги відмінити кріпацтво, зменшити розміри податків, ліквідувати свавілья в органах управління та судих
- Ⓜ **Правління Карла V Габсбурга**: намагався реалізувати ідею створення всевітньої християнської імперії, протиставив Реформації
- Ⓝ **Тридцятилітня війна** – війна між католицько-габсбурзьким блоком і протестантсько-автентично-габсбурзькою коаліцією, у її результаті католицьке панування перейшло до Франції, а війна завершилася Вестфальським миром 1648 р
- Ⓟ **Джерела права**: звичай, збірники звичаєвого права ("Саксонське зерцало", "Швабське зерцало"), закони, кодекси "Кароліна", практика Берлінського Верховного суду та ін.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Коли утворилася феодальна Німеччина?
2. Хто був першим правителем Німеччини періоду феодалізму?
3. Які етапи розвитку пройшла феодальна німецька держава та право?
4. Які верстви утворювали німецьке феодальне суспільство?
5. Хто стояв на чолі Священної Римської імперії німецької нації?
6. Як взаємодіяли німецькі імператори та Папи Римські у період Священної Римської імперії німецької нації?
7. Які події призвели до остаточної ліквідації Священної Римської імперії німецької нації?
8. Який порядок обрання німецького імператора було встановлено "Золотою Буллою"?
9. Кого називали *курфюрстами*? Окресліть їх повноваження.
10. Проти кого спрямовувалися Реформація та Селянська війна 1524-1526 рр.?
11. Хто був лідером Реформаційного руху?
12. У яких документах були викладені соціальні та політико-правові ідеї учасників Селянської війни?
13. Які наслідки (результати) Реформації?
14. Яке основне завдання державної політики ставив перед собою Карл V Габсбург?
15. Між ким велася Тридцятилітня війна? Які її результати?
16. Які положення передбачені Вестфальським трактатом 1648 р.?
17. У чому відмінності державно-правового розвитку між Пруссією та Австрією як найбільшими німецькими державами періоду абсолютизму?
18. Коли на території Австро-Угорщини відмінили кріпацтво?
19. Чи рецептувалося у Німеччині римське право?
20. Що виступало джерелами німецького феодального права?
21. Хто був укладачем "Саксонського зеркала"?
22. Із яких структурних частин складається "Саксонське зерцало"?
23. Який різновид кримінального процесу був передбачений "Кароліною"?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Утворення Німеччини. Особливості її розвитку у період феодальної роздробленості. Суспільний лад.
2. Священна Римська імперія німецької нації.
3. Формування станово-представницької монархії. "Золота Булла".
4. Реформація. Селянська війна 1524-26 рр.
5. Князівський абсолютизм. "Освічений" абсолютизм.
6. Джерела права феодальної Німеччини.
7. "Саксонське зеркало" як джерело права.
8. "Кароліна" як джерело права.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Рейхстаг і ландтаги як станово-представницькі органи феодальної Німеччини.
2. "Саксонське зеркало"(1225 р.) як пам'ятка німецького феодального права

Завдання, вправи, тести

1. Якому державному діячеві Німеччини за Верденським договором були передані землі, на котрих було утворено феодальну Німеччину?

а) Оттону I.	б) Генріху Птахолову.
в) Людвіку Німецькому.	г) Карлу V Габсбургу.
г) Карлу IV.	д) Фрідріху II Великому.
е) Йосифу II Габсбургу.	
2. Порівняйте специфіку утворення і розвитку феодальної держави у Німеччині та Франції. Що спільне та відмінне у розвитку цих держав?
3. Священна Римська імперія німецької нації була утворена в:

а) 843 р.	б) 962 р.	в) 970 р.
г) 1356 р.	г) 1495 р.	д) 1514 р.
4. Хто стояв на чолі Священної Римської імперії німецької нації?

а) Папа Римський.
б) імператор Німеччини.
в) курфюрсти.
г) спільно Папа Римський та імператор Німеччини.
5. Які землі включала у себе Священна Римська імперія німецької нації?

а) Південну Італію.	б) Чехію.
в) Північну та Середню Італію.	г) Бургундію.
г) Британію.	д) Іспанську марку.
е) Візантію.	
6. Яким імператором було видано "Золоту Буллу"?

а) Оттом I.	б) Карлом V Габсбургом.
г) Карлом IV.	д) Фрідріхом II Великим.
е) Посифом II Габсбургом.	е) Максиміліаном
7. Хто входив до колегії семи курфюрстів? Визначте після ознайомлення з текстом "Золотої Булли" права та обов'язки курфюрстів.
8. Перелічіть вимоги, які ставилися в ході Реформації та в ході Селянської війни 1524-1526 рр.

Вимоги учасників Реформації	Вимоги учасників Селянської війни
1.	1.
2.	2.
3 і т.д.	3 і т.д.

9. Які відмінності були між бюргерсько-князівським і селянсько-плебейським напрямками Реформації?

10. Вкажіть, які з перелічених документів були програмами селянсько-плебейського напрямку Реформації.

а) "12 статей";	б) "95 тез";
в) "Статейне письмо";	г) "Золоті Букви";
д) Версальський трактат;	е) "Саксонське зерцало";

11. Між ким було укладено Аугсбурзький мирний договір?

12. Яка кількість німецьких держав увійшла до складу Німецької імперії після Вестфальського миру 1648 р.?

а) 300;	б) 355;	в) 320;	г) 17;
д) 39;	е) 94;	ж) 97;	з) 104;

13. Порівняйте особливості державно-правового розвитку Австрії та Пруссії на етапі абсолютизму.

14. Які з перелічених джерел права відносяться до німецького феодального права?

а) "Кутями Бонезі";	б) "Салічні присуди";
в) "Саксонське зерцало";	г) канонічне право;
д) "Кароліна";	е) Велика хартія вільностей;

15. Хто вважастся укладачем "Саксонського зерцала"?

а) Фрідріх де Бимануар;	б) Йоганн Беземельний;
в) Ейхе фон Ренков;	г) укладач невідомий;

16. Які вимоги ставилися за "Кароліною" до суддів, засідателів, судових чиновників?

Додаткова література з теми

- Галіцзя П. *Феодальное государство и право Германии*. - М., 1963
- Гриффіт В. Г. *Всеобщая история права и государства*. - М., 2001
- История средних веков*. В 3 т. / Под ред. Е. Кислинского. - М., 1952
- История средних веков*. / Под ред. Н. Колесниченко. - М., 1980
- Курсунский А. *Возникновение феодальных отношений в Западной Европе*. - М., 1968-1973
- Махорчук В. *История держави і права зарубіжних країн*. - К., 2000
- Недзхилич А. *Проблеми європейського феодалізму*. / Избр. труды. - М., 1974
- Тишчик Б. *Історія держави і права Німеччини*. - Львів, 1973
- Хоміч Н. М. *Історія держави і права зарубіжних країн*. - Львів, 2001
- Хрестоматія пам'ятників феодального государства и права стран Европы*. - М., 1961
- Чернишівський З. *Історія феодального государства и права*. - М., 1954
- Шевченко О. О. *Історія держави і права зарубіжних країн. Курс лекцій*. - К., 1997
- Шевченко О. О. *Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія*. - К., 1998
- Эпштейн А. *История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г.* - М., 1961

Історія держави і права феодальної Англії

• Утворення феодальної Англії • Суспільний і державний лад Англії в англосаксонський період • Феодальна Англія у період станово-представницької монархії • Суспільний і державний лад Англії періоду станово-представницької монархії • Феодальна Англія у період абсолютної монархії • Право феодальної Англії

СУТТЕВО!

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ характеризувати особливості розвитку Англії на етапі феодалізму;
- ☞ аналізувати значення “Великої Хартії вільностей”;
- ☞ змальовувати структуру органів влади та суспільного ладу Англії на різних етапах розвитку феодалізму;
- ☞ виділяти характерні риси англійського феодального права.

Ключові поняття та терміни

• феодалізм	• “Велика Хартія вільностей”
• феодальна Англія	• парламент
• бритти	• палата лордів
• кельти	• палата громад
• Вільгельм I Завойовник	• джентрі
• нормани	• Війна Червоної та Білої троянд
• керли	• Зоряна палата
• ерли	• Вестмінстер
• віллани	• Суд справедливості
• Іоанн Безземельний	• прецедент
• шериф	• соліситор
• Фома Бекет	• барристер

Утворення Англії

Феодальний період політичної історії Англії тривав із V по XIV ст. Процес його розкладу був пришвидшений *тюдорівським* абсолютизмом (XVI – поч. XVII ст.ст.) і революцією середини XVII ст.

Англія представляла собою одну із чотирьох основних областей

¹ *Тюдори* – королівська династія в Англії в 1485-1603 рр. Представники: Генріх VII, Генріх VIII, Едуард VI, Марія I, Єлизавета I.

Британського архіпелагу, до якої впродовж тривалого часу приєднувалися інші частини: у 1536 р. – Уельс, в 1707 р. – Шотландія, 1800 – Ірландія. Першими поселенцями були *бритти*¹, потім – *кельти*². У I ст. до н.е. тут з'явилися війська Цезаря та інших римських полководців. З 450 по 1066 рр. створюють свої держави племена *англів*³, *саксів*⁴, *данів*, *норманів*⁵, які вторглися на Британський архіпелаг. Ці племена почали свої напади в III ст. і після того, як з островів були виведені римські війська, вони посилюють їх. У жорстокій боротьбі місцеве населення було частково знищене, а частково відтіснене на захід і північ острова. Тобто, завойовники не змішалися з корінним населенням, а поселилися суцільною масою.

У VI ст. на Британських островах виникло кілька держав. З кінця VIII ст. Англія стає об'єктом нападу з боку *датчан* та *норвежців*, і у XI ст. нею управляє династія датських королів. У 1066 р. герцог Нормандії *Вільгельм I Завойовник* вторгся в Англію і після успішних військових дій став її королем. *Так закінчується англосаксонський період англійської історії.*

Суспільний лад Англії в англосаксонський період

Найчисельнішим класом були *вільні керли* – повноправні громадяни. До панівного класу відносилися *ерли* – особи, які володіли землею, рабами та мали напівзалежних людей – *летів*. Вільна людина могла стати *рабом*, продавши себе у рабство або не віддавши борг у Раб міг викупитися на свободу.

Ерли (від англосакс. eorl, eorl) – найдавніший англійський спадковий титул і ранг знаті в Англії. Він не дає офіційної влади, але вважається невідчужуваним, недлимим, відповідає графському титулу континентальної знаті. Титул ерла був вперше введений в Англії при датському королі Кнуді. Ерл мав в руках адміністративну владу над кількома графствами, але після Нормандського завоювання 1066 р. сфера впливу ерла була обмежена одним графством.

Керли (від англ. serf) – у англосаксонський період прості вільні жителі Англії, котрі складали основу суспільного ладу. Вільний статус керлів був заснований на праві носити зброю, бути присутнім на місцевих судах, напряму платити податки королеві. Вергельд керла, тобто сума, яку його сім'я могла одержати як відкуп від кривавої помсти у випадку

¹ *Бритти* – кельтські племена, основне населення Британії у VIII - V ст.ст. до н.е.

² *Кельти* (галли) – стародавні індоевропейські племена, які у другій половині I тис. до н.е. проживали на території сучасної Франції, Бельгії, Швейцарії, південної частини Німеччини, Австрії, у північній Італії, північній та західній Іспанії, на Британських островах, Чехії, частково Угорщини та Болгарії. До середини I ст. до н.е. кельти були підкорені римлянами.

³ *Англи* – німецьке плем'я. Проживало на півдні острова Ютландія. У V - VI ст.ст. частина англів брала участь у англосаксонському завоюванні Британії; за їх назвою існує Англія.

⁴ *Сакси* – союз німецьких племен, інформація про яких йде з II ст. Їх назва, ймовірно, пішла від назви "сакс" – короткий меч з лезом завдовжки 22-23 см. Сакси прославилися завдяки піратським нападам на береги Галлії, а з середини IV ст. їх набіги здійснюються й на суші. Значна частина саксів після виходу римських військ з Британії у V ст. переселилася туди разом із іншими племенами.

⁵ *Нормани* (північні люди), вікінги, варяги – скандинави, які займалися піратством у IX - XI ст.ст. у морях Європи.

його смерті, рівнявся 200 шиллінгам. Керли являли собою селянську еліту, яка поступово з VII по XII ст. ст. зникла. Деякі керли збагатилися і досягли рівня вільних держателів чи лордів, що після норманського завоювання стало відповідати статусу рицаря і барона. Проте основна частина керлів перейшла – спочатку під економічним тиском, а згодом і через нормансько завоювання – у становище невільних **вілланів**.

Із змищенням приватної власності земельні наділи подрібнювалися. Економічне становище керлів через війни, тяжкі повинності погіршувалося, і вони були неспроможні відбувати військову службу. Поступово військова служба стає справою знаті і таким чином утворюється **військовий стан** населення.

Поширеним було протегування. У "**Правді короля Ательстана**" (X ст.) була вимога, щоб кожна вільна людина мала лорда. **Лорд** відповідав за поведінку людей, які знаходилися під його захистом. До лордів переходить законотворча функція.

Державний лад Британії у англосаксонський період

У IX ст. державний лад набув такого вигляду:

1. **Село** (вирішувалися питання сівозміни, випасу худоби);
2. **Сотня** (вирішувалися питання розподілу податків між селами, укладалися угоди);
3. **Графство** (вирішувалися питання розподілу податків між сотнями, питання оборони, розглядалися цивільні та кримінальні справи);
4. **Вітенгемот** (*Witena gemot*) (старод.-англ. *witena gemot*, букв. – збори мудрих) – рада, яка складалася із короля, єпископів, вищих сановників двору, королівських дружинників, представників знаті. Загальна кількість "мудрих" – 90-100 осіб. Раді належало право обрання та повалення королів.
5. **Король**. Його влада, незважаючи на існування інших органів влади, продовжувала збільшуватися міцною до кінця англосаксонського періоду. Він був верховним власником землі, а землеволодільці – її держателями.

Феодальна Англія у період станово-представницької монархії

Згідно із традицією, яка виникла одразу ж після норманського завоювання, усі барони та рицарі королівства – усі землекористувачі – знаходилися у васальній залежності від короля як головного власника землі. Барони і рицарі прийшли на зміну англосаксонській знаті. Надання феодалам, а потім й усім вільним людям можливості заміни обов'язкової вояцької служби сплатою "**цитових грошей**"¹ підірвала воєнну могутність великих, знатних королівських сімей, а королю дозволило утримувати професійне рицарське військо.

У справах судових та адміністративних великими повноваженнями були наділені **шерифи**. Вони призначалися із дрібних рицарів і поділялися у межах

¹ **Шитові гроші** – воєнний податок у середньовічній Англії (XII-XVI ст.ст.); збирався із держателів землі замість персональної військової служби.

- король стягував надмірні платежі у такий спосіб і за такими мотивами, які не були ні схвалені звичаями, ні встановлені законами;
- без судового процесу король міг конфіскувати помістя свого васала;
- він вибірково забирав справи з баронських судів, передаючи їх у відання своїх суддів;
- король втягнув країну у війну з Францією через питання престолонаслідування зі своїм племінником Артуром;
- він конфліктував із Папою Римським.

На ґрунті таких претензій виникла спілка незадоволених баронів та вищого духовенства. Бунтівні барони підготували проєкт королівської хартії, відомої в історії під назвою *“Баронські статті”*.

Велика Хартія вільностей – це дарована королівська грамота, яка стала підсумком боротьби феодальної знаті (баронів) та близьких до них суспільних груп проти королівського податкового та адміністративного свавілля. Хартія була підписана 15 червня 1215 р. в долині ріки Темза, поблизу містечка Раннімед, де король зустрівся із озброєними баронами.

Король вельми неохоче погодився на підписання хартії, до чого його змусив ультимативний характер вимог баронів. У традиційній для англійських королів договірній манері Іоанн Безземельний – Божою милістю король Англії, сенйор Ірландії, герцог Нормандії та Аквітанії, граф Анжу – урочисто запевняв своїх духовних та світських васалів, а також *“усіх вільних людей королівства нашого”* в тому, що вони та їх спадкоємці будуть володіти переліченими вільностями. Текст хартії був написаний латинською і опісля розбитий на 63 статті, які можна згрупувати за кількома сферами правового регулювання:

1. *про права церкви*, король дав згоду, щоб *“англійська церква була вільною і володіла своїми правами у цілісності і своїми вільностями недоторканно”*. Таким чином, закріплювалася свобода церкви в користуванні своїми привілеями і гарантувалася їх недоторканість та незмінність (ст.1);
2. *про права і вільності баронів та інших вільних людей*: відтоді усі податки та збори могли стягуватися лише у певних встановлених випадках або за рішенням *“загальної ради королівства”*, у яку входили король, барони та прелати¹ (ст.12). Також король підтверджував *“вільності і вільні ... звичаї”* міста Лондона, інших міст та портів (ст.13), єдність у асьому королівстві системи мір та ваги (ст.36), свободу виїзду та пересування по країні для іноземних та місцевих купців (ст.41), свободу виїзду підданих у інші держави при умові збереження ними відданості своєму королеві (ст.42). Особливо перечисляються способи забезпечення права власності феодалів і прислання зловживань королівських чиновників (ст.7-11, 21, 37, 44, 46). Про рицарські лани було сказано, що ніхто не повинен змушуватися нести більшу службу за свій рицарський лен, ніж та, яка має бути за нього (ст.16). Однією із найважливіших статей була ст. 39, у якій переплучувалися гарантії особистої та майнової недоторканості для усіх вільних людей королівства: *“Жодна вільна людина не буде затримана або ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або*

¹ *Прелат* (від лат. praelatus, букв. - винесений уперед) – у католицькій та окремих протестантських церквах звання, яке присвоювалося високопоставленим представникам духовенства

якимось іншим способом зноддалена, і ми (король) не підемо на нього і не пошлемо на нього інакше, як тільки за законним вироком рівних йому (його порів) і за законами країни". Ці положення вимагали підтримки в королівстві режиму законності:

3. **про гарантії забезпечення прав і вільностей з боку короля**, король погодився на обмеження судових повноважень королівської юстиції і вжив окремих дій для присягання свавілля чиновників. Розгляд майнових спорів передається на розгляд у місцеві сеньйоральні суди, окрім справ про нові захоплення землі, спорів про спадщину, які повинні були розглядатися двома королівськими суддями і чотирма виборними рицарями під час судових засідань, які проходили чотири рази на рік. Було обіцяно постійне перебування Суду загальних тяжб в одному місці, призначати на посади лише кваліфікованих чиновників та суддів (ст.45). Королівським посадовим особам були заборонені побори, від них вимагалось чітке додержання підсудності. Заборонені ордалії за усним розпорядженням королівського чиновника, якщо не було свідчень свідків, які заслуговували б на увагу (ст.38). Розмір штрафу накладається у відповідності із складністю проступку, штраф не може бути накладений без показів чесних людей із сусідів обвинуваченого (ст. 20).
4. **про гарантії дотримання хартії баронами**: засновувалася Рада у складі 25 баронів, яка за заявою будь-яких чотирьох осіб із її складу, підтриманою місцевою общиною, мала право після 40 днів очікування почати "примушувати та тиснути короля усіма способами, які лише є, тобто шляхом захоплення змків, земель, володінь тощо" (ст.61).

На перших етапах виконання передбачених хартією домовленостей було вживковиконуваним. В умовах нової баронської війни 1216 р. хартію вдалося затвердити знову, але зі значними скороченнями, без ст. 61 про Раду баронів. Текст хартії згодом ще раз був визнаний Едуардом I і проведений через парламент у 1297 р.

П
І
Д
С
У
М
О
К Головним наслідком вилучення, прийняття і використання тексту Великої хартії у політичних цілях стало сприяння послабленню васальних зв'язків між лордами (включаючи й головного лорда – короля) і вільними людьми, яке завершилося скасуванням кріпацтва, щоправда сталося це більш як чотири століття потому. Історики сприймають Велику Хартію вільностей як перший документ конституційного значення в Англії. Російський письменник М.Карамзін у "Листах російського мандрівника" (1790 р.) так вігукнувся про хартію після ознайомлення з нею: "Запитаєте у англієця, у чому її головні висновки? Він скаже: "Я живу, де хочу, впевнений у тому, що маю, не боюся нічого, окрім законів..."

Створення парламенту

Шерег положень Великої Хартії вільностей набув особливого значення завдяки створенню парламенту. Перша спроба організувати самостійну раду за становим принципом – це Рада баронів, яка збиралася до 1258 р. Наступною стадією організації станової активності став парламент, скликаний **Сімоном де Монфором**, зведеним братом правлячого тоді короля Генріха III, у період чергової станової смуті. Збори знаті було названо **парламентом** (від фр. "парлеман" – "збори для обговорення"). Після придушення опозиційного до короля парламенту та його організаторів, англійські монархи прийшли до висновку про корисність таких зборів знаті. Скликання першого такого зібрання відбулося у 1293 р. за

короля Едуарда I, який, будучи занепокоєний поганими надходженнями у казну, хотів підвищити доходи шляхом додаткового оподаткування. Таким чином була заснована *палата громад*. А вже наступний парламент складався із *палати лордів* та *палати громад*. До повноважень парламенту входила дача згоди на призначення королем своїх радників і на регулярність скликання парламентських зборів. Проте королі побачили у парламенті установу, зручну для проведення вигідних їм законів, введення додаткових податків, приборкання бунтівної знаті.

❗ Отже, під кінець XIII ст. в Англії виникає станово-представницька монархія.

Парламент починаючи із середини XIV ст. за структурою був двопалатним і складався із палати лордів (верхня палата) та палати громад (нижня палата). Спочатку парламент не виконував законотворчу функцію, а тільки подавав королю петиції про прийняття бажаних законів. На початку XV ст. палата громад почала не лише клопотатися про прийняття законів, але й давала згоду на їх видання. У подальшому клопотання парламенту проявлялося у вигляді подачі до короля готових законопроектів, які король міг або затвердити, або відхилити. *Отже, парламент набув права законодавчої ініціативи.*

Але король був не задоволений зростаючою роллю станово-представницької установи, і прагнув до відновлення попереднього становища. У 1539 р. він видав статут такого змісту: *"Віднині укази, видані королем за участю його ради, будуть мати таку ж обов'язкову силу, як і закони"*. Але у 1547 р. парламент відмінив цей статут. У подальшому конфлікти між королівською владою та парламентом постійно загострювалися. Починаючи із XIII ст. парламент починає встановлювати розміри податків.

Суспільний лад Англії періоду станово-представницької монархії

На XI ст. більша частина населення Англії була залежною, але *селяни-вільниці* користувалися великою свободою. Натуральні повинності були замінені грошовими. На XVI ст. кількість вільнян становила 1% усього населення. Стара англійська аристократія була практично винищена в XIV ст. (*війна Червоної та Білої троянд*) і посилюлася роль такої суспільної верстви як *джентрі* – середнє та дрібне лицарство.

Вільяни (лат. *villani*, від *villa* – помістя) – селяни, група яких почала оформлятися після норманського завоювання в кінці XI ст. і у XII ст. набула кінцевого вигляду внаслідок устремління королівської влади юридично розділити вільних та невільних селян. Вільяни вважалися підданими лорда, відповідали перед його судом, на відміну від вільних селян не могли звертатися у королівський суд. Повинності вільнян залежали від волі лорда.

Джентрі (англ. *gentry*, від *gentle* – благородний, родовитий, знатний) – нотипуване середнє та дрібне дворянство в Англії XVI-XVIII ст.ст. В Англії джентрі стали основою для "нового" дворянства, яке зуміло пристосуватися до розвитку капіталізму у XVI-XVII ст.ст. Саме джентрі виступили головним провідником капіталістичних відносин в англійському суспільстві. Під час аграрного перевороту XVI-XVII ст.ст. вони збільшили свою земельну власність у результаті огородження землі і розпродажу секуляризованого церковного майна. Свої

землі джентрі здавали в оренду великим фермерам чи самі займалися сільським господарством і промисловим виробництвом, активно використовуючи найману робочу силу. Свої каптали джентрі охоче вкладали у торгівлю компанії

Державний лад Англії у період станово-представницької монархії

Король здійснював управління країною через Раду, до якої входили канцлер, керівник канцелярії канцлера, королівський камерлер та деякі інші особи. Особистим радником короля виступав зберігач особистої печатки короля. Він і канцлер виступали на терені чинності постанов уряду та парламенту.

Управління на місцях зосереджувалося у графствах, де вищою посадовою особою був шериф. Виникає система місцевого самоврядування. Уся територія країни була розділена на 35 графств, де періодично скликалися збори за участю священика та землеволодільців, які одержували дохід із землі не менше 40 шилінгів на рік. Таке самоврядування існувало й у містах, на чолі яких стояли обрані *мери*.

Феодальна Англія у період абсолютної монархії

Для формування в Англії абсолютизму існувало чимало перешкод як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Зі середнім абсолютизмом послаблювався парламентський становий контроль, в ході якого король загадували про вільності. Шотландці зуміли оборонитися від англійської агресії і зберегти незалежність після битви 1314 р. ще на три століття. Столітня війна (1337-1453) і війна Червоної та Білої троянди за володіння треном зайняли ще три десятиліття і завершилися перемогою Генріха Тюдора із Ланкастерів.

Війна Червоної та Білої троянд (1455-1485) – міжособня війна в Англії за престол між двома гілками династії Плантагенетів — **Ланкастерами** (у гербі - червона троянда) і **Йорками** (у гербі - біла троянда). Загибель у війні провідних представників обох гілок династії й значної кількості знаті полегшила встановлення абсолютизму Тюдорів. Причинами війни було важке економічне становище Англії (криза великого влітчинного господарства і падіння його прибутковості), поразка Англії у Столітній війні (1453), яка позбавила феодалів можливості грабувати землі Франції, придушення повстань проти феодальної анархії.

Ланкастери опиралися на баронів відсталого півночі, Уельсу та Ірландії, а Йорки — на феодалів економічно більш розвинутого південного сходу Англії. Середнє дворянство, купці, заможні громадяни, зацікавлені у вільному розвитку торгівлі та ремесел, ліквідації феодальної анархії і встановленні твердої влади, підтримували Йорків. При розумово неповноцінному королі Генріху VI Ланкастері (1422-61) країною правила кліка кількох великих феодалів, що викликало незадоволення у широких прошарів населення. Користуючись цими настроями, **Річард, герцог Йоркський**, зібрав довкола себе своїх васалів і пішов з ними на Лондон. У битві при Сент-Олбансі 22 травня 1455 р. він розбив прихильників Червоної троянди. Усунений швидко від влади, він знов підняв бунт і заявив про свої претензії на англійський престол. Із військом своїх прихильників він одержав кілька перемог і навіть захопив у полон короля Генріха IV, але дружина Генріха IV, королева Маргарита, разом із прихильниками несподівано напала на нього і завдала вирішальної поразки (30 грудня 1460 р.). Вороги відрубали Йорку голову і виставили її на стіні у м. Йорк у паперовій короні. Справу полеглого

продовжив його син Едуард, який у 1461 р. розбив прихильників Ланкастерської династії і став королем Едуардом IV.

Але війна на цьому не завершилася. У 1464 р. Едуард IV наніс поразку прихильникам Ланкастерів на півночі Англії. Генріх IV був захоплений у полон й ув'язнений у Тауері. Намагання Едуарда IV посилити свою владу і обмежити свободи феодальної знаті призвело до повстання його колишніх соратників, у 1470 р. Едуард IV утік з Англії, а на престолі поновлюють Генріха IV. Але вже у наступному році Едуард IV за підтримки французького короля Людовика XI повертає собі владу в Англії.

Після перемоги, щоб укріпити свою владу, Едуард IV почав жорстоко розправляти як над представниками Ланкастерів, так і над бунтівними Йорками. Після смерті Едуарда IV, престол перейшов до його сина, але фактично владу захопив молодший брат Едуарда IV – майбутній король **Річард III**, який спочатку оголосив себе протектором малолітнього короля, а потім наказав убити його. Спроби Річарда III укріпити свою владу викликали повстання феодалів. Страти, конфіскації налаштували проти Річарда III представники обох ворогуючих груп і Ланкастери, і Йорки об'єдналися довкола постаті **Генріха Тюдора** з роду Ланкастерів, який жив у Франції. Від нього Річард III отримав поразку, сам був убитий, а королем став Генріх VII – засновник династії Тюдорів, який одружившись з представницею роду Йорків, об'єднав у своєму гербі червону та білу троянди.

Едуард IV

**П
І
Д
С
У
М
О
К**

Війна Червоної та Білої троянд була останнім проявом феодальної анархії перед встановленням абсолютизму в Англії. Вона велася з відчайдушною запеклістю і супроводжувалася багаточисельними убивствами та стратами. У боротьбі виснажилися та загинули обидві династії. Населенню Англії війна принесла міжусобиці, податковий гніт, розкрадання державної скарбниці, беззаконня великих феодалів, занепад торгівлі, грабунки та рейвізії. Значна частина феодальної аристократії була знищена, численні конфіскації землеволодінь підірвали її могутність. У той же час збільшилися землеволодіння і зріс вплив нового дворянства і купецького прошарку, які стали опорою абсолютизму Тюдорів.

Саме на правління Тюдорів приходиться успішне приборкання бунтівних феодалів та укріплення монархії. **Генріх VII Тюдор** вів спеціальне судове відомство для приборкання баронів – **Суд зоряної палати**.

Увага!

Зоряна палата – вища судова установа в Англії в 1487–1641 роках, свою назву одержала від прикрашеної зрками стелі залу у королівському палаці в Вестмінстері, де відбувалися засідання палати. Зоряна палата була створена Генріхом VII головним чином для боротьби із бунтівними феодалами. Зоряна палата при Єлизаветі I Тюдор і при перших Стюартах перетворилася у знаряддя придушення противників абсолютизму. Зоряна палата ліквідована в ході революції XVII ст.

Генріх VII Тюдор

Генріх VII Тюдор зменшив витрати на утримання урядового апарату, відмовився від зовнішніх воєн, захоплював торгівлю і для цього створив потужний морський флот. Його спадкоємець **Генріх VIII** (1509–1547) очолив і використовував у своїх інтересах реформаційний рух у церкві, заснувавши **англійську церкву**¹.

Англійська церква – протестантська церква, яка виникла у XVI ст. у Великобританії – державна. У догматичній політиці цієї церкви поєднуються положення протестантизму про спасіння своєю вірою і католицизму про рятівну силу церкви. За культом та організаційними принципами близька до католицької. Церкву царячою очолює король.

За правління *Едуарда VI* в Англії одержала широку підтримку протестантська доктрина християнської церкви. Проте її заборонила *королева Марія I* (царювання з 1553 по 1558 рр.), ревна католичка, яка здійснювала репресії проти інакодумців. За покарання понад 300 лідерів протестантського руху її прозвали *Кривавою Мери*.

Марію змінила на престолі її зведена сестра *Єлизавета I*, яка стала проводити більш стриману релігійну політику і сприяла піднесенню англійської церкви. Її правління описля розглядають як золотий вік в історії Англії з огляду на встановлену нею рівновагу в релігійному житті, а також досягнення значної переваги на морі (особливо після загибелі Іспанської армади¹ в 1588 р.).

Реальна влада зосереджувалася в руках короля, крім якого органами управління були *Таємна рада* та *парламент*. Таємна рада була законодавчим, виконавчим та судовим органом, вона складалася із вищих посадових осіб держави: *лорда-канцлера, лорда-скарбника, лорда-зберігача печатки, лорда-адмірала* та ін. Склад Таємної ради не був постійним, її компетенцію визначав король. Таємна рада складалася із комісій та комітетів, особливе місце серед яких займали "*Зоряна палата*" - надзвичайний суд в кримінальних та цивільних справах. Через Зоряну палату король вів боротьбу проти великих феодалів та духовенства, політичних злочинців. Зоряна палата розглядала справи без участі присяжних. Основною збройною силою була *міліція*, яка складалася із ополченців. Підрозділи міліції очолювалися *лордами-лейтенантами*, що призначалися королем.

Найнижчою адміністративною одиницею у цей період був *приход*, в якому всі питання вирішували на *зборах прихожан*. На чолі приходу стояли *начальник приходу* і два його помічники - *старости*. Життєдіяльність приходу контролювалася двома *мировими суддями*, які призначали наглядачів за різними верствами людей, затверджували розміри приходських податків.

Право феодальної Англії

У період завоювання англосаксами Британії панувало *звичаєве право*. Суд здійснювали роз'їзді королівські судді, які при винесенні вироків керувалися місцевими *звичаями*, про які дізнавалися через присяжних. Повертаючись у *Вестмінстер* - резиденцію вищих судів Англії - вони відбирали краші місцеві звичаї. *Судові рішення* фіксувалися у збірниках судових протоколів, щоб вони могли потім використовуватися усіма. Отже, другим джерелом англійського феодального права були ці рішення.

¹ *"Непереможна армада"* - військовий флот, створений у 1586-1588 рр. Іспанією для завоювання Англії під час англо-іспанської війни 1587-1604 рр. Армада нараховувала 128 кораблів з 2400 гарматами, екіпаж - 8 тис. матросів, крім яких на борту було 19 тис. солдат, призначених для звільнення Англії.

Генріх VIII

Вестмінстер - сьогодні це адміністративний округ й один із історичних районів Великого Лондона. Тут розташовується королівська резиденція, парламент, урядові установи. Вестмінстерське абатство у XII-XIX ст. стало місцем захоронення англійських королів починаючи із Вільгельма I Завойовника та видатних людей (І Ньютона, Ч Дарвіна, Ч Дікенса та ін.). Легенди приписують заснування абатства королю саксів Сіберту (VII ст.), першому саксу-християнину.

У період абсолютної монархії набуває значення *прецеденту* і всяка аналогічна справа мала вирішувати із посиланням на нього. Із середини XIV ст. канцлер за дорученням короля починає розглядати скарги на рішення Вестмінстерських судів. Такий суд канцлера називали "*судом справедливості*", рішення якого мали також значення пренденту. Також джерелами права були *статути*, які приймалися англійським парламентом, *ордоанси короля*, *роботи відомих англійських юристів*.

✧ **Кримінальне право.** Складалася тричленна класифікація злочинів: 1) зрада; 2) важкі кримінальні злочини; 3) менш важкі кримінальні злочини (*тризні, фелонії, міддлінор*). **Зрада** каралася смертною карою із конфіскацією майна. Поняття зради включало у себе: залум вбити короля, королеву або їх старшого сина, ведення війни проти короля, перехід на бік ворогів короля, вбивство канцлера, скарбника або королівського судді, заклик до заколоту, змова осіб для протизаконних дій тощо. Поняття *фелонії* включало в себе вбивство, нанесення тілесних ушкоджень, крадіжку майна. *Міддлінор* - це решта злочинів. Покарання залежало від того, до якої о виду кримінальних злочинів відносилася протиправна дія.

Мета покарання змінювалася з розвитком суспільних відносин: від відшкодування збитків до попередження повторного злочину. Застосовувалася кваліфікована смертна кара (спалення, колесування, четвертування).

✧ **Шлюбно-сімейне право.** Англійське шлюбно-сімейне право перебувало під великим впливом *канонічного права*. Правовий статус жінки був обмеженим. Вона не могла управляти своїм майном, а тому це право переходило до її чоловіка. Розлучення заборонялися, а дозволялося тільки роздільне проживання. Позашлюбні діти не визнавалися і не могли бути усиновлені.

✧ **Судовий процес.** Судовий процес у цивільних та кримінальних справах мав *змагально-винувачувальний характер*. **Доказами були:** присяга, свідчення, власне зізнання. Широко застосовувалися тортури. Державного обвинувачення не було. У XIII ст. з'явилися право захисники, які подіялися на **барристерів та соліситорів**. Соліситори займалися підготовкою справи до суду, а барристери брали участь у судовому процесі.

Барристер (англ. barrister, від bar - бар'єр у залі суду, за яким знаходяться судді) - адвокат, представник однієї із адвокатських професій в Англії. На відміну від соліситора, має право виступати у всіх судових процесах, дає заключення із найскладніших питань.

Соліситор (англ. solicitor) - представник однієї з адвокатських професій у Великобританії, адвокат, який веде справи у судах графства, готує матеріали для барристерів, також виконує функції юристконсульта.

Додатки

Додаток 1. Велика Хартія вільностей (1215 р.) (витяги)

1 По-перше, дали ми перед Богом свою згоду і цєю хартією нашою підтвердили за нас і за спадкоємців наших на вічні часи, щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами у цілості і своїми вільностями недоторканими. Пожалували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи усі нижчеописані вільності, щоб мали їх і володіли ними вони й їх спадкоємці від нас і від наступників наших.

2 Якщо хтось із графів або баронів, або інших володільців, що тримають від нас безпосередньо за військову повинність, помре, і на момент його смерті спадкоємець його буде повнолітнім і зобов'язаний платити релъф (релъф – плата васала за право володіння спадковими землями), то він (спадкоємець) має одержати свою спадщину після сплати старовинного релъфу, тобто спадкоємець або спадкоємці графа (мають заплатити) за графську баронію 100 фунтів (стерлінгів), спадкоємець або спадкоємці барона за баронію – 100 фунтів, спадкоємець або спадкоємці лицаря, що володіє лицарським ф'єфом (феодом), – 100 шилінгів і не більше, хто менше має платити, нехай і дає менше, у відповідності з давнім звичаєм ф'єсів.

3 Якщо ж спадкоємець когось із таких (володільців) буде неповнолітнім і перебуватиме під опікою, то, досягнувши повноліття, нехай одержує свою спадщину без плати релъфа й мита.

8 Ніяку вдову не можна змушувати взяти шлюб, доки вона бажає жити без чоловіка, проте так, щоб подала поручення, що не одружиться без нашої згоди, якщо вона від нас володіє, або без згоди свого сеньйора, від якого вона володіє, якщо вона від когось іншого (а не від нас) одержала володіння.

9 Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні доходи з неї за борг, поки рухомого майна боржника вистачає для сплати боргу, і поручники власне боржника не змушуватимуться (до сплати боргу), поки сам головний боржник буде спроможний заплатити борг.

12 Ні шитові гроші, ні допомога не повинні стягуватися у королівстві нашій, як тільки за загальною порадою королівства нашого, окрім того, якщо це не для викупу нашого з полону, і не для введення у лицарі його найстаршого сина нашого, і не для першого шлюбу дочки нашої найстаршої, для цього необхідно давати лише помірну допомогу, і таким же чином діяти і стосовно допомоги від міста Лондона.

13 І місто Лондон може мати усі стародавні вільності і вільні свої звичаї як на суші, так і на воді. Окрім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста і бургії, і містечка і порти мали усі вільності і вільні свої звичаї.

15 Ми не дозволимо надалі брати допомогу із своїх вільних людей, окрім як для викупу його з полону, для введення у лицарі його найстаршого сина і для одруження першим шлюбом його найстаршої дочки, для цього потрібно брати лише помірну допомогу.

16 Ніхто не має бути змушений відбувати більшу службу за свій лицарський лен або за інше вільне володіння, ніж та, яка має бути.

20 Вільна людина буде оштрафована за малий проступок тільки у відповідності з проступком, а за більший проступок буде оштрафована у відповідності із важливістю проступку, до того ж має залишатися недоторканим її основне майно, таким же чином (буде оштрафований) і купець, і його товар залишиться недоторканим, і вилан таким же чином буде оштрафований, і у нього залишиться недоторканим його інвентар, якщо вони будуть оштрафовані з нашого боку, і ніякий із названих штрафів не буде накладено інакше, ніж на основі шляхетних свідчень чесних людей із сусідів.

21 Графи і перси¹ будуть оштрафовані не інакше, як своїми перами і тільки у відповідності з тяжістю проступку.

¹Барон і Західний Сирон у середні віки – замок, укріплений пункт.

²Щодо штрафів (fine, англ. reser) – знання представників вищої аристократії у Англії та Франції, в Англії коно – завдав право бути членом палати лордів парламенту.

39 Жодна вільна людина не буде оштрафована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином збедоленена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (її перв) і за законом країни.

41 Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїздити з Англії і в'їздити до Англії, і перебувати, і їздити по Англії як на суші, так і на воді, для того, щоб купувати і продавати без усяких протизаконних мит, сплачуючи лише старовинні і справедливі звичаєм встановлені мита, за винятком військового часу і якщо вони будуть із землі, що воює проти нас, і копи такі з'являться на нашій землі на початку війни, вони мають бути затримані без шкоди для їх тіла і майна, доки ми або великий юстиціарій (глава королівської адміністрації) наш не дізнаємося, як поведуться з купцями нашої землі, що перебувають у землі, що воює проти нас, і якщо наші там у безпеці, то і ті інші мають бути у безпеці на нашій землі.

45 Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейліфів (госадських осіб на місцях) тільки із тих, які знають закон королівства і мають бажання його добросовісно виконувати

61 Створюємо і жалуємо гарантію, щоб барони обрали 25 баронів із королівства, кого забажають, які повинні усіма силами дотримуватися і охороняти, і змушувати дотримуватися миру і вільностей, як ми їм пожалували і цією Хартією підтвердили.

І коли ми не виправимо порушень або копи ми будемо за межами королівства, і юстиціарій наш не виправить протягом 40 днів, рахуючи з того часу, коли було вказано це порушення нам або юстиціарію нашому, якщо ми перебували за межами королівства, то чотири барони доповідають про це решті з 25 баронів, і ті 25 баронів спільно з громадою усієї землі будуть змушувати і тиснути нас усіма способами, якими тільки можуть, тобто через захоплення фортець, земель, володінь і усіма іншими способами, якими можуть, поки не буде виправлено (порушення) у відповідності з їх рішенням; недоторканою залишаються наша особа і особа королеви нашої і дітей наших; а коли виправлення буде зроблено, вони знову будуть слухатися нас, як робили раніше.

Джерело: Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998.

Додаток 2. Із Ордонансу про робітників і слуг (1349 р.) (витяги)

Оскільки більша частина народу, і більше за усіх робітників і слуг, уже померли в цю чуму, то дехто, бачачи тяжке становище панів і малочисельних слуг, не бажас служити інакше, як отримуючи завелику винагороду, а дехто, байдикуючи, просить милостиню замість того, щоб працюючи здобувати собі на життя, тому ми ... постановили:

Щоб кожен чоловік і жінка королівства нашого Англії, якого б вони стану не були, вільного або залежного, як не живуть торгівлею, і не займаються ремеслом, і не мають власності, за яку б жили, ні власної землі, обробляючи яку були б зайняті, і не перебувають на службі в іншого, коли його або її покличуть служити відповідно їх стану, зобов'язані служити тому, хто їх покличе, і брати ту винагороду грошима і натурою, яку у місцевостях, де вони зобов'язані будуть служити, зазвичай давали у двадцятій рік правління короля нашого в Англії або за останні п'ять чи шість років. При цьому передбачається, що сеньйори повинні мати перевагу перед іншими на право тримати у себе на службі вільнів або тих, хто володіє вільнською землею, проте ці сеньйори мають тримати у себе стільки, скільки їм необхідно, і не більше.

І коли такий чоловік або жінка, коли його або її будуть наймати на службу, не побажас цього, і це буде доведено двома заслуговуючими довіри людьми перед шерифом, або бейліфом короля, або перед сільським констеблем, де б це не сталося, вони негайно повинні бути ними або будь-ким з їх людей схоплені і відправлені до найближчої в'язниці і там перебувати під строгим наглядом, доки не будуть мати поручення в тому, що будуть служити, як зазначено вище.

І коли жнець, косар або інший сільський трудівник або слуга, якого б стану він не був, що перебуває у когось на службі, раніше обумовленого дозволу господаря піде, то повинен

10. Які права церкви закріплювала "Велика Хартія вільностей"?
11. Які права баронів закріплювала "Велика Хартія вільностей"?
12. Які гарантії забезпечення прав і вільностей з боку короля встановлювала закріплювала "Велика Хартія вільностей"?
13. Яке історичне значення "Великої Хартії вільностей"?
14. Коли в Англії було утворено парламент?
15. Кого у феодальній Англії називали *джентри*?
16. Між ким велася війна Червоної та Білої троянд і які її наслідки?
17. Які повноваження Зоряної палати?
18. Яка церква в Англії мала статус *державної*?
19. Які джерела права феодальної Англії?
20. Яка відмінність між *барристерами* та *соліситорами*?
21. Які покарання закріплювала "Правда короля Етельберта"?
22. Що стало причиною видання "Ордонансу про робітників і слуг"?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Утворення англійської держави
2. Суспільний лад та державний устрій в англосаксонській період
3. Формування станово-представницької монархії
4. "Велика Хартія вільностей"
5. Суспільний лад та державний устрій в період станово-представницької монархії
6. Характеристика державного розвитку Англії в період абсолютної монархії
7. Правова система феодальної Англії

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Англійський станово-представницький орган та його боротьба за обмеження прав корони
2. "Велика Хартія вільностей" та її історична роль у конституційному розвитку Англії

Завдання, вправи, тести

1. Серед племен, які першими заселили Британський архіпелаг, були:

а) франки	б) вестготи	в) кельти	г) янги
г) гунни	д) сармати	е) бритти	є) сакси
2. Який період історії Англії називають *англосаксонським*?
 - а) період абсолютизму;
 - б) період створення англійського парламенту;
 - в) період атаргнення на Британський архіпелаг різноманітних племен;
 - г) період війни Червоної та Білої троянд;
 - г) Ваш варіант.
3. Які суспільні верстви утворювали суспільний лад Англії англосаксонського періоду?

а) джентри	б) ерли	в) відлани	г) керли
г) духовенство	д) зети	е) дворянство	
4. За правління якого англійського монарха була прийнята "Велика Хартія вільностей"?

- а) Генріха II, б) Едуарда I,
 в) Генріха VI Ланкастера, г) Іоанна Безземельного,
 д) Генріха VII Тюдора,
 е) Генріха VIII Тюдора; є) Єлизавети I

5. Із ким із англійських монархів вступив у конфлікт архієпископ Кентерберійський Фома Бекет?

- а) Генріх II, б) Едуард I, в) Генріх VI Ланкастер;
 г) Едуард IV, д) Генріх VII Тюдор.
 є) Генріх VIII Тюдор, є) Єлизавета I

6. Для чого сплачувалися "щитові гроші"?

- а) це податок, яким обкладалися знатні купці в Англії,
 б) це податок на церкву;
 в) це воєнний податок;
 г) Ваш варіант

7. Проаналізуйте причини та наслідки Війни Червоної та Білої троянд.

8. Побудуйте таблицю, у якій на основі "Великої Хартії вільностей" покажіть права окремих суб'єктів?

Суб'єкти	Їх права
Церква	
Барони та інші вільні люди	

9. Хто в Англії встановлював розміри податків?

- а) монарх, б) парламент,
 в) Зорина палата, г) канцлер королівської Ради

10. Зорина палата – це:

- а) представницький орган, б) орган виконавчої влади,
 в) вища судова установа

11. За якого англійського монарха-католика здійснювалися особливо жорсткі переслідування протестантів?

- а) Генріх II, б) Едуард I, в) Генріх VI Ланкастер,
 г) Іоанн Безземельний, д) Генріх VII Тюдор,
 є) Генріх VIII Тюдор, є) Єлизавета I, ж) Марія I

12. Яким був статус жінки за англійським шлюбно-сімейним правом?

Додаткова література з теми

- Виноградия П. Исследования по социальной истории Англии в средние века. - М., 1987
 Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. - М., 2001
 История средних веков/ Под ред. Н.Калесникова. - М., 1980
 Корсунчик А. Возникновение феодальных отношений в Западной Европе. - М., 1968-1973
 Макаручук В. История державы і права зарубіжних країн. - К., 2000.
 Неусыхин А. Проблемы европейского феодализма. Избр. труды. - М., 1974
 Петрушевский Д.М. Очерки по истории английского государства и общества в средние века. - М., 1990
 Савело К. Раннефеодалный Англии. - М., 1977.
 Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. - М., 1961
 Черниловский З. История феодального государства и права. - М., 1959.
 Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Курс лекцій. - К., 1997.
 Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998.

Тема 14

Історія держави і права Арабського Халіфату

• Виникнення та розвиток держави Арабський Халіфат та світової релігії ісламу • Джерела мусульманського права • Відмінності у розумінні державно-правових питань у різних течіях ісламу • Правовий статус особи за шариатом • Речове право • Зобов'язальне право • Шлюбно-сімейне та спадкове право • Кримінальне право • Суд і судочинство

СУТТЕВО Після опрацювання теми ви повинні:

- ❑ знати особливості зародження мусульманської державності;
- ❑ аналізувати впливи ісламу на державно-правові явища;
- ❑ характеризувати джерела та характерні риси мусульманського права;
- ❑ описувати правовий статус особи за шариатом, особливості основних галузей права.

Ключові поняття та терміни

• Арабський Халіфат	• теократія
• Мухаммед (Магомет)	• шариат
• Коран	• суніти
• Сунна	• шіїти
• іслам	• вакф (вакуф)
• Мекка	

Виникнення та розвиток держави Арабський Халіфат та світової релігії ісламу

Халіфат. Арабський Халіфат був створений пророком **Мухаммедом (Магометом)**¹.

Аравійський півострів, де виникла перша ісламська держава Арабський Халіфат, розташований між Іраном і Північно-Східною Африкою. У часи пророка Мухаммеда (нар. бл. 570 р.) він був слабо заселений. Араби тоді були кочовим народом, забезпечували за допомогою верблюдів та інших в'ючних

¹ Ім'я "Мухаммед" означає "дар Божий".

тварин торговельні зв'язки між Індією та Сирією, а потім – між північноафриканськими та європейськими країнами.

Мухаммед увірував у свою велику місію приблизно у 40-річному віці, після першого "одкровення" бога Адлаха. Він проголосив: "*Нема Бога, окрім Аллаха, і Мухаммед Пророк його*".

Іслам – наймолодша із світових релігій, яка виникла у VII ст. н.е. на Аравійському півострові. Це був період переходу арабських племен від родового до державного ладу. Монотейстична релігія відповідала потребі об'єднання, витісняючи племенні культури, які підтримували роздробленість. Слово "*іслам*" означає "передача себе божій волі, покірність". Засновником нової релігії вважають Мухаммеда (*Магомета*). Він народився бл. 570 р. у Мещі в незаможній сім'ї і належав до племені курейшитів, котрі складали більшість населення цього міста. Мухаммед рано осиріт, злидарював, працював пасухом та на інших роботах. Від матеріальних турбот його позбавило лише одруження на багатій удові. Близько 610 р. Мухаммед виступив із проповіддю, у якій перерікав швидкий кінець світу і страшний суд, закликів співплемінників відмовитися від шанування ідолів, вибраних у Мещі, і поклонятися єдиному богу – Аллаху, оголосив себе пророком Аллаха. Проповідь Магомета була зустрита недоброзичливо і він у 622 р. тікає із Мекки до Ясриба (хіджа), де його погляди були підтримані. Нова релігія поступово перетворювалася у потужний суспільний рух. З хіджри починається мусульманське літочислення. Ясриб почали називати містом пророка – Медина. З Медини Мухаммед розпочинає боротьбу із керівною племені курейшитів. У 630 р. Мекка здався війську Мухаммеда, населення прийняло іслам, а Мухаммед очолив общину вірних не лише як релігійний лідер, але і як правитель. Після знищення ідолів, предметом шанування і культу залишився відомий фетиш – "*чорний камінь*", що вмонтований у стіні храму Кааба.

Паломники біля храму Кааби, Мекка

До моменту смерті пророка майже уся Аравія підпала під його владу, а перші спадкоємці його влади – *абубакр, Омар, Осман, Алі* – перебували у дружніх з ним відносинах.

Уже при *халіфі Омарі* (634–644) до Арабського Халіфату були приєднані Дамаск, Сирія, Палестина, Фінікія, Єгипет. На сході Арабська держава розширилася за рахунок територій Месопотамії та Персії. У VIII ст. араби завоювали Північну Африку та Іспанію (над нею панували сім століть), але двічі зазнавали поразки у боротьбі за Константинополь.

Омеййадська династія (з 661 р.) яка здійснила підкорення Іспанії, перенесла столицю в Дамаск, а наступна за нею династія – *Аббасидів* – впродовж 500 років правила з Багдада.

Після епохи активних завоювань, коли уся країна так чи інакше залучалася до ведення завойовницьких воєн, що вимагало значної політичної централізації,

¹ *Монотеїзм* (від моно – один і грец theos – бог – однобожжя) - система релігійних вірувань, яка базується на уявленні про єдиного Бога. До монотейстичних релігій відносять іудаїзм, християнство, іслам.

Арабський Халіфат, 750 р.

□ Візантійська імперія □ Арабський халіфат

наступає, як і у більшості великих стародавніх та середньовічних централізованих монархічних державах, створених завдяки завоюванням, період стабілізації, котрий одночасно із найвищим розвитком культури таїть у собі зерна занепаду. Цей період починається вже у X ст. Наприкінці X ст. Арабська держава об'єднала народи від Піренейів і Марокко до Фергани і Персії і розділилася на три халіфати – *Аббасидів* (Багдад), *Фатимидів* (Каїр) та *Омеїядів* (Іспанія). Велика завойовницька діяльність Халіфату мала своїм наслідком широке розповсюдження представників арабського світу по велетенських просторах євразійського континенту.

Саме араби вперше після античності створюють на значних територіях Близького та Середнього Сходу, Південної, Західної, Центральної та Східної Європи торгово-обмінні шляхи, якими регулярно рухалися великі каравани, які перевозили як товари, як і срібні гроші в різні країни євразійського континенту. Особливо активною торгова політика Халіфату чи окремих його частин була в IX-XII ст. Підтримка високого рівня життя великих і середніх міст Халіфату опинилася повністю залежною від успішності міжнародної торгівлі, яка забезпечувала збут ремісничої продукції цих міст. Європейські країни, у свою

Сер. VI ст. – сер. VII ст. – Виникнення ісламу. Об'єднання Аравії.

VII ст. – Утворення мусульманської держави.

VII-VIII ст. – Мусульманське завоювання Близького та Середнього Сходу, Північної Африки. Утворення Арабського Халіфату.

II пол. VIII – I пол. IX ст. – Розкол Арабського Халіфату.

1258 р. – Остаточний занепад Арабського Халіфату.

чергу, відчували пряму залежність від цієї торгівлі, яка здійснювала широке постачання перцю, спецій, солодошів, тканин (особливо, шовкових), різноманітних металів, у тому числі і дорогоцінних, мінералів. Багато країн-сусідів Арабського Халіфату відчували економічний підйом завдячуючи тому, що через їх територію проходять транзитні торгові шляхи Халіфату. Проте послаблення воєнної активності Халіфату призводить до занепаду його армійських континентів, їх дисципліни, і відповідно, можливості обороняти і завойоване.

На кордонах і в окремих володіннях, особливо таких як Іран, Єгипет, де основна маса населення етнічно та культурно була далека від інтересів та звичаїв безпосередньо арабського світу, зріє сепаратизм. Наступ Заходу у формі Хрестових походів, боротьба з Візантією, періодичні вторгнення на територію культурних провінцій Халіфату кочових орд і народів зі сходу та півночі підривають адміністративну впорядкованість, політичну могутність, воєнну міць країни. Монгольська навалка повністю знищує її. *Останній заступник Халіфату* настає у 1258 р., коли після взяття Багдада останній арабський халіф, захищений у мішок, був затоптаний кіннями монгольських кіннотників. Ця своєрідна страта була проявом особливого ставлення монгольських кочівників до правителів-чужинців, кров яких не можна було проливати на землю.

- Арабський Халіфат – тривало існуюча теократична середньовічна держава, яка виникла на базі раннього внутрішньоарабського державного утворення, створеного пророком Мухаммедом.
- Після правління чотирьох праведних халіфів у країні змінилися дві династії, кровно пов'язані зі сім'єю пророка. Перша династія Омейядів (661-750) була повалена у 750 р. представником другої лінії пророка, який започаткував династію Аббасидів (750-1258). Більшість представників попередньої династії при боротьбі за владу загинули, їх влада збереглася лише в Іспанії, де організувалися арабський емірат (держава, очолювана еміром)
- Культура в таких центрах, як Багдад, Дамаск та ін. досягла небачених для епохи середньовіччя розмірів. Насамперед, розвивалися гуманітарні науки
- Середньовічна Європа завдяки Хрестовим походам увійшла в контакт із культурами арабського Сходу і чимало запозичила в нього у науковому плані

Органи влади Арабського Халіфату

Мусульманська держава деякий час після Мухаммеда залишалася *теократичною*¹, її визнавали «володіннями Бога». Перше оточення пророка-правителя складалося із:

- *муджахирів* (вигнанців, які утекли разом із пророком із Мекки);
- *ансарів* (помічників).

Після смерті Мухаммеда главою держави у званні заступника (халіфа²) став муджахир *abu Бакр* – багатий купець і друг Мухаммеда. Спочатку він управляв без *везіра* (верховного чиновника).

¹ *Теократія* (від грец. theos – бог і kratos – влада) – форма правління, при якій глава держави (зазвичай, монархічної) є одночасно й релігійним керівником.

² *Халіф* (араб.) – у країнах мусульманського Сходу титул верховного правителя, який поєднував світську та духовну владу.

Розпад Арабського Халіфату при Аббасидах

Джерела мусульманського права

Мусульманське право є зібранням заснованих на релігійних заповідях правил поведінки. Мусульманське право виросло з ісламу як «богооткровенне право». Мусульманське право часто позначають терміном «шаріат» - «те, що відкрито Богом». Основними джерелами мусульманського права є *Коран* та *Сунна*.

Коран (від слова «читати», «декламувати») містить одкровення, які Аллах передав Мухаммеду, і які пророк потім популяризував. Ця священна книга іноді називається словом *зікр* - застереження. Коран ділиться на 114 глав (*сур*), які складаються із віршів (*аятів*) у кількості 6211. Тут є шерг положень чітко правового характеру та призначення, включених у шаріат: близько 500 аятів мають віддалене, опосередковане юридичне значення, а 80 - мають власне юридичний характер і врегульовують покарання, шлюбно-сімейне право.

У перші роки після смерті пророка застосовували кілька способів формулювання правил, якщо не знаходили їх у Корані: 1) використовували «прецедент», яким вважали «спогади про слова і вчинки пророка», зібрані у *Сунні* (від араб. «стежка, по якій ходив пророк»); 2) зверталися до старовинних звичаїв Медини; 3) зверталися до почуття справедливості. Ці способи були швидко витіснені Сунною. Отже, Сунна - це збірка зафіксованих слів та діянь Мухаммеда. Невдовзі усі правовірні мусульмани, які притримувалися Сунни, почали називатися «людьми Сунни» («суннітами»).

ЗВЕРНІТЬ
УВАГУ

І Коран, і Сунна містять дуже мало норм, котрі регулюють політичний лад, механізм здійснення влади, замовчується форма правління. Терміна «державо» мусульманські джерела не знають і оперують, натомість, виключно ісламськими категоріями «іманат».

(верієництво молитвою) і "халіфат" (наступництво) Згодом вони почали використовуватися для означення мусульманської держави Теорія халіфату була створена значно пізніше, але у ній зберігся принцип єдиноти влади

В ісламі релігія нерозривно пов'язана не лише з державою, але і з правом, найважливіші джерела якого вже згадувалися – *Коран* і *Сунна*. Як і в суспільствах Стародавнього Сходу, право сприймається як всеоб'ємний регулятор людського життя. Поряд із юридичними нормами у сучасному розумінні слова, воно включає в себе норми моралі, релігійного культу. Усе це розповсюджується і на особу, і на державу. Важливою особливістю мусульманського права є те, що поруч із Кораном та Сунною, *джерелом права є доктрина*. Із VIII ст. їй належить головна роль у ліквідації прогалів у праві, вона пристосовувала священні тексти до вимог часу.

Мусульманське право сформувалося у період розкладу родоплеменної організації і становлення феодального суспільства в Арабському Халіфаті у VII-X ст.ст. У складі мусульманського права виділяють дві групи взаємопов'язаних норм:

• *юридичні присяги Корану та Сунни* – збірник юридично вичислених в'язок про вчинки, висловлювання, і навіть мовчання пророка Мухаммеда;

• *норми, сформульовані мусульмансько-правовою доктриною на основі "раціональних" джерел (аджт-іхад) думок найавторитетніших правників, улаштованих за анкетною).*

Як основоположні розглядаються норми першої групи, особливо ті, які зафіксовані у Корані. Для характеристики Корану як джерела мусульманського права потрібно мати на увазі, що серед його норм, котрі регулюють взаємини між людьми, значно переважають загальні положення, які мають форму релігійно-моральних орієнтирів і дають простір для тлумачення правознавцями. Що ж стосується нечисленних конкретних правил поведінки, то більшість із них виникли при вирішенні пророком конкретних конфліктів, оцінки ним конкретних фактів чи у відповідь на поставлені йому запитання.

Після смерті Мухаммеда в 632 р. і аж до початку VIII ст. розвиток мусульманського права продовжував іти головним чином казуальним шляхом. Вважалося, що чотири "праведних" халіфи – *abu-Бакр, Омар, Осмар, Алі*, а також інші сподвижники пророка, вирішуючи конкретні спори, зверталися до Корану і Сунни. Якщо у цих джерелах були прогалини щодо такої справи, то халіфи формулювали нові правила поведінки на основі розширеного тлумачення цих джерел, а також з допомогою різних раціональних аргументів.

Починаючи з VIII ст., головну роль у ліквідації прогалів і пристосуванні положень Корану та Сунни до потреб суспільного розвитку поступово взяли на себе правники – *засновники правових шкіл-макіб* та їх послідовники. На початок VIII ст. мусульманська правова доктрина лише починає формуватися. На думку мусульманських учених-юристів, пророк усіяко заохочував "*аджт-іхад*" – вільний вибір судді у випадку "мовчання" загальновизнаних джерел мусульманського права. Бурхливий розвиток цієї школи в VIII-X ст.ст. призвів до того, що вченими-юристами було сформульовано велику кількість норм та загальних принципів мусульманського права.

**Відмінності у розумінні
державно-правових питань
у різних течіях ісламу**

У розумінні сутності та форми влади вирішальне значення мала приналежність до провідних течій ісламу. *Сунніти*, *шіїти* були єдині у тому, що носієм суверенітету у мусульманському світі є Аллах. Але механізм становлення влади земних правителів тлумачиться ними по-різному.

Сунніти гвердили, що Аллах дає доручення общині вірних; саме на цій основі будеться мусульманське суспільство. Община від імені Аллаха здійснює вищу владу, вона користується суверенітетом за дорученням Аллаха і зв'язана його волею, вираженою в Корані та Сунні. Община є законодавцем лише у тих випадках, які не передбачені Кораном і Сунною. Суверенітет общини проявляється, насамперед, у праві вибирати собі правителя. При цьому община не передає своїх прав халіфу, а лише довіряє йому функції керівництва. Халіф також пов'язаний із волею Аллаха, і община зобов'язана йому коритися настільки, наскільки це впливає з Корану та Сунни. Сунніти пояснюють виникнення держави не тільки волею Аллаха, але й необхідністю уникнути хаосу, анархії. В організації халіфату сунніти підкреслюють принципи, які свідчать про його демократизм: це вибори халіфа, обов'язок халіфа радитися з представниками общини, урахування громадської думки тощо.

Оскільки конкретних норм державного права ні Коран, ні Сунна не містять, то ці принципи носять загальний характер, чітких форм їх реалізації не встановлено. Відсутній чіткий порядок заміщення посади халіфа. Суннітська теорія відкидає спадковий принцип та призначення правителя посередником, і наполягає на укладенні договору між общиною та правителем. Але оскільки форма такого договору не передбачена, то це правило залишається фікцією. Тим більше, що общину у договорі можуть представляти *муджтахідів* - знавці мусульманського права.

Те ж саме можна сказати про знаменитий принцип консультацій з общиною. Теоретично халіф повинен звертатися до народу з будь-якого питання, що становить суспільний інтерес. На практиці створювалася консультативна рада з тих же муджтахідів. Звернення до них вважалося обов'язковим, тільки якщо питання не врегульоване в Корані і Сунні. Більше того, якщо халіф і сам був муджтахідом, то він повинен керуватися своєю думкою, а не міркуваннями ради.

Теоретично община мала право вимагати через муджтахідів від халіфа дотримання умов договору. Критика зі сторони простого люду сприймалася як прояв анархії. Жоден термін угоди не встановлювався. Все ж варто зауважити, що влада халіфа не абсолютна, і не божественна, хоч вона і носить релігійний характер. Підсумовуючи, зазначимо, що суннітська гілка ісламу дає досить помірковану, частково раціоналізовану концепцію влади халіфа.

Іншою вона є у *шіїтів*. Вони відкидають будь-які спроби раціонального пояснення походження влади, а застосовують виключно релігійні аргументи. *Імамат* (так шіїти називають державу) – це продовження пророчої місії Мухаммеда, воля Аллаха. Він же і встановлює раз і на завжди форму імамату, і не входить до компетенції общини. Влада передається Аллахом не общині,

Риси основних течій ісламу

Суніти	Шіїти
<ul style="list-style-type: none"> • носієм суверенітету в світі є Аллах, • мусульманське суспільство будується шляхом дачі доручення Аллахом общині вірних; • влада здійснюється общиною від імені Аллаха; • община обирає собі правителя; • община довіряє свої функції керівництву халіфу, але це не означає цілковитий передіач своїх прав; • держава виникає не лише з волі Аллаха, але і для уникнення хаосу, знархії; • вибори халіфа, укладення договору між халіфом та общиною; • халіф зобов'язаний радитися з общиною, ураховувати громадську думку; • влада халіфа не абсолютна і не божественна, хоч і має релігійний характер. 	<ul style="list-style-type: none"> • носієм суверенітету в світі є Аллах; • божественно походження влади; Аллах передає владу на общині, в імаму, який є представником Аллаха, і пророка Мухаммеда; • правитель підкоряється лише Аллаху та мусульманському праву, а не общині; • імам непогрішимий, його влада священна

а імаму, який є представником Аллаха та пророка. Розмови про обрання імама общиною суперечили б божественній природі його влади. Імам підкоряється лише Аллаху і мусульманському праву, а волею общини він не зв'язаний. Імам непогрішимий, його влада священна.

Культ імама є характерною рисою вчення шіїтів. Імам виступає в ролі нового пророка, месії, спасителя. Ця думка знаходить своє втілення у *міфі про прихованого імама*. Останній із "видимих імамів" (в одних сектах це був сьомий імам, в інших – дванадцятий) не помер, а по волі Бога невидимий для людей. Але він з'явиться у ролі месії (*махді*), щоб встановити на землі правду і справедливість, потрібно лише знайти й вигнати його. Правило шіїтів твердить: *"Той, хто помирив, не знаючи істинного імама свого часу, вмирає смертю безбожника"*. Це положення віровчення шіїтів сприяє фанатизму, нетерпимості, вони абсолютизують теократичні ідеї, закладені в ісламі.

Правовий статус особи за шариатом

Повноправними були лише мусульмани. Іновірці мали нижчий статус і обкладалися важкими податками. Самі ж правовірні мусульмани платили сорокову частину доходів від нерухомості, яка йшла на підтримку бідних. Обмежувалася дієздатність малолітніх, розумово неповнолітніх, п'яних. Мусульманкам заборонялося виходити заміж за іновірця.

Для права мають велике значення *п'ять обов'язків мусульманина*:

- **сповідання віри** – навернення в іслам і віра у те, що "нема Бога, крім Аллаха, і Мухаммед Пророк його";
- **молитва** – промовляється п'ять разів на день;
- **місяць рамадан**;
- **мшлостиня** – сплата багатими податку для допомоги бідним у розмірі 1/40 частини прибутку від нерухомого майна.

Рамадан (рамазан) – дев'ятий місяць мусульманського місячного року хіджри. Згідно з шариатом, у ньому місяші Мухаммед щодня перше одкровення Аллаха.

- **паломництво** – хоч раз за життя побувати у Мецці.

Ісламське суспільство в принципі було бестановим. Усі дорослі чоловіки-мусульмани були рівні перед Аллахом і його законом – не було привілеїв чи обмежень станового характеру.

У приписах шариату розрізняють *п'ять різновидів поведінки* правонірного мусульманина. Серед них є дії: 1) *обов'язкові*; 2) *рекомендовані*; 3) *дозволені*; 4) *небажані* (але такі, що не тягнуть за собою покарання); 5) *заборонені і карані*. Мусульманин повинен дотримуватися вимог шариату усюди, навіть поза межами своєї країни. Йому забороняється пити вино, грати у азартні ігри, їсти свинину, займатися лихварством і чаклунством, мати заборонені книги. Він зобов'язаний прийняти участь у оголошеній "священній" війні (*джихаді*) з невірними.

Речове право

Майнові права мали ті, хто досяг повноліття і знаходився при здоровому глузді. Факт досягнення повноліття засвідчувався суддею. Предметом особливо ретельної регламентації було користування водою. Мусульманин, який змінив віру, втрачав право на майно, яке у цьому випадку переходило або до родичів і спадкоємців, або до мусульманської общини.

У розпорядженні держави знаходилася значна кількість води, зрошувальних споруд, джерел прісної води, зброї, дорогоцінностей, рабів. Державна земля здавалася в оренду. Певна її частина належала халіфу та його сім'ї на правах приватної власності.

Селяни платили два *податки* – важкий поземельний податок і подушний податок. При стягуванні податків дозволялося застосовувати тортури, запроторювати до в'язниці тощо.

Завойовані землі поступали у розпорядження халіфів та емірів¹. Захоплене майно ділилося на кілька частин – тому, хто його добув, державі та мечетям². При Аббасидах до *державного, приватного й общинного землеволодіння* додалися *умовні форми володіння*. Частина захоплених державних земель надавалася за військову та державну службу. Володарцієї землі збирав податки з підвладного населення на свою користь. Із часом це володіння стало передаватися у спадок і зрівнялося за статусом із приватним володінням. Особливу увагу мусульманські правознавці приділяли класифікації земель, виділяючи *хіджаз, джіхад і мулк*.

• **Хіджаз** – це та частина Аравійського півострова, де жив Мухаммед, вона є святою, складається із м. Мекка та решти Хіджазу. На цій землі не мали права селитися

¹ *Емір* (араб. емір – повелитель, вождь) – у країнах мусульманського Сходу правитель, глава держави, який є одночасно воєначальником. Так первинно у арабів називалися полководці. Після Магомета так стали називати мусульманських правителів, які претендували одночасно на духовну та на світську владу.

² *Мечеть* (від араб. мезджід – місце поклоніння) – мусульманська культова споруда.

немусульмани, не можна було палювати, знищувати дерева, з мешканців цієї землі бралися десятина

- **Джіхад** – землі, завойовані мусульманами у війні з невірними, мешканці цих земель ставали орендарями і мали платити податок, розмір якого залежав від прибутку орендаря
- **Мульк** – землі, які були на праві власності, сюди входили завойовані мусульманами землі, власники яких або були вбиті, або втекли, а також ніким не зайняті землі, які зволожили та обробили мусульмани

Частина загарбаних земель надавалася окремим особам за військову або державну службу. Їх називали "ікті" і володільць одержував дохід у вигляді податку, що стягував із населення, яке обробляло цю землю.

Особливий різновид власності складав **вакф (вакуф)** – зазвичай нерухоме майно, передане власником для якихось благодійних цілей (мечеті, медресе¹ та ін.). Особа, яка передала вакф, зберігала за собою право управляти і режувати частину прибутку для себе самої чи для своїх родичів. Вакуф був зручним ще й тим, що був звільнений від оподаткування. Але існували різні види вакуфу, а тому розглянемо детально правовий статус деяких із них.

Вакуф (бува – встановлення нагляду) – термін мусульманського права, який означає майно невідчужуване, вилучене із цивільного обігу, таке, що не може бути предметом приватної власності. Такими є, наприклад, землі, завойовані мусульманами у священній війні проти невірних. Вони складають невідчужувану власність мусульманської держави, але попереднім власникам надається спадкове право володіння та користування з тим, щоб вони платили за це певну повинність (харадж). Якщо така земля перейде колись у спадок чи у інший спосіб у руки мусульманина, то цей перехід не звільняє її від обов'язкової повинності, не віднімається повинність і у тому випадку, якщо первинні володільці землі приймуть іслам. Вилучити своє майно із цивільного обігу і перетворити його на вакуф, приватний власник може лише за умови передачі його назавжди якомусь богоугодному, благодійному закладу, який не підлягає зруйнуванню мечеті, школі, громадській криниці, гробниці святого, які підтримуватимуться доходами із вакуфу. Вакуф можна встановити для мечеті, але аж ніяк для єврейської синагоги чи християнської церкви. Підтримка цих останніх установ не може служити кінцевим призначенням вакуфу, в основі якого лежить шанування Аллаха, але вони можуть бути тимчасовими одержувачами дарунка, лише б кінцевою метою, на користь якої створений вакуф, була б установа, богоугодна із точки зору мусульманської релігії. Так, християнин може встановити вакуф на користь церкви, але не інакше, як з подальшим переходом вакуфу на користь мечеті чи мусульманської благодійної установи, чи на користь бідних (без відмінностей у віросповіданні, бо іслам визнає за заслугу усяку добру справу на користь бідних, до якої б віри вони не належали).

Саме майно, яке обертається на вакуф, повинно мати характер негнучого, вічного. У вакуф може бути перетворено усе те, що внаслідок вживання не знищується і не зменшується значно у цінності. Одні мусульманські юристи допускають тому перетворення на вакуф лише нерухомості, а інші не встановлюють такої вимоги. Обертаючи своє майно на вакуф, власник втрачає над ним усіляке право: воно вважається власністю Аллаха, звільняється від усіляких податків, не підлягає ні конфіскації, ні накладенню заборони, ні арешту.

Саме встановлення вакуфу, на думку одних, здійснюється шляхом простої заяви особи, яка передає вакуф, на думку інших, для цього потрібна фактична передача речі особі, чи установі, на користь якої засновується вакуф. Пізніші законовирці надали місцевому **кадію (судді)** у кожному випадку вирішувати, чи може майно бути перетворене на вакуф, чи ні.

¹ **Медресе** (араб. мадраса – вивчати) – із IX ст. мусульманська середня та вища школа, у якій готували служителів культури, учителів, а у деяких державах – службовців.

Встановлення вакуфа може бути з різними умовами, напр., **вакіф** (той, хто передає майно) може залишити за собою право на користування річчю впродовж життя; вакуф може бути встановлений на користь кількох установ, які є правонаступниками один одного, але якщо остання із таких установ припиняє своє існування, то майно повертається тому, хто його подарував, а за його відсутності – до його спадкоємців.

Порядок управління вакуфом, зазвичай, урегульовувався при його запровадженні, але якщо це не було зроблено, кадії призначас управителя чи сам управляс ним на свій страх і ризик. У кожному разі суддя зобов'язаний спостерігати за управлінням вакуфом, навіть якщо для цього були призначені особливі управляючі (**назіри**), які винагороджувалися за свою працю.

Одночасно із цією основною формою вакуфа, яка іменувалася «вакуф законний», є ще т.зв. «вакуф звичайний». Суть його полягає у тому, що власник оголошує своє майно вакуфом, але користується ним, отримує на свою користь прибутки з нього. Управління вакуфом переходить до духовенства, але власник одержує за це винагороду, а тому духовенство завжди заохочувало запровадження таких вакуфів. Спричинена така форма звичайного вакуфа була намаганнями власника захистити майно від свавілля мусульманських властей.

Зобов'язальне право

Договірне право у мусульман було розроблене всесторонньо. Зобов'язання із договорів ділилися на *строкові* та *безстрокові*, *оплатні* та *безоплатні*, *двосторонні* та *односторонні*. Договір розглядався як зв'язок, який виникає за взаємною згодою, вираженою в документі, неофіційному листі чи висловленій усно. Недійсними визнавалися договори, укладені з аморальною метою чи з використанням вилучених із обігу та т.зв. *нечистих* речей. Обов'язок виконати договір, навіть кабальний для однієї із його сторін, вважався священним. Обов'язок виконувати "свої договори" згадувався у Корані. У випадку знаходження прихованих недоліків у набутих речах, покупець міг вимагати повернення йому сплаченої суми. *Лихварство* засуджувалося, але практикувалося. Заборонялося перетворювати боржника на раба, але можна було змусити його відробити борг. Об'єднання для спільного зрошення земель чи спорядження торгового каравану оформлялося *договорами союзу* та *договорами товариства*.

Шлюбно-сімейне та спадкове право

Главою сім'ї був чоловік і тільки він вважався людиною, бо на дружин та дочок дивилися як на річ. Укладення шлюбу розглядалося як своєрідна торгова угода за згодою сторін і значним викупом за наречену її батькові; воля дівчини на укладення шлюбу жодного значення не мала. Коран допускав, що чоловік може мати чотирьох дружин, кожній із яких він має забезпечити майно, житло, одяг. Примушувати рабницю до шлюбного зв'язку заборонялося. Будь-який із чотирьох шлюбів може бути розірваний, кількість розлучень не фіксувалася. Чоловік міг розлучитися без пояснення причини, за допомогою виголошення ритуальних фраз: "*Ти відлучена*" чи "*З'єднайся із родом*", чи тричі вимовленого слова "*тілак*".

Дружина могла домогтися розлучення тільки через суд і за наявності відповідних підстав:

- чоловік має фізичні недоліки;
- чоловік не виконує подружній обов'язок;
- чоловік жорстоко поводить із нею;
- чоловік не виділяє дружині засобів для її утримання.

У випадку розлучення чоловік зобов'язаний виділити частину майна "згідно зі звичаєм". Розлучена жінка впродовж трьох місяців залишалася у будинку чоловіка. Народжена дитина повинна була залишитися у домі батька.

Завоїт не повинен укладатися на користь законних спадкоємців і перевищувати 1/3 майна. При спадкуванні за законом за рахунок спадкової маси покривалися витрати, пов'язані із захороненням, потім – оплачувалися борги. Першим у черзі одержувачів спадку стояли діти, потім – брати, дядьки. Спадкова частка жінок становила 1/2 частки чоловіків.

Кримінальне право

Найважливіми вважалися злочини проти релігії і громадського спокою. Відступництво від ісламу каралося смертною карою з конфіскацією майна, як і карали повстанців проти влади. Важким релігійним гріхом вважали *розбій, крадіжку, уживання вина, перелюб, умисне вбивство чи смертельне поранення*, які за звичайним правом призводили до кривавої помсти. З появою ісламу стало можливим компенсувати втрагу грошовим викупом, якщо родичі вбитого прощали убивці. Викуп, який супроводжувався двомісячним постом і відпущенням на волю раба-мусульманина, встановлювався також за ненавмисне убивство. Родичі, які були не згодні на викуп, мали право мстити за принципом "око за око". Не вважалося злочином убивство злодія, схопленого при крадіжці.

Окремі покарання мали особливо жалячий характер. Смертна кара зазвичай здійснювалася шляхом публічного вішання чи четвертування. Застосовувалося втіплення і закопування живцем у землю. Руку за крадіжку відрубували як чоловікам, так і жінкам; проте руку відрубували за умови, що вартість украденого не перевищує встановленого мінімуму (від 1/4 до цілого динара¹). За першу крадіжку відсікали праву руку, за повторну – ліву руку.

У випадку прощення, яке вважалося богоугодною справою, проводилася традиція між різним соціальним статусом відповідних осіб – "вільний за вільного, раб за раба, жінка за жінку". Безумовному захисту підлягав лише життя немовлят, причому матерям забороняється дітовбивство.

У арабів до VII ст. існував звичай заривати у землю зайвих дітей жіночої статі; з прийняттям ісламу цей звичай швидко зник і мусульмани не могли повірити, що колись існував такий варварський звичай.

Суд і судочинство

Мусульмани судять за Кораном. Тих, хто чинить суд не на основі Божого одкровення, Коран називає невірними і

¹ Динар (від лат. denarius – денарій, римська монета) – старовинна золота монета країни мусульманського Сходу, яка чеканилася ті VII ст.

розпусниками. У положенні про право свідчити на суді говориться, що свідчення двох жінок рівні свідченням одного чоловіка. Сучасне ісламське законодавство виходить із можливості самостійно конструювати рішення судді у справах, про які замовчується у Корані та Сунні.

Судовий процес мав звинувачувально-змагальний характер. Кримінальні та цивільні справи розглядалися, зазвичай, у мечеті, де могли бути присутні усі бажаючі. Сторони повинні були вести свою справу самі, не залучаючи адвокатів. Спочатку судочинство велося лише усно, а при династії Аббасидів почали вестися протоколи у цивільних справах. **Доказами** вважались власні зізнання злочинця за умови, що зізнання *не були одержані під час тортур* і повторене згодом на чотирьох засіданнях суду. Визнані винними могли бути покарані неоднаково за одні і п ж злочини. Ураховувалося, наприклад, що освічену людину легше виправити переконанням, впливом загрози громадського осуду чи штрафом. Неосвіченого, який не розуміє значення свого ного, карали батогами з подальшим каяттям.

Покарання проводилося у присутності судді у будь-якому людному місці, за винятком мечеті. Жінка при здійсненні покарання повинна була бути схована під покривалом. Чоловік карався у такому одязі, який би не пом'якшував мук від покарання. **Смертні карки** найчастіше здійснювалася шляхом *перерубування шиї*, а не відсікання голови. Допускалася страта через *четвертування*, *розп'яття*, *задушення*. За убивство з необережності Коран передбачав *грошовий викуп* і релігійно-викупну жертву – звільнення раба-мусульманина.

СУТТЕВО

Резюме

- ① **Виникнення Арабського Халіфату** припадає на початок VII ст. н.е. і пов'язане з релігійною реформою Мухаммеда – засновника ісламу.
- ② **Спадкоємці Мухаммеда** – *abu-Бакр, Омар, Осман, Алі*.
- ③ **Запад Арабського Халіфату** наслідок *результатів Хрестових походів із Заходу, виснаження від боротьби з Візантією, вторгень кочових прд. монгольської навели, прояви сепаратизму всередині держави*.
- ④ **Основні правлячі династії** – *династія Омеїядів (661-750 рр.)*, *династія Аббасидів (750-1258 рр.)*
- ⑤ **Джерела мусульманського права (шаріату)** – *Коран, Сунна, доктрина*
- ⑥ **Основні течії ісламу** – *суїтти, шіїти, їх єдність - у переконанні, що носієм суверенітету у мусульманському світі є Аллах, але механізм стикновлення іслам владі ісламних правителів відрізняється по-різному*
- ⑦ **Особливості привоного статусу особи за шаріатом**: повноправними є лише чоловіки-мусульмани, до їх обов'язків відносяться *сповідання віри, молитва, місяць рамазан, милостиня, паломництво, відсутність привілеїв чи обмежень стикнового характеру, обов'язкова участь в організованому джихаді*
- ⑧ **Зобов'язальне право**: *поділ договорів на строкові та безстрокові, оплатні та безоплатні, двосторонній та односторонній, заборони боргового рабства, недійсність договорів, укладених із аморальною метою*
- ⑨ **Шлюбно-сімейне право**: *патріархат, укладення шлюбу у вигляді торгової угоди, можливість полігамії для чоловіків, можливість розлучень*

- 30 Речове право виділення частих і нечастих речей, наявність майнових прав і повнолітніх й психічно здорових, втрата майна особою, що змінила віру

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Ким і коли була створена ісламська держава Арабський Халіфат?
2. За яких обставин відбувалося становлення держави Арабський Халіфат?
3. Яке значення мала для становлення Арабського Халіфату монотеїстична релігія ісламу?
4. Хто виступив спадкоємцями влади Мухаммеда?
5. Які держави були підкорені Арабським Халіфатом?
6. Які основні династії халіфів Ви можете назвати?
7. Як відізнали на Арабський Халіфат Хрестові походи?
8. У результаті яких подій і коли Арабський Халіфат припинив своє існування?
9. Чому Арабський Халіфат вважають теократичною державою?
10. Які джерела мусульманського права Ви знаєте?
11. Яка структура Корану?
12. Як мусульмани заповнювали прогалини у праві?
13. Як мусульмани трактували поняття "держави"?
14. Як взаємодіє іслам і шариат?
15. Які відмінності у розумінні державно-правових питань простежуються у різних течіях ісламу?
16. Які обов'язки мусульманина?
17. Які речі не могли знаходитися у власності мусульман?
18. Як змінювався правовий статус мусульманина у зв'язку з зміною віри?
19. Як мусульманські привозники класифікували землі?
20. Який правовий статус вакфа (вакуфа)?
21. Які види договорів виділяли мусульмани?
22. Яким було ставлення мусульман до злихварства?
23. Який порядок укладення шлюбу за шариатом?
24. Які види злочинів у мусульман вважалися найважчими?
25. Які кримінальні покарання застосовували мусульмани?
26. Як здійснювався в Арабському Халіфаті судовий процес?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Виникнення Арабського Халіфату та світової релігії ісламу
2. Джерела мусульманського права
3. Відмінності у розумінні державно-правових питань у різних течіях ісламу
4. Правовий статус особи за мусульманським правом (шариатом)
5. Речове право Інститут вакуфи
6. Зобов'язальне право
7. Шлюбно-сімейне та спадкове право
8. Кримінальне право
9. Суд і судочинство

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Роль релігії в процесі розвитку держави та права Арабського Халіфату.
2. Державний устрій Арабського Халіфату.

Завдання, вправи, тести

1. Покажіть, якою була роль ісламу в об'єднанні арабських племен.
2. Обміркуйте, як вплинули географічні чинники на розвиток держави Арабський Халіфат.
3. Засновником ісламу є:

а) Омар,	б) Осман;	в) Алі;	г) Мухаммед
----------	-----------	---------	-------------
4. У чому відмінність монотеїстичних релігій від політеїстичних? Як такі типи релігії впливають на державотворчі процеси?
5. Які держави були об'єктом експансії Арабського Халіфату?

а) Персія;	б) Візантійська імперія;
в) держава франків;	г) Єгипет;
д) Британія;	е) Іспанія;
ж) Палестина;	з) Сирія
6. Проаналізуйте *теократію* як форму правління (на прикладі Арабського Халіфату). Які переваги та недоліки такої форми правління?
7. Основними джерелами мусульманського права виступають:

а) доктрина;	б) "Саксонське зеркало";
в) Велика хартія вольностей;	г) Коран;
д) ардананси;	е) кутюми;
ж) Сунна;	з) "Салічна правда".

8. Складіть порівняльну таблицю рле мусульманського та європейського права (на основі пройденого матеріалу про феодальну Німеччину, Францію, Англію). Порівняльний аналіз здійсніть на основі характеристики джерел права та специфіки основних галузей права, судочинства.

Додаткова література з теми

- Араби-мусульманская правовая мысль// Антология мировой правовой мысли. В 5 т. - Т.1. - М., 1999.
- Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. Учебник для вузов. - М., 2001.
- Миссз А. Ислам: Очерк истории. - М., 1982.
- Саливалдыев Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока. - Душанбе, 1999.
- Сюкияйнен Л.Р. Шариат и мусульманско-правовая культура. - М., 1997.
- Хайдарова М.С. Основные направления и школы мусульманского права// Мусульманское право (структура и основные институты). - М., 1984.
- Хрестоматия по Исламу/ Пер. с араб. - М., 1994.

Розділ 4.

Історія держави та права зарубіжних країн Нового часу

Тема 15. Виникнення та розвиток буржуазної держави та права в Англії (середина XVII – XIX ст. ст.)

Тема 16. Утворення та розвиток буржуазної держави та права у Франції

Тема 17. Виникнення і розвиток держави та права США

Тема 18. Паризька Комуна та утворення Третьої Французької республіки

Тема 19. Виникнення і розвиток буржуазної Німеччини. Об'єднання Німеччини

Тема 15

Виникнення та розвиток буржуазної держави та права в Англії

- Формування капіталізму • Правління Карла I. Англійська революція
- Протекторат О.Кромвеля • Правління Карла II Стюарта • Правління Якова II Стюарта • “Славетна революція” • Промислова революція.
- Боротьба за права пролетаріату • Вікторіанська епоха • Розвиток Великобританії на початку XX ст. • Колоніальна політика Великобританії
- Ірландське питання • Характеристика права буржуазної Англії

СУТТЄВОЇ

Після опрацювання теми Ви повинні:

- аналізувати причини Англійської революції;
- характеризувати напрямки державної політики Карла I, О.Кромвеля, Карла II, Вільгельма III Оранського та інших державних діячів нового часу;
- характеризувати англійську колоніальну політику;
- виділяти характерні риси англійського права нового періоду.

Ключові поняття та терміни

• Англія	• Карл II Стюарт
• Стюарти	• Славетна революція
• капіталізм	• Вільгельм III Оранський
• буржуазія	• луддизм
• Англійська революція	• тред-юніони
• Карл I	• Вікторіанська доба
• О. Кромвель	• колоніальна політика

Формування капіталізму

Капіталізм в Англії почав розвиватися ще у XVI ст. і на середину XVII ст. за правління династії Стюартів досяг високого рівня. Виникненню капіталізму передувало т.зв. *первинне нагромадження капіталу*, суть якого полягає у створенні двох основних умов, без яких не може здійснюватися капіталістичний спосіб виробництва: наявність маси вільних людей, які не мають засобів виробництва і засобів існування, що змушує їх жити за рахунок продажу своєї робочої сили; нагромадження капіталу, необхідного для організації виробництва.

Первинне нагромадження капіталу було пов'язане із позбавленням селян землі, роззоренням ремісників, відчуженням церковного майна.

Селянство як клас було практично ліквідоване. Почався процес т. зв. "огороджування землі", тобто її відбирання від селян. Ці землі скупувала розбагатіла міська буржуазія, бо володіння великою земельною власністю було пов'язане із одержанням почесних прав в органах місцевого самоврядування і було способом етати депутатом парламенту.

Поряд із процесом "огороджування" здійснювався процес "очищення". Поміщики "очищали" свої помістя від дрібних фермерів для того, щоб збільшити розмір свого землеволодіння, яке потім передавалося в оренду. Ці землеволодіння були перетворені в великі пасовиська для овець, бо найважливішою галуззю англійської промисловості була вовнярна.

Тобто, капіталізація сільсько-го господарства в Англії відбувалася з одного боку, шляхом виникнення великих господарств, а з іншого, шляхом банкрутства дрібних землевласників та орендарів.

З розвитком капіталізму в Англії формується економічно сильний клас буржуазії, але в політичному плані він був майже безправним. Підтримка влади належала феодалістичному дворянству.

Англійське дворянство було неоднорідне. Багато дворян ввійшли в капіталістичні відносини. Це було т. зв. "нове дворянство", інтереси якого співпадали з інтересами буржуазії. Абсолютистсько-феодалістичний лад Англії уже не задовольняв ні буржуазію, ні нове дворянство. На цій основі виникає союз буржуазії з новим дворянством для спільної боротьби проти феодалізму.

Але англійські королі домагалися абсолютної влади. Вони добивалися права збирати податки без дозволу парламенту, а також мали сильну армію, за допомогою якої можна було б тримати в покорі всіх незадоволених королівською владою. У парламенті проте засідали

20-ті рр. XVII ст. – політична криза в Англії як передумова першої буржуазної революції
1628 р. – "Петиція про права"

3 листопада 1640 р. – 22 серпня 1642 р. – конституційний етап англійської революції
1 грудня 1641 р. – "Великі демонстрації"
1642-1646 рр. – перша громадянська війна
1646-1649 рр. – шкряплення демократичних перетворень революції.

1649-1653 рр. – індепендентська республіка
1653 р. – конституційне закріплення диктатури Кромвелля

1660 р. – реставрація Стюартів

1679 р. – "Habeas Corpus Act"

1689 р. – проголошення королем Вільгельма III Оранського. Більш при правах" Остаточне встановлення в Англії конституційної монархії

1701 р. – Закон про престолонаступання
1832 р. – виборча реформа. Перетворення палати обличчя на буржуазний парламент

30-40-і рр. XIX ст. – чартистський рух
1867 р. – виборча реформа та остаточно закриття переваги буржуазно-демократичних перетворень в Англії.

1906 р. – створення Лейбористської партії Великої Британії.

1884-1885 рр. – третя виборча реформа
Демократизація виборчого права

Карл I

представники нового дворянства і представники буржуазії, інтереси яких співпадали. Вони утворювали парламентську опозицію.

Правління Карла I. Англійська революція

Боротьба між королівською владою та парламентом особливо загострилася за короля *Карла I* (1625-1649 рр.). Парламент був незадоволений зовнішньо-політичними невдачами уряду, які проявлялися у війнах з Іспанією та Францією, і депутати змусили короля підписати нормативний акт "*Петицію про права*" (1628 р.). Петиція передбачала, що:

- ✎ ніякі податки не можуть вводитися королем без згоди парламенту;
- ✎ жодного з англійських підданих не можуть заарештувати, ув'язнити, позбавити землі без судового вироку;
- ✎ не можна карати тих, хто відмовився від сплати податків, не дозволених парламентом.

Король Карл I був змушений затвердити петицію, але згодом у своїх діях забував керуватися нею. У цей час в країні відбувалися масові переслідування *пуритан*, які виступали за незалежність церкви від держави. Тортури, переслідування інкодуцив вели до широкої еміграції до Америки.

У 30-ті роки XVII ст. селяни масово виступили проти огорожування, а міщани – проти росту податків, шин на товари першої необхідності, тяжких умов праці на мануфактурах. Складалася революційна ситуація, і буржуазія та нове дворянство буди псією силою, за допомогою якої можна було успішно здійснити революцію.

Карл I Стюарт – король Великобританії та Ірландії, перший в історії Європи монарх, засуджений на публічну страту. Успадкував престол у 1625 р. Після розпуску парламенту впродовж 11 років Карл I правив як одноособовий монарх, поповнюючи скарбницю шляхом роздачі монополій і відродження старовинних феодальних повинностей, що зробило його політику вкрай непопулярною. У зв'язку з початком у 1639 р. війни зі Шотландією, Карл I був вимушений скликати парламент для запровадження нових податків **Короткий парламент** (13 квітня – 5 травня 1640 р.) відмовився це зробити. **Довгий парламент**, який відкрився 3 листопада 1640 р. Висунув вимогу усунення деяких королівських радників і проведення абсолютистських і церковних реформ. Карл I, будучи прихильником теорії божественного права, відмовився виконати вимогу парламенту і вже не зумів стримати Англійської буржуазної революції. У травні 1642 р. він під натиском народу всупереч своїй обіцянці дає санкції на страти. У лютому 1642 р. Карл I відправляє свою сім'ю у Францію, а сам виїждить на північ країни, де починає збирати армію. 22 серпня 1642 р. він оголосив війну парламенту.

Спочатку королівська кіннота одержувала переваги і королю кілька разів вдавалося підійти до Лондона. Але уже в 1644 р. створена О. Кромвелем армія нового зразка починає розбивати роялістські війська. Одержавши остаточну поразку у 1645 р. Карл I утік на північ країни, здається у полон шотландцям, а у 1647 р. шотландці за плату видають Карла I парламентським уповноваженим. Після цього парламент намагається досягти домовленості з королем. О. Кромвель веде з Карлом I переговори з метою одержати від нього згоду на встановлення конституційної монархії.

У листопаді 1647 р. левеллери вимагають суду над монархом за пролиту ним кров у країні. Карл I утік на острів Уайт, у різних частинах країни піднімаються роялістські повстання, починається **друга громадянська війна**. Пресвітеріани, які були тою частиною парламенту, яка прагнула до компромісу, послали на о. Уайт делегацію для

переговорів. Карлу I пропонують вельми м'які умови миру, але він затягує переговори, очікуючи підтримки від Франції та Ірландії.

У Лондоні прихильники рішучих дій беруть верх, переговори зупиняються і на початку грудня 1648 р. Карла I переводять у замок-в'язницю Хемпшир, з парламенту виганяють пресвітеріан. 23 грудня 1648 р. Палата громад постановила, що Карл I є головним винуватцем бід у країні, і починає готуватися до судового процесу над монархом. 4 січня 1649 р. Палата громад оголошує про перехід до неї усієї повноти влади, а 6 січня створюється **Верховний суд справедливості**. 19 січня Карла I переводять у Лондон для передачі суду, який засідає 20-27 січня. *"Як тиран, зрадник і убивця, відкритий і нещадний ворог англійської нації"* Карл I був засуджений до смертної кари. 30 січня 1649 р. Він був публічно страчений "шляхом відсікання голови від тіла".

Головна роль у парламенті належала **пресвітеріанам**, тобто партії великої буржуазії, куди входили багаті купці, банкіри, великі землевласники. Вони прагнули ліквідувати обмеження, що заважали розвитку торгівлі та промисловості, прагнули конфіскувати церковні землі. Пресвітеріани виступали за досягнення угоди з королем і встановлення парламентської монархії. Пресвітеріани - помірковане крило англійських та шотландських пуритан. Пресвітеріанство вимагало спрощення, здійснення церковних обрядів, зміни єпископів виборними пресвітерами, відділення церкви від світської влади. Ці вимоги пресвітеріан одержали велику підтримку в народі і у 1592 р. пресвітеріанство признано державною релігією в Шотландії, а у 1644 р. - в Англії. Поглиблення революційного процесу призвело до посилення іншої партії - індепендентів, які вигнали пресвітеріан з Довгого парламенту у 1648 р. Знову пресвітеріани заявили про себе лише після смерті О.Кромвеля; вони активно прагнули повернути владу собі і сприяли реставрації монархії у 1660 р.

Індепенденти - це партія середньої буржуазії, середнього та дрібного дворянства. Сюди примикали й заможні селяни, дрібні торговці, ремісники. Партія мала підтримку сільської та міської бідноти. Лідером партії був **Олівер Кромвель**. Індепенденти (букв. - незалежні) - прихильники однієї із течій пуритан. Об'єдналися у політичну партію, яка виражала інтереси радикального крила буржуазії і нового дворянства. На противагу пресвітеріанам, індепенденти виступали за повне самоуправління кожної общини вірних, відкидали будь-яку церковну організацію, яка бере своє начало в державі. З початком революції індепенденти стали на чолі виступів проти абсолютизму Стюартів. Після реставрації Стюартів у 1660 р. партія індепендентів зійшла з політичної арени.

О.Кромвель (1599-1658) - діяч Англійської революції, керівник індепендентів. У 1640 р. обраний у Довгий парламент від Кембриджа; один із організаторів парламентської армії, яка здобула перемогу над королем у першій (1642-46) та другій (1648) громадянських війнах. Опираючись на армію, вигнав із парламенту пресвітеріан, сприяв страті Карла I і проголошенню у 1649 р. республіки. З 1650 р. - лорд-генерал (головнокомандувач усіма збройними силами). За його правління придушені рухи публіцистів та дїтерів, виступи роялістів в Ірландії та Шотландії. У 1653 р. встановив режим одноособової воєнної диктатури - **протекторат**.

Під тиском офіцерів Кромвель 16 грудня 1653 р. встановлює нову конституцію - **"Інструмент управління"**, яка дає йому диктаторські повноваження в ролі лорда-протектора Англії, Шотландії, Ірландії. Як протектор веде успішну зовнішню

та колоніальну політику укладає мир з Голландією, підписує торгові угоди з Швецією, захоплює о Ямайка. Внутрішня політика є менш вдалою через економічну кризу та нерозв'язаність багатьох важливих соціальних проблем.

Парламент, скликаний у вересні 1654 р. ставить під питання необмежені повноваження протектора. Кромвель розпускає його у січні 1655 р. У цьому ж році він розділяє Англію та Уельс на 11 воєнно-адміністративних округів на чолі із майор-генералами, наділеними усією повнотою поліцейної влади. Це призводить до росту фінансового дефіциту і загального незадоволення режимом.

У лютому 1657 р. Кромвелю пропонують королівський титул. Під натиском офіцерів він відмовляється від нього, але приймає нову конституцію, яка надляє його монархічною владою. 3 вересня 1658 р. О. Кромвель помирає і його спадкоємцем на посту оголошується його старший син Річард.

Олівер
Кромвель

Протекторат О. Кромвелля

За ініціативою Кромвелля парламент провів реформу армії, що дало можливість вихідцям із низів суспільства займати вищі командні пости. Солдати та офіцери почали одержувати платню за військову службу, було покращено їх збройне спорядження. Завдяки цим заходам королівська армія в червні 1645 р. зазнала поразки від армії, створеної парламентом. Це дало можливість парламенту конфіскувати королівські та церковні землі, а також землі феодалів та прибічників короля. Але дворяни продовжували одержувати феодалські платежі зі селян. Це зумовило розчарування селян у партії індепендентів і утворення нової партії – *левеллерів* (англ. Levellers, букв. - зрівнювачі) – радикальної демократичної політичної партії. До 1647 р. левеллери були лівим крилом партії індепендентів. Їх соціальною базою були дрібні торговці, ремісники, селяни, міська і сільська біднота, солдати парламентської армії. Опіраючись на ідеї природного права та народної суверенітету, левеллери вимагали ліквідації палати лордів, станових привілеїв, встановлення в Англії республіки з однопалатним парламентом, загального виборчого права, рівність усіх перед законом, докорінну реформу суду та права. У соціально-економічній сфері левеллери вимагали ліквідації торгових монополій та патентів, зниження податків, відміни церковної десятини, повернення селянам огороженої землі. Левеллери твердо підтримували принцип недоторканості приватної власності і виступали проти ліквідації дворянського землеволодіння.

У 1647 р. було зроблено спробу примирити індепендентів та левеллерів, досягнути компромісу між ними. У результаті левеллери погодилися виключити з числа виборців робітників та домашню прислугу. Левеллери не підтримували рух діггерів та вимоги зрівняння усіх. Різко відмежувавшись від діггерів, левеллери відштовхнули від себе міську та сільську бідноту.

Розкол у демократичному таборі обумовив перемогу індепендентів. Підняті левеллерами у травні та вересні 1649 р. солдатські повстання були придушені. Під тиском урядових репресій рух левеллерів був послаблений і розпався на розрізнені групи.

Після встановлення республіканської форми правління класова боротьба не припинялася. Із партії левеллерів виділилися т. зв. *диггери*, які вимагали, щоб земля стала загальнонародним надбанням. Вони вважали, що кожна людина повинна жити і працювати на землі, не сплачуючи ніякої орендної плати. Але недовго рух левеллерів та диггерів було придушено, що підготувало умови для переходу до *військової диктатури*.

У кінці 1653 р. було схвалено Конституцію під назвою "*Інструмент управління*". У відповідності з Конституцією *вища законодавча влада* в країні передавалася главі держави - *лорду-протектору* - спільно з *однопалатним парламентом*. У виборах парламенту могли брати участь тільки громадяни з доходом більше 200 фунтів стерлінгів в рік. Від міст до парламенту обиралося 133 депутати, а від графств - 265 депутатів.

Вища виконавча влада належала *лорду-протектору* спільно з *Державною радою*. Лорд-протектор командував армією, вважав зовнішніми відносинами держави, призначав вищих посадових осіб. Лордом-протектором було призначено *Олівера Кромвеля*. Міське управління було зосереджене в руках генералів армії, які стояли на чолі 11 округів.

З метою сприяння розвитку торгівлі та промисловості у 1650 р. було видано "*Акт про заохочення та регулювання торгівлі і промисловості англійської республіки*". У 1651 р. був виданий "*Навігаційний акт*", який дозволяв ввозити товари в Англію лише на англійських кораблях чи кораблях тих країн, в яких вироблявся товар, що ввозився.

Великою подією періоду протекторату було придушення повстань в Ірландії та Шотландії. У 1654 р. було видано закон про об'єднання Англії, Шотландії, Ірландії в єдину державу.

Після смерті у 1658 р. Олівера Кромвеля його наступником став *Річард Кромвель*, який не мав авторитету, не користувався підтримкою в армії та народі. Менше ніж через рік він пішов у відставку і влада перейшла до рук вищих офіцерів. У буржуазно-дворянських колах зріли плани відновлення монархії.

Правління Карла II Стюарта

У 1659 р. за підтримки шотландської армії королем став *Карл II*, син страченого у 1649 р. короля Карла I. Новий король обіцяв зберегти за буржуазією і дворянством її революційні звичаяння, зокрема, землі, які були конфісковані у короля та його прибічників. Ці обіцянки були оформлені документально і отримали назву "*Бредська декларація*". Але незабаром почалося переслідування учасників революції.

П *Карл II Стюарт* – король Англії та Шотландії з 1660 р. Його проголошення королем означало реставрацію монархії в Англії. Вступаючи на престол, він надав своїм підданам гарантії неможливості повернення до королівського свавілля. У підписаній ним ще до вступу на престол "*Бредській декларації*" він прообіцяв амністію усім учасникам революції, гарантував новим власникам конфіскованих під час революції земель їх право власності, а також віротерпимість. Після повернення короля

парламент підтвердив положення декларації, видавши статут про амністію, який не стосувався лише 30 республіканців, які у свій час винесли смертний вирок Карлу I. Потім було урегульовано питання про переділ власності, який відбувся у 1642-60 рр. усі землі, конфісковані на користь уряду, були повернуті їх попереднім володільцям, але ті із земель, які були продані у приватному порядку, залишалися за новими власниками. Таким чином Карлу II вдалося частково повернути майно своїх відданих прихильників, не відштовхнувши одночасно і тих, хто збагатився під час революції.

Карл II виступив також у ролі захисника інтересів Англіканської церкви. Її ряди були очищені від колишніх пуритан. З цього періоду Англіканська церква стала вірною опорою королів із династії Стюартів.

Карл II не був схильний поступно займатися державними справами, звичайно передаючи їх своїм міністрам. У перші роки правління прем'єр-міністром був граф Кларендон, а згодом на зміну його уряду прийшов уряд «Кабалу» (Cabal), названий так за першими літерами прізвищ міністрів. Сам король активно втручався лише у питання зовнішньої політики та релігії. Саме така позиція поступово позбавила його тієї популярності, якою він користувався у перші роки перебування на престолі.

Зовнішня політика Карла II. Ще з часів Кромвеля Англія вступила у затяжний конфлікт із Голландією, викликаний суверенітвом двох морських держав, які боролися між собою за колонії та торгові привілеї. Прийшовши до влади, Карл II спочатку продовжив цю політику, результатом якої стала англо-голландська війна 1665-67 рр, але воєнні дії видалися не надто вдаливими для англійців, країна потерпала від епидемії чуми. Під тиском громадської думки король був змушений укласти із Голландією мир, а пізніше вступити із нею в союз (1668 р.). Але вже в 1670 р. Карл II, якому завжди бракувало грошей на оплату розваг свого двору, уклав таємну угоду з французьким королем Людовіком XIV: в обмін на надання субсидій Англія стає союзником Франції у боротьбі проти Голландії. Це призвело до нової англо-голландської війни (1672-74рр.), яка була вкрай непопулярною у суспільстві, бо хоч голландські купці і були конкурентами англійським, але вони були братами по вірі, на відміну від французів-католиків. Крім цього, англійці побоювалися надмірного посилення місії Франції і позбавлення Англії самоостійності у політичних справах.

Релігійна політика Карла II також викликала занепокоєння англійців. Сам король залишався вірним Англіканської церкви, але його дружина, багато міністрів, придворних були католиками. І навіть герцог Йоркський - брат та спадкоємець бездітного Карла II - навернувся у католицизм. Багато не безпідставно підозрювали самого Карла II у католицьких симпатіях, а тому усі його спроби відмінити репресивне антикатолицьке законодавство сприймалися вороже. У 1672 р. король видав Декларацію про віротерпимість, яка надавала свободу богослужіння католикам та сектантам. Це викликало протест парламентської більшості і Карл II був змушений відмінити Декларацію. Крім цього, парламент прийняв статут, за яким будь-яка посадова особа та офіцери

королівської армії повинні присягнути на вірність Англійській церкві. Багато католиків були змушені залишити свої посади, у т.ч. і брат-спадкоємець короля, який очолював адміралтейство.

Падіння престижу Карла II і посилення опозиції (1674-78). Одержавши перемогу над королем, парламент почав втручатися і у зовнішньополітичні справи. Війна з Голландсю не принесла перемоги Англії і викликала фінансову кризу в країні. Карл II був змушений піти на укладення мирного договору з Голландсю, через дозвіл на шлюб між своєю племінницею Марією з правителем Голландії *Вільгельмом Оранським*. Але популярність уряду короля була вкрай низькою, частина уряду "Кабал" перейшла до опозиції. Новий уряд намагався одкровенити ситуацію, підняти престиж монархії. Було оздоровлено фінансову систему, в очах громадянств створювався образ короля як захисника протестантської віри, а з цією метою знову почали застосовувати каральні закони проти католиків. Але незважаючи на це рейтинг монарха залишався рекордно низьким, знову поновилися переслідування католиків.

Престолюспадкування і політична криза 1679-81 рр. Парламент, який зібрався на засідання після виборів 1679 р., складався в основному із королівської опозиції - *вігів*. Використовуючи пануючі в державі антикатолицькі настрої, парламентарії почали розгляд білля про виключення герцога Йоркського як католика з престолоуспадкування. Карл II розпустив парламент і призначив нові вибори. Але і парламент 1680 р. виявився непокірним і знову повернувся до білля "Про виключення". Розпустивши і цей парламент, король знову призначив вибори і переніс засідання палат парламенту в Оксфорд, який славився своїм роялізмом.

Парламент 1681 р. знову складався із вігів, які до того ж прибули в Оксфорд у супроводі збройних прихильників. Здавалося, що країна стоїть на межі громадянської війни. За цієї ситуації Карл II розпускає парламент і більше не скликає його до кінця правління.

Безпарламентське правління (1681-85). В останні роки правління Карлу II із його уряду вдалося розгромити вігів, цьому сприяла підтримка країни, яка боялася нового збройного протистояння. Король позбавив харчії багато міст, де були особливо впливовими віги, призначив нових суддів із числа торі. На його боці були армійські офіцери. За відсутності парламенту віги втратили легальну можливість боротися з монархією і дехто із них перейшов до змовницької діяльності. У 1683 р. була розкрита республіканська змова, її ідеолог - А Сідні - був страчений, а опозиція дезорганізована.

Не дивлячись на усі бурі свого правління, Карлу II вдалося зберегти свою владу. Цьому багато у чому сприяла й особистість самого монарха, який володів здатністю приваблювати до себе людей.

Серед нормативних актів доби Карла II виділяємо Закон "*Про осліпість*" (1662) та "*Habeas Corpus Act*" (1679). Законом "*Про осліпість*" було заборонено робітникам самовільно залишати місцевість, в якій вони пропрацювали більше 40 днів, що викликало широке незадоволення громадян.

“*Habeas Corpus*” або “Акт для кращого забезпечення свободи підданих і для попередження ув'язнень за морями” є важливим правозахисним документом. Дослівно “*habeas corpus*” означає “взяти тіло”. Відповідно до цього акту, *пачальник в'язниці, куди потрапляла особа, був зобов'язаний під страхом сплати штрафу (100 фунтів стерлінгів) на користь потерпілого протягом визначеного терміну доставити затриманого в суд і повідомити про причини його арешту*. Суд перевіряв отримані дані і виносив одне із таких рішень:

- ☞ звільнити заарештованого.
- ☞ утримувати його під арештом
- ☞ видати особу на поруки

Правління Якова II Стюарта

Після смерті Карла II на престолі вступив його молодший брат **Яків II Стюарт** (1685-1688). Відомий як монарх, який намагався відновити абсолютизм і його опору - католицьку церкву. Усунений з трону під час державного перевороту в 1688-89 рр («Славетна революція» I).

Після реставрації монархії в Англії Яків II очолив адміралтейство. Яків II був католиком і не приховував цього, чим викликав незадоволення англійців, котрі бажали бачити на престолі короля-протестанта.

Після поразки вігської опозиції, смерті Карла II, який не залишив законного спадкоємця влади, Яків II безперешкодно зійшов на престол. Прийшовши до влади, Яків II розпочав боротьбу з опозицією, яка намагалася перешкодити реалізації його права на корону. Опіраючись на парламент, він унів у країні постійну армію, обмежив свободу друку. Опозиція, протестуючи, намагалася підняти проти Якова II два повстання, але вони були швидко придушені.

Яків II Стюарт

Зовнішня політика Якова II свідчить про “охолодження” відносин між Англією та Францією. На відміну від Карла II, Яків II прагнув більшої незалежності. На початку правління Яків II мав підтримку як суспільства, так й ієрархів Англіканської церкви. Будучи ревним католиком, король намагався зрівняти у правах протестантів та католиків. Він домігся від суддів визнання за собою права призувати дію законів, які забороняють католикам займати офіційні посади. Король не шкодував засобів сил та засобів на проповідування в країні католицизму: в Англію поверталися католицькі священники, в Лондоні з'явилися єзуїтські школи. Хоч він і не прагнув до повного навернення країни в католицизм, а його відносини з Папою Римським були прохолодними, розповсюдження католицизму сприймалося підданими з підозрою.

У 1687 р. Яків II оприлюднив Декларацію про віротерпимість, за якою призувалася для усіх кримінальних законів проти католиків. Декларація,

повторена у 1688 р. викликала хвилю протестів серед дворян-торі, які у своїй більшості належали до англіканської церкви, та серед єпископів. Єпископи звернулися до короля із виступом, у якому висловили незгоду з релігійною політикою монарха. У відповідь Яків II наказав арештувати сімох єпископів за звинуваченням у розповсюдженні спрямованих проти короля памфлетів. Ця справа об'єднала проти короля *торі* та *вігів*. Протест охопив не лише Лондон, але й графства.

Tories – британська політична партія XVII-XIX ст. ст. З 1680 р. об'єднувала прихильників герцога Йоркського (згодом – король Яків II), які виступали за посилення абсолютизму і зміцнення позицій католицької церкви. У новій політичній системі (з 1720-х рр.) створили партію, яка представляла інтереси земельної аристократії й англіканського духовенства, висловлювалася за збереження привілеїв королівської родини й англіканської церкви. Ця партія чергувалася при владі із партією *вігів*. З 1780-х рр. до 1830 р. постійно перебувала при владі. У 1867 р. На основі партії *торі* створено *Консервативну партію*, членів якої за традицією називають *торі*.

Whigs – політична партія у Великій Британії у XVII-XIX ст. ст. Спочатку цей термін вживали для окреслення шотландських пресвітеріан. У 1670-х рр. *вігі* називали парламентське опозиційне угруповання, яке відбивало інтереси торгово-фінансових класів нового дворянства. *Вігі* виступали за обмеження влади монарха, посилення впливу парламенту на державні справи і забезпечення громадянських прав людини (прийняли Habeas Corpus Act, 1679 р.). *Вігі* стали головними організаторами перевороту 1688-89 рр., внаслідок якого було остаточно закріплено верховенство парламенту над королівською владою ("Біль про права", 1689 р.) і встановлено режим конституційної монархії. Ця партія чергувалася при владі з *торі*. Перебували при владі у 1714-83 рр. і неодноразово з 1830 р. У 1830 р. провели реформу виборчої системи. У 1839 р. партія *вігів* була перетворена на *Ліберальну партію*.

«Славна революція»

Влітку 1688 р. в опозиції до короля опинилося усе дворянство, за винятком католиків, що складало незначну кількість підданих. Лідери *вігів*, об'єднавшись із *торі*, послали зятеві короля, Вільгельму Оранському, запрошення, закликаючи його до Англії для зайняття королівського престолу. Яків II намагався досягнути компромісу з опозицією, оголосивши про вільні вибори до парламенту, шукаючи миру з єпископами, але його зусилля виявилися марними. У жовтні 1688 р. війська Вільгельма Оранського висадилися на південному-заході Англії. Армія Якова II була чисельнішою, але організувати опір вторгненню король не зміг: офіцери та солдати переходили на бік противника, так само вчинили й його придворні, і навіть дочка Анна. Усі великі міста Англії надали підтримку вторгненню. У грудні 1688 р. Яків II утік у Францію, де Людовик XIV надав йому Сен-Жерменський палац та виділив щедре утримання. Усунений з трону Яків II не полишав надії повернути владу, але усі його спроби були невдалими. В останні роки життя Яків II повністю віддався релігії, більшість часу проводив у монастирях.

Вільгельма III
Оранський

Вільгельм III Оранський 10 жовтня 1688 р. видав декларацію, у якій обіцяв прийти на допомогу англійській нації, щоб "зберегти протестантську релігію, свободу, власність і вільний парламент". 19 жовтня 1688 р. 600 кораблів голландського флоту із 15-тисячною армією на борту вирушили до Англії і за кілька днів висадилися на південному-заході країни. Дворяни, солдати і офіцери армії Якова II переходили на сторону Вільгельма III Оранського. У грудні 1688 р. Вільгельм вступив у Лондон, звідки встиг утекти Яків II. Терміново зібрані депутати "вігських" парламентів 1679-81 рр. оголосили його тимчасовим правителем країни і призначили вибори у новий парламент, який повинен був вирішити питання про державну владу.

Опозиція, яка привела до влади Вільгельма, не була однорідною: одні ратували за збереження принципу спадковості у передачі влади, інші - агітували за республіку. Згідно із компромісом, досягнутим між обидвома палатами новообраного парламенту, Вільгельм і його дружина Марія (законна спадкоємиця Якова II) були обрані королем та королевою, але фактично Марія ніколи не втручалася у справи управління.

За час правління Вільгельма III Оранського (1689-1702) в країні встановився режим конституційної монархії. Новий король одержав владу з шерегом обмежень, передбаченими у сформульованому парламентом Биллі про права (1689): король не міг призупиняти дію законів і стягувати податки. Парламент з того часу збирався щорічно, він контролював виділення засобів королю, у т.ч. й на армію. За королем залишалося право скликання та розпуску парламенту, він був вільний у праві призначати та усувати міністрів, але міністри були відповідальними перед парламентом. Фактично за правління Вільгельма III Оранського припинилися гоніння на сектантів та католиків.

Не дивлячись на перемогу Вільгельма, на Британській островах залишалося чимало прихильників поваленого короля Якова II (т.зв. *якобіти*): одразу після перевороту спалахнуло кілька повстань в Шотландії та Ірландії, які були придушені. Її пізніше не припинялися змови з метою убити Вільгельма III Оранського.

Зовнішня політика Вільгельма III Оранського. Французький король Людовік XIV підтримав поваленого Якова II і відмовився визнати результати Славетної революції 1689 р. Вільгельм III у свою чергу приєднався до Аугсбурзької коаліції, яка оголосила війну Франції. У результаті майже десятилітньої війни (1689-97) Вільгельм III Оранський був вигнаний законним королем Англії, а переможені французи надали голландським купцям торгіві привілеї. Опісля головним напрямком зовнішньої політики короля стало досягнення угоди з Людовіком XIV щодо розділу Іспанії.

Новий король, вступаючи на престол, підписав запроповану йому "**Декларацію про права**". Сьогодні цей документ іменується "**Біль про права**". "Біль про права" передбачав такі положення:

- король без згоди парламенту не має права ні зупиняти дію законів, ні звільняти когось з-під їх дії;

- король не має права без згоди парламенту вводити нові податки, набирати війсьکو.
- гарантується свобода совісті.
- парламент має право приймати закони з будь-якого питання.
- забороняються покарання, непередбачені законом.

У 1701 р. було прийнято закон *"Про обмеження повноважень короля"*. Ним передбачалося, що для дійсності нормативного акту, крім підпису короля, на ньому має стояти і підпис прем'єр-міністра. Суддів призначав король, але особливим рішенням парламенту вони могли бути змінені. Передбачалося також, що судді можуть бути усунуті від посади за рішенням суду, якщо вони неспроможні виконувати свої обов'язки через фізичні або духовні причини, або внаслідок вчинення ними кримінального злочину.

Отже, "Славетна революція" зберегла в Англії монархію, але змінила її класову основу. Якщо до XVII ст. Англія була феодальною монархією, то у XVIII ст. вона вступас у фазу конституційної монархії.

П
І
Д
С
У
М
О
К

Англійська революція – це соціальний переворот 1640–60-х рр. який супроводжувався громадянськими війнами, стратою короля, проголошенням республіки, і завершився встановленням режиму парламентської монархії (ідеологічним знаменом революційної опозиції абсолютизму став пуританізм, а її організаційним оформленням – парламент Під час Першої (1642–1646 рр.) та Другої (1648 р.) громадянських воєн між прихильниками Довгого парламенту та роялістами створена О.Кромвелем парламентська армія нанесла поразку королівській армії Карла I Стюарта (1648 р.) Король був страчений (1649 р.), проголошена республіка. Панівне становище у ній зайняли індепенденти, які розгромили рух левеллерів та диггерів, придушили визвольну війну ірландського та шотландського народів. У 1653 р. Була встановлена військова диктатура – протекторат О.Кромвеля. У 1660 р. Здійснена реставрація Стюартів, які погодилися визнати основні завойованія революції. Державний переворот 1688–89 рр. ("Славетна революція") закріпив доступ буржуазії до державної влади і оформив її компроміс із земельною аристократією.

Уроки Англійської революції зросло значення суду *присяжних*. Церква була усунена від розгляду світських справ. Введено принцип незмінності суддів.

Обвинувачуваний з 1646 р. почав заздалегідь одержувати копію обвинувачувального акту та список присяжних засідателів. Він мав право представляти зі свого боку свідків, а також вести перехресний допит свідків зі сторони обвинувачення. Тортури були остаточно відмінені лише у 1772 р. Із 1696 р. було введено право користуватися адвокатом. Законодавство обмежувало право оскарження судових вироків, але судова практика постійно розширювала причини оскарження.

Під кінець XVIII ст. в Англії остаточно закріпилося велике землеволодіння. Зникають відьні селяни-власники, а дрібна оренда замінюється великою. Велике землеволодіння зосередилося в руках аристократії, і це дало їй доступ як до органів місцевого управління, так і до парламенту. Оскільки існував високий майновий ценз для бажаючих голосувати, то більшість населення була позбавлена виборчих прав.

У XVIII ст. в Англії формується *парламентська система*. Її суть полягає в тому, що уряд (Кабінет Міністрів) правив під безпосереднім контролем парламенту. Парламент складався з двох палат:

- верхня палата (палата лордів);
- нижня палата (палата громад).

Уряд складався із лідерів партії, депутати від якої переназначали у нижній палаті парламенту. З 1711 р. прийнято постанову, за якою лише самі міністри, а не король, відповідають за свої дії. З 1742 р. запроваджено правило, за яким уряд, який не має підтримки більшості депутатів парламенту, мусить піти у відставку. Король втратив право *veto*, тобто був змушений затверджувати усі законодавчі акти, прийняті парламентом.

Таким чином, *парламент досяг переваги над королівською владою* і наступним його кроком було посилення незалежності палати громад від виборців. Було збільшено строк повноважень нижньої палати з 3 до 7 років. Нижня палата домоглася також передачі в її руки вирішення питання про правильність проведення виборів.

Вважалося, що король є уособленням всієї влади в країні. Формально він оголошував війну, укладав мир, призначав та відкликав послів, командував збройними силами. Він формально міг призначити та звільнити міністрів, мідостроково розпустити палату громад. Але в реальній практиці все було інакше. Майже жодного із своїх прав король здійснити не міг, бо на всяку дію необхідно було мати згоду відповідного міністра, підпис якого і робив дійсним акти королівської влади.

Міністри являли собою комітет однодумців, який очолювався їх лідером – *прем'єр-міністром*. Члени Кабінету Міністрів призначалися королем, але з числа депутатів парламенту і саме із тієї політичної групи, яка мала у парламенті більшість. Тобто, *король змушений був при формуванні уряду обмежувати свій вибір середовищем парламентської більшості*.

Промислова революція. Боротьба за права пролетаріату

Наприкінці XVIII ст. в Англії пройшла *промислова революція*. Разом із нею появився *клас пролетаріату*, який на той час не користувався

ніякими політичними правами. У багатьох випадках закон прямо віддавав пролетарія під владу поміщика чи підприємця. Існував деякий час закон, за яким робітник не міг відмовитися від запропонованої йому роботи та розміру платні за неї. Законодавство забороняло робітникам створювати спілки і товариства. Це були основні причини важкого соціально-економічного становища пролетаріату.

Соціальна політика парламенту була спрямована на захист заможних верств населення. Зокрема, у 1815 р. парламент прийняв відповідні закони, у відповідності з якими ввіз зерна в Англію дозволявся лише тоді, коли його ціна на внутрішньому ринку була не нижчою певного рівня (82 шилінги за квартал). Це давало можливість землевласнику досягнути монопольного становища на внутрішньому ринку. Відповідно це призводило до росту бідності. Розширення кількості пролетаріату вело до зниження зарплат, праця чоловіків замінюлася працею жінок та дітей. У деяких галузях господарства жіноча праця становила 60-70%.

Пролетаріат причину своїх бідувань вбачав у появі машин, які поживляли їх роботи. У 1811 р. по Англії прокотилася хвиля виступів робітників, що була спрямована проти машин. Цей рух отримав назву **людизм**.

Луддисти (англ. Luddites) – учасники перших стихійних виступів проти застосування машин в ході промислової революції у Великобританії (кін XVIII – поч XIX ст.). Назва пішла від імені Неда Лудда, який ніби-то першим зруйнував свою машину у пориві гніву.

Буржуазія з нових промислових центрів причину злиденності вбачала у консерватизмі аристократії і вимагала проведення реформ, зокрема - реформи виборчого права, відміни "хлібного" закону. З цією метою буржуазія використовувала виступи робітників. Рух за реформи був настільки сильним, що у 1823 р. парламент прийняв закони про послаблення кримінальних покарань, що дозволив робітникам на створення своїх спілок. Також було пом'якшено монополію на торгівлю хлібом. У 1832 р. було прийнято закон про реформу виборчої системи. Виборчі права все ще пов'язувалися із володінням нерухомістю та певним рівнем доходів, проте майновий ценз було знижено.

У 30-х рр. XIX ст. відбулися нові промислові кризи і вони зумовили виступи робітників за розширення своїх виборчих прав. У 1838 р. робітники подають до парламенту звернення під назвою "**Народна хартія**". У ній містилися вимоги запровадження загального виборчого права, таємних виборів до парламенту, щорічне проведення парламентських виборів. Цю хартію підписали 1 млн. 280 тис. осіб, але парламент відхилив її. У 1842 р. таку хартію підписало вже 3,5 млн. осіб, але і вона була відхилена.

**ЗВЕРНІТЬ
УВАГУ**

Чартизм (від англ. charter – хартія) – перший масовий робітничий рух у Великобританії у 1830-50-х рр. Вимоги чартистів були викладені у вигляді законопроекту ("Народна хартія", 1838 р.). У 1840, 1842, 1848 рр. чартисти внесли в парламент петиції з вимогами запровадження загального виборчого права (для чоловіків), обмеження тривалості робочого дня, підвищення зарплати тощо, усі ці петиції були відхилені. Після 1848 р. чартизм вступив у смугу занепаду.

Шість пунктів народної хартії

1. **Рівно представництво.** Сполучене королівство повинно бути розділене на 200 виборчих округів з по-можливості рівною кількістю жителів у кожному, кожен округ направляє у парламент одного представника.

2. **Загальне виборче право.** Кожна особа, яка представила клерку приходу, в якому проживає 6 місяців, докази того що йому від народження 21 рік і більше, має право на занесення його імені до списків виборців. Час реєстрації - з 1 січня по 1 березня.

3. **Річ парламенту.** 24 червня кожного року повинні проходити загальні вибори, а якщо б місце у палаті общик опинилося вакантним посередині року, то воно повинно бути зайняте не пізніше двох тижнів після того, як воно звільнилося. Час голосування - від 6 год ранку до 6 год вечора.

4. **Відміна майнового цензу.** Для кандидатів у палату общик не повинно бути жодних майнових цензів; після представлення 200 виборцями клерку приходу, в якому вони живуть, письмової заяви на користь якогось із кандидатів, останній офіційно визнається кандидатом. Список усіх визначених кандидатів вивіщується на дверях церкви кожного приходу, щоб виборці мали змогу скласти собі думку про придатність кандидатів.

5. **Подача голосів шляхом закритого балотування.** Кожен виборець повинен подавати голос у тому приході, де він постійно проживає. Кожен приход повинен мати стільки ящиків

для балотування, скільки в прихіді запропоновано кандидатів, і у приходській церкві повинно бути облаштоване тимчасове приміщення для таємної подачі голосів. Потім у день виборів, коли кожен виборець приходить у встановленому порядку до місця балотування, присутня посадова особа повинна дати йому балотувальну кульку, яку він опускає у ящик бажаного для нього кандидата. По завершенню дня голоси повинні бути підраховані відповідними посадовими особами і цифри вивішені на дверях церкви. На наступний день шлюб та два контролери збирають голоси усіх приходів округу і дають розпорядження, щоб ім'я обраного кандидата було вивішено у кожному приході округу.

6 *Сесії та винагороди депутатам*. Депутати займають свої місця у перший понеділок жовтня, найближчого після їх зібрання і продовжують засідати щоденно (за винятком неділі), поки усі справи сесії не будуть закінчені, але у всякому випадку не пізніше 1 вересня наступного року. Для розгляду справ вони повинні збиратися щодня (під час сесії) о 10 год. ранку і завершувати засідання о 4 год. дня. Кожному члену палати общин повинна виплачуватися із державної скарбниці (по четвертях року) винагорода в 400 ф. ст. на рік.

Усі посадові особи, які видають виборами, вибираються шляхом загального голосування.

У цей же час посилюється профспілковий рух робітників (*тред-юніонізм*). Профспілки захищали робітників при зіткненні з підприємцями, домагалися надання робітникам допомоги у випадках хвороби та втрати працездатності.

Під тиском профспілкового руху у 1867 р. парламент провів реформу виборчого права. У її результаті було знижено майновий ценз для сільських виборців, і їх кількість зросла на 50%. У містах кількість виборців зросла втричі. Ця реформа дала можливість утворити у парламенті самостійну робітничу фракцію. Один депутат став обиратися від 50-54 тисяч жителів. Обрання проходило за *мажоритарною виборчою системою відносної більшості*.

Вікторіанська епоха

Вікторіанська епоха (правління королеви Вікторії з 1837 по 1901 р.) була періодом найвищого розквіту Великобританії, утвердження її на світовій арені як наймогутнішої держави, найбільшої колоніальної імперії з колосальним економічним потенціалом. У країні існувала конституційна монархія, парламентський лад і двопартійна система. В політичному житті відігравали провідну роль дві партії — *консерватори* і *ліберали*. Консерватори відображали інтереси земельної аристократії і частини великої буржуазії. Ліберали користувалися підтримкою буржуазії і значної частини робітничого класу.

Робітничий рух розвивався під керівництвом тред-юніонів. Під їх тиском уряди консерваторів і лібералів проводили соціальні реформи і демократичні перетворення.

За двадцятилітнє правління консерваторів на чолі з *Р. Солсбері* були проведені реформи місцевого управління, надано право голосу жінкам, зменшився вплив земельної аристократії в графствах. Після нетривалого правління

Р. Солсбері

королева
Вікторія

лібералів до влади знову прийшли консерватори. Уряд очолив Р. Солсбері. Головною постаттю в кабінеті міністрів став *Дж. Чемберлен*, який очолив міністерство колоній. Саме він керував активною колоніальною політикою Великої Британії, був ініціатором англо-бурської війни (1899-1902). У грудні 1905 р. влада перейшла до ліберального кабінету, в якому провідну роль відігравали радикали — *Д. Ллойд Джордж* і *У. Черчіль*.

Розвиток Великобританії на початку ХХ ст.

Уряд лібералів перебував при владі до 1916 р. і саме з ним пов'язане поняття «буржуазний реформізм». Ллойд Джордж вважав за необхідне вжити заходів для подолання відвертого жебрацтва робітників, які можуть погратити під впливом соціалістів і марксистів. Обійнявши посаду міністра фінансів, він у 1906–1911 рр. запропонував прийняти низку законів щодо умов праці й життя робітників. Уряд провів через парламент закон про трудові конфлікти, який забороняв підприємцям стягувати штрафи з тред-юніонів за збитки, заподіяні під час страйків, закони про безплатне початкове навчання, безплатне харчування в шкільних їдальнях для дітей з мало забезпечених сімей. Окремими законами обмежувалася праця у нічний час, а нічна праця жінок взагалі заборонялася. У 1906 р. був прийнятий закон про компенсацію у разі непрацездатності, який поширювався на всі категорії працюючих. У 1908 р. було встановлено 8-годинний робочий день (понадурочна робота оплачувалася додатково), а також закон про пенсійне забезпечення за віком для робітників, які досягли 70 років, компенсацію для безробітних у разі хвороби. Кошти для страхування надходили з державного бюджету, внесків підприємців і від самих робітників. Так були закладені основи широкого соціального законодавства.

Запропонований Ллойд Джорджем бюджет на 1909 р. передбачав 1% видатків на соціальні потреби і збільшення асигнувань на військово-морські сили. Видатки передбачалося покрити за рахунок збільшення податків на багатих підприємців, землевласників, спадщину, податків на тютюн, спиртні напої й поштові марки. Не дивно, що цей бюджет, який, за словами його автора, повинен був почати перерозподіл власності на користь народу, назвали «червоним», а консервативна палата лордів відхилила його. Боротьба Ллойд Джорджа з палатою лордів завершилася прийняттям палатою обшин білля (законопроекту), за яким функції верхньої палати значно обмежувалися — бюджетні питання вона не розглядала, а відхилити законопроекти могли лише двічі. Прийнятий ут্রেць палатою обшин законопроект автоматично ставав законом.

На початку ХХ ст. Великобританія марно намагалася повернути промислову першість і монополію на світовому ринку, втрачені нею наприкінці минулого століття. Головна причина полягала в тому, що політика протекціонізму, яку проводив уряд, закрила внутрішній ринок Англії для іноземних товарів.

Ллойд Джордж

позбавивши англійську промисловість конкуренції, що була стимулом для її модернізації. До того ж англійська промисловість мала в колоніях монополне право на збут своєї продукції і вивіз дешевої сировини, що також перешкоджало впровадженню у промисловість нових технологій і досягнень науково-технічного прогресу. Промислова монополія, яка перетворила цю країну на центр світового промислового господарства («майстерню світу») і давала змогу виробляти третину світової промислової продукції, сприяла поступовій в граті англійською буржуазією стимулу для постійної модернізації промисловості й розвитку нових галузей виробництва, пов'язаних з досягненнями науково-технічного прогресу, оскільки традиційні галузі виробництва приносили значний прибуток. Накопичений капітал вкладався в заморську торгівлю і фінансові операції, де він швидко обертався і приносив значні прибутки. Власна ж промисловість отримувала незначні інвестиції. І все ж на початку століття маямісне приріст промислової продукції, науково-технічний прогрес змінював структуру промисловості, посилювалася концентрація виробництва і капіталу. Але ці процеси відбувалися менш інтенсивно, ніж у США і Німеччині. Тому промислові товари американських і німецьких виробників не лише витісняли англійські зі світових ринків, а й завойовували внутрішній ринок Англії. Зменшувалася роль сільського господарства в економіці країни. Якщо на початку XIX ст. воно давало третину національного прибутку, то на початку XX — лише 6%. Значно скоротилися площі сільськогосподарських культур, оскільки більшість земель належала багатим лендлордам, які здавали їх в оренду фермерам, були байдужі до стану цих земель. Тому уряд намагався сприяти розвитку дрібних землевласників. Різко знизилися ціни на сільськогосподарську продукцію, оскільки на ринках Європи було вдосталь дешевої пшениці зі США, Канади, Австралії й Аргентини. Саме звідти ввозилося продовольство в Англію. Промислове виробництво порівняно з першою половиною XIX ст. скоротилося вдвічі і становило в середньому 1,5% на рік. Англійські підприємці стали на шлях прискореної концентрації виробництва і капіталу, технічного прогресу, пошуку нових ринків і колоніальної експансії. У промисловості відбувалися структурні зміни: важка промисловість витісняла легку, в традиційних галузях застосовувалися сучасні технології, з'являлися нові галузі промисловості, відкривалися нові шахти, видобуток вугілля збільшився удвічі, але невпинно зростала його собівартість. Подібні процеси відбувалися і в текстильній промисловості. Відкриття нових ринків збуту стимулювало розвиток текстильного району Ланкашир. Однак собівартість продукції була високою, а технічне переоснащення проходило повільно.

Швидкими темпами розвивалося машинобудування. З'являлися нові галузі — автомобілебудування, електротехнічна й хімічна промисловість. На початку XX ст. виникли могутні концерни у військовій промисловості — Віккерса і Армстронга. У 1908 р. було створено англо-іранську компанію з видобутку нафти. Новітні технічні досягнення впроваджувалися у суднобудуванні, яке стало головною галуззю промисловості Великобританії. У 1889 р. було

прийнято закон про флот, видно з яким різко зросли витрати на його розвиток. Великобританія всіляко намагалася утримати свою морську монополію, вбачаючи в цьому основу економічного процвітання й політичного панування в світі. Зросли темпи концентрації виробництва і капіталу в суднобудуванні, на залізничному транспорті, в хімічній промисловості, машинобудуванні, виплавці сталі тощо. Менша інтенсивність цих процесів була характерна для вугільної і текстильної промисловості. З'явилися трести в легкій промисловості — тютюновій, соляній, миловарінні та ін. До того ж англійські монополії були немощними, поступалися масштабами німецьким і американським.

Частка Великобританії у світовому експорті постійно зменшувалася, хоча вона залишалася найбільшим експортером, зростала конкуренція її товарам. Вивіз продукції і сировини з інших країн перевищив вивіз промислової продукції (вугілля, текстильних виробів, морських суден, машин тощо).

Колоніальна політика Великобританії

Втрачаючи промислову монополію, Великобританія проводила активну колоніальну політику, завершуючи територіальний поділ світу. Нові ринки збуту в колоніях давали можливість утримати провідні позиції в експорті традиційних галузей англійської промисловості. В Австралію та Африку вивозилася більша частина англійського одягу і взуття, в Індію — половина текстильних виробів. Колонії залишалися головними постачальниками продовольства й сировини в метрополію. Бавовна надходила з Єгипту та Індії, мідь — з Південної Африки та Австралії, кольорові метали — з Малайї, ліс — з Канади. У колонії вкладався англійський капітал. Він використовувався для будівництва залізниць, видобутку корисних копалин, утримання збройних сил тощо.

Колоніальна політика відіграла важливу роль у політичному житті Англії. З XIX ст. Англія мала колонії в Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Вест-Індії, Західній і Південній Африці (Калська колонія і Натал), зміцнювався її вплив у Східній Африці. В економічну залежність від Англії потрапив Єгипет. У державах Близького і Середнього Сходу, на територіях, прилеглих до Індійської імперії, в Тихому океані, на Далекому Сході, в Малайзії Великобританія мала опорні пункти і бази для воєнно-морського флоту. Міцні позиції займав англійський капітал у Латинській Америці. В 1885 р. було проголошено англійський протекторат над територією Бечуаналенд поблизу Німецької Південно-Західної Африки. Золоті й алмазні копальні Трансваалю потрапили під контроль фінансової групи Ротшильдів. У східній частині Африки Великобританія отримала Уганду і Кенію. Згодом британські колонізатори встановили контроль за територією Сомалі. Активною була політика Великобританії в Китаї, де їй належала половина всіх капіталовкладень у китайські залізниці.

Висунувши проєкт створення безперервної лінії англійських володінь від Каїра до Кейптауна, англійські колонізатори почали завоювання незалежних Трансваалю і Оранжевої республіки, багатих на поклади золота й алмазів. Ці

республіки були населені білими вихідцями з Голландії — бурами, яких у боротьбі з англійцями підтримували німці. Після низки провокацій у 1899 р. бури почали воєнні дії проти англійських військ, розташованих у прикордонних районах. Регулярні англійські війська завдавали бурам поразок і врешті захопили їхню столицю. Однак війна тривала до 1902 р., оскільки бури вдалися до партизанської боротьби.

Англійський уряд змушений був задовольнити потреби білого населення і надав завойованим територіям права домініонів — самоуправляючих частин Британської імперії з власними урядами і парламентами, які спільно з метрополісею вирішували найважливіші стратегічні питання. У 1910 р. бурські республіки були об'єднані у Південно-Африканський союз.

Ірландське питання

На початку ХХ ст. невирішеним залишалося ірландське питання, що загострилося у 80—90-х роках минулого століття. Ірландське суспільство зосередилось на боротьбі за самоуправління (гомруль) всередині Британської імперії. Парламент декілька разів відхилив законопроект про гомруль, і радикальна ірландська інтелігенція вирішила боротися за повну самостійність Ірландії. Очолила боротьбу партія Шинн-фейн, яка ставила за мету створення національного ірландського уряду.

У 1912 р. ліберальний уряд виніс на розгляд у парламенті білль про гомруль, який передбачав створення ірландського парламенту і місцевих органів влади зі збереженням урядової влади в руках англійського намісника. Палата лордів двічі відхилила законопроект, і протягом двох років, поки він розглядався, консерватори зуміли активізувати анти ірландські настрої в Ольстері — найбільш розвиненій частині Північної Ірландії, населеній переважно англійцями і шотландцями. На відміну від ірландців-католиків, вони були протестантами і заявили, що не допустять переходу Ольстера під управління ірландського парламенту. Створювалися багатотисячні загони волюнтерів, які відкрито готувалися до бойових дій. У відповідь формувалися озброєні загони в Ірландії. Назрівала громадянська війна. Англійські військові підтримували протестантів Ольстера. У вересні 1914 р. уряд лібералів і палати общин втретє прийняли закон про гомруль, але виключили Ольстер із сфери його дії. Набрання законом чинності відкладалося до закінчення Першої світової війни.

Характеристика права буржуазної Англії

Особливості історії Англії, порівняно ранній розвиток її промисловості сприяли самостійному розвитку англійського права. Це право мало небагато спільного із рецептованим римським правом.

Джерела англійського права:

❖ *загальне право*, тобто звичаєве, неписане право, яке живе у свідомості народу. Виразниками цього права були судді. Воно проявлялося у судових

рішеннях та прецедентах. У деяких випадках суддя міг відхилитися від прецеденту і винести нове за змістом рішення:

✦ *справедливість*. З XIV ст. особа, яка не знаходила захисту за загальним правом, могла звернутися до короля. Велика кількість таких звернень призвела до створення особливого суду – Суду Справедливості.

✦ *статутне право*. Статутами називалися закони, які були прийняті парламентом. Ці закони ніколи не систематизувалися у кодекс.

В Англії відсутнє цивільне право як галузь права. Закони стосуються лише окремих галузей цивільного права, але й вони не зведені у якусь систему. Англійське право не знає поділу речей на рухомі та нерухомі, а розрізняє *“речову власність”* і *“особисту власність”*. До *“речової власності”* відносяться земля і речі, які стосуються землі, напр., сільськогосподарська техніка. *“Особиста власність”* включає решту предметів.

У XVIII-XIX ст. створювалося *договірне право*, а саме запроваджувалися норми про окремі види договорів. Розрізнялися два види договорів: 1) формальні письмові договори із печатками сторін; 2) звичайні договори. Поширеними різновидами договору оренди була *“оренда з року в рік”* і *“оренда на розсуд”*. У першому випадку договір міг бути розірваний тільки в кінці року, а у другому – будь-коли.

Особлива увага приділялася зміцненню сім'ї. У сімейному праві Англії тривалий час зберігалися феодальні пережитки. За кровозмішання, подружню зраду вводилася смертна кара. Зберігався церковний шлюб, а з 1836 р. паралельно із ним вводиться громадянський шлюб. Особисті стосунки англійського подружжя базувалися на лідерстві чоловіка. Тільки чоловік володів правом управління та розпорядження подружнім майном. Припинення шлюбу через розлучення було встановлено лише у 1857 р. Діти віком до 21 року знаходилися під батьківською владою. Мати позашлюбної дитини з 1845 р. одержала право вимагати засоби на її утримання від батька.

У 1868 р. професійки одержали статус юридичної особи, але одночасно до Закону *“Про професійки”* було прийнято поправку про страйки, згідно із якою під загрозою тюремного ув'язнення заборонялося пікетування місць праці та закликати робітників не виходити на роботу.

Найтяжчим із кримінальних злочинів вважалася *державна зрада*, а основним законом про неї залишався *“Акт про зраду”* 1352 р. У поняття *“державна зрада”* входили найрізноманітніші діяння, напр., підробка грошей, виїзд за кордон зі зброєю, а повернення без неї тощо.

До XIX ст. зберігалися такі *кримінальні покарання*, як *спалення*, *четвертування*, *колесування* та ін. Смертна кара загалом передбачалася за 160 видів злочинів. Мученицька смерть допускалася у випадках державної зради. З початку XVIII ст. широко застосовувалися такі покарання, як *заслання* та *каторга*. Доказами вини злочинця були: власне зізнання, свідчення не менше двох осіб.

Додатки

Додаток 1. Велика ремонстрація з петицією 1641 р.

Ми, ваші досить покірні та шанобливі піддані, з усією нашою відданістю і шаною просимо Вашу Величність:

Щоб Ви ... пішли назустріч схромним бажанням Вашого народу, висловленим через парламент для збереження миру і безпеки королівства від злочайних планів папської партії.

– позбавили єпископів права засідати в парламенті і звузили їх значні повноваження, привласнені ними стосовно кліра та Ваших вірних підданих ...

– з'єднали усіх Ваших вірних в одну істинну віру проти папістів через усунення тих нагромаджень... обрядів, завдяки яким незрілі розумом хитаються і можуть відійти від решти, і для належного виконання тих хороших законів, які були видані для забезпечення свободи ваших підданих

Щоб Ваша Величність таким же чином усунула з Вашої Ради усіх тих, хто є прибічниками і сприяють якимсь із тих зловживань і пороїв, від яких страждає наш народ, і що на майбутнє Ваша Величність погодиться пообіцяти призначити для виконання Ваших великих справ і тримати тих осіб біля себе, ... яким Ваш парламент буде мати підставу довіряти...

115 Щоб усі монополії були знищені, оскільки через них окремі особи спричиняли збитки підданам ...

120. Щоб було вирване саме коріння усіх нещасть, якими була свавільна влада, що претендувала від імені його величності на обкладення підданих і стягнення податей з їх майна без згоди парламенту...

125 ... Щоб перерви у діяльності парламенту були скасовані через билль про трирчний парламент, а раптовий розпуск цього парламенту - через інший билль, що передбачає неможливість розпуску парламенту без згоди на те обох палат ...

Щоб Його Величність, у відповідності, із шанобливим проханням обох палат, призначав тих радників, послів та інших посадових осіб для ведення справ вдома і за кордоном, яким парламент мав би підставу довіряти, без чого ми не зможемо надати Його Величності ... субсидії.

Додаток 2. Палата громад - верховна влада англійської держави (4 січня 1649 р.)

Постановлено, що громади в Англії, що засідають у парламенті

оголошують, що народ ... є джерелом усякої законної влади,

і також оголошують, що громади Англії, що засідають у парламенті, будучи обрані і представляючи народ, є вищою владою у державі,

і також оголошують, що те, що постановлено або оголошено як закон громадами, що засідають у парламенті має силу закону і обов'язкове для народу, хоча б король або перш не дали на це своєї згоди.

Додаток 2. Акт про знищення палати лордів (19 березня 1649 р.)

Громади Англії, що засідають у парламенті, переконавшись на занадто багатому досвіді, що продовження існування палати лордів некорисне і небезпечно для англійського народу, визнали нагальним постановити і видати як закон, і ним постановлено і вирішено цим парламентом і його владою, що віднині палата лордів у парламенті... повністю знищується і відміняється, і що з цього часу лорди не повинні збиратися або засідати у палаті, що мала назву палата лордів, або у будь-якому іншому приміщенні або місці як палата лордів, а також вони не повинні засідати, голосувати, давати поради, обговорювати будь-які справи, як палата лордів у парламенті...

Додаток 3. Інструмент управління (13 грудня 1653 р.)

Що верховна законодавча влада вільної держави Англії, Шотландії й Ірландії і володіння, що їм належать, зосереджується і знаходиться в одній особі і народі, представленому у

парламенті, титул названої особи - "лорд-протектор вільної держави Англії, Шотландії й Ірландії"

Що здійснення повноважень верховного правителя й управління вищеназваними країнами і володіннями й їх населенням належить лордові-протектору за сприяння ради, кількість членів якої не повинна перевищувати двадцяти одного і не бути менше тринадцяти.

Що усякого роду укази, виклики до суду, повноваження, патенти, пожалування та інші розпорядження, які до того часу видавалися від імені й титулу захисників свободи Англії владою парламенту

СУТТЄВО

Резюме

1. *Становлення капіталізму відбувалося з XVI ст., йому передувало перетворення земельних володінь у капітал, розрив ремісників, позбавлення селян землі, видуження церковних земель.*
2. *Суспільний лад Англії періоду буржуазної революції: феодалізм, дворянство, нове дворянство, клас буржуазії, духовенство, селяни, ремісники.*
3. *Початок Англіїської революції: оцюроджування земель, ріст податків і ціни на товари першої необхідності, важкі умови праці на мануфактурах, абсолютизм монарха.*
4. *Основні партії революційного періоду: пресвітеріани, индепенденти, левелери, діггери.*
5. *"Петиція про права": податки не вводяться без згоди парламенту, судовий вирок є єдиною підставою для обмеження прав особи, не карються особи, які не сплатили податки, не встановлені закони.*
6. *"Велика ремонстрація": усі державні посади мають займати особи, які користуються довірою парламенту, ліквідувалися усі обмеження для розвитку торгівлі та промисловості, вилучено парламенту контролювати за державним утриманням.*
7. *"Славенна революція" - державний переворот 1688-89 рр., в ході якого королівський трон перейшов до Вільгельма III Оранського, було встановлено конституційну монархію.*
8. *Промислова революція пройшла наприкінці XVIII ст., в її ході виник безтравний клас пролетаріату.*
9. *Доктрина англійського права нового періоду: жальність права, справедливість, статутне право та ін.*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Коли в Англії почав формуватися капіталізм?
2. Які особливості процесу капіталізації Англії?
3. Які суспільні верстви революційного періоду були в опозиції до короля?
4. Кого називали пуританами?
5. Які вимоги парламенту передбачали: а) "Петиція про права"; б) "Велика ремонстрація"?
6. Як називався в Англії режим одноособової воєнної диктатури?
7. Який англійський парламент називають: а) *Коротким*; б) *Довгим*?
8. У який період в Англії існувала республіка?
9. Коли у післяреволюційній Англії було реставровано монархію?
10. У чому відмінність між *відами* та *торі*?
11. Яку революцію називають "Славенною"?
12. Яка структура англійського парламенту?

13. Коли відбулася промислова революція?
14. Якою була політика держави щодо класу пролетаріату?
15. Як називалися виступи робітників проти машин?
16. У яких документах ХІХ ст. містяться вимоги робітників розширити їх виборчі права?
17. Кого називають *пред-книоналми*?
18. Які джерела англійського буржуазного права?
19. Які види орендн передбачало англійське право?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Формування капіталізму.
2. Правління Карла I. Англійська революція.
3. Протекторат О.Кромвеля.
4. Правління Карла II Стюарта.
5. Правління Якова II Стюарта.
6. "Славетна революція".
7. Промислова революція. Боротьба за права пролетаріату.
8. Вікторіанська епоха.
9. Розвиток Великобританії на початку ХХ ст.
10. Колоніальна політика Великобританії.
11. Характеристика права буржуазної Англії.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. "Habeas corpus act".
2. Протекторат О.Кромвеля.
3. Англійська колоніальна політика

Завдання, вправи, тести

1. Проаналізуйте програмні відмінності англійських політичних партій періоду революції.
2. Проаналізуйте значення "Habeas corpus act".
3. Якого англійського монарха в ході революції було публічно страчено?
 - а) Карла I,
 - б) Карла II,
 - в) Якова II,
 - г) Вільгельма III Оранського
4. До політичних партій періоду Англійської революції відносяться:

а) лейбористи;	б) торі;	в) індепенденти;
г) жирондисти,	г) пресвітеріани;	д) діггери.
е) якобінці,	с) вігі;	ж) левеллери
5. "Петиція про права" передбачала:
 - а) ліквідацію монархії;
 - б) введення податків за згодою парламенту;
 - в) запровадження конституційної монархії;
 - г) ліквідацію парламенту.
6. Прихильником обмеження абсолютизму англійського монарха був клас:
 - а) старого дворянства.

- б) духовництва.
в) нового дваринства

7. О.Кромвель був лідером:

- а) індивідуалістів, б) пресвітеріан.
в) левеллерів, г) диггерів.

8. Які вимоги ставили робітники у "Народних хартіях"?

Додаткова література з теми

- Барт М. Великая английская революция в портретах ее деятелей. - М., 1991
Блакстон В. Истолкование английских законов / Блакстона. Кн 1-2 - М., 1780
Бромхед П. Эволюция Британской конституции - М., 1978.
Графский В Г. Всеобщая история права и государства - М., 2001
Гутника Е. Возникновение английского парламента - М., 1959.
Дэйви А В. Основы государственного права Англии: Введение в изучение английской конституции / Под ред. П.Г.Виноградова. - 2-е изд. - СПб., 1907
Дмитриевский Н. Законодательство английской революции 1640-1660 - М., Л., 1946
Ерофеев Н. Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII веке. - М., 1964
История буржуазного конституционализма XVII век - М., 1983.
Кондратьев С В. Юристы в предреволюционной Англии. - Шадринск, 1993.
Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв / Сост. Н. Н. Блохин. Часть 1. Англия - М., 1957.
Крылов Б. Государственный строй Великобритании - М., 1957.
Крылова И. Английское государство. - М., 1981.
Левин Д. Государственный строй Великобритании - М., 1957
Ливанцев К. История буржуазного государства и права - М., 1986
Макаручук В. История держави і права зарубіжних країн - К., 2000
Мортон А. История Англии. - М., 1950.
Підкова І, Джемжора О. Світова історія XIX-XX століття. Словник - Львів, 2000
Страхов М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. - К., 1991.
Уолкер Р. Английская судебная система / Пер. с англ. Т. В. Апаровой. - М., 1980.
Федоров К. История держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
Хираей Д., Худ К. Британское государство. - М., 1961
Шоповал В. Британская конституция. - К., 1991
Шевченко О. История держави і права зарубіжних країн. Курс лекцій. - К., 1997.
Шевченко О. История держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998

Утворення та розвиток буржуазної держави і права у Франції

- Причини революції • Початок Французької буржуазної революції
- Конституція 1791 р. та проголошення конституційної монархії • Перша Французька республіка. Якобінська диктатура • Термідоріанський переворот. Конституція 1795 р. • Конституція 1799 р. Особливості політики Наполеона Бонапарта • Перша Французька імперія • Реставрація Бурбонів
- Друга Французька республіка • Друга Французька імперія • Характеристика права буржуазної Франції

СУТТЕВО!

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ знати причини Французької буржуазної революції;
- ☞ аналізувати хід розвитку Великої Французької революції;
- ☞ характеризувати основні законодавчі акти революційного періоду;
- ☞ описувати основні напрямки політики провідних тогочасних діячів (М. Робесп'єр, Наполеон I, Наполеон III);
- ☞ викласти основні положення Цивільного та Кримінального кодексів Наполеона I.

Ключові поняття та терміни

• Франція • буржуазна Франція • Велика Французька революція • Просвітництво • Генеральні Штати • Бастилія • Національні збори • "Декларація прав людини і громадянина" • Перша Французька республіка • Перша Французька імперія • Друга Французька республіка • Друга Французька імперія • Кримінальний кодекс Наполеона	• Цивільний кодекс Наполеона • Національний Конвент • якобінська диктатура • жирондисти • М. Робесп'єр • Термідоріанський переворот • режим Консульства • Наполеон Бонапарт • антинаполеонівські коаліції • Віденський конгрес • династія Бурбонів • "Сто днів" • Липнева революція 1830 р. • Лютнева революція 1848 р. • Наполеон III • франко-пруська війна 1870 р.

Причини революції

У другій половині XVIII ст. у Франції існувала абсолютна монархія і це гальмувало суспільний розвиток. В останній третині XVIII ст. у країні склалася революційна ситуація.

На цей час панівними класами Франції були *духовенство* та *дворянство*, які володіли землею на правах власності та користувалися численними привілеями. Третя верства населення складалася із різноманітних груп (селяни, міщани, ремісники), становиче яких було неоднакове. 22 з 25 мільйонів осіб тогочасного населення Франції були *селяни*, які були особисто вільними, але: 1) віддавали феодалу більше половини своїх доходів, 2) відбували до 10 днів на місяць панщину, 3) сплачували податок церкві, 4) могли у будь-який час бути випнаними із своєї землі. У XVIII ст. у Франції було тридцять неврожайних років, у країні налічувалося 1 млн. 200 тис. жебраків. У містах могли торгувати лише певні категорії громадян. Штучно стримувався розвиток ремесел. Понад 200 тис. осіб з міст були безробітними.

Таке важке соціально-економічне становище населення спричинило революційну ситуацію, яка посилювалася під впливом нової ідеології – *Просвітництва*, яку започаткували видавці “Великої Французької енциклопедії” (Дідро, Гольбах, Гельвецій та ін.).

Вимоги просвітників:

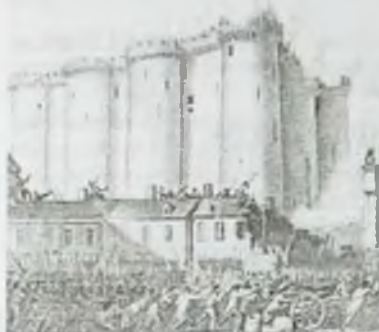
1. запровадження свободи совісті;
2. ліквідація привілеїв духовенства;
3. конфіскація церковних земель;
4. поділ влади;
5. свобода підприємницької діяльності.

Початок Французької буржуазної революції

У цей час французька державна скарбниця була пустою. Король намагався ввести для її поповнення нові податки, але парламент (*Генеральні штати*) не дозволив ввести в дію королівські укази, вказуючи, що тільки Генеральні штати можуть вводити нові податки. Король був змушений погодитися на скликання Генеральних штатів, які почали роботу 5 травня 1789 р. Парламент складався із 1200 делегатів: 600 – від дворян та духовенства, 600 – від третього стану (селян, міщан, ремісників).

У Генеральних штатах делегати довгий час не могли порозумітися із питання порядку голосування, а тому делегати від третього стану перейшли до рішучих дій. Вони заявили, що парламент обирався практично усією нацією і 17 червня 1789 р. проголосили себе *Національними зборами*. У цей день. Національні збори постановили, що податки в державі не можуть стягуватися без згоди Національних зборів.

Король Франції вирішив силою розігнати Національні збори, але йому це не вдалося зробити. Парижани вчинили опір королівським військам і взяли штурмом центральну політичну в'язницю *Бастилію*.

Взяття Бастилії. Малюнок
Ф.І. Прієра. XVIII ст. Лувр

Бастилія (фортеця Св. Антуана) споруджена бл. 1370 р як частина захисних споруд Парижа; перетворена кардиналом Рішельєс на державну в'язницю. Її штурм 14 липня 1789 р. натовпом парижан, який нараховував бл. 80 тис. осіб, став початком революції. На момент штурму у Бастилії знаходилося лише сім в'язнів. Командир та більшість вояків військового гарнізону в'язниці були вбиті, а Бастилія повністю зруйнована.

9 липня 1789 р. Національні збори були перейменовані на **Установчі збори** і першим їх рішенням було скасування повинностей із селян. 26 серпня 1789 р¹. Установчі збори прийняли перший конституційний акт цього революційного періоду – **“Декларацію прав людини і громадянина”**. Вона проголошувала: 1) рівність прав усіх людей та їх невідчужуваність; 2) принцип народного суверенітету; 3) недоторканість власності.

Триколірний синьо-червоно-білий прапор став символом прихильників революції. Король, який зберіг статус глави держави, перебував у Парижі фактично на правах заручника. Після невдалої спроби королівської родини 20 червня 1791 р. втекти з-під контролю Національних зборів Людовіка XVI було захоплено у полон.

Король був змушений затвердити нову конституцію (1791 р.). Національні збори розпочали впроваджувати у життя низку демократичних реформ. Королівська влада і привілеї аристократів були суттєво обмежені, розпочався

14 липня 1789 р. – штурм Бастилії та початок революції у Франції;

26 серпня 1789 р. – “Декларація прав людини і громадянина”;

1791 р. – Конституція 1791 р.,

проголошення конституційної монархії;

середина 1792 – середина 1793 р. –

перехід до влади жирондистів

Жирондистська республіка;

2 червня 1793 – 27 липня 1794 р. –

Якобінська республіка. Якобінська

диктатура;

27 липня 1794 р. – Термідоріанський

переворот; Термідоріанська республіка;

1795 р. – Конституція 1795 р.,

9 листопада 1799 р. – переворот 18

брюмера; Конституція 1799 р.

1802-1814 рр. – Перша імперія;

1804 р. – прийняття Цивільного Кодексу

Наполеона;

1807 р. – прийняття торгового кодексу;

1808 р. – прийняття кримінально-

процесуального кодексу;

1810 р. – прийняття кримінального

кодексу.

1814 р. – реставрація Бурбонів. Хартія

1814 р.,

1830 р. – Липнева революція. Хартія

1830 р.,

1848 р. – збройне повстання і

проголошення Другої республіки.

Конституція Другої республіки;

1852 р. – прийняття конституції Другої

імперії.

¹Цей день і сьогодні відзначається французами як державне свято.

процес централізації уряду, конфіскації церковних володінь і зменшення впливу церкви.

На початку 1790 р. було проведено конфіскацію церковної власності і її продаж із торгів. У церкви відняли право ресструвати шлюби, народження, смерть і ці повноваження були передані органам державної влади. Церковні посади почали заміщатися шляхом виборів.

Установчі збори відмінили становий поділ населення, ввели іншу систему оподаткування, запровадили новий адміністративно-територіальний поділ країни. Цей поділ передбачав, що країна ділилася на департаменти, *департаменти* – на дистрикти, *дистрикти* – на кантони, *кантони* – на комуни.

Конституція 1791 р. та проголошення конституційної монархії

Завершальним етапом в роботі Установчих зборів було *прийняття 3 листопада 1791 р. Конституції Франції*. Вона складалася із двох частин: 1) "Декларація прав людини і громадянина"; 2) положення про вищі органи влади. У Конституції стверджувалося, що народ здійснює свою владу шляхом передачі законодавчої влади – Національним зборам, виконавчої влади – королю, судової влади – обраним народом суддям.

"Декларація прав людини і громадянина" передбачала: "Закон є вираженням загальної волі. Усі громадяни, особисто або через своїх представників, мають право брати участь у виданні законів". Але Конституція поділяла всіх громадян на "активних" та "пасивних". Тільки "активні" брали участь у виборах депутатів та усіх муніципальних чиновників. "*Активним*" міг бути такий громадянин: чоловік, француз, не молодший 25 років, який мав упродовж останнього року постійне місце проживання, платив щомісяця податок, який дорівнює його триденному заробітку, не є слугою, прийняв присягу на вірність Франції, внесений до списків Національної гвардії. Для того, щоб бути обраним на різні державні посади особі необхідно було відповідати тим же умовам, але щомісячний податок мав рівнятися не триденний, а десятиденний зарплати.

Законодавча влада тогочасної Франції мала такі повноваження:

- приймати закони;
- визначати державні витрати,
- встановлювати податки;
- створювати та ліквідувати державні посади;
- встановлювати розміри армії та флоту;
- призначати та відкликати усіх вищих державних чиновників, послів;
- керувати зовнішньою політикою.

Король Франції вважався главою усієї адміністрації, головнокомандувачем армії та флоту.

У кінці вересня 1791 р. Установчі збори розійшлися і відповідно до Конституції були сликані *Законодавчі Національні збори*, де в основному були прихильники монархії. З 745 депутатів 160 були "фельянами", тобто вимагали

Грав'юра А.Жирарде. Французька революція. Виступ народу на Законодавчих зборах 10.08.1792 р. з вимогою проголосити республіку

посилення королівської влади; 136 були "якобінцями", тобто противниками існування королівської влади; решта - займали нейтральну позицію.

Внутрішні суперечності між поміркованими жирондистами та радикальними якобінцями, а також зовнішня інтервенція і війна з Австрією розкладали революцію і загострювали ситуацію у Парижі. 21 вересня 1792 р. розлючений натовп штурмом захопив королівський палац. Старий монархічний уряд було скасовано і проголошено *Першу Французьку республіку*, очолену *Національним Конвентом*, у якому домінували якобінці.

Перша Французька республіка. Якобінська диктатура

Національний конвент (1792-1795) – третій французький парламент у часи революції. Депутатів обирали на основі загальних виборів, без

майнового цензу. Віковий ценз знизився до 21 року. Перевагу у Національному Конвенті мали радикальні елементи, прихильників конституційної монархії було надзвичайно мало. Праве крило Національного Конвенту представляли жирондисти, яких підтримували провінції. Ліве крило представляло 113 якобінців, серед яких – *Ж.-П. Марат*, *М. Робесп'єр*, *Ж. Дантон*; їх підтримували парижани та національна гвардія. Центр Національного Конвенту займала майже половина депутатів без чіткої позиції – "болото". На першому засіданні Конвенту була *проголошена республіка*. Під тиском революційних мас Національний Конвент 387 голосами проти 334 засудив Людовіка XVI до страти за скоєні ним злочини проти народу, у т.ч. "*за злочин, що він був королем*". Після страти короля 21 січня 1793 р. Національний Конвент перебрав у свої руки усю владу. Були утворені Комітет громадського добра, Комітет громадської безпеки і революційний трибунал, рішення якого не підлягали апеляції. Протистояння у Національному Конвенті між жирондистами та якобінцями спричинили збройні виступи у Парижі, серію політичних убивств, запровадження якобінської диктатури. З весни 1794 р. Національний Конвент фактично перейшов під диктатуру М.Робесп'єра. Після вбивства Робесп'єра 27 липня 1794 р. внутрішні суперечки призвели до падіння впливу Національного Конвенту і відкритих виступів проти нього як роялістів, так і революційних сил. Для збереження республіканського ладу Національний Конвент проголосив т.зв. третю конституцію і передав владу *Директорії*.

Виконавча влада була передана *Тимчасовій виконавчій раді* у складі шести міністрів, що призначалися Законодавчими зборами. Національний Конвент обирався усім населенням, тобто без поділу на "активних" та "пасивних". У Національному Конвенті головну роль відігравали "якобінці", тобто противники короля.

У грудні відбувся суд над королем, а 21 січня 1793 р. Людовіка XVI стратили на гільотині. У квітні-червні влада в республіці остаточно перейшла до рук радикальних якобінців. Було сформовано Комітет публічної безпеки, очолений Ж.-Ж. Дантоном, а пізніше М. Робесп'єром. Хвиля терору і страти "ворогів республіки", які розпочалися з вересня 1793 р., остаточно призвели до зтрати контролю над революційними масами.

Після страти короля, влада зосередилася в руках Комітету громадянського порятунку. Цей орган влади складався із дев'яти осіб, яких призначав Національний конвент. Було створено Революційний трибунал у складі дванадцяти осіб, рішення якого не підлягало апеляції. У кожній комуні створювалися Революційні комітети, які складали списки підозрюваних осіб, проводили обшуки, здійснювали арешти.

Представниками влади на місцях були комісари, які діяли на свій розсуд. Їх повноваження були надзвичайно широкими. В армії комісари мали право усувати з посад генералів і замінювати їх іншими, могли брати командування на себе. У *департаментних* комісари могли вимагати звіту від місцевої влади, усувати посадових осіб, ув'язнювати підозрюваних. Вони проводили конфіскацію продовольства у селян, що призводило до повстань. За правління якобінців повстання охопили більшу частину Франції.

У травні 1793 р. було встановлено тверді ціни на хліб, введено прибутково-прогресивний податок, встановлено максимальну зарплату. Було введено смертну кару за спекуляцію. Одночасно було скасовано свободу друку.

Головою Комітету громадського порятунку був *М. Робесп'єр*. Він постійно наголошував, що уряд має керуватися не інтересами приватних осіб, а інтересами усього суспільства. У країні розпочався масовий терор. Із всієї кількості офіційно зареєстрованих жертв, лише 9% були дійсними ворогами революції.

Якобінці продовжували наступ на католицьку церкву і ввели республіканський календар. У 1793 р. була прийнята конституція, яка декларувала загальне виборче право, але його реалізація була відкладена до кращих часів через критичне становище республіки. Якобінська диктатура, яка успішно використувала ініціативу соціальних низів, продемонструвала повне заперечення ліберальних принципів. Промислове виробництво і сільське господарство, фінанси і торгівля, свята і приватне життя громадян – усе строго регламентувалося. Проте це не призупинило подальшого поглиблення економічної та соціальної кризи. У вересні 1793 р. Конвент *"постинив терор на порядок денний"*.

М.Робесп'єр

- 17 вересня 1793 р. прийнято Декрет “Про підозрілих”. Відповідно до нього підлягали арешту усі запідозрені особи. До “підозрілих” відносилися:
1. ті, хто своєю поведінкою, зв'язками, промовами, творами проявили себе як прихильники тиранії, феодалізму або ворогами свободи;
 2. ті, хто не могли підтвердити законність джерел свого існування;
 3. ті, кому з якихось причин було відмовлено у видачі свідоцтва про благонадійність;
 4. державні службовці, зміщені з посад Конвентом або його комісарями.

Уряд встановив всезагальний максимум – верхню межу цін на продукти харчування і заробітну платню робітників. Максимум відповідав очікуванням бідноти, але він був вельми вигідним і великим торговцям, які казково багатіли на оптових поставках, бо максимум розорвав їх конкурентів – дрібних торговців.

- ! Французька революція мала за мету відкинути всі форми диктату короля і феодалів над економікою, а насправді перетворилася у ще більший терор. Усе контролювалося за допомогою гільйотини.

Термідоріанський переворот. Конституція 1795 р.

На середину 1794 р. революція остаточно перемогла і потреба у якобінській диктатурі відпала. У липні 1794 р. влада якобінців була повалена. Переворот 27-28 липня відправив Робесп'єра і його найближчих сподвижників під ніж гільйотини.

Увага! *Термідоріанський переворот* – переворот 27 липня 1794 р. під час якого було повалено якобінську диктатуру. Організаторами анти-робесп'єрівської змови стали помірковані політики і частина членів Національного Конвенту. Термідоріанці висунули гасло – “Революція проти тиранії”. виступили за відновлення влади парламенту, засуджували тотальний революційний терор. М.Робесп'єра та його прибічників було страчено на гільйотині. Унаслідок перевороту влада перейшла до нового уряду – *Виконавчої Директорії* (1795-99)

У 1795 р. було прийнято нову *Конституцію Франції*. За нею законодавча влада здійснювалася двопалатним парламентом (*палати* – Рада старійшин та Рада 500). Парламент обирався на три роки. Членом Ради старійшин могли стати чоловіки від 40 років, які прожили у Франції не менше 15 років, а членом Ради 500 могли стати чоловіки від 30 років з цензом осілості 10 років.

Для порятунку країни від зовнішніх нападів і внутрішніх заколотів було сформовано новий уряд – *Виконавчу Директорію*, який намагався здійснювати середню лінію між роялістами і якобінцями. Однак, новий уряд також не зміг розв'язати численні державні проблеми. Епоха правління Директорії – це роки спекуляції банкірів, величезних фінансових махінацій і бідкування населення.

Криза влади у Парижі у цей час досягла апогею. Корумпована Директорія не була спроможна забезпечити революційні завоювання. Навіть виникла загроза вторгнення в ослаблену Францію армії Суворова. Це зумовило ситуацію, за якої владу усе більше перебирали у свої руки військові, які відбивали постійні напади зовнішніх ворогів на молоду республіку.

У 1799 р. Наполеон повертається до Франції та за участю свого брата Люсьєна та одного із діячів Директорії 9 листопада 1799 р. здійснює державний переворот, у результаті якого Директорію було повалено і встановлено *Консулат* у складі 3-х консулів. Наполеон відіграв провідну роль у період Консульства, з 24 грудня 1799 р. став 1-им консулом республіки (пожиттєвим консулом з 1802 р.). Він провів низку важливих внутрішніх законодавчих актів, які призвели до зміцнення Франції. Частина із них до тепер залишаються у чинному законодавстві (1804 р. - *Цивільний кодекс*, у 1810 р. - *Кримінальний кодекс*).

Наполеон I (справжнє ім'я - Наполеоне Буонапарте, 1799-1821) - імператор Франції (1804-14, березень-червень 1815). Народився на Корсиці, навчався у військових школах, служив у артилерії. У роки Великої Французької революції був командувачем республіканської артилерії, з 1796 р. - генерал військ Директорії. Серед його військових перемог - успішна італійська кампанія, захоплення Каїру (т зв. «Битва біля пірамід»), однак англійці під проводом адмірала Г. Нельсона розбили французів у битві на Нілі. Наполеон провів ще кілька походів на території Сирії та Єгипту, але був не в стані боротися одночасно і з британцями, і з турками. Завдяки переможним війнам, Наполеон значно розширив територію Франції, поставивши у залежність від неї більшість держав Західної та Центральної Європи.

Наполеон I
(Буонапарте)

Конституція 1799 р. Особливості політики Наполеона

З новою конституцією 1799 р. законодавча влада ділилася між Державною Радою, Трибуналом, Законодавчим корпусом і Сенатом, що робило її громіздкою і безпорадною. Зате виконавча влада, навпаки, сконцентрувалася в одних руках - першого консула Буонапарта. Другий і третій консули мали лише дорадчі голоси. Конституція 1799 р. була схвалена народом на плебісциті (близько 3 млн. голосів «за», «проти» - 1,5 тис.) у 1800 р.

Основні характеристики внутрішньої політики Наполеона Буонапарта:

- закріплення результатів революції (громадянських прав, права власності селян на землю, права власності на куплені конфісковані в ході революції землі емігрантів і церкви);
- проведення адміністративної реформи;
- заснував державний Французький банк;
- створив систему середніх шкіл (лицейів) і вищих закладів освіти (Нормальна і Політехнічна школи);
- закрив 160 із 173 паризьких газет, а решту зробив підконтрольними уряду;
- створив потужну поліцію і розгалужену таємну службу;
- оголосив католицизм релігією більшості французів, але при збереженні свободи віросповідання;
- призначення єпископів і діяльність церкви ставилися у залежність від уряду;
- економічна політика полягала у забезпеченні лідерства французької промисловості та фінансової буржуазії на європейському рівні, для чого помітно перашкоджав англійський капітал.

Керування державним апаратом, освітою, місцевою адміністрацією було суворо централізовано, сформувалася нова політична еліта Франції. Свобода слова, зборів, преси та інші завоювання революційних часів були скасовані. Запроваджено цензуру, державну пропаганду, інокодумці зазнавали переслідувань з боку влади. Робітники були поставлені під нагляд поліції та підприємців. Вони одержували робочі (робітничі) книжки і зобов'язувалися при зміні місця праці чи проживання видавати їх для прошки до поліції, а потім – дати підприємцеві. Робітник, який не мав робочої книжки, вважався бурлаком і карався шестимісячним ув'язненням. Учасники страйків каралися ув'язненням на термін до трьох місяців, а організатори страйків – на термін від двох до п'яти років.

У 1801 р. Наполеон підписав угоду із папою П'єм VII, на підставі якої католицька церква у Франції повернула собі свою офіційну позицію за умови суворого державного підпорядкування і дотримання принципу свободи віровизнання. Упродовж 1802–1803 рр. наполеонівська армія провела низку успішних операцій, що сприяло збільшенню території і встановленню воєнно-політичної гегемонії Франції у Європі. Цим була розпочата *доба наполеонівських воєн* (1803–15 рр.).

Перша французька імперія

У 1804 р. для боротьби проти Наполеона сформувалася *коаліція* у складі Великої Британії, Австрії, Росії, Швеції. У відповідь на це 2 грудня 1804 р. Наполеон I проголосив себе імператором. Під час церемонії в Парижі він демонстративно вихопив корону з рук папи і самостійно увінчав власну голову.

Перша імперія – період правління у Франції Наполеона I (1804–14), який змінив Консульство (1799–1804). Інколи у поняття *Перша імперія* включають також період повторного перебування при владі Наполеона I ("Сто днів"). Після падіння Першої імперії відновлено монархію Бурбонів

Перемога над австрійськими військами у 1805 р. призвела до повного панування Наполеона I у Європі та ліквідації Священної Римської імперії німецької нації. Військовідді 1806 р. принесли Франції ряд перемог над Пруссією та російськими військами і долучили до імперії польські території, якими володіли Росія та Пруссія. На завойованих землях було створено залежні від імператора уряди, які очолювали його брати або найближчі родичі. У 1811 р. у Наполеона I народився єдиний син – продовжувач династії – *Наполеон II*.

Чому відбулася криза та падіння імперії Наполеона I?

Політика Наполеона Бонапарта у перші роки його правління користувалася підтримкою населення – не лише власників, але й бідноти. Це було зумовлене поживанням в економіці, яке спричинило ріст зарплати; практикувалися постійні набори в армію. Наполеон I виглядав рятівником вітчизни, війни викликали національне піднесення, а перемоги – почуття гордості за свою країну. Наполеон I був людиною революції, а маршали з його оточення подекуди походили зі самих низів. Але поступово народ почав утомлюватися від війни, котра тривала вже понад 20 років. Набори в армію

почали викликати незадоволення, зрешту нагрянула економічна криза (1810 р.). Французька буржуазія усвідомила, що економічно підпорядкувати собі усю Європу неможливо, війни на просторах Європи почали втрачати для неї зміст, а затрати на неї почали дратувати. Безпеці Франції уже нічого не загрозувало, а у зовнішній політиці усе більше роль відіграло прагнення імператора розповсюдити свою владу і забезпечити інтереси династії. Влітку 1812 р. стала початком кінця імперії.

Європейські країни не полишали спроб поводити новий політичний режим. Це спонукало Наполеона I розпочати нову серію військових походів, головним із яких був похід проти Росії. У 1812 р. 500-тисячна армія вступила на територію Російської імперії. Після перемоги під с.Бородіно, війська Наполеона I зайняли 14 вересня 1812 р. спустошену Москву. Партизанські напади росіян, незвичні морози, голод примусили залишки французьких військ (бл. 50 тисяч) до відступу. Після російської кампанії проти Наполеона I сформувалася ще одна коаліція у складі Великої Британії, Пруссії, Австрії, Росії, Швеції. Війська коаліції зазнали поразки біля Дрездена, але перемогли біля Лейпцигу. Військові дії були перенесені на територію Франції, а 30 березня 1814 р. було хвано Паріж. 11 квітня 1814 р. Наполеон I підписав своє зречення від влади і був відправлений на о.Ельба, який одержав у своє володіння.

Вступ військ Наполеона у Москву

Акт про зречення Наполеона I (22 червня 1815 р.)

Французи! Почавши війну для збереження національної незалежності, я розраховував на об'єднання усіх зусиль, усіх бажань і на сприяння усіх авторитетів нації. Я мав підстави сподіватися на успіх і не надавав значення усім спрямованим проти мене деклараціям уряду.

Обставини видаються такими, що змінилися. Я приношу себе в жертву ненависті ворогів Франції. Чи можуть вони бути щирими, заявляючи, що їм завжди була необхідна лише моя особистість!

Моє політичне життя завершилося, і я проголошую мого сина як Наполеона II імператором французів.

Міністри сучасності утворюють тимчасову державну раду. Турбота про мого сина побуджує мене запропонувати палатам запровадити без зволікання у законодавчому порядку регентство.

Об'єднайтеся ж усі для суспільного спасіння і збереження національної незалежності.

Рестаурація Бурбонів

За умовами підписаного 30 травня 1814 р. мирного договору Франція відновлювалася у кордонах до 1792 р., а її королем мав стати король *Людвік XVIII* з династії Бурбонів. Для подальшого мирного врегулювання було скликано міжнародний *Віденський конгрес* 1814-15 рр.

Віденський конгрес – конференція європейських держав, скликана у Відні для упорядкування територіального поділу в Європі після падіння Наполеона I. На ньому

були присутні делегації всіх європейських держав, крім Туреччини. Унаслідок тривалих переговорів Франція була позбавлена усіх територіальних завоювань доби наполеонівських воєн.

Після втрати Наполеоном І влади, вона перейшла до *династії Бурбонів*. До влади прийшли прибічники феодалізму, але повернутися до нього після 25 років капіталістичних відносин було неможливо. Король *Людовік XVIII* у 1814 р. видав *Хартію*, за якою Франція проголошувалася конституційною монархією, але з дуже широкими повноваженнями короля. Ст. 14 Хартії оголошувала короля верховним главою держави, головнокомандувачем армією та флотом. Король призначав усіх чиновників, оголошував війну, підписував усі договори.

Оскільки монархія була проголошена як *конституційна*, то в країні існував парламент. Він був двопалатним за структурою (палата перів і палата депутатів). Пері призначалися королем, а депутати обирали шляхом голосування.

Але 26 лютого 1815 р. Наполеон І таємно втік з Ельби. Розпочався останній період його правління - "*Сто днів*".

На чолі маленької армії (1600 осіб, 80 коней і кілька гармат) Наполеон 1 березня висадився у Франції. Похід його швидко перетворився на триумфальний хід. Приймаючи міське керівництво та громадян у Греноблі, Наполеон розвернув перед ними свою політичну програму. Він заявив, що прийшов "позбавити Францію від образ дворян, які повернулися, забезпечити селянам вільне володіння їх землями, відстояти здобуті революцією соціальні набутки проти меншості, яка прагне відновити станові привілеї та феодальні права минулого століття. Бурбонська монархія довела свою неспроможність відмовитися від своєї найгіршої опори - духовенства та дворянства. Соціальна справа революції може бути укріплена тільки династією, яка зобов'язана своїм тронем революції". Наполеон відмовився від своїх завойовницьких планів, обіцяв Франції дати мир з-зовні та свободу в середині. Провінція радла, робітники та селяни переходили на бік Наполеона. 10 березня Наполеон прийняв титул імператора, а король Людовік XVIII втік зі столиці.

Повернення Наполеона настроїло проти нього усю Європу. 13 березня представники держав оголосили його поза законом. Кур'єри, які були послані Наполеоном до європейських дворів, не були прийняті. Наполеон ужив енергійних заходів для захисту, він призвав на службу усіх солдат та офіцерів, які знаходилися у відпустках. 24 березня була відмінена цензура, після чого Францію заповнили політичні брошури.

Війна із коаліцією закінчилася фатальною поразкою Наполеона у *битві під бельгійським селом Ватерлоо* 18 червня 1815 р. Наполеон І був засланий як полонений англійців на острів Св. Єлени у південній Атлантиці, де і помер. Його прах згодом було перевезено до Парижа і поховано у церкві Інвалідів. Після "*Ста днів*" розпочався *період другої реставрації Бурбонів*.

Значення особистості Наполеона

Наполеон І мав феноменальну пам'ять, працездатність, гострий розум, воєнну та управлінську геніальність, дар дитломата, що дозволяло йому легко налаштувати щодо себе людей. Ця людина у незмінному сірому сюртуку зайняла чільне місце в історії, давши своє ім'я цілій епосі. Імперія, створена ним, виявилася німціною. Трагічна доля імператора глибоко зворушила його сучасників, у тому числі й художників, музикантів, поетів, дала поштовх розвитку напрямку *романтизму*, який розвинувся у найближчі десятиліття. Битви Наполеона увійшли у посібники з військової справи. "*Наполеонівське право*" лежить в основі цивільних норм західних демократій. Реставрована монархія Бурбонів не змогла ліквідувати закріплені Наполеоном І результати Великої Французької революції.

У цьому після відновлення влади династії Бурбонів влада опинилася в руках великих землевласників і промисловців. Але велика і середня буржуазія були незадоволені тим, що влада, яку вони мали, не відповідала їх економічній могутності.

Друга Французька республіка

У 1830 р. відбулася *Липнева революція*, яка посадила на трон *Луї Філіпа Оранського*. У результаті революції були покращені умови для фінансової діяльності буржуазії, але погіршилося становище народу. У січні 1847 р. у Франції почалися погроми продуктових складів, а у лютому 1848 р. відбулася переможна революція народу. Королівський трон було урочисто спалено, відновлено свободу слова, друку, зборів, введено 10-годинний робочий день, розроблено нову конституцію Франції. Так виникла *Друга республіка у Франції*.

Друга республіка – республіка у Франції 1848-52 рр. Була проголошена 25 лютого 1848 р. у період Лютневої революції. Президентом Другої республіки був Луї Наполеон Бонапарт. Режим Другої республіки був фактично скасований внаслідок державного перевороту Луї Бонапарта 2 грудня 1851 р., а формально існував до 1852 р., коли офіційно був встановлений режим *Другої імперії*.

Відповідно до нової Конституції законодавча влада переходила до однопалатного парламенту – *Національних зборів*, які склалися із 750 депутатів. Вибори депутатів були таємними, загальними. Виборцями були чоловіки від 21 року. Для попереднього розгляду законопроектів і контролю за адміністративними органами, створювалася *Державна Рада*. Виконавча влада належала *Президенту Франції*, який обирався на п'ять років. Президентом було обрано *Луї Наполеона*, племінника Наполеона Бонапарта. Він створив три вищі органи влади:

1. *Державну Раду*, яка готувала законопроекти;
2. *Законодавчий корпус*, який приймав закони і бюджет;
3. *Сенат*, завданням якого була охорона Конституції та політичних прав громадян.

Друга французька імперія

У 1851 р. Луї Наполеон здійснив державний переворот, який призвів до встановлення бонапартистської диктатури. Через рік у Франції була встановлена спадкова влада імператора, підтверджена плебісцитом 10 грудня 1852 р. (*Друга імперія*). Луї Наполеон Бонапарт прийняв ім'я Наполеона III, вважаючи своїм попередником тільки не правлячого сина Наполеона I – Наполеона II.

Наполеон III – французький імператор (1852-70), племінник Наполеона I. Після Лютневої революції 1848 р. обраний президентом. У грудні 1851 р. здійснив державний переворот і 2 грудня 1852 р. проголошений імператором. Період правління Наполеона III отримав назву режим *Другої імперії*. Під час франко-пруської війни 1870-71 рр.

Наполеон III

Наполеон III здався разом із частиною військ у полон. Позбавлений влади внаслідок революційних подій у Парижі весною 1870 р.

Зі запровадженням Другої імперії інститути парламентської демократії (законодавчі палати, вибори депутатів тощо) перетворилися у ширму необмеженої влади Наполеона III. Наполеон III зберіг законодавчі органи держави. За Конституцією Франції 1870 р. законодавча влада належала спільно імператорові, Сенату, Законодавчому корпусу. Міністри призначалися тільки імператором і були перед ним відповідальні.

Опорою держави став підпорядкований імператорові апарат виконавчої влади. Законодавчі палати були безсилі, панувало поліцейське свавілля. Головною опорою бонапартистської диктатури була верхівка французької армії.

Наполеон III сприяв економічному прогресу. Зняття обмежень на діяльність акціонерного капіталу, укладення договору про вільну торгівлю із Великобританією, реконструкція Парижа, будівництво Суецького каналу (1859-69), проведення у Парижі всесвітніх виставок призвели до зростання ділової активності і пришвидшення індустріалізації. Розвиток промисловості призводив до зростання економічної могутності буржуазії. Виникають великі промислові компанії. Зadowolена ним буржуазія погоджувалася не добиватися вищих державних посад.

Але під кінець 60-х рр. XIX ст. в економіці Франції розпочався застій, а потім – спад. Незадоволення почали проявляти усі верстви суспільства. У країні склалася революційна ситуація. Наполеон III вважав, що революції можна уникнути через об'єднання усіх верств громадян довкола якоїсь проблеми. Такою проблемою став спір довкола іспанського престолу, на якій претендувала правляча у Пруссії королівська династія (*франко-пруссська війна 1870-1871 рр.*). Наполеон III виступив проти, оголосив Пруссії війну, сподіваючись, що війна об'єднає довкола імператора усі верстви французького суспільства. Але французькі війська були розбиті армією Пруссії, сам Наполеон III потрапив у полон і *друга імперія у Франції припинила існування*. 4 вересня 1871 р. Франція була проголошена республікою, яка проіснувала аж до 1940 р.

**Характеристика
права буржуазної
Франції**

Цивільний кодекс Наполеона. Він закріпив ліквідацію феодальних відносин у Франції. В основу кодексу було покладено принципи цивільно-правової рівності громадян перед законом і необмеженої приватної власності. Це призвело до законодавчого закріплення свободи підприємництва, права власності селян на землю. Детально регламентувалися права власника, порядок розподілу майна між спадкоємцями, заклад землі тощо. Власнику належало необмежене право розпоряджатися річчю.

За ним кодексом чоловік як глава сім'ї володів усім сімейним майном. Шлюб реєструвався не церквою, а державними органами. Дружина була любов'язана слідувати за чоловіком, якщо він змінював місце проживання. Вона не могла відчувувати і набувати майно, виступати у суді без дозволу чоловіка. *Причинами для розлучення вважалися*: 1) подружня зрада, 2) жорстоке ставлення, 3) образа; 4) ув'язнення одного із подружжя за злочин.

Влада над дітьми належала тільки батькові. Якщо батько був неждоволений поведінкою дитини, то після досягнення дитиною 16 років, він мав позбавити її волі на строк до шести місяців.

Успадковувати майно могли родичи до 12 ступеня. Найближчий ступінь родичання виключав решту, тобто якщо є діти, то решта родичів не мають права на спадщину. Угоди могли бути відмінені лише за взаємною згодою сторін. Одностороннє порушення угоди спричиняло відповідальність порушника у вигляді компенсації збитків.

Кодекс Наполеона - збірник французького цивільного права. Офіційно запроваджений у 1804 р. як *Французький цивільний кодекс*. Одержав нову назву на честь імператора Наполеона I у 1807 р. Містить п'ять підрозділів законів, що стосуються цивільного, кримінального і комерційного права, впроваджені у 1804-11 рр. У ньому поєдналися ліберальні ідеї революції (такі як свобода особистості, релігіозна толерантність) і консервативні (захист власності, право спадковості, родинне право тощо). Кодекс Наполеона порівнювався з *"Інституціями Гая"* - частиною кодифікації візантійського імператора Юстиніана. Перевагою цього цивільного кодексу є виняткова простота та чіткість формулювань. Із часів наполеонівських воєн цей кодекс використовують у деяких європейських країнах, зокрема Бельгії. Кодекс став моделлю формування кодексів цивільного права Нідерландів, Італії, Іспанії, окремих південно-американських країн, канадської провінції Квебек, штату Луїзіана в США.

Кримінальний кодекс Наполеона Кодекс захищав принципи непорушності приватної власності. У ньому передбачена рівність усіх перед кримінальним законом. Детально розписані політичні злочини. У питаннях покарань кодекс зробив крок назад, відновивши такі *покарання*, як *травування, виставлення біля ганебного стовпа, відрубання правої руки вбивцям батьків*.

Додатки

Додаток 1. Декларація прав людини і громадянина (1789) (витяги)

Представники французького народу, утворивши Національні збори і вважаючи, що тільки невігластво, забуття прав людини і зневага до них є єдиними причинами громадянських бід увань і пороків урядів, вирішили викласти в урочистій декларації природні, невід'ємні і саященні права людини, щоб така декларація, постійно перебуваючи перед очима усіх членів громадянського союзу, повсякчасно нагадувала їм їх права і обов'язки.

1. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах. Суспільна різниця може базуватися лише виходячи із загальної користі.

2. Мета кожного державного союзу полягає у забезпеченні природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека й опір гніту.

3. Джерело суверенітету знаходиться, по суті, в нації. Ніяка корпорація, жоден індивід не можуть мати владу, яка не виходить безпосередньо із цього джерела.

4. Свобода полягає у можливості робити усе, що не спричиняє шкоди іншому. Таким чином, реалізація природних прав кожної людини зустрічає ті межі, які забезпечують решті членів суспільства користуванню одними і тими ж правами. Кордони ці можуть бути визначені тільки законом.

6. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його творенні. Він має бути рівним для усіх, як у тих випадках, коли він захищає, так і у тих випадках, коли він карає. Усім громадянам із-за їх рівності перед законом відкрито в однаковій мірі доступ до усіх суспільних посад, місць і служб за їх здібностями і без будь-якої іншої різниці, окрім тієї, що обумовлена їх здібностями.

7. Ніхто не може бути звинувачений, затриманий або ув'язнений, окрім як у випадках, передбачених законом, і при дотриманні форм, передбачених законом.

11. Вільне висловлювання думки є одним із найцінніших прав людини; тому кожен громадянин може висловлюватися, писати та друкувати вільно, перебуваючи під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом.

15. Суспільство має право вимагати звіту у кожній посадовій особі за довірену їй частину управління.

17. Оскільки власність є право недоторкане і священне, то ніхто не може бути їй позбавлений, окрім випадку, встановленого законом, безумовної суспільної необхідності і за умови справедливої і попередньої винагороди.

Додаток 2. Декрет від 11 серпня 1789 р. про знищення феодальних прав і привілеїв (витяги)

Стаття I. Національні збори остаточно знищують феодальний порядок. Вони постановляють, що із прав і повинностей феодальних і чиншових, ті, які стосуються особистого або речового кріпосного права, відмінюються без винагороди, усі інші оголошуються такими, що мають бути викупленими. Розміри і спосіб викупу будуть визначені Національними зборами. Ті із зазначених повинностей, які не знищуються цим декретом, будуть братися аж до викупу.

Стаття II. Виключне право мати малі і великі голуб'ятні – знищується.

Стаття III. Виключне право полювання і розведення кролів – знищується також.

Стаття V. Усякого роду десятини та оброки, що їх замінюють, зменшуються.

Стаття XI. Усі громадяни, незалежно від походження, можуть бути допущені до усіх посад і звань духовних, цивільних і військових.

Додаток 3. Французька Конституція (3.11.1791 р.) (витяги)

...Немає більше ні дворянства, ні перства, ні спадкових, ні станових відмінностей, ні феодального порядку, ні зотчинної юстиції, ніяких титулів, звань і переваг, що впливали з цього порядку, ніяких лицарських орденів, ні корпорації, ні вирізних знаків, для яких необхідне було доведення дворянства або шляхетного походження, і ніяких інших переваг, окрім відзнак, даних посадовим особам при виконанні їх обов'язків.

Не існує більше ні продажу, ні успадкування яких-небудь державних посад. Ні для жодної нації, ні для жодного індивіда не існує більше ніяких особливих переваг або винятків із права, спільного для усіх французів.

Закон не визнає більше ні релігійних обітниць, ні якихось інших зобов'язань, що протирічать природним правам або Конституції.

Розділ 1. Основні положення, забезпечені Конституцією

Конституція забезпечує такі природні та громадянські права:

1. усім громадянам відкрито доступ до місць і посад без будь-якої різниці, окрім тих, що випливають із їх здібностей;

2) усі податки мають розподілятися між усіма громадянами рівномірно, у відповідності з їх матеріальним становищем;

3) ті ж самі правопорушення будуть каратися одними й тими ж покараннями, незалежно від якоїсь особистої різниці.

Конституція забезпечує також права природні громадянські:

– свободу кожного пересуватися, залишатися на місці або залишити його без небезпеки затримання або ув'язнення, а тільки у порядку, передбаченому Конституцією;

– свободу кожного висловлювати в усній і письмовій формі, друкувати й оприлюднювати свої думки, не підпадаючи ні під яку попередню цензуру або перевірку до її друкування, а також відправляти обряди того віросповідання, до якого він належить;

– свободу громадян збиратися у громадських місцях, зберігаючи спокій і без зброї, з дотриманням полицейських законів;

– свободу звертатися до існуючих органів влади з петиціями, підписаними окремими громадянами.

Конституція забезпечує недоторканність власності і справедливе попереднє відшкодування, якщо встановлена законом громадська необхідність вимагатиме майнових жертв.

Розділ 3. Про державні влади

2) Французька конституція має характер представницький, представниками є законодавчий корпус і король.

3) Законодавча влада належить Національним зборам, до складу яких входять представники, вільно обрані народом на певний термін.

4) Форма правління – монархічна. Влада виконавча належить королю і здійснюється під його керівництвом міністрами та іншими відповідальними органами.

Глава 1. Про Національні законодавчі збори

1) Національні збори, що є законодавчим корпусом, діють постійно у складі однієї палати.

Розділ 2. Первинні збори. Обрання виборщиків

1) Для виборів до Національних законодавчих зборів активні громадяни кожні два роки збираються на первинні збори у містах і кантонах.

2) Активними громадянами є французи за народженням або особи, що набули французьке громадянство, яким виповнилося 25 років, мають місце проживання в місті або кантоні протягом встановленого законом періоду (не менше року), що платять у будь-якому місці королівства прямий податок у розмірі, не менше вартості трьох робочих днів, що не є слугами, внесли до списку Національної гвардії за місцем свого проживання і прийняли громадянську присягу.

Глава 3. Про здійснення законодавчої влади

Розділ 1. Повноваження і обов'язки Національних законодавчих зборів

1) Конституція дає виключно законодавчому корпусу такі повноваження і обов'язки:

1) законодавчу ініціативу і прийняття законів, король може тільки просити законодавчий корпус розглянути те чи інше питання;

2) визначення державних витрат;

3) встановлення державних податей;

4) щорічне прийняття на прохання короля постанов про кількість особового складу і кількість суден, що утворюють сухопутні і морські сили.

3) Законодавчому корпусу належить ратифікація мирних союзних і торгових договорів, жоден із договорів не набере чинності без такої ратифікації.

Глава 5. Про судову владу

1) Влада судова не може здійснюватися ні законодавчим корпусом, ні королем.

2) Правосуддя буде чинитися безмитно суддями, що обираються народом і затверджуються на посаду королем. Судді не можуть бути зміщені інакше, як за злочинами на посаді, що належним чином встановлені у судовому порядку, ні тимчасово

Кантон (франц. canton - округ) - виборчий округ у Франції.

усунені з посади інакше як внаслідок висунення проти них звинувачення. І ромадський обвинувач призначається народом.

3. Суди не можуть ні втручатися у здійснення законодавчої влади, ні призувати застосування законів, ні втручатися в діяльність органів управління.

Додаток 4. Декрет Національного Конвенту про знищення королівської влади (21-23 вересня 1792 р.)

А. Національний Конвент постановляє: 1) не повинно існувати іншої конституції, окрім тієї, яка буде прийнята народом; 2) Особа і власність перебувають під захистом французького народу.

В. Національний Конвент постановляє, що монархія у Франції скасовується.

Джерело: Шевченко О.О. *Історія держави і права зарубіжних країн*. Хрестоматія. - К., 1998.

СУТТЄВО!

Резюме

1. **Причини Великої Французької революції** - гальмування соціального розвитку, казки становити найчисельнішої верстви - селян, велика кількість невражливих років у XVIII ст., безробіття, збідняття, апатія і соціальна Просвітництво.
2. **Революційні вимоги** - запровадження свободи совісті, ліквідація привилегій дворянства, конфіскація церковних земель, поділ влади, свобода підприємницької діяльності.
3. **Основні нормативні акти революційного періоду** - "Декларація прав людини і громадянина", Конституція Франції 1791 р.
4. **Якобінська диктатура** (1793-1794 рр.) - це хвиля терору та страсти "королів республіки" час контролю за громадянами за допомогою гільйотини та петицій.
5. **Основні напрямки політики Наполеона Бонапарта** - закріплення революційних республіканських завоювань, зміни у системі освіти, масштабні військові кампанії.
6. **Перша Французька імперія** - період правління Наполеона I (1804-1814 рр.), тоді це поняття включають період "Ста днів".
7. **Друга Французька Республіка** - республіка у Франції періоду 1848-1852 рр., керована виш надок державного перевороту Луї Бонапарта (Наполеона III).
8. **Друга Французька імперія** - період правління Наполеона III із 1852 по 1870 рр.
9. **Кодекси Наполеона** - Цивільний кодекс 1804 р., який закріпив ліквідацію феодальних відносин у Франції, забезпечив цивільно-правову рівність громадян, Кримінальний кодекс 1810 р. детально регламентував політичні злочини, відновив деякі віджили покарання.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Які верстви утворювали суспільний лад передреволюційної Франції?
2. Якими економічними чинниками була зумовлена Французька буржуазна революція?
3. Хто із французьких мислителів відносився до просвітників?
4. Яка структура Генеральних Штатів?
5. Назвіть дату початку Великої Французької революції?
6. Які основні права та свободи проголосила "Декларація прав людини і громадянина"?

- Яка символіка була офіційною у період Великої Французької революції?
8. На яку частину складалася Конституція Франції 1791 р.?
 9. Яка відмінність між "активними" та "пасивними" громадянами за Конституцією Франції 1791 р.?
 10. Хто з діячів Великої Французької революції належав до якобінців?
 11. Коли було проголошено Першу Французьку республіку?
 12. У чому полягала якобінська диктатура?
 13. Хто такі "термідоріанці"?
 14. Які нормативні акти Наполеона I Ви можете назвати?
 15. Які основні особливості політики Наполеона I Ви можете назвати?
 16. На який час припадає існування Першої імперії у Франції?
 17. Який період в історії Франції називають періодом "Ста днів"?
 18. Чому на Вашу думку, відбулася криза та падіння імперії Наполеона I?
 19. Як вплинули на Францію рішення Віденського конгресу?
 20. До якої королівської династії перейшла влада після зречення Наполеона I Бонапарта?
 21. Коли було встановлено Другу Французьку республіку?
 22. Коли було встановлено Другу Французьку імперію?
 23. Чому припинила своє існування Друга Французька імперія?
 24. Яке значення кодексів Наполеона Бонапарта?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Криза абсолютизму. Характеристика Франції кінця XVIII ст. Просвітництво.
2. Велика Французька революція (1789 р.).
3. Характеристика "Декларації прав людини і громадянина".
4. Конституція Франції (1791 р.).
5. Перша Французька республіка. Діяльність Національного Конверту. Суть якобінської диктатури.
6. Термідоріанський переворот. Директорія.
7. Режим Консульства.
8. Перша імперія. Характеристика правління Наполеона I.
9. "Сто днів" Наполеона I. Реставрація Бурбонів.
10. Липнева революція 1830 р. Революція 1848 р. Друга республіка.
11. Друга імперія. Характеристика правління Наполеона III.
12. Цивільний та кримінальний кодекси Наполеона.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Жирондистська, якобінська та термідоріанська республіки у Франції.
2. Липнева монархія у Франції. Хартія 1830 р.

Завдання, вправи, тести

1. Кого із мислителів відносять до ідеологів французького просвітництва?

а) Д. Дідро	б) П. Фішле	в) Дж. Адамс
г) Т. Пейн	д) Т. Джефферсон	ж) П. Гальбас
з) К. А. Гельвецій	и) І. Кант	л) Ш.-Л. Монтеск'є

2. Які з перелічених вимог ставили просвітителі?

а) запровадження свободи совісті,	б) ліквідація класу духовенства
в) свобода підприємницької діяльності,	г) ліквідація кріпацтва.
д) поділ влади.	е) ліквідація привілеїв дворянства.
ж) конфіскація церковних земель.	

3. Як називався передреволюційний парламент Франції?

а) Народні збори.	б) Конгрес.
в) Національні збори.	г) Генеральні Штати.
д) Національний Конвент.	е) Рада-500.

4. Велика Французька революція розпочалася:

а) 3 травня 1789 р.	б) 17 червня 1789 р.
в) 14 липня 1789 р.	г) 26 серпня 1789 р.

5. Французьким монархом періоду Великої Французької революції був:

а) Людовік XIII.	б) Людовік XIV.
в) Людовік XVI.	г) Людовік XVIII

6. У яких із перелічених років наприкінці XVIII ст. у Франції приймалися конституції?

а) 1789.	б) 1790.	в) 1791.	г) 1792.
д) 1793.	е) 1794.	ж) 1795.	з) 1796.
и) 1797.	к) 1798.	л) 1799.	

7. Які з перелічених вимог ставилися до "активного" громадянина за Конституцією Франції 1791 р.?

а) вік від 30 років.
б) наявність не менше 10 років постійного місця проживання.
в) прийняття присяги на вірність Франції.
г) сплата щомісячного податку, який дорівнював десятиденному заробітку.
д) вік від 25 років.
е) внесення до списку Національної гвардії.

8. Кого французи називали "балотом"?

9. Які категорії громадян у період якобінської диктатури відносилися до "пілздріних"?

Додаткова література з теми

- Бойцова С. В. Наполеон Бонапарт – реформатор і законодавець. – М., 1998.
- Графський В. Г. Всеобщая история права и государства. – М., 2001.
- Лившица К. История буржуазного государства и права. – М., 1986.
- Либберберг І. Велика французька революція. – Харків, 1931.
- Макаруч В. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2000.
- Манфред А. Великая французская революция. – М., 1983.
- Манфред А. Французская буржуазная революция конца XVIII в. – М., 1983.
- Новий угодливий кодекс Франції/ Пер с франц. – М., 1993.
- Підкова І. Джеджора О. Світова історія XIX-XX століття. Словник. – Львів, 2000.
- Страхов М. Основні закономірності становлення буржуазної держави і права у провідних країнах Європи і в Північній Америці. – К., 1991.
- Туган-Барановський Д. Наполеон и республиканцы. – Саратов, 1980.
- Федарен К. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1994.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Курс лекцій. – К., 1997.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. – К., 1998.

Виникнення і розвиток держави та права США

- Заснування та соціально-економічний розвиток північноамериканських колоній
- Війна колоній за незалежність і утворення США
- Розвиток США у XIX ст. Адміністративно-територіальний поділ і органи управління
- Правова система США

СУТЄВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☛ розкрити основні етапи заснування та розвитку північноамериканських колоній;
- ☛ виділяти причини війни колоній за незалежність;
- ☛ аналізувати найважливіші нормативно-правові акти США періоду утворення ("Декларацію незалежності США", "Статті конфедерації", Конституцію США та перші два цикли поправок до неї);
- ☛ характеризувати правову систему США нового часу.

Ключові поняття та терміни

• <i>Новий Світ</i>	• <i>Конституція США</i>
• <i>США</i>	• <i>"Статті конфедерації"</i>
• <i>північноамериканські колонії</i>	• <i>Декларація незалежності США</i>
• <i>роботоргівля</i>	• <i>Демократична партія США</i>
• <i>Континентальний конгрес</i>	• <i>Республіканська партія США</i>
• <i>Джордж Вашингтон</i>	• <i>сегрегація</i>
• <i>колоніальна політика</i>	• <i>Конгрес США</i>
• <i>Біль про права</i>	• <i>Президент США</i>
	• <i>федеральне право</i>

Заснування та соціально-економічний розвиток північноамериканських колоній

Заснування та соціально-економічний розвиток північноамериканських колоній (назва – *Новий Світ*) з'їжджалися всі, хто сграждав від злиднів, не бажав відмовитися від своїх релігійних та політичних переконань, а також різні авантюристи.

У 1620 р. до Америки прибула перша група колоністів, яка складалася із англійських *пуритан* (ті, хто виступав за незалежність церкви від держави). Вони

Колонізація Америки, витіснення та знищення індіанців на цьому материку розпочалася в XVII ст. В Америку (інша

утворили колонію під назвою Новий Плімут. У цей же час прибула перша група рабів з Африки. З XVIII ст. інтенсивно проходила еміграція з Ірландії. Перша колонія – *Вірджинія* – виникла у 1607 р., а остання – *Джорджія* – у 1733 р. Усі колонії користувалися політичною і правовою самостійністю. Їх життєдіяльність врегульовувалася: 1) звичаями місцевих переселенців; 2) Хартіями про колонії, виданих англійським монархом. Ці Хартії були ніби конституціями колоній.

Ріка Потомак розділила колонії на дві групи: *північну* та *південну*. В південних колоніях панувало плантаційне господарство: верхівку суспільства становили вихідці з англійської аристократії, а основну масу населення – раби. В північних колоніях панувало фермерське господарство, був розвинений морський промисел та торгівля, а населення складали вихідці з англійських міщан і селян.

У XVIII ст. колонії були поділені на три групи:

1. *коронні*, тобто такі, що перебували під управлінням англійських королівських чиновників;
2. *приватновласницькі*, тобто такі, що вважалися власністю окремих осіб;
3. *колонії, що користувалися самоврядуванням* на основі королівських хартій.

На чолі першої групи колоній стояли особи, які призначалися англійським монархом, на чолі других – їх власники, на чолі третіх – особи, які обиралися населенням. В усіх колоніях існували представницькі органи, що мали право приймати закони, встановлювати податки, але губернатори колоній користувалися правом вето на рішення представницьких органів. Виборчим правом користувалося від 2% до 10% населення.

У середині XVIII ст. у Північній Америці нараховувалося 13 колоній. Уряд Англії угискував інтереси молодого американської буржуазії. Їй не дозволялося займатися работорганізацією; перевезення товарів дозволялося лише на англійських кораблях, заборонялося виготовлення багатьох товарів.

XVII-XVIII ст. – утворення вільних колоній на атлантичному узбережжі Північної Америки.

1774 р. – I Конституційний конгрес представників колоній у Філадельфії;
4 липня 1776 р. – прийняття Декларації незалежності;

1781 р. – "Статти конфедерації";
1783 р. – визнання незалежності США;
1787 р. – конституція США. Ординанс про порядок створення нових штатів,
1791 р. – Біль про права,
I пол. XIX ст. – утворення політичних партій.

1860 р. – Утворення Конфедерації південних штатів.

1861-1865 рр. – Війна Півдня і Півночі,
з 1 січня 1863 р. – початок відливу рабства.

Основний принцип англійської колоніальної політики полягав у тому, що колонії мали постачати Англії (метрополії) дешеvu сировину і купувати дорогу промислову продукцію, вироблену в Англії.

Після семирічної війни з Францією (1756-1763 рр., це війна Британії з Францією за витіснення останньої з Американського континенту) Англія вирішила поповнити державний бюджет за рахунок багаточисних колоній і для виконання своїх планів почала утримувати в Америці постійне військо і утворила адміністрацію, незалежну від населення колоній. Було запроваджено

виюки мита на імпорتنі товари, а оскільки колоністи намагалися уникати цієї плати, то англійські власті проводили обшуки у підозрюваних і передавали їх до т.зв. *суду адміралтейства*, який здійснював судочинство без участі присяжних. Більшість американських колоній прийняла рішення про бойкотування англійських товарів. Англія на не відповіла репресіями.

В умовах такої передреволюційної ситуації 5 вересня 1774 р. почав роботу *I Континентальний конгрес*. Це започаткувало створення представницького органу, спільного для всіх колоній. Цей орган виник всупереч інтересам Англії. У перших документах, прийнятих Конгресом ("*Декларація прав і потреб колоній*", *План асоціації I Континентального конгресу*"), вимагалося відмінити нестерпні англійські закони, підтверджувався бойкот англійських товарів, засуджувалася система управління колоніями.

Війна колоній за незалежність і утворення США

У квітні 1775 р. між колоністами і англійськими військами розпочалися збройні сутички. Заможний плантагор *Джордж Вашингтон* був призначений головнокомандувачем армії колоністів.

Джордж Вашингтон (1732-1799) – американський генерал, державний діяч і перший Президент США (1789-97). Відіграв значну роль у боротьбі, що передувала вибухові війни за незалежність північно-американських колоній. У 1755 р. у ранзі полковника очолював загони вірджинської міліції. Як і інші вірджинські плантатори, Вашингтон не схвалював репресивні акти британської корони і присєднався до руху колоністів, спрямованого на захист їх інтересів. Представляв Вірджинію на I Континентальному Конгресі у Філадельфії 1774 р. і II Континентальному Конгресі у 1775 р. У червні 1775 р. був обраний головнокомандувачем колоніальних військ. Почав перетворювати сили міліції в організоване військо, спроможне протистояти королівським збройним силам. Після війни за незалежність (1775-83) очолив *Федеральну конституційну конвенцію*, яка розпочала працю над підготовкою американської конституції на підставі Статтей конфедерації. 30 травня 1789 р. відбулася інавгурація Вашингтона як першого Президента США, обраного Конгресом. У 1792 р. переобраний на другий термін, по закінченні якого вирішив усунути від громадської та політичної діяльності. Його відмова балотуватися на третій строк започаткувала традицію обрання на пост президента не більше двох разів, яка була непорушною в США аж до 1940 р. Його іменем названо столицю США, проєкт якої у 1791 р. було розроблено ветераном війни за незалежність французьким інженером П'єром Шарлем Лесіфантом.

Конгрес почав проводити конфіскацію земель англійського короля. Кожна колонія прийняла свою конституцію, але всі вони були одного зразка. Губернатори, які раніше призначалися, стали обиратися народом.

Колоністи намагалися розв'язати конфлікти з Англією мирним шляхом, направивши королю петицію, але англійський уряд відкинув її і направив до Америки нові війська. У відповідь на це Конгрес США офіційно проголосив про незалежність колоній і прийняв "*Декларацію незалежності*". Декларація обґрунтувала право американців на відокремлення від Англії, право народу чинити опір гніту чужоземців.

Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (4 липня 1776)

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними і усі вони надігнені своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав устатковані серед людей уряди, які мають свою справедливу владу за згодою тих, ким управляють. Якщо ж ця форма правління стає смертельною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд, базований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, найбільше можуть сприяти його безпечі та щастю. Звичайно, обережність радить не змінювати урядів, що існують з давніх пір через незначні або тимчасові причини. Ми дійсно бачимо на ділі, що люди скоріш готові терпіти зло до останньої можливості, ніж відновити свої права, відминивши урядові форми, до яких вони звикли. Але, якщо тривалий рід зловживань і узурпацій, що постійно переслідують одну й ту ж мету, виявляє намір віддати народ до влади необмеженого деспотизму, то він не тільки має право, але й зобов'язаний повалити такий уряд і у майбутньому довірити свою безпеку іншій охоропі. Ці колонії також дсво і терпляче переносили різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою колишню форму правління. Історія нинішнього короля Великобританії, наповнена постійними несправедливостями й узурпаціями, прямо схилилася до того, щоб увести необмежену тиранію у цих штатах.

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, що зібралися на спільний конгрес, беручи Верховного суддю світу у свідки правоти наших намірів, оголошуємо від імені й за повноваженнями народу, що ці з'єднані колонії суть і по праву повинні бути вільними і незалежними штатами. З цього часу вони звільняються від будь-якого підданства британської корони, і будь-який політичний зв'язок між ними і Великобританією повністю розривається. Як вільні і незалежні Штати, вони мають повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, вести торгівлю і робити все те, на що має право будь-яка незалежна держава. Рішуче сподіваючись на допомогу Божого провидіння, ми взаємно зобов'язуємося один перед одним підтримувати цю декларацію життям, майном і честю.

У кожній із колоній були прийняті "*Декларації прав*", які містили такі положення:

- ❑ *влада має бути розділена на три гілки;*
- ❑ *усе населення у політичному відношенні повинно мати рівні права;*
- ❑ *жодна людина чи група людей не мають права на якісь привілеї, переваги;*
- ❑ *єдиним посієм державної влади є народ.*

Іншим конституційним актом були "*Статті конфедерації*", прийняті у 1781 р. Це є договір про співробітництво між 13 незалежними американськими штатами. Для вирішення спільних справ усіх штатів скликався однопалатний Конгрес. У ньому кожен штат мав один голос, але кількість делегатів від кожного штату була від 2 до 7 осіб. Виконавчим органом Конгресу був *Комітет штатів*, який очолювався Президентом США.

Конгрес вирішував питання про війну і мир, укладення міждержавних договорів, про чеканку монет, бюджет, кількість армії та флоту. Для того, щоб рішення було прийняте Конгресом, необхідна була згода щонайменше 9 з 13 штатів.

- ! Значення "*Статтей Конфедерації*" у тому, що цей правовий акт закріплював прагнення колоній спільними зусиллями добитися незалежності від Англії.

Статті Конфедерації (1781 р.)

Ст.1. Ця конфедерація має бути названа "Сполучені Штати Америки".

Ст. II Кожен штат зберігає своє верховенство, свою свободу і незалежність, так само як усю владу, всю юрисдикцію та усі права, які не надані цієї конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на конгрес.

Ст. IV Жителі кожного штату повинні мати право вільно в'їздити в інші штати або виїздити з них, мають користуватися там нарівні з місцевими жителями промисловими, торговельними привілеями і повинні нарівні з ними підкорятися сплаті податків і стягнень та іншим обмеженням.

Ст. V Для зручнішого керівництва спільними інтересами Сполучених Штатів щорічно мають збиратися (за встановленим законодавчими зборами кожного штату способом) делегати для з'їзду на конгрес у перший понеділок листопада з наданням кожному штатові права відкликати усіх його делегатів або деяких із них у будь-який час протягом року і замінити їх іншими делегатами на решту року.

Кожен штат повинен мати своїх власних делегатів на кожних зборах штатів і в кожному комітеті штатів.

У вирішенні питань у Конгресі Сполучених Штатів кожен штат має один голос.

Ст. VI. Без згоди представників у Конгресі Сполучених Штатів жоден із штатів не повинен відправляти послів до якогось короля, принца чи держави, не повинен приймати послів і не повинен вступати з ними в переговори, укладати угоди, союзи або договори... ні представники у Конгресі Сполучених Штатів, ні жоден окремий штат не можуть роздавати будь-які дворянські титули.

Два або більше штатів не можуть укласти між собою трактати або союзи без згоди представників у Конгресі Сполучених Штатів, і не пояснивши детально, з якою метою укладаються ці трактати або союзи і як довго вони мають залишатися чинними.

Жоден із штатів не має права розпочинати війну без згоди представників у Конгресі Сполучених Штатів; винятки з цього правила допускаються тільки у тому випадку, коли штат стане об'єктом ворожого вторгнення.

Ст. IX Представникам у Конгресі Сполучених Штатів належить виключне право вирішувати питання стосовно миру і війни, за винятком тих випадків, про які говориться у шостій статті, лише їм належить право посилати і приймати послів і укладати трактати і союзи з такою умовою, щоб не укладалися трактати, якими б обмежувалося право окремих штатів, обкладати іноземців такими ж податками, якими обкладені їх власні жителі або якими заборонялося б вивозити або ввозити якісь товари чи продукти, крім того, виключно Конгресу належать такі права... призначати суди для розгляду справ про розбій, вчинений у відкритому морі, ... встановлювати норму для ваг і мір у всіх Сполучених Штатах; ... призначати усіх посадових осіб сухопутної армії, що перебувають на службі Сполучених Штатів, крім полкових офіцерів, призначати усіх посадових осіб для військового флоту і будь-яких посадових осіб, що перебувають на службі Сполучених Штатів.

Представники у Конгресі Сполучених Штатів мають право створювати комітет, який має засідати під час припинення засідань Конгресу, він має називатися "комітет штатів" і складатися із одного делегата від кожного штату.

Представники у Конгресі Сполучених Штатів не мають права без схвалення дев'яти штатів розпочинати війну, видавати у мирний час каперські посвідчення¹, укладати трактати або союзи, чеканити монету або встановлювати її цінність, визначати розмір витрат, потрібних для захисту спільних інтересів Сполучених Штатів, випускати паперові гроші, робити позики від імені Сполучених Штатів.

Ст. X. Комітет штатів або дев'яти із них повинен мати право під час припинення засідань Конгресу користуватися тими правами Конгресу, які будуть час від часу надавати йому представники у Конгресі Сполучених Штатів зі згоди дев'яти штатів; але цьому комітетові не можна надавати ті права, для користування якими потрібна, на основі Статтей Конфедерації, згода дев'яти штатів у Конгресі Сполучених Штатів.

¹ *Каперські посвідчення* — письмові доводи приватним власникам збройних суден надавати на ворожі торгові кораблі та на судна нейтральних держав. Каперство було заборонено Паризьким трактатом 1856 р.

Поразка англійських військ змусила Англію піти на укладення миру і визнати незалежність американських колоній. Почався процес об'єднання штатів в єдину державу.

Після одержання незалежності від Англії виявилися протиріччя між південними та північними штатами. *Північні штати* виступали за посилення центрального уряду, за встановлення єдиної грошової одиниці, за створення спільного банку, за об'єднання державних боргів окремих штатів у спільний національний зовнішній борг. *Південні штати* прагнули зберегти незалежність від центрального уряду і виступали за широку автономію. Борги заможних південних штатів були меншими, а тому вони виступали проти загальнодержавного об'єднання боргів. При утворенні єдиної держави необхідно було примирити ці протилежні тенденції Півночі та Півдня.

Принцип примирення було покладено в основу *Конституції США*.

Основні положення Конституції такі:

- ❑ Законодавчим органом держави є *Конгрес*. Він складається з двох палат – *Палати депутатів* і *Сенату*. Палата депутатів формується пропорційно до кількості населення кожного штату. Сенат включає по два представники від кожного штату незалежно від чисельності населення;
- ❑ Законопроекти приймаються обома палатами парламенту, подаються на підпис Президента і тільки тоді набирають чинності. Якщо Президент США відмовляється підписати законопроект, то палати Конгресу можуть розглянути його знову і у випадку схвалення 2/3 голосів, законопроект набирає чинності без підпису Президента;
- ❑ Главою виконавчої гілки влади є *Президент США*. Є два обмеження у повноваженнях Президента: 1) для призначення вищих посадових осіб країни Президент повинен мати згоду Сенату; 2) для укладення міжнародних договорів ця згода має виходити від 2/3 сенаторів. Президент обирається на 4 роки і може бути притягнений до відповідальності перед Сенатом за постановою Палати депутатів. Якщо 2/3 сенаторів винесуть йому обвинувачувальний вирок, то Президент США усувається з посади в порядку імпичменту;
- ❑ Судова влада належить *Верховному Суду* і місцевим федеральним судам. Судді Верховного Суду призначаються Президентом і займають посади довічно, поки "їх поведінка є бездоганною";
- ❑ Перегляд Конституції США практично неможливий. Конгрес може зробити доповнення або внести поправки лише коли 2/3 членів обидвох палат приймуть таке рішення. Прийняті доповнення мають бути затверджені Законодавчими зборами 3/4 штатів.

Перший шкел поправок до Конституції США передбачав таке:

1. Конгресу забороняється приймати закони, які б обмежували свободу слова, друку, зборів, права особи.

2. Конгрес не може запровадити єдину для всіх громадян релігію.
3. Громадяни можуть носити зброю.
4. Введений суд присяжних.

Розвиток США у XIX ст.

Конституція США не відмінила рабство і ця проблема внесла розкол у федерацію, що призвело до громадянської війни.

У 1812 р. розпочалася англо-американська війна, ініційована Великобританією для підриву економіки та торгівлі США та для протидії експансіоністській політиці окремих політичних кіл США, які розраховували захопити території Канади. Американські війська отримали перемоги на озері Ері (вересень 1813 р.), озері Шамплейн (вересень 1814 р.) та ін. Але англійський десант захопив і спалив більшу частину Вашингтона (серпень 1814 р.). У 1814 р. у м. Гент було підписано договір, який відновлював довоєнні позиції сторін.

Битва на озері Шамплейн, 1814 р.

На ґрунті розбіжностей інтересів штатів у першій половині XIX ст. утворилися дві партії, які діють до сьогодні — *Демократична* та *Республіканська*. “Демократи” виступали за надання широких автономних прав суб’єктам федерації. “Республіканці”, навпаки, виступали за цілісність США.

Томас Джефферсон

Колонізація земель на заході Америки призвела до появи нових штатів. При досягненні населенням певної території визначеної кількості, Конгрес США давав шим землям статус автономії. Автономія очолювалася губернатором, який призначався Президентом США за згодою Сенату. Коли автономна територія хотіла вступити до складу США, то вона спочатку одержувала від Конгресу згоду на прийняття конституції. Умовою вступу до США була республіканська форма правління

і гарантії дотримання прав людини. Після цього Конгрес видавав постанову про прийняття в склад США, і Президент США видавав урочисту декларацію.

Проте були випадки, коли окремі території самі утворювали штати, не питаючи згоди Конгресу. Штати також утворювалися через відокремлення від іншого штату, шляхом відокремлення від Мексики.

Виникнення нових штатів загострювало протиріччя між ними з причини існування рабства. Конфлікт між прихильниками та противниками рабства був вирішений так: північніше 36°30' північної широти і західніше ріки Міссурі рабство заборонялося.

Республіканська партія, яка ставила за мету скасування рабства, перемогла у 1860 р. на виборах до Конгресу. Президентом було обрано *Авраама Лінкольна*, який теж був противником рабства. У грудні 1860 р. представники південних штатів зібралися на конгрес і прийняли рішення відокремитися від США, бо не могли погодитися із можливістю відміни рабства. У березні 1861 р. вони прийняли "*Конституцію Конфедеративних штатів Америки*". Заколот розділив країну на дві частини із своїми президентами і конгресами. У громадянській війні перемогли північні штати. У 1865-70 рр. південні штати один за одним приймалися назад до складу США.

Авраам Лінколін

Хоч рабство і було відмінено, але становище негрів було дуже невизначене, і колишні рабовласники незабаром скористалися цим. У всіх південних штатах були прийняті т.зв. "*Чорні кодекси*" або "*Закони про учнівство колишніх рабів*". Згідно з ними, всі негри, які не досягли 18 років, віддавалися будь-якому білому "для підготовки до вільного життя". Господарі мали годувати й одягати негрів, але мали право користуватися їхньою працею та застосовувати "помірні тілесні покарання".

Конгрес під приводом попередження зіткнень чорного і білого населення, запропонував законопроект про ряд обмежень для негрів, а саме: їх проїзд дозволявся у особливих вагонах, поселення – у відведених кварталах, навчання – у визначених школах і т.д. Цим було покладено початок *політики сегрегації*.

• **Сегрегація** (від лат. *segregatio* – відокремлюю) – це одна із крайніх форм расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні кольорового населення від білого. Сучасне міжнародне право відносить сегрегацію до найважчих міжнародних злочинів.

Адміністративно-територіальний поділ і органи управління

Перші поселення пуритан, які проживали у північно-східних штатах, через сувору природу та боротьбу із корінним населенням, змушені були селитися групами (*тауни*) і управлялися *зборами чоловіків*. На півдні колоністи створювали великі маєтки-плантації, які знаходилися далеко один від одного. Ці маєтки об'єднувалися у *графства*, які управлялися *з'їздами плантаторів*. Із збільшенням чисельності населення, графства поділили на *дистрикти* та *приходи*.

Після адміністративної реформи 1787 р. на півночі виникають крім таунів ще й *округи*. Тауни групувалися у *графства*, де органами управління були "*Бюро наглядачів*", "*Бюро комісарів*" та ін. Після громадянської війни посадові особи графств (*суддя, шериф, землемір, збирач податків*) почали обиратися населенням.

У містах з населенням до 10 тисяч осіб органами управління був *мер міста* і *двопалатна місцева рада*.

Правова система США

Вона характеризується тим, що на територію кожного штату одночасно поширюються два правових систем – своєї власної та загальнодержавної (федеральної). Американська система права включає багато норм англійського права.

Основними джерелами американського права є: 1) Конституція США;

2) федеральні закони, 3) конституції та закони окремих штатів.

Для судів усіх інстанцій обов'язковими вважаються рішення Верховного Суду США. Кожен штат приймає свої закони з питань цивільного, кримінального, трудового та процесуального права. Тому у кожному штаті є своя правова система.

Принцип недоторканості приватної власності в США є непорушним. П'ята поправка до Конституції США передбачає, що *"...ніхто не може бути позбавлений власності. Без законного судового розгляду приватну власність не можна відбирати на громадські потреби без справедливої винагороди"*. Навіть держава не має права відбирати майно у приватної особи без відповідного акту компетентного органу і за умов справедливої винагороди. Спадщину можуть одержати навіть найвіддаленіші родичі, які навіть не знали про існування спадкодавця.

Конгрес США

Упродовж усієї епохи промислового капіталізму в США офіційно держава не втручалася у відносини, пов'язані з трудовим наймом. Трудові відносини розглядалися як сфера приватних інтересів, в які публічна влада не втручалася. Але коли страйковий рух набув значних обсягів, то втрутився державний апарат.

Американська судова практика визнає англійську *систему класифікації злочинів*, а саме: 1) зрада, 2) тяжкі кримінальні злочини, 3) проступки, що караються у кримінальному порядку. Кожен штат має свій кримінальний кодекс, у яких була відсутня загальна частина. У 1909 р. було прийнято федеральний кримінальний кодекс, у якому передбачено відповіальність за шпигуство, закат, підробку грошей, торгівлю наркотиками.

У 1911 р. було прийнято кодекс про судочинство, в якому зафіксовано *презумпцію невинуватості*. Суд при розгляді справи виходить із презумпції невинуватості, а збір доказів покладався на поліцію. Якщо здарештованого змушували дати свідчення до приходу його адвоката, то суд мів визнати його невинуватим у скоєнні злочину.

Державна зрада та інші тяжкі кримінальні злочини розглядаються за участю присяжних. Коли підозрюваний визнає себе винним, то справу розглядає лише суддя, без присяжних.

Докази вини підозрюваного, добути незаконним способом, наприклад, під примусом, мають бути вилучені суддею зі справи. Якщо права обвинуваченого

було порушено, то справу проти нього припиняють

У США покарання за найтяжчий злочин не поглинає покарань за інші злочини. Покарання за злочини сумуються, а тому є випадки ув'язнення на більш, ніж сторічний термін.

Додатки

Додаток 1. "Сполучені Штати проти Дебса" (1894 р.) (витяги)

Є.Дебс і його товариші не виконали судового наказу про припинення страйку і Дебса було засуджено. Верховний суд США відхилив апеляцію Дебса на зазначений нижче підставі.

Нині постановляється судом, що повинен бути виданий судовий наказ, за яким відповідачам та усім іншим особам, що прислалися до них, і всім решті особам, ким би вони не були, утриматися

- від будь-якого втручання у діяльність названих залізниць (називаються 23 залізниці), що займаються звичним перевезенням пасажирів і вантажу між будь-якими штатами,
- від зупинення поштових і швидких поїздів, вантажних і пасажирських, зайнятих у міжштатній комерції, перевезеннях пасажирів або вантажу між штатами,
- від будь-якого пошкодження або зруйнування будь-якої власності однієї із зазначених залізниць
- від примусу або спроб примусити погрожуваннями, залякуваннями, силою або насиллям будь-кого із службовців зазначених залізниць з метою відмовити їх від виконання або до несумлінного виконання обов'язків.

Додаток 2. Білль про права (перші 12 поправок до Конституції США)

ПОПРАВКА I (1791 р.) Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували б свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до Уряду з петиціями про відшкодування збитків

ПОПРАВКА II (1791 р.) Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована міліція, право народу зберігати й носити зброю не підлягає обмеженню.

ПОПРАВКА III (1791 р.) У мирний час жоден солдат не повинен бути прикомандирований на пости до будь-якого будинку без згоди його власника, а під час війни це дозволяється лише в передбачених законом випадках.

ПОПРАВКА IV (1791 р.) Право народу на охорону особи, житла, паперів та власності від необґрунтованих обшуків чи затримань не повинне порушуватися, і ордери на обшук чи затримання не можуть видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою обіцяною. Такі ордери повинні містити докладний опис місця обшуку, а також осіб чи майна, що підлягають арештові.

ПОПРАВКА V (1791 р.) Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних, за винятком випадків порушення справ, які стосуються сухопутних і морських сил або міліції, в період, коли вона у зв'язку з війною чи небезпечкою, що загрожує суспільству, перебуває на дійсній службі; ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин, нікого не повинні примушувати свідчити проти самого себе в карній справі, ніхто не повинен бути позбавлений життя, свободи чи власності без належного судового розгляду, ніякої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування.

ПОПРАВКА VI (1791 р.) У всіх випадках карного переслідування звинувачуваний має право на скорий і прилюдний суд безсторонніх присяжних того штату й округу, де скоєно

злочин, причому цей округ повинен бути заздалегідь визначений законом, звинувачуваний має право вимагати, щоб його повідомили про характер і мотиви звинувачення й дали очну ставку із свідками, які свідчать проти нього, звинувачуваний може вимагати примусового виклику своїх свідків і користуватися допомогою адвоката для захисту

ПОПРАВКА VII (1791 р.) Для судових справ, заснованих на загальному праві з цією позову, яка перевищує двадцять доларів, зберігається право на суд присяжних, і жоден факт, що його розглядають присяжні, не повинен переглядатися будь-яким судом Сполучених Штатів інакше, як на основі положень загального права

ПОПРАВКА VIII (1791 р.) Не повинні вимагатися надмірно великі застави, стягуватися з великих штрафів, накладатися жорстокі й незвичайні покарання

ПОПРАВКА IX (1791 р.) Перелік у Конституції певних прав не повинен тлумачитись як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народом

ПОПРАВКА X (1791 р.) Повноваження не надані цією Конституцією Сполученим Штатам і не заборонені нею ж окремим штатам, залишаються відповідно за штатами або за народом

ПОПРАВКА XI (1798 р.) Судова влада Сполучених Штатів не повинна тлумачитись як така, що поширюється на будь-яку судову справу, розв'язувану за законом чи правом справедливості, якщо ця справа порушена або провадиться проти одного із штатів громадянами іншого штату або ж громадянами чи підданцями котроїсь чужої держави

ПОПРАВКА XII (1804 р.) Вибірники збираються по своїх штатах і голосують бюлетенями за Президента й Віце-президента, з яких хоча б один не повинен бути жителем одного з ними штату, в бюлетенях вони називають особу, пропонувану на посаду Президента, і в окремих бюлетенях — особу, пропонувану на посаду Віце-президента, потім вони складають окремі списки всіх осіб, запропонованих на Президента, і всіх осіб, запропонованих на Віце-президента, з кількістю голосів, поданих за кожного з них, підписавши й засвідчивши ці списки, вони пересилають їх у запечатаному вигляді на ім'я Голови Сенату в місце перебування Уряду Сполучених Штатів Голова Сенату в присутності Сенату й Палати представників розпечатує всі засвідчені списки, й тоді роблять підрахунок голосів Особа, що дістала при виборах Президента найбільше число голосів, стає Президентом, якщо тільки це число перевищує половину всіх вибірників, коли ж ніхто не дістане такої більшості, то Палата представників безпосередньо обирає бюлетенями Президента з числа трьох осіб, котрі балотувалися на посаду Президента й дістали найбільше число голосів Але при виборах Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос, кворум для цієї мети складає дві третини штатів, кожний з яких представлений одним або кількома депутатами, і для обрання необхідна більшість усіх штатів Якщо ж Палата представників, коли право обрання перейде до неї, не обере Президента до четвертого числа наступного березня, то, так само як і у випадку смерті чи якої іншої конституційної неспроможності Президента, його обов'язки повинен виконувати Віце-президент

Особа, що дістала найбільшу кількість голосів при виборах Віце-президента, стає Віце-президентом, якщо ця кількість перевищує половину всіх вибірників, якщо ж ніхто не дістане такої більшості, Сенат обирає Віце-президента з двох кандидатів, котрі дістали найбільше число голосів; кворум для цієї мети складають дві третини всіх сенаторів, і для обрання необхідна їх більшість Але жодна особа, котра згідно з Конституцією не може бути обрана на посаду Президента, не підлягає обранню й Віце-президентом Сполучених Штатів

Джерело. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. — К., 1993. — С. 149-150

Додаток 3. Прокламація про звільнення рабів (1 січня 1863 р.) (витяги)

Беручи до уваги, що 22 вересня 1862 р. Президентом Сполучених Штатів була випущена прокламація, яка містить між іншим таке, а саме

що (з 1 січня 1863 р.) всі особи, які вважаються рабами в якому-небудь штаті або певній частині штату, населення яких буде в стані повстання проти Сполучених Штатів, будуть з цього часу і назавжди вільні, що виконавча влада Сполучених Штатів, включаючи сюди військові і морські сили, визнає і забезпечить (підтримає) свободу цих осіб і не почне дії або дій, що можуть перешкодити таким особам у всякому зусиллі, яке їм може стати потрібне, щоб досягти дійсної свободи.

що виконавча влада в перший день січня (1863) назве в прокламації штати і частини штатів, в яких народ буде в стані повстання проти Сполучених Штатів. А відносно тих штатів, які матимуть у Конгресі законно обраних, при наявності належного кворуму, представників, при відсутності показів протилежного порядку, всім буде очевидно, що вони не перебувають у стані повстання проти Сполучених Штатів.

Тому нині під час існуючого збройного бунту проти влади і уряду Сполучених Штатів, застосовуючи це як справедливий, необхідний воєнний захід придушення бунту, про який іде мова, я, Авраам Лінкольн, Президент Сполучених Штатів, владою головнокомандувача армії і флоту Сполучених Штатів у перший день січня (1863) у згоді з моїм (попереднім) наміром так учинити, публічно оголошеним за сто днів до згаданого першого дня, встановлюю і вказую ті штати і частини штатів, народ яких нині перебуває в стані повстання проти Сполучених Штатів, а саме... (далі йде перелік штатів та графств, що перебувають у стані повстання).

В силу повноваження і для досягнення вищезазначеної мети наказую і оголошую, що всі особи, які вважалися рабами в зазначених штатах і частинах штатів, віднині і далі вільні і що виконавча влада Сполучених Штатів, включаючи військову і морську владу, визнаватиме і охоронятиме свободу згаданих осіб.

При цьому я пропоную населенню, оголошеному вільним, утримуватись від усякого насильства, за винятком випадків необхідної самооборони, і я рекомендую їм у тих випадках, коли це дозволено, сумлінно працювати за розумну плату.

Далі я оголошую і подаю до відома всіх, що такі особи, які задовольняють умовам, будуть прийняті на військову службу Сполучених Штатів у гарнізони, пости, станції і інші місця і на кораблі всіх видів як команда.

Підводячи підсумок, я щиро гадаю, що це акт справедливості, оправданий перед Конституцією воєнною необхідністю. Я апелюю до гідної поваги думки людства і до ласкавої милості всемогутнього Бога.

Джерело: Нова історія в документах і матеріалах/ За ред. М.М. Лукіна і В.М. Даліна. — Випуск II. - К., 1935. - С. 220-221.

Додаток 4. Поправка XIII до Конституції США (1865 р.)

Розділ 1. Ні в Сполучених Штатах, ні в будь-якому іншому місці, на яке поширюється їх юрисдикція, не повинні існувати ні рабство, ні примусові роботи, окрім випадків покарання за злочин, за скоєння якого винного належним чином засуджено.

Розділ 2. Конгресові надається право упроваджувати в життя цю статтю через відповідне законодавство.

Джерело: Каррі Д.П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. — К., 1993. - С. 150.

Додаток 5. Поправка XV до Конституції США (1870 р.)

Розділ 1. Громадяни Сполучених Штатів не повинні позбавлятися виборчих прав чи обмежуватися в них Сполученими Штатами або окремими штатами з огляду на расу, копії шкіри чи колишнє перебування в рабстві.

Розділ 2. Конгресові надається право упроваджувати цю статтю в життя відповідним законодавством.

Джерело: Каррі Д.П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. - К., 1993. - С. 151-152.

Додаток 6. Акт для захисту торгівлі та комерції від протизаконних обмежень і монополії ("Закон Шермана", 1890 р.)

Стаття 1. Кожен договір, угода у формі тресту або в іншій формі, змова з метою обмеження торгівлі чи комерції між декількома штатами або з іноземними державами цим оголошується протизаконним. Будь-яка особа, яка укладе такий договір або угоду чи змову, буде вважатися винною у злочині та буде покарана штрафом, не більшим 5 000 доларів, або ув'язненням на термін до одного року, або обома зазначеними покараннями, за рішенням суду.

Стаття 2. Кожна особа, яка монополізує або спробує монополізувати, діє угоди чи змовиться з іншою особою або особами для того, щоб монополізувати якусь частину торгівлі або комерції між декількома штатами або з іноземними державами, буде вважатися винною у злочині і буде покарана штрафом не більшим 5 000 доларів або ув'язненням на термін до одного року, або обома зазначеними покараннями, за рішенням суду.

Стаття 3. Будь-яка власність, набута на підставі договору або завдяки угоді чи змові, зазначених у ст 1 цього акта (і є предметом таких), що перевозиться з одного штату до іншого або до іноземної держави, буде конфіскована на користь Сполучених Штатів і може бути заарештована і конфіскована у порядку, що передбачений законом для арешту і конфіскації власності, незаконно ввезеної до Сполучених Штатів.

Стаття 7. Будь-яка особа, що зазнала збитків у справах або власності в результаті дій іншої особи або корпорації, заборонених або визнаних незаконними цим актом, може порушити у будь-якому окружному суді Сполучених Штатів в регіоні, в якому обвинувачуваний проживає або перебуває, судову справу проти нього і отримати трикратне відшкодування завданих йому збитків.

СУТТЄВО!

Резюме

- ① *Початок створення англійських колоній на атлантичному узбережжі Північної Америки припадає на першу половину XVII ст.*
- ② *Північноамериканські колонії поділялися на північні та південні та характеризувалися відмінностями в структурі населення, характері господарювання.*
- ③ *Утиски метрополії (Англії) щодо колоній проявлялися в забороні молодій американській буржуазії займатися виробництвом, перевезенням товарів, виготовленням багатьох товарів та в інших утисках.*
- ④ *Рішення I Континентального конгресу вимагали відміни нестерпних англійських законів, рішення бойкотувати англійські товари, осуд англійської системи управління колоніями.*
- ⑤ *"Декларація незалежності США" проголосила незалежність тринадцяти північноамериканських колоній, їх повне звільнення від підданства британській короні, розрив будь-якого політичного зв'язку між колоніями та Великобританією.*
- ⑥ *"Статті конфедерації" закріпили прагнення колоній спільними зусиллями добиватися незалежності від Великобританії, запровадили головні принципи співіснування суб'єктів конфедерації.*
- ⑦ *Конституція США опирається на принцип поділу влади, розподіл повноважень між федеральними та місцевими органами влади, гарантію прав людини та громадянщини.*
- ⑧ *Відміна рабства у США почалася з 1 січня 1863 р.*
- ⑨ *Основні джерела американського права: Конституція США, федеральні закони, конституції та закони окремих штатів.*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Коли було розпочато заснування північноамериканських колоній?
2. Які відмінності існували у розвитку північноамериканських колоній?
3. Скільки англійських колоній налічувалося у Північній Америці на середину XVIII ст.?
4. На яких принципах базувалася англійська колоніальна політика?
5. Які результати війни 1756-1763 рр. між Францією та Великобританією?
6. Які рішення були прийняті I Континентальним конгресом?
7. Яка форма устрою у США? Чи змінювалася вона за роки існування держави?
8. Які причини громадянської війни між Півднем та Північчю?
9. У чому полягає політика *сегрегації*?
10. Які органи влади існували у США у період нового часу?
11. Як обґрунтовували американці необхідність проголошення незалежності північноамериканських колоній?
12. Які правила співжиття американських штатів були запроваджені "Статтями конфедерації"?
13. Хто за Конституцією США здійснює
 - a) законодавчу владу.
 - b) виконавчу владу.
 - в) судову владу?
14. Які поправки до Конституції США складають
 - a) перший цикл.
 - b) другий цикл?
15. Коли у США були утворені дві провідні політичні партії – Демократична та Республіканська?
16. Як відбувався процес приєднання до США нових штатів?
17. Як вплинула проблема існування рабства на взаємини між американськими штатами?
18. За якого Президента США було відмінено рабство?
19. Як Конституція США забезпечує принцип недоторканності приватної власності?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Колонізація Америки
2. Боротьба за незалежність "Декларація незалежності"
3. Конституція США 1787 р.
4. Громадянська війна північних і південних штатів. Білль про права
5. "Чорні кодекси". Політика сегрегації
6. Американська правова система. Судочинство.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Етапи колонізації Північної Америки.
2. Громадянська війна.

Завдання, вправи, тести

1. Складіть таблицю основних етапів конституційного розвитку США.

2. Визначте специфіку англійської колоніальної політики щодо північноамериканських колоній.

3. Семилітня війна 1756-1763 рр. велася між:

- а) Францією та Голландією, б) Голландією та Англією,
в) Англією й Францією, г) Англією та північноамериканськими колоніями

4. Першим американським Президентом було обрано:

- а) Т Джефферсона, б) Дж Мадісон, в) Дж Адамса
г) Дж Медісона, д) А Лінкольна

5. Які права автори Декларації незалежності США розглядали як невідчужувані?

6. Здійсніть порівняльний аналіз Декларації незалежності США та французької Декларації прав людини та громадянина. Встановіть спільне та відмінне між ними.

7. Які причини та наслідки війни Півдня та Півночі 1861-1865 рр.?

8. Як взаємодіють між собою правові системи двох ріліій – федеральна та правові системи окремих штатів?

Додаткова література з теми

- Графський В Г. Всеобщая история права и государства. - М., 2001
 Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Вирджиния. - Л., 1990
 Зайчук О. Конституція США. - К., 1991
 Конституції и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. Англия, США, Франция, Италия, Германия. - М., 1957
 Макарович В. История державы и права зарубежных стран. - К., 2000
 Мишин А., Языков Е. Конституции США: история и современность. - М., 1988
 Новая история стран Европы и Америки. Под ред. Е. Юрваской, И. Кривошуга. - М., 1997
 Очерки новой и новейшей истории США. - М., 1960
 Підкова І., Дзеджжора О. Світова історія XIX-XX століття. Словник. - Львів, 2000
 Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки 1870-1914 гг. Сист. П. Остриков и П. Вейдель. - М., 1989.
 Стрижняк М. Основи законності становлення буржуазної держави і права і привідних країн Європи і в Північній Америці. - К., 1991
 Федорова К. История державы и права зарубежных стран. - К., 1994
 Шевченко С. Історія держави і права зарубіжних країн. Курс лекцій. - К., 1997
 Шевченко С. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998

Тема 18

Паризька Комуна та утворення Третьої Французької республіки

- Становлення Паризької Комуни • Державний лад Комуни. Характеристика основних нормативних актів Комуни • Судові та каральні органи Комуни • Повалення Паризької Комуни. Третя Республіка

СУТТЄВО! Після опрацювання теми ви повинні:

- аналізувати причини утворення та падіння Паризької Комуни;
- характеризувати законодавство Паризької Комуни, її державний лад;
- розкрити зміст Конституції Франції 1875 р. (конституційних законів);
- виділяти характерні риси Третьої республіки у Франції.

Ключові поняття та терміни

• Франція	• нормативні акти комуни
• Адольф Луї Тьєр	• Центральний комітет національної гвардії
• Франкфуртський мир	• Третя Французька республіка
• Паризька Комуна	• Конституція Франції 1875 р.
• Уряд національної оборони	

Становлення Паризької Комуни

Поразка армії Наполеона III пруській армії призвела до падіння Другої імперії у Франції. 100-тисячна французька армія капітулювала через шість тижнів після початку бойових дій.

4 вересня 1870 р. відбулася революція, яка скинула бонапартистський режим. У Парижі за час шестимісячної облоги пруссаками було сформовано 215 батальйонів національної гвардії, виникла перша масова політична організація – *Республіканська федерація національної гвардії Сени*. Центральний комітет цієї організації згодом став органом керівництва повстанням пролетаріату.

У Парижі одночасно було сформовано буржуазний республіканський уряд – *Уряд національної оборони*. Прусська армія продовжувала наступ на Францію й після повалення монархії та встановлення республіки. 18 січня 1871 р. в окупованому Пруссією Версалі *Вільгельм I Гогенцоллери* був проголошений німецьким імператором. Німці продовжували окупувати північ та північний

схід Франції, тривала облога Парижа. Французький уряд національної оборони зосередив свою увагу на досягненні перемир'я з Німеччиною. Воно було укладено 28 січня 1871 р. Основною умовою перемир'я була здача столиці: це було попередньою згодою на подальші принизливі умови майбутнього миру. Такий крок пояснювався не лише силою ворога, але й неприязним ставленням французької буржуазії та її уряду до народу, який створив батальйони Національної гвардії. У свою чергу населення Парижа 31 жовтня 1870 р. та 22 січня 1871 р. намагалося повалити цей уряд.

Для схвалення умов перемир'я з німцями уряд національної оборони 8 лютого провів вибори до Національних зборів, більшість депутатів яких були монархістами. Головою уряду, сформованого Національними Зборами, був призначений *Адольф Луї Тьєр*.

П *Тьєр Адольф Луї* (1797-1877) – французький політик, історик, член Французької академії, за фахом – юрист. Сприяв вступу на престол Луї Філіпа Сранського. У 1832-1836 рр. (з перервами), будучи міністром внутрішніх справ, організував придушення республіканських повстань у Ліоні та Парижі (1834 р.) Під час *Весни народів* виступав проти соціалістичних ідей. У ході франко-пруської війни безрезультатно намагався добитися військово-політичної підтримки Франції з боку провідних європейських держав – Великої Британії, Австро-Угорщини, Росії. Після Версеневої революції 1870 р. очолив виконавчу владу Французької республіки. У лютому 1871 р. уклав із пруським канцлером О. Бісмарком принизливий для Франції *Франкфуртський мир* (про нього йтиметься далі). Повстання у Парижі 18 березня 1871 р. і проголошення Паризької Комуни змусили Тьєра перейти до Версаля, звідки він і керував боротьбою з комунарами. У 1871-1873 рр. – перший президент Третьої республіки.

Новообраний уряд Тьєра спробував придушити революційний Париж за допомогою німецьких військ. 1 березня 1871 р. німецька армія увійшла у столицю Франції, але Центральний комітет національної гвардії віддав вказівку національним гвардійцям уникати будь-якого зіткнення із ворогом. Вулиці міста спустіли, вікна були завішані. Через три дні німецькі солдати залишили негостинний Париж, не бачачи потреби у своєму перебуванні у ньому.

Уряд Тьєра зрозумів, що розганяти батальйони Національної гвардії доведеться власними силами. У суботу, 18 березня, на світанку була розпочата спроба захопити артилерію національної гвардії. Війська гвардії вступили у бій. Уже опівдні майже вся дивізія версальців, переатітована парижанами, перейшла на бік національних гвардійців. Голова уряду Тьєр під охороною озброєних жандармів утік до Версалю. Увечері над Парижем було піднято червоний прапор. Повстанці зайняли будівлі департаменту поліції, усіх міністерств, вокзату, військові казарми. Отже, повстання розпочалася спійкіно, але подалі влада опинилася в руках Центрального комітету національної гвардії, який став першим революційним урядом. Виділимо кількох представників цього уряду:

- Л.Є. Варле, робітник-палітурник;
- Дюваль, робітник-ливар;
- Е. Ед, студент-медик;
- Ш. Амуру, капелюшник;
- Гренья, власник дрібної пральні;
- Е. Пільє, швець.

Уперше Паризька комуна виникла у 1789 р. й проіснувала як революційний орган паризького міського самоврядування до 1794 р. Це було справді народне новоутворення Великої французької революції. Ядро її становили якобінці. Відзначилася Паризька комуна 1789-94 рр. найбільшою послідовністю й рішучістю у проведених та захисті ідеалів революції. Однак тоді вона була лише органом місцевого самоврядування в Парижі.

Відновилася Паризька Комуна на іншому рівні й у іншій якості в березні 1871 р. за умов поразки імперії Наполеона III у франко-пруській війні, загальної політичної та економічної кризи, встановлення неависної народу влади уряду Тьєра (хоч і республіканського).

Для розрізнення двох споріднених та все-таки істотно відмінних історичних подій і явищ дослідниками ХХ ст. було прийнято написання "Паризька комуна" – для позначення комуни 1789-94 рр. і типу паризького міського самоврядування і "Паризька Комуна" – для позначення комуни 1871 р. і першого в історії типу революційної пролетарської держави.

До складу Центрального Комітету національної гвардії входили робітники, селяни, художники, літератори. Різноманітним був і партійний склад.

Постановою 19 березня Центральний Комітет відмінив становище облоги, скасував військові суди, зобов'язав усіх солдат зголоситися до складу національної гвардії. Було ліквідовано постійну армію та поліцію, а залишено лише добровільне за своєю суттю народне ополчення – національну гвардію.

За директивою Тьєра службовці державних установ перестали виходити на роботу. Новий уряд комунарів узяв управління у свої руки і до влади прийшли студенти, робітники, ремісники, журналісти, які управлінського досвіду не мали, але намагалися компенсувати його революційним ентузіазмом.

За час перебування Центрального Комітету національної гвардії при владі (18-28 березня) було здійснено кроки, спрямовані на зміцнення підтримки з боку народу:

- ☞ відкладено на різні строки квартиру плату;
- ☞ встановлено шестимісячний мораторій на сплату за векселями;
- ☞ введено безоплатне повернення закладених у ломбард речей першої необхідності їх власникам.

19 березня 1871 р. Центральний комітет національної гвардії оголосив про вичерпність своїх повноважень і закликав своїх громадян взяти участь у комунальних виборах 26-28 березня. Після виборів у присутності тисячі людей у приміщенні ратуши була проголошена Комуна. Комуна вибиралася на основі загального виборчого права для чоловіків. Версальський уряд закликав бойкотувати вибори, наслідком чого стала низька явка на вибори в аристократичних кварталах Парижа. Отже, Комуна обирали в основному трудящі.

Державний лад Комуни. Характеристика основних нормативних актів Комуни

До складу Комуни увійшли 86 депутатів. Це був блок пролетарських та дрібнобуржуазних революціонерів; 21 із депутатів пізніше відмовилися від своїх мандатів, оскільки здійснювана Комуною політика не задовольняла їх.

Комуна розглядала себе не як муніципальний орган Парижа, а як революційний уряд усієї Французької Республіки. Комуна була вищим законодавчим органом; рішення приїмались методом проб і помилок. Одночасно Комуна виступала й вищим виконавчим органом. Таке поєднання в одному центрі влади законодавчих і виконавчих повноважень дозволило марксистам назвати Комуна "державою нового типу", рекомендувати її за зразок для подальших пролетарських революцій.

Офіційно Комуна проголосили 28 березня 1871 р. Тоді ж було сформовано десять комісій – *Виконавча комісія* (з особливим статусом), *фінансова, освіти, юстиції, зовнішніх відносин, праці, промисловості та обміну, суспільних служб, оборони, суспільної безпеки*. У діяльності комісії діяв принцип колегіальності при прийнятті рішень та персональної відповідальності за виконання рішень. Кожну комісію очолював делегат Комуни, наділений особливими повноваженнями. Париж було розділено на 20 округів, на чолі з муніципальними *мерями*, що у свою чергу підпорядковувалися *Раді Комуни*.

Комуна завершила розпочатий Центральним комітетом національної гвардії процес побудови "держави нового типу". Офіційно були скасовані постійні армія та поліція; майже увесь державний апарат замінений новими людьми. На наступний день після свого проголошення (29 березня) Комуна оголосила про втрату законної сили усіх розпоряджень Версальського уряду. Державні службовці обиралися народом, були підзвітні йому і могли будь-коли бути відкликани народом. 2 квітня Комуною було прийнято декрет про встановлення максимальної зарплати держслужбовцям – не вище 6 тисяч франків на рік¹.

Декрет Комуни про скасування високих окладів чиновникам (2 квітня 1871 р.)

Паризька Комуна,

беручи до уваги, що досі вищі посади в громадських установах, завдяки наданим їм високим окладам, були предметом домагання і роздавалися у вигляді милості; що, з другого боку, в дійсно демократичній республіці не повинно бути місця ні синекурам, ні надмірно високим окладам, - постановляє:

Стаття єдина. максимум утримання чиновникам різних комунальних установ визначається в шість тисяч франків на рік.

Декрет Комуни про відокремлення церкви від держави (2 квітня 1871 р.)

Паризька Комуна,

беручи до уваги, що першим принципом Французької республіки є свобода; що свобода совісті є найважливіша з усіх свобод; що бюджет культів суперечить цьому принципу, оскільки обкладає податком громадян всупереч їх особистим переконанням; що, як свідчать факти, духівництво було спільником монархії у її злочинах проти свободи, - постановляє:

Ст. 1. Церква відокремлюється від держави.

Ст. 2. Бюджет культів скасовується.

Ст. 3. Майно, що вважається недоторканим і належить релігійним конгрегаціям, як рухоме, так і нерухоме, оголошується національною власністю.

¹ Це рівнилося оплаті праці кваліфікованого робітника.

Ст.4. Буде проведено негайне обстеження цього майна з метою обліку і передачі його в розпорядження нації.

1 травня 1871 р. було оприлюднено декрет про утворення нового органу влади – *Комітету суспільного порядку*, органу із 5 осіб, яким “надається найширша влада над усіма делегатами і комісіями”.

Декрет про утворення Комітету громадського порядку (1 травня 1871 р.)

Комуна постановляє:

Ст 1. Негайно організується Комітет громадянського порядку.

Ст 2. Він складатиметься з п'яти членів Комуни, призначених поименним голосуванням.

Ст 3. Найширші повноваження над усіма комісіями будуть дані цьому Комітетові, відповідальному тільки перед Комуною.

Декрет про відстрочку платежів по векселях (12 квітня 1871 р.)

Паризька Комуна,

беручи до уваги, що закон про строки платежів, зачіпаючи численні інтереси, викликає багато нерозв'язаних питань і потребує глибшого розгляду, - постановляє:

Стаття єдина. Всі судові переслідування за прострочку платежів припинені аж до опублікування в “Офіціальній газеті” декрету про платіжні строки.

Штати відомств було істотно скорочено, для вступу на деякі посади пропонувалося претендентам пройти конкурс або витримати іспит на професійну придатність.

Як вище зазначалося, Комуна спершу розглядала себе як уряд усієї Французької Республіки, але сподіватися на визнання цього факту усією нацією не доводилося. Тому 19 квітня було розроблено та опубліковано план державного перетворення Французької республіки – “*Декларацію Комуни до французького народу*”.

У цьому документі республіка визнавалася єдиною правильною формою правління. Усім комунам на території Франції мала бути надана повна автономія, а “*кожному французу – повний розвиток його сил і здібностей як людини, громадянина і працівника*”. У Декларації підкреслювалося, що Париж не вимагає собі більше ніяких місцевих гарантій за умови, що в центральній адміністрації – зборах делегатів союзних комун – він знайде здійснення на практиці цих же принципів”. Це може розцінюватися як фактична відмова Паризької Комуни розглядати себе як уряд усієї республіки при збереженні претензій на політичне лідерство. Декларація закликала народ до здійснення “*комунальної революції*” і цей заклик дійсно був почутий в Ліоні, Гаврі, Льєжі та в інших містах.

Декларація Комуни до французького народу (19 квітня 1871 р.)

... Париж і уся країна мають знати характер, зміст і мету революції, що відбувається...

На Комуні лежить обов'язок з'ясувати прагнення і бажання паризького населення і визначити характер руху 18 березня...

Чого прагне Париж?

Визнання і зміцнення республіки – єдиної форми правління, сумісної з правами народу, з правильним і вільним розвитком суспільства.

Повної автономії комун на усій території Франції, що забезпечує кожній із них усю сукупність її прав, а кожному французові – повний розвиток його сил і здібностей як людини, громадянина і працівника.

Автономія Комуни має бути обмежена тільки однаковими правами усіх решти, що примикають до неї комун, союз яких має зміцнити єдність Франції.

Невід'ємними правами Комуни є

- право вотування комунального бюджету, прибутків і витрат, встановлення і розкладка податків, керівництво усіма місцевими службами, організація магістратури, муніципальної поліції та народної освіти, управління майном комун;
- призначення через обрання або конкурс відповідальних осіб, що підлягають постійному контролю і таких, що можуть бути відкликани, чиновників і посадових осіб усіх категорій;
- повна гарантія свободи особи, свободи совісті і свободи праці;
- постійна участь громадян у справах Комуни через вільне виявлення своїх поглядів і вільний захист своїх інтересів, гарантувати які має Комуна, оскільки тільки вона має наглядати і забезпечувати правильне і вільне користування правом зборів і доулу;
- організація міської оборони і національної гвардії, що обирає своїх командирів, – єдиної сили, що має підтримувати у місті порядок.

Париж не вимагає собі більше ніяких місцевих гарантій, за умови, що у центральній адміністрації – зборах делегатів союзних комун – він знайде здійснення на практиці тих же принципів.

Проте, у відповідності зі своєю автономією і свободою дії, Париж залишає за собою право провести у себе, якщо він буде вважати за потрібне, адміністративні й економічні реформи, яких вимагає його населення, створити установи, що сприяють розвитку і поширенню освіти, продуктивності, обміну і кредиту, зробити владу і власність загальним надбанням, йдучи за вимогами часу, бажанням зацікавлених осіб і досвідом.

Наш обов'язок – боротися і перемогти!

Нова влада натівно переоцінювала свої власні можливості і недооцінювала силу опору пануючих класів, традиції. Звідси, закономірна дистанція між деклараціями та діями. Доходило до парадоксів: було 19 квітня задекларовано *“повну гарантію прав, свободи особи, свободи совісті – постійна участь громадян у справах комун через вільне виявлення своїх поглядів, вільний захист своїх інтересів”*, а днем раніше Комуна постановляє закрити кілька газет. Часто навіть в одному і тому ж документі проголошували діаметрально протилежні принципи – загальнодемократичні, анархічні, диктаторські.

У деяких випадках Комуні успішно вдалося розв'язувати соціальні проблеми. Наприклад, передача функцій охорони громадського порядку Національній гвардії, зумовила те, що за 72 дні існування Комуни в Парижі не було скоєно жодного серйозного злочину. Відносно була налагоджена освіта, але основна маса питань була провалена.

За межами Парижа авторитет Комуни був незначним, особливо на селі. Революційний уряд так і не зміг налагодити постачання продовольства, забезпечити нормальне функціонування транспорту, зв'язку.

До соціально-економічних заходів, здійснених Комуною, крім уже згадуваних, можна віднести:

- ⇒ виділення 1 млн. франків для їх розподілу між найбільш бідними жителями Парижа;
- ⇒ заборонялося виселяти жильців за невчасне внесення квартплати;
- ⇒ встановлена пенсія для дітей загиблих гвардійців;
- ⇒ відмінено нічну працю пекарів;
- ⇒ передано в руки робітників і виробничих асоціацій промислові підприємства, залишені їх власниками.

Комуна загалом захищала інтереси не лише пролетаріїв, але й дрібної буржуазії.

Декрет Комуни про заборону нічної праці в пекарнях (20 квітня 1871 р.)

У відповідь на справедливий вимогу усієї корпорації робітників-булочників.

Виконавча комісія постановляє:

1. Нічна праця в пекарнях скасовується
2. Всі посередницькі контори з відшукання місць, створені колишньою імператорською поліцією, закриваються і замінюються реєстрацією безробітних булочників в мерії кожного округу. Центральний реєстраційний стіл засновується при міністерстві торгівлі.

Декрет Комуни про повернення майна, заставленого у ломбард (6 травня 1871 р.)

Паризька Комуна постановляє:

Ст.1. Рухоме майно (меблі, плаття, білизна, постіль, книги та інструменти праці), закладене до 25 квітня 1871 р. на суму, що не перевищує 20 франків, буде безоплатно повертатися власникам, починаючи з 12 ц. травня.

Ст.2. Вищезазначені речі будуть видаватися тільки справжнім власникам квитанцій, які подадуть документи, що посвідчують їх особу, і тим самим докажуть, що вони є дійсними заставниками.

Ст.3. Делегату фінансів доручається порозумітися з адміністрацією ломбарду як у питанні про задоволення його власників, так і в питанні здійснення цього декрету.

25 квітня 1871 р. Комуна прийняла декрет про реквізицію усіх пустуючих квартир буржуазії та їх передачу у розпорядження мешканців "обстрілюваних (ворожою) артилерією кварталів". Ці квартири не безоплатно конфісковувалися, а вилучалися оплатно (реквізувалися) і передавалися лише у користування особам, які внаслідок обстрілів залишилися без даху над головою.

Декрет Комуни про реквізицію пустуючих квартир буржуазії (24 квітня 1871 р.)

Паризька Комуна,

беручи до уваги, що вона повинна надати приміщення жертвам повторного бомбардування Парижа і що треба це зробити терміново, - постановляє:

Ст.1. Всі пустуючі квартири реквізуються.

Ст.2. Ці квартири передаються у розпорядження жителів кварталів, що бомбардуються, в міру пред'явлення ними відповідних вимог.

Ст.3. Передача таких квартир повинна супроводитись описом обстановки, що є в них, копія з якого видається представникові домовласників, які втекли.

Усі шафи і ящики, де є речі, які можна винести, опечатуються.

Ст.4. Муніципалітетам пропонується негайно приступити до виконання цього декрету. Вони повинні крім того в міру можливості доставляти перевізні засоби на заяву громадян.

Працедавцям заборонялося вирахувати із зарплати та штрафувати робітників.

Декрет Комуни про заборону свавільних штрафів і відрахувань із заробітної плати (27 квітня 1871 р.)

Беручи до уваги, що адміністрація деяких підприємств ввела у звичай систему штрафів і відрахувань із заробітної плати,

що ці штрафи накладаються часто під дріб'язковими, пустими приводами і завдають істотної шкоди службовцям і робітнику,

що юридично ці свавільні та насильницькі відрахування не можуть бути виправдані,

що фактично штрафи є замаскованим зниженням заробітної плати і йдуть на користь тих, хто їх накладає;

що подібні покарання аморальні як за змістом, так і за формою, не є результатом якоїсь правомірної юрисдикції. -

виконавча комісія, згідно з пропозицією Комісії праці, промисловості й обміну, постановляє:

Ст.1. Забороняється адміністрації як приватних, так і громадських підприємств накладати штрафи і провадити відрахування із службовців і робітників. заздалегідь установлена заробітна плата яких повинна виплачуватися у повному розмірі.

Ст.2. Усі порушення цього розпорядження будуть переслідуватися у судовому порядку.

Ст.3. Усі штрафи і відрахування, зроблені у вигляді покарань, починаючи із 18 цього березня, повинні бути повернені потерпілим у двотижневий термін з дня видання цього декрету.

Виконавча комісія

Судові та каральні органи Комуни

Передбачалося оновлення судового апарату; призначення суддів *Виконавчою комісією* Комуни було тимчасовим, бо суддів планувалося обирати народом. Першою інстанцією були *мирові судді* (розглядали незначні цивільні та кримінальні справи); мировими суддями могли бути особи без юридичної освіти. Другою судовою інстанцією було *Звинувачувальне журі* (з присяжними засідателями із числа осіб-членів національної гвардії).

Вважається, що Комуна запровадила "*пралетарські принципи правосуддя*", такі як:

- рівний для усіх суд;
- виборність, відповідальність і змінюваність суддів;
- гласність суду;
- безоплатне здійснення запису актів громадянського стану.

5 квітня 1871 р. було прийнято *Декрет про репресії*, яким вводився *інститут заручників*. Комуна погрожувала Версальському уряду у випадку страт полонених комунарів у свою чергу застосовувати розстріли співробітників і агентів цього уряду. В останні дні існування Комуни було розстріляно 64 із 200 узятих заручників.

Декрет про заручників (5 квітня 1871 р.)

Беручи до уваги, що версальський уряд відкрито топче закони війни, як і закони гуманності, що він винен у страхотях, якими не запламували себе навіть іноземні завойовники.

що на представниках Комуні лежить священний обов'язок боронити честь і життя двох мільйонів жителів, які вручили їм свою долю, і необхідно тепер же вжити всіх заходів, яких вимагає становище, що створилося.

що, з другого боку, як політичні діячі, представники міської влади повинні погодити загальне благо з повагою до громадської свободи.

Паризька Комунa постановляє:

Ст 1 Всяка особа, виявлена у співництві з версальським урядом, негайно притягається до відповідальності і підлягає арештові.

Ст 2 Не пізніше двадцяти чотирьох годин скликається обвинувачувальний суд для розгляду справ, що надходять до нього.

Ст 3 Суд виголошує свій вирок не пізніше сорока восьми годин.

Ст 4 Обвинувачені, затримані за вироком обвинувального суду, оголошуються заручниками паризького народу.

Ст 5 Усяка страта воєннополоненого або прихильника законного уряду Паризької Комуні матиме своїм негайним наслідком страту потрібного числа заручників, затриманих згідно із ст. 4 і призначених жеребкуванням.

Ст 6. Кожний воєннополонений передається до обвинувального суду, який і вирішує, чи затримати його як заручника, чи негайно відпустити на волю.

Також прийнято Декрет про судову відповідальність шести членів Версальського уряду, запровадження кримінальної відповідальності за дезертирство тощо. Але так і не був прийнятий проєкт декрету про цілковиту заборону опозиційної преси. Декрет від 14 квітня під загрозою революційного переслідування забороняв незаконні арешти, обшуки, реквізиції. Рішуче переслідувалися мародери.

**Повалення Паризької
Комуні. Третя
республіка**

28 травня 1871 р. версальські війська остаточно придушили Паризьку Комуну. Близько 30 тис. її учасників були розстріляні,

а ще понад 50 тис. – відправлені на каторгу, у заслання, ув'язнені.

Увага!

Перша Французька республіка проіснувала 7 років, Друга – 3 роки, а найтривалішою виявилася Третя, яка проіснувала 70 років – з 4 вересня 1870 р. Сюди ж входять і 72 дні існування Паризької Комуні.

Ліквідована внаслідок капітуляції Франції на початку Другої світової війни і переходу 10 липня 1940 р. усієї влади до маршала Анрі Петена.

Поразка Паризької Комуні призвела до посилення реакції в країні. Прийнято закон, за яким організаторам і членам робітничих союзів загрожувало ув'язнення від 3 місяців до 5 років та штраф до 2 тис. франків, було розпущено Національну гвардію.

Хоча ще 4 вересня 1870 р. була проголошена Республіка, питання про форму державної влади залишалося відкритим. У Національних зборах більшість депутатів була монархістами, але серед них не було єдності у питанні щодо поста і ймовірного монарха. Президентом Третьої республіки

у кінці серпня 1871 р. був проголошений Тьєр. Він завершив переговори з Пруссією, які вилилися у підписання Франкфуртського миру.

ЗВЕРНІТЬСЯ УВАГУ
За умовами Франкфуртського миру Франція передавала Німеччині Ельзас і північно-східну частину Лотарингії, зобов'язувалася до березня 1874 р. сплатити 5 млрд франків контрибуції. Французький уряд брав на себе усі витрати на утримання німецьких окупаційних військ, які мали залишатися у Франції до повної сплати контрибуції.

Після дострокової сплати контрибуції Німеччині окупаційна армія наприкінці 1873 р. залишила територію Франції. Але навіть цей політичний успіх президента Тьєра не задовольнив монархістів. У травні 1873 р. Тьєр пішов у відставку, а президентом терміном на сім років було обрано бонапартиста *Мак-Магона*. Після тривалих дискусій більшістю в один голос у 1875 р. було прийнято закон, за яким закріплювалася буржуазно-парламентська республіка. У цьому ж році була прийнята нова Конституція Франції, яка складалася із трьох взаємопов'язаних законів.

С
Конституцію Франції 1875 р. склали *Закон про організацію Сенату* від 24.09.1875 р., *Закон про організацію державної влади* від 23.02.1875 р., *Закон про взаємини між державними владами* від 16.07.1875 р. У всіх трьох законах разом налічувалося усього лише 34 статті, а тому багато питань конституційного устрою регулювалися поточним законодавством.

Основні положення Конституції:

- законодавча влада належить двопалатним *Національним зборам* (Палата депутатів і Сенат). Парламент не лише приймав закони, але й обирав Президента Франції та контролював уряд;
- Палата депутатів обиралася на чотири роки. Із 300 депутатів Сенату 225 обиралися на дев'ять років, а решта 75 призначалися пожиттєво Національними зборами;
- виборче право надавалося тільки чоловікам; вибори були прямими. Були позбавлені виборчих прав жінки, військовослужбовці, особи без цензу осілості (шість місяців), населення колоній;
- у випадку потреби Сенат міг бути перетворений на суд над президентом за звинуваченням у посяганні на державну безпеку;
- закони приймали шляхом передачі від нижньої палати до верхньої та навпаки аж до повного узгодження тексту документа між обома палатами;
- Президент Франції обирався Національними зборами, наділявся широкими повноваженнями, наприклад, мав право розпуску (за згодою Сенату) палати депутатів, право на укладення договорів ізноземними державами, право призначати та звільняти міністрів, дипломатів і вищого командного складу армії. Йому підпорядковувалася армія, поліція, президент здійснював помилування та амністію. Але діяв принцип *контрасігнатури*, за яким акти президента потребували підпису відповідного міністра. Без згоди парламенту і глава держави не мав права оголошувати війну.

На основі нової Конституції Франції 1875 р. були проведені парламентські вибори, на яких *перемогли республіканці*. Усупереч волі президента-монархіста **Мак-Магона** були сформовані республіканські уряди (кабінети **Дюфора**, потім – **Сімона**). 16 травня 1877 р. президент відправив кабінет Сімона у відставку, призначивши прем'єром монархіста **де Бройля**. Палата депутатів (республіканська за характером) відмовлялася визнати цей уряд і як наслідок ця палата парламенту була розпущена президентом.

Нові вибори, незважаючи на тиск влади та церкви, знову принесли успіх республіканцям. У січні 1899 р. президент, вичерпавши усі свої можливості, пішов у відставку. Місце Мак-Магона зайняв республіканець Ж. Греві; республіканці швидко зайняли провідні позиції у апараті держави, день взяття Бастилії (14 липня) знову стало державним святом, а "Марсельеза" – державним гімном. У 1884 р. було прийнято закон, який навіть забороняв ставити на порядок денний питання про відміну республіканської форми правління. Після спроби у 1889 р. військового перевороту прийнято постанову, за якою не можуть бути обраними президентом члени колишніх імператорських і королівських родин.

Після 1889 р. президенти Третьої республіки були позбавлені реального впливу, а натомість повноваження уряду зросли. Уряд перебрав командування армією, розпуск парламенту став неможливим, президент втратив право вето. Ослаблення президентської влади означало посилення позицій Національних зборів, оскільки парламент почав контролювати уряд. У випадку висловлення недовіри парламентом, уряд подавав у відставку. У період з 1875 по 1914 рр. у Франції змінилося 48 урядів, тобто середня тривалість перебування уряду при владі – не більше десяти місяців.

Суспільно-політичний розвиток Третьої республіки напередодні світової війни характеризувався як демократичними, так і реакційними тенденціями:

Президенти Франції періоду Третьої Республіки

1871-72	- А. Гьєр
1873-79	- М. Е. Мак-Магон
1879-87	- Ж. Греві
1887-94	- М. Карно
1894-95	- Ж. Казимір-Перьє
1895-99	- Ф. Фор
1899-1906	- Е. Лубе
1906-13	- А. Фальєр
1913-20	- Р. Пуанкаре
1920	- П. Дешанель
1920-24	- А. Мільєран
1924-31	- Г. Думерг
1931-32	- П. Думер
1932-40	- А. Лебрен

Демократичні тенденції

- амністія учасникам Комуні (1880 р.);
- проголошення свободи друку (1880 р.);
- відношення свободи зборів (1881 р.);
- дозволена діяльність профспілок, але під наглядом влади;
- тривалість робочого дня зведена до 10 годин (1906 р.);
- введено шоттижневий день відпочинку (1906 р.);
- відокремлено церкву від держави (1905 р.);

Реакційні тенденції

- введено в дію "модифікований закон", за яким навіть за пропаганду анархізму каралися роботами у Кайєнні;
- проведено чистку судового апарату (1893 р.) за політичною ознакою.

Увага!

Період до початку Першої світової війни зазвичай розглядається французькими істориками як розквіт ліберальної демократії й апогей парламентаризму. З 1893 р. в парламенті з'являються соціалісти. У 1894 р. в уряді з'являється нове міністерство – у справах колоній. До початку Першої світової війни Франція стає другою державою-метрополією з населенням колоній чисельністю 55,5 млн осіб.

Додатки

Додаток 1. Конституційний закон про організацію державної влади (25 лютого 1875 р.) (витяги)

Стаття 1 Законодавча влада здійснюється двома зібраннями: Палатою депутатів і Сенатом. Палата депутатів призначається загальним голосуванням, згідно з умовами, визначеними виборчим законом. Склад, спосіб призначення і повноваження Сенату визначаються особливим законом.

Стаття 2 Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів Сенатом і Палатою депутатів, об'єднаних у Національні збори. Він обирається на 7 років. Він може бути переобраний.

Стаття 3 Президент республіки має право ініціативи законів поряд із членами обидвох палат. Він оголошує закони, ухвалені обома палатами, стежить за їх виконанням і забезпечує його. Він має право помилування, амністії можуть бути даровані тільки законом. Він розпоряджається збройними силами.

Він призначає на всі цивільні та військові посади.

Він головує на національних святах, представляє і посли іноземних держав і акредитується при ньому.

Кожен акт Президента республіки повинен бути скріплений міністром.

Стаття 5 Президент республіки може, за згодою Сенату, розпустити Палату депутатів до спливу законного строку її повноважень.

Стаття 6 Міністри солідарно відповідальні перед палатами за загальну політику уряду й індивідуально – за їх особисті дії. Президент республіки відповідає тільки в разі державної зради.

Стаття 7 У випадку вакантності через смерть або з іншої причини обидві палати, об'єднавшись, негайно приступають до виборів президента.

У проміжний час Рада Міністрів має виконавчу владу.

Стаття 8 Палати мають право постановами, ухваленими нарідно у кожній із них, із власного почину або на звернення Президента республіки, абсолютною більшістю голосів оголосити про необхідність перегляду конституційних законів.

Після ухвалення такої резолюції кожною із обидвох палат вони об'єднуються в Національні збори для проведення перегляду.

Додаток 2. Закон про організацію Сенату (24 лютого 1875 р.) (витяги)

Стаття 8 Сенат має поряд із палатою депутатів право ініціативи і вироблення законів. Проте, фінансові закони мають у першу чергу подаватися до палати депутатів і ухвалюватися нею.

Стаття 9 Сенат може перетворюватися в найвищий суд, щоб судити Президента республіки або міністрів і розглядати справи про замах на безпеку держави.

Додаток 3. Закон про відносини державної влади (16 липня 1875 р.) (витяги)

Стаття 1 Сенат і Палата депутатів збираються щороку в другий вівторок січня, якщо Президент республіки не призначить скликання на більш ранній строк.

Обидві палати повинні засідати не менше 5 місяців щороку

Сесія однієї палати починається і закінчується одночасно із сесією другої палати.

Стаття 2. Президент республіки оголошує про закриття сесії. Він має право екстренного скликання палат. Він повинен їх скликати, якщо цього вимагає у проміжку між сесіями абсолютна більшість членів кожної палати.

Президент може відстрочити засідання палат. Проте, відстрочення не може ані тривати більше місяця, ані повторюватися більше двох разів протягом тієї ж сесії.

Стаття 3. Принаймі за місяць до закінчення законного терміну повноважень Президента республіки палати повинні об'єднуватися в Національні збори для обрання нового президента.

Якщо не настане скликання на 15-й день, то таке об'єднання відбуватиметься за законом до закінчення терміну цих повноважень.

У разі смерті або відставки президента республіки обидві палати збираються негайно за законом.

У разі, якщо, в силу застосування статті 5 закону 25 лютого 1875 р., палата депутатів буде розпущеною в той час, коли відкриється вакансія на пост президента, то негайно мають бути скликані виборчі колеги, і за законом збереться Сенат.

Стаття 5. Засідання Сенату і Палати депутатів прилюдні. Проте кожна палата може розпорядитися про закриття дверей засідання на вимогу певного числа своїх членів, встановленого наказом.

Вона вирішує потім абсолютною більшістю голосів, чи має засідання бути відновлене по тому ж предмету як прилюдне.

Стаття 6. Президент республіки контактує з палатами через послання, які читаються із трибути одним із міністрів.

Міністри мають доступ в обидві палати й їх повинні вислуховувати, коли вони того вимагають. Вони можуть притягати на допомогу собі особливих комісарів, які призначаються для обмірковування певного закону декретом Президента республіки.

Стаття 7. Президент республіки оголошує закони протягом місяця, що йде за передачею урядові остаточно ухваленого закону. Він повинен оголошувати протягом трьох днів закони, що їх оголошення буде визнане слішним спеціальною постановою тієї і другої палати.

Протягом строку, встановленого для оголошення, Президент республіки може звернутися до обох палат із мотивованим посланням про нове обговорення, в якому йому не може бути відмовлено.

Стаття 8. Президент республіки укладає і ратифікує договори. Він може доводити їх до відома палат, як тільки інтереси і безпека держави це дозволяють.

Договори мирні, торговельні, які покладають на державу фінансові зобов'язання, які стосуються особистого стану і права влєсності французів за кордоном, є остаточною лише після ухвалення їх обома палатами. Жодна поступка, обмін або приєднання території не можуть мати місця, інакше, як в силу закону.

Стаття 9. Президент республіки не може оголосити війну без попередньої згоди обох палат.

Стаття 10. Кожна з палат є суддею в питанні про наявність права бути обраним у її члени і про правильність їх обрання, тільки вона може приймати їх відставку.

Стаття 11. Бюро кожної з палат обирається щороку на весь час сесії і для усякої надзвичайної сесії, яка може мати місце до відкриття звичайної сесії наступного року.

При поєднанні обох палат в Національні збори їх бюро складається з голови, віце-голів і секретарів Сенату.

Стаття 12. Президент республіки може бути відданий під суд тільки палатою депутатів і судитися тільки Сенатом.

Міністри можуть віддаватися під суд палатою депутатів за злочини, заподіяні при виконанні службових обов'язків. У цьому випадку їх судить Сенат.

За декретом Президента Республіки, ухваленим у Раді міністрів, Сенат може перетворюватися в найвищий суд, щоб судити всяку особу, яку обвинувачують у замаху на безпеку держави.

Якщо слідство розпочато звичайними судовими органами, то декрет про скликання Сенату може бути виданий лише до постанови про дальше направлення справи. Закон визначить порядок обвинувачення, слідства і суду.

Стаття 13. Ні один із членів цієї або іншої палати не може бути відданий до слідства або суду за висловлені ним думки або подачу голосу при виконанні його обов'язків.

Стаття 14. Ні один із членів цієї або іншої палати не може під час сесії підлягати переслідуванню або арешту в кримінальному або поправному судовому порядку, інакше як з дозволу палати, до складу якої він належить, за винятком випадку захоплення на місці злочину.

Затримання члена цієї або іншої з палат або порушене проти нього переслідування повинні бути перервані під час сесії і на весь строк, якщо палата цього вимагає.

СУТТЄВО

Резюме

- ① *Падіння Другої Французької імперії було зумовлене поразкою Наполеона III у франко-пруській війні 1870 р.*
- ② *Паризька Комуна була проголошена 18 березня і повалена урядовими військами 28 травня 1871 р.*
- ③ *Основні рішення Центрального комітету національної гвардії: ліквідація постійної армії та поліції, відкладено на різні строки квартирних плати, введено безоплатне повернення закладених у ломбард речей першої необхідності, встановлено шестимісячний мораторій на оплату шістдесятими*
- ④ *Структури державного ладу Комуни: 86 депутатів Комуни як законодавчого та водночас виконавчого органу, десять комісій (фінансова, оборони та ін.), муніципальні мерії в кожному з двадцяти округів Парижа.*
- ⑤ *Основні рішення Комуни: скасування високих окладів чиновникам, відокремлення церкви від держави, заборона нічної праці пекарів, встановлення пенсій для дітей шкільних гвардійців, реквізиція пустуючих квартир буржуазії, заборона споживати свавільних штрафів і відразу ув'язні із заробитної плати та ін.*
- ⑥ *Судові органи Комуни: мирові судді, Запущувачувальне журі.*
- ⑦ *Третя Французька республіка проіснувала з 4 вересня 1870 р. до 10 липня 1940 р.*
- ⑧ *Умови Франкфуртського миру: передача Німеччині Ельзасу та частини Лотарингії, сплачена 5 млрд. франків контрибуції.*
- ⑨ *Структура Конституції Франції 1875 р.: Закон про організацію Сенату, Закон про організацію державної влади, Закон про відносини між державними владами.*

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. У чому відмінність між *Паризькою Комуною* та *Паризькою комуною*?
2. Які причини вересневої революції 1870 р.?
3. Хто очолював уряд Франції у період існування Паризької Комуни?
4. Які умови Франкфуртського миру?
5. Із представників яких суспільних верств складався революційний уряд Паризької Комуни?
6. Якою була соціальна політика Паризької Комуни?
7. Яким був державний яд Паризької Комуни?

8. Як кол унари врегульовували питання взаємин між церквою та державою?
9. Чи були підтримані заклики комунарів щодо проведення "комунальної революції" у інших містах?
10. Який термін існування Паризької Комуни?
11. У чому причини швидкого краху Паризької Комуни?
12. Чи відстоювала Паризька Комуна інтереси інших суспільних верств, крім пролетаріату?
13. Які органи Паризької Комуни виконували судові та каральні функції?
14. Коли у Франції було встановлено режим Третьої республіки?
15. Яка структура Конституції Франції 1875 р.?
16. У чому полягає принцип *контрастіванте*?
17. Які демократичні та реакційні тенденції характеризували суспільно-політичний розвиток Третьої республіки?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Падіння режиму Другої французької імперії. Версеньова революція 1870 р. та її наслідки.
2. Встановлення Паризької Комуни.
3. Державний лад Паризької Комуни.
4. Соціально-економічна політика Паризької Комуни.
5. Судово-каральна політика Комуни. Інститут заручників.
6. Падіння Паризької Комуни.
7. Режим Третьої Французької республіки.
8. Конституція Франції 1875 р.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Законодавство Паризької Комуни.
2. Конституційні закони 1875 р.

Завдання, вправи, тести

1. Причиною падіння Другої імперії у Франції була:
 - а) чисові соціальні виступи.
 - б) ліквідація інституту імператора.
 - в) поразка у франко-пруській війні 1870 р.
 - г) прийняття конституції, базованої на республіканській формі правління.
2. Коли був встановлений режим Третьої республіки?
 - а) після версеньової революції 1870 р.
 - б) 18 січня 1871 р. в день проголошення Паризької Комуни.
 - в) 28 вересня 1871 р. в день повалення Паризької Комуни.
 - г) у 1875 р. в результаті прийняття конституційних законів.
3. Головою французького уряду періоду існування Паризької Комуни був:
 - а) Л. С. Вирле.
 - б) А. Тьєр.

а) Р. Пуанкаре.

б) М. Е. Мак-Магон.

4. Одним із декретів Паризької Комуні було скасовано високі оклади чиновникам. Вкажіть визначений Комуною розмір платні чиновникам.

а) три тисячі франків у місяць;

б) шість тисяч франків у місяць.

в) шість тисяч франків на рік.

г) дев'ять тисяч франків на рік.

5. На яких "пролетарських принципах правосуддя" здійснювалося правосуддя у Паризькій Комуні? Поміркуйте, наскільки демократичним був запроваджений у Комуні інститут заручників.

6. Використовуючи тексти Конституційних законів Франції 1875 р., проаналізуйте реалізацію принципу розподілу влади.

7. Поміркуйте, чи стабільним був режим Третьої Французької республіки. Які антидемократичні тенденції характеризують його?

8. Які заходи були проведені у Третій Французькій республіці для недопущення реставрації монархічної форми правління?

9. Використовуючи додаткову літературу, охарактеризуйте колоніальну політику Франції періоду Третьої республіки.

Додаткова література з теми

Всемирная история. От Венского Конгресса до наших дней (1815-1910) / Под ред. Н. Кареева и С. Лозинского. - СПб. - 1910.

Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. - М. - 2001.

История буржуазного конституционализма XIX в. - М. - 1996.

Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVIII-XX вв. - М. - 1957.

Конституции буржуазных стран. - К. - 1936.

Ливанцев К. История буржуазного государства и права. - М. - 1986.

Макирчук В. История державы и права зарубежных стран. - К. - 2000.

Новая история в документах и материалах / За ред. М.М. Лукіна і В.М. Далина. - Вып. II. - К. - 1935.

Підкова І. Джекшора О. Світова історія XIX-XX століття. Словник. - Львів. - 2000.

Прельс М. Конституционное право Франции / Пер. с франц. - М. - 1957.

Страхов М. Основы законодательства становления буржуазной державы и права в различных странах Европы и в Северной Америке. - К. - 1991.

Федорина К. История державы и права зарубежных стран. - К. - 1994.

Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - Том 2. - У 2 т. / За ред. В.Д. Гинчаренки. - К. - 1998.

Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Курс лекцій. - К. - 1997.

Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К. - 1998.

Тема 19

Виникнення і розвиток буржуазної Німеччини. Об'єднання Німеччини

- Виникнення буржуазної держави. Окупація Німеччини Наполеоном I
- Віденський конгрес. Німецький Союз • Північно-німецький Союз
- Німецька правова система

СУТТЕВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- аналізувати основні віхи процесу об'єднання Німеччини;
- характеризувати основні конституційні акти буржуазного періоду, джерела німецького права.

Ключові поняття та терміни

- Пруссія
- Австрія
- Німецька конфедерація
- Рейнський союз
- Віденський конгрес
- Німецький Союз
- Австро-Угорщина
- Австро-пруссська війна 1866 р
- Північно-німецький Союз
- Вільгельм I
- Конституція 1871 р.
- Цивільне уложення 1896 р

Виникнення буржуазної держави. Окупація Німеччини Наполеоном I

Німеччина пізніше за інші держави вступила в капіталістичні відносини. Більшість населення займалася землеробством.

Мрія Наполеона I про створення світової імперії, наслідуючи стародавніх підкорювачів народів і країн на початку XIX ст., втілювалася у воєнні кампанії на Європейському континенті, у результаті чого в 1805 р. він створив із підкорених німецьких князівств *Німецьку конфедерацію*, а потім т.зв. *Рейнський союз* із 39 держав, у якому бере на себе роль протектора. Французький імператор керував зовнішньою політикою Союзу, мав право оголошувати війну та укладати мир, від його імені здійснювалася військова політика. У 1806 р. було оголошено про припинення існування Священної Римської імперії німецької наші, а її імператор *Франц II Габсбург* відмовився від загальнонімецької корони. Так завершилася

історія тисячолітнього існування держави, в утворенні якої приймали участь Карл Великий, Оттон I, Карл V та ін. У цій імперії налічувалося понад 300 держав, в основному малоземельні, з нечисельним населенням, але були й великі князівства – Пруссія, Саксонія, Баварія, Австрія, Вюртемберг.

Наполеон Бонапарт прийшов на ці землі не лише завойовником, але і реформатором. Він відмінив тут кріпацтво, феодальні привілеї, ввів у дію Цивільний кодекс 1804 р. З вільних міст він залишив лише п'ять, а решту розподілив між найсильнішими державами, чим поклав початок територіальним конфліктам, війнам, переділам, які продовжувалися після розпаду Рейнського союзу в 1813 р.

Деякі *реформи* були проведені і в неокупованих німецьких державах. Наприклад, у Пруссії скасували кріпацтво, усім верствам населення було дозволено обирати будь-який рід занять, селяни могли викуповувати землю в поміщиків. У містах вводилося самоврядування, скасовувалися торговельні монополії і шим було покладено початок свободи торгівлі та підприємництва. Органами місцевого самоврядування у містах були муніципальні ради, але народ практично не брав участі у їх формуванні. В адміністративному плані Пруссія поділялася на вісім провінцій, провінції – на області, області – на округи. Але, не дивлячись на ці реформи, абсолютна влада німецьких королів зберігалася.

У зв'язку із окупацією Францією деяких німецьких земель, у Німеччині почався патріотичний рух, підняття національної свідомості. Було пробуджено прагнення до національного об'єднання німецьких земель. Буржуазія виступила проти феодальних пережитків, які стримували розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі.

Віденський конгрес. Німецький Союз

Поразка у 1814 р. Наполеона не відновила старої німецької імперії. У 1814-15 рр. відбувся

Віденський конгрес.

Віденський конгрес 1814-1815 рр. – конференція європейських держав, скликана у Відні для упорядкування територіального поділу у Європі після закінчення наполеонівських воєн і падіння Наполеона I. На конгресі були присутні делегації всіх європейських держав, крім Туреччини. Внаслідок тривалих переговорів Франція була позбавлена усіх територіальних завоювань доби наполеонівських воєн. Данська республіка разом із Австрійськими Нідерландами утворила нове об'єднане королівство Нідерланди. Під єдиним урядом були об'єднані також Норвегія та Швеція. Було гарантовано незалежність і нейтралітет Швейцарської конфедерації. До Російської імперії відійшло Королівство Польське. Пруссія одержала значні території в долині Рейну та Вестфалії, Західну Пруссію, Позен (сучасне м. Познань), Північну Саксонію. Ганновер перетворився у королівство. Австрія повернула усі втрачені території, у т.ч. Тернопільщину. Велика Британія надзвичайно розширила свої колоніальні володіння у Центральній Америці, Південній Африці, в Індійському океані. Територіально збільшилося Королівство Сардинія.

Рішення Конгресу відновили рівновагу політичних сил у Європі і на сорок років сприяли утвердженню тут відносної стабільності та миру. Віденський конгрес також здійснив важливі кроки у напрямку загудження работоргівлі, встановлення свободи судочинства по річках, що перетинали кордони різних держав.

Віденський конгрес не усунув роздробленості Німеччини, але шляхом утворення *Німецького союзу* кількість самостійних німецьких держав зменшилася до 38 (34 монархії і 4 вільних міста). Найбільшими серед них були *Пруссія, Австрія, Саксонія, Баварія, Ганновер*. Віденський конгрес зобов'язав усі німецькі держави увійти до нового державного утворення - *Німецького Союзу*. Єдиним керівним органом Німецького Союзу був *Союзний Сейм (Бундестаг)*, який складався із уповноважених німецьких держав. Уповноважені держав з кожного питання мали запитувати думку своїх урядів.

Німецький Союз не був сильним утворенням. У нього не було спільної армії, суду. Головував у Сеймі уповноважений Австрії, що показувало найбільшу могутність саме цієї німецької держави. Деякі з німецьких держав мали свої конституції, але в усіх них підкреслювалася перевага монарха над представницьким органом.

Увага! *Німецький Союз* - об'єднання 34 держав і 4 вільних міст (Бремен, Гамбург, Любек, Франкфурт-на-Майні), створене 8 червня 1815 р. на Віденському конгресі. Керівну роль у Німецькому Союзі відіграла Габсбургська монархія. Представницький орган - Бундестаг - засідав у Франкфурті-на-Майні і формувався з представників держав-членів під головуванням делегата від Австрії. Питання про зміну Конституції Союзу, оголошення війни чи укладення миру, прийняття нового члена до складу об'єднання вирішувалося на союзному пленумі. Однак, не маючи ні армії під єдиним керівництвом, ні спільних фінансів, Німецький Союз не був стійким утворенням.

Цей Союз був розірваний під час революції 1848 р., а у 1850 р. знову відновлений Австрією, яка намагалася об'єднати тридцять дві німецькі держави для боротьби проти Пруссії. Після поразки Австрії у Австро-пруській війні 1866 р. Німецький Союз припинив своє існування, а більшість його колишніх членів увійшла до Північно-німецького Союзу на чолі з Пруссією.

Пруссія була однією з найбільших німецьких держав. За формою правління - це абсолютна монархія. На середину XIX ст. Пруссія стала найсильнішою в Німецькому союзі державою з сильною армією та ефективно діючими органами влади. Це призвело до того, що німецька буржуазія почала покладати надію на Пруссію, як на єдину німецьку державу, яка здатна об'єднати Німеччину.

У 1848 р. в Німеччині відбулася революція, в результаті якої королем Пруссії була дарована народу *конституція*. У ній проголошувалася рівність громадян перед законом, свобода слова, зборів, недоторканість особи. Разом із тим, було зроблено все для того, щоб цими свободами неможливо було користуватися. Наприклад, свобода слова дозволялася тільки у закритих приміщеннях, тобто не могли збиратися на збори ті, у кого не було грошей орендувати приміщення. 31 січня 1850 р. було прийнято Конституційну хартію Пруссії.

Революція 1848 р. вплинула і на *Австрію*. Вона уклала союз із Угорщиною і таким чином у 1867 р. було утворено *Австро-угорську монархію* на чолі з імператором. Представницьким органом Угорщини був Сейм, а Австрії - двопалатний Рейхстаг. Імператор Австро-Угорщини був главою держави і главою виконавчої влади.

Між Пруссією та Австрією постійно велася боротьба за лідерство у Німецькому Союзі. Конфлікт вирішився у війні 1866 р., яка розпочалася через територіальні претензії Австрії. Австрійська армія зазнала поразки і це зумовило кінець існування Німецького Союзу.

Австро-пруська війна 1866 р. – війна, яка завершила боротьбу між Пруссією та Австрією за керівну роль у Німеччині. Вона стала важливим етапом у процесі об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії. Приводом до війни став конфлікт із-за Шлезвіг-Гольштайна, який із 1864 р. перебував під спільним австро-пруським управлінням. До початку війни **О. Бісмарк** зумів домогтися нейтралітету Росії та Франції, уклав союзний договір із Італією. Австрія розраховувала у цій війні на таких своїх союзників, як Баварія, Саксонія, Ганновер, Гессен. Розпочаті воєнні дії змусили Австрію воювати на два фронти – і проти Італії, і проти Пруссії. У результаті поразок у кількох битвах, уряд Франца-Йосифа I припинив воєнні дії, уклав мирний договір. Німецький Союз, де провідну роль відігравала Австрія, перестав існувати.

ЗВЕРНІТЬ
УВАГУ

Північно-німецький Союз

Замість Німецького Союзу було утворено нове об'єднання німецьких держав – **Північно-Німецький Союз**. Пруссія запропонувала 17 дружнім німецьким державам проєкт Конституції Північно-німецького Союзу.

Конституція, яка затвердила провідне становище Пруссії у новій союзній державі, зосереджувала усю владу в руках **президента** – пруського короля **Вільгельма I**. За Конституцією президент ставав головнокомандувачем союзної армії, керував зовнішньою політикою, очолював виконавчу владу (призначав міністра-президента та міністрів), скликав і розпускав законодавчі палати Союзу, мав право накладати вето на їх рішення.

До верхньої палати союзного парламенту – **Союзної Ради** – входили делегати від окремих держав (Пруссія володіла 17 голосами із 43). Головував на засіданнях Союзної Ради **союзний канцлер**. Нижня палата – **Рейхстаг** (склад – 297 депутатів) – обиралася загальним голосуванням (за винятком солдат, жінок, домашньої прислуги). Рейхстагу було надано право затверджувати закони і бюджет.

У Північно-німецькому Союзі існувала свобода пересування, встановлена єдина система мір і ваги, єдиний торговельний кодекс. Окремі держави-члени союзу зберігали своїх монархів, конституцію, судочинство. Союзним прапором став чорно-біло-червоний стяг.

Північно-німецький союз – союзна держава, яка існувала у 1867-70 рр. і об'єднувала шерег німецьких держав, розміщених на північ від р. Майн. Після перемоги Пруссії в Австро-пруській війні 1866 р. та ліквідації Німецького Союзу міністр-президент **О. Бісмарк** звернувся до німецьких держав із пропозицією створити федеративну державу, яку підтримали 18 держав і 3 вільні міста – Гамбург, Бремен, Любек. У грудні 1866 р. їх представники у Берліні обговорили й на початку 1867 р.

Вільгельм I,
король Пруссії і
1861 р., кайзер
Німеччини і
1871 р.

чили конституцію Північно-німецького Союзу. Інші чотири німецькі держави (Баварія, Вюртемберг, Баден, частина Гессен-Дармштарту) тимчасово зберігали самостійність, однак вступили з Пруссією у воєнний союз і були пов'язані з нею економічно.

Утворення Північно-німецького Союзу було кроком до національного об'єднання Німеччини. Після поразки французької армії Наполеона III під Седаном (вересень 1870 р.) решта південно-німецьких держав увійшли до складу Північно-німецького Союзу, який 9 грудня 1870 р. був реорганізований у *Німецьку імперію*, до якої увійшли 22 монархії, 11 великих герцогств, 7 князівств, 3 вільні міста. Створення цієї держави було проголошено 18 січня 1871 р. у Версалі.

Канцлер Отто фон Бісмарк

Німецька правова система

На початку XIX ст. розвинутого загальнонімецького законодавства з цивільного права не було, а діяло звичаєве право та деякі кодекси в окремих німецьких державах. В основному життєдіяльність німецького суспільства регулювало рецептоване римське право та імперське законодавство.

Об'єднання німецького права почалося із торговельного права. У 1888 р. було опубліковано проєкт *Цивільного Уложенья*, яке було введене в дію у 1900 р. У ньому значну увагу приділено юридичним особам. Регулювалися договори купівлі-продажу, найму, доручення та ін. Встановлювалося, що чоловік є глава сім'ї, він розпоряджається майном, якщо тільки інше не передбачено шлюбним договором. Розлучення дозволялося у випадку подружньої зради, замаху на життя одного із подружжя іншим, бжевелля.

У другій половині XIX ст. була зроблена перша спроба здійснення деяких соціальних реформ у Кайзерівській Німеччині. В імперську конституцію 1871 р. було внесено тезу про турботу держави "про благо німецького народу". А в 1878 р. канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк почав формувати законодавство з соціальних питань із метою пом'якшити соціальні протиріччя і послабити протестний потенціал пролетаріату та інших найманих працівників: у 1883 р. вводиться допомога з безробіття, у 1884 р. страхування від нещасних випадків на виробництві, у 1889 р. - елементи пенсійного забезпечення та ін.

Особливе місце в кримінальному законодавстві мають *Баварський кримінальний кодекс* 1813 р., *Пруський кримінальний кодекс* 1851 р. У 1871 р. було прийняте *Кримінальне Уложенья*, яке діяло на території усієї Німецької імперії. Злочини ділилися на державні, проти власності, проти особи. Державні злочини каралися смертною карою або ув'язненням. Той, хто свідомо банкрутував і тим самим спричиняв збитки своїм кредиторам, приховував майно, карався за протуроренням до психіатричної лікарні. Штрафом або ув'язненням карався той, хто порушив правила в'їзду за кордон, правила зберігання зброї, виїзду печаток. Кожен німець зобов'язувався надавати допомогу поліції, якщо вона зверталася до нього з проханням про допомогу.

Судова система була такою:

Нижчий або дільничний суд;

Земський або окружний суд.

Вищий земський або обласний суд,

Імперський (верховний) суд.

Додатки

Додаток 1. Договір про Німецький союз (1815 р.) (витяги)

Пункт I. Самодержавні князі і вільні міста Німеччини з включенням його величності імператора Австрії і королів Пруссії, Данії і Нідерландів, а також імператор австрійський і король пруський як представники їх спільних володінь, які раніш належали Німецькій імперії, король Данії як представник Голштинії, король Нідерландів як представник Великого герцогства Люксембургського — укладають міцний союз, який буде називатися «Німецький союз».

Пункт II. Мета цього останнього — збереження зовнішньої і внутрішньої безпеки Німеччини та незалежності й недоторканості в окремих німецьких державах.

Пункт IV. Союз управляється союзним сеймом, в якому всі члени його мають в особі уповноважених або окремих голос, або спільний, що проте не применшує становища держав у союзі.

Пункт V. Австрія головує на зборах союзу. Кожний член союзу має право вносити пропозиції і ставити доповіді, а голівуючий повинен ставити їх в певні строки на обговорення.

Пункт VI. Німецький союз збирається на пленарні засідання в тих випадках, коли редакуються або змінюються основні закони союзу, видаються постанови, що стосуються союзнаї конституції або союзних установ чи загальнокорисних установлень іншого роду. На згаданих пленарних засіданнях, згідно з різницею у величині окремих союзних держав, повинен бути прийнятий такий підрахунок голосів: Австрія дає 4 голоси, Пруссія — 4, Саксонія — 4, Баварія — 4, Ганновер — 4, Вюртемберг — 4, Баден — 3, Кургессен — 3, Велике герцогство Гессен — 3, Голштинія — 3, Люксембург — 3, Брауншвейг — 2, Мекленбург-Шверін — 2, Нассау — 2, Саксонія-Веймар — 1, Саксонія-Гота — 1, Саксонія-Кобург — 1, Саксонія-Мейнінген — 1, Гільдбурггаузен — 1, Мекленбург-Стрелиць — 1, Гольштейн-Ольденбург — 1, Ангальт-Дессау — 1, Ангальт-Бернбург — 1, Ангальт-Готен — 1, Шварцбург-Зондергаузен — 1, Шварцбург-Рудольштат — 1, Гогенцоллерн-Гехінген — 1, Лихтенштейн — 1, Гогенцоллерн-Зігмарінген — 1, Вальдек — 1, Реусс — старий кордон — 1, Реусс — новий кордон — 1, Шаумбург-Ліппе — 1, Ліппе — 1, вільне місто Любек — 1, вільне місто Франкфурт — 1, вільне місто Бремен — 1, вільне місто Гамбург — 1. Разом 69 голосів.

Джерело: Нова історія в документах і матеріалах. За ред. М.М.Лукіна і В.М.Даліна. — Випуск II. — К., 1935. — С. 10-11.

Додаток 2. Імперська Конституція (28 березня 1849 р.) (витяги)

Відділ I. Держава

Німецька імперія складається з території попереднього Німецького союзу.

§ 5. Окремі німецькі держави зберігають свою самостійність, оскільки остання не обмежена імперським управлінням, їм належить уся верховна влада й права, оскільки вони не передані імперській владі.

Відділ II. Імперська влада

§ 6. Тільки імперська влада є міжнародним представником Німеччини і окремих німецьких держав.

§ 10. Право оголошення війни і укладення миру належить виключно імперській владі.

§ 11. Усі збройні сили Німеччини перебувають у розпорядженні імперської влади.

§ 33. Німецька імперія утворює єдину митну і торговельну територію, оточену спільним митним кордоном, із скасуванням усіх внутрішніх митних кордонів.

§ 41 Імперській владі належить право законодавства і верховний нагляд над поштовим відомством, саме над організацією, тарифами, транзитом, розподілом поштових доходів над відносинами між окремими поштовими відомствами

§ 45 Тільки імперській владі належить право законодавства і верховний нагляд над грошовою системою. Вона повинна запровадити в усій Німеччині одну й ту саму монетну систему

Відділ III. Голова держави

§ 68 Головою держави робиться один із можновладних німецьких князів

§ 69 Сан є спадковим у династії князя який підвищений у нього. Він передається по словичій лінії по праву старшинства

§ 70 Титул голови держави «імператор Німеччини»

Відділ IV. Рейхстаг

§ 85 Рейхстаг складається з двох палат: палата представників держав і палата народних представників

Відділ VI. Основні права німецького народу

§ 130 Німецькому народові надаються нижчезазначені права. Вони повинні правити за норму для конституцій окремих німецьких держав, і ні одна конституція або ні одне законодавство будь-якої з окремих німецьких держав ніколи не повинне скасовувати або обмежувати їх

§ 131 Німецький народ складається з підданців держав, що створюють Німецьку імперію

§ 137 Оголошується рівність усіх станів перед законом. Дворянство як привілейований стан знищується. Всі стани привілеї скасовуються. Всі громадяни рівні перед законом

§ 138 Свобода особи недоторкана. Арешт якої-небудь особи, крім випадків затримання на місці злочину, може бути проведений тільки по суду. Судова постанова повинна бути подана арештованому в момент арешту або протягом наступних за останнім двадцяти чотирьох годин

§ 143 Кожний член німецької нації має право вільно висловлювати свою думку усно, в письмі, в пресі і в образотворчому мистецтві

§ 144 Кожний громадянин користується повною свободою сумління. Ніхто не зобов'язаний висловлювати свої релігійні переконання. Кожний член німецької нації користується повною свободою у здійсненні громадських або домашніх обрядів своєї служби божої

§ 152 Наука і її теорії вільні

§ 153 Викладання й виховання перебувають під верховним наглядом держави і, крім викладання релігії (закону божого), не підлягають наглядові духовництва як такого

§ 159 Кожний громадянин має право звертатись на письмі з проханнями й скаргами до влади, до народних представництв і до рейхстагу

§ 164 Власність недоторкана

§ 166 Назавжди знищуються всякі відносини кріпацької залежності

Відділ VII. Гарантія конституції

§ 197 Імперський уряд або уряд якої-небудь окремої держави і має право тимчасово скасувати в разі війни або повстання для окремих округ основні права щодо арешту, трусу і свободи зборів

Джерело: Нова історія в документах і матеріалах/ За ред. М.М.Лукина і В.М.Даліна. — Випуск II. - К., 1935. - С. 62-63.

Додаток 3. Конституція Німеччини (16 квітня 1871 р.) (витяги)

1. Союзна територія

Ст. 1 Союзна територія складається з держав: Пруссії з Лауенбургом, Баварії, Саксонії, Вюртембергу, Бадену, Гессену, Мекленбург-Шверіну, Саксен-Веймару, Мекленбург-Стрелиці, Ольден-бургу, Брауншвейгу, Саксен-Мейнінгену, Саксен-Альтенбургу, Саксен-

Кобург-Готи, Ангальту, Шварцбург-Рудольфштадту, Шварцбург-Зондерсгаузену, Вальдеку, Рейсу старшої лінії, Рейсу молодшої лінії, Шаумбург-Ліппе, Ліппе, Любек, Бремену, Гамбургу.

II. Імперське законодавство

Ст. 2 Імперія користується правом законодавства в межах союзної території на підставі змісту даної конституції і притому так, що імперські закони вважаються вищими від законів кожної держави.

Ст. 4 Нагляду з боку імперії та її законодавству підлягають такі справи:

- 1) постанови про свободу пересування, натуралізацію і поселення, права громадянства, паспортів, поліцію для іноземців, заняття ремеслами, включаючи і страхування;
- 2) митне і торгове законодавство і законодавство про податки, які йдуть на потреби імперії;
- 3) визначення системи мір, монет і ваг, поряд із встановленням основних положень відносно випуску забезпечених або незабезпечених паперових грошей;
- 7) організація загального захисту німецької торгівлі за кордоном, німецького мореплавства та його морського прапора і влаштування загального консульського представництва, яке утримується за рахунок імперії;
- 8) залізнична справа;
- 10) поштова і телеграфна справа;
- 13) загальне законодавство по всьому цивільному, кримінальному праву і судочинству;
- 14) військо і військовий флот імперії.

Ст. 5 Імперське законодавство здійснюється Союзною радою і Рейхстагом. Для імперського закону необхідно і достатньо згоди більшості обох зборів.

III. Союзна рада

Ст. 6 Союзна рада складається з представників членів союзу, голоси між якими розподіляються так, що Пруссія, разом з колишніми голосами Ганноверу, Кургессену, Гольштейну, Нассау і Франкфурту має 17 голосів, Баварія – 6, Саксонія – 4, Вюртемберг – 4, Баден – 3, Гессен – 3, Мекленбург-Шверін – 2, Брауншвейг – 2 голоси.

Кожен член союзу може призначити в союзню раду стільки, скільки він має голосів, однак всі представники однієї держави можуть виступати тільки разом.

IV. Головування

Ст. 11 Головування в союзі належить королю Пруссії, який має титул Німецького імператора. Імператор виступає представником імперії у міжнародних відносинах, оголошує війну і укладає мир від імені імперії, вступає в союзи і інші договори з іноземними державами, акредитує і приймає посланників. Для оголошення війни від імені імперії необхідна згода союзнної ради, якщо тільки не буде нападу на територію союзу або її береги.

Ст. 12 Імператору належить право скликати, відкривати, відстрочувати і закривати союзню раду і рейхстаг.

Ст. 15 Головування у союзнній раді і керівництво її справами належить імперському канцлеру, який призначається королем.

Ст. 17 Імператору належить право складання і обнародування імперських законів і нагляду за їх виконанням.

Ст. 18 Імператор призначає чиновників, розпоряджається про приведення їх до присяги на вірність імперії і, в разі необхідності, дає розпорядження про їх відставку.

V. Рейхстаг

Ст. 20 Рейхстаг обирається загальними і прямими виборами з таємною подачею голосів.

Ст. 32 Члени рейхстагу як такі не одержують ніякої платні або винагороди.

XI. Імперська армія

Ст. 61 Слідом за обнародуванням цієї конституції по всій імперії негайно повинно бути введено в повному обсязі пруське військово-законодавство.

Тисяч члени Союзу одержали по одному голосу в Союзнній раді. Союзна рада складалася з 58 членів Союзу.

Ст. 63. Всі військові сили імперії утворюють єдину армію, яка і в мирний, і в воєнний час перебуває під командуванням імператора.

Ст. 68. Імператор у випадках, які загрожують громадській безпеці на території союзу, може оголосити на воєнному стані кожну її частину.

Джерело: Хрестоматія з нової історії. Посіб. для викладачів серед. школи / За ред. О.І.Молюка та В. О. Орлова. - К., 1954. - С. 72-74.

СУТТЕВО!

Резюме

- ① Німецька конфедерація створена у 1805 р. Наполеоном I, а незабаром вона трансформувалася у Рейнський союз у складі 39 держав.
- ② Віденський конгрес 1814–1815 рр. – конференція європейських держав, скликана у Відні для упорядкування територіального поділу у Європі після закінчення наполеонівських воєн і падіння Наполеона I.
- ③ Німецький Союз – об'єднання 34 держав і 4 вільних міст (Бремен, Гамбург, Любек, Франкфурт-на-Майні), створене 8 червня 1815 р. на Віденському конгресі.
- ④ У 1848 р. відбулася революція, у результаті якої пруським монархом були даровані конституція.
- ⑤ Австро-прусська війна 1866 р. – війна, яка завершила боротьбу між Пруссією та Австрією за керівні ролі у Німеччині, стала важливим етапом у процесі об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії.
- ⑥ Північно-німецький союз – союзна держава, яка існувала у 1867–70 рр. і об'єднувала шість німецьких держав, розмещених на північ від р. Майні (18 держав і 3 вільні міста – Гамбург, Бремен, Любек).
- ⑦ Німецька імперія була створена 9 грудня 1870 р. у складі 22 монархій, 11 герцогств, 7 князівств, 3 вільних міст.
- ⑧ Риси правової системи відсутність до початку XIX ст. загальнонімецького законодавства з цивільного права, діяло звичаєве право, деякі кодекси в окремих німецьких державах, використовувалося рецептоване римське право.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Коли Наполеон I окупував територію Німеччини?
2. Скільки держав входили у а) Рейнський Союз, б) Німецький Союз, в) Північно-німецький Союз?
3. Коли й із якою метою було проведено Віденський конгрес?
4. Які держави були учасниками Віденського конгресу?
5. Яке значення мали рішення Віденського конгресу?
6. Який орган влади здійснював керівництво Німецьким Союзом?
7. У результаті яких подій було припинене існування Німецького Союзу?
8. Коли було утворено Австро-Угорщину?
9. Які причини Австро-прусської війни 1866 р.?
10. Якого німецького канцлера називали "залізним канцлером"?
11. Які держави увійшли до складу Північно-німецького Союзу?
12. Коли Німецький Союз був реорганізований у Німецьку імперію?
13. Які джерела німецького буржуазного права Ви знаєте?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Вторгнення Наполеона I і розпад Священної римської імперії німецької нації

2. Віденський конгрес. Утворення Німецького Союзу
3. Австро-пруська війна 1866 р. Утворення Північно-німецького Союзу
4. Утворення Німецької імперії. Конституція Німецької імперії 1871 р.
5. Цивільне уложення Німецької імперії 1896 р.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Конституційна хартія Пруссії 1850 р.
2. Франкфуртська конституція 1849 р.
3. Конституція Німецької імперії 1871 р.
4. Характеристика Цивільного уложення Німецької імперії 1896 р.

Завдання, вправи, тести

1. Проаналізуйте основні віхи возз'єднання процесу у Німеччині та роль Пруссії у цьому процесі.
2. Коли було припинено існування Священної римської імперії німецької нації?

a) у 1800 р.	б) у 1805 р.	в) у 1806 р.	г) у 1814 р.
д) у 1815 р.	а) у 1848 р.	с) у 1866 р.	є) у 1867 р.
3. У якому році було розпочато проведення Віденського конгресу?

a) у 1800 р.	б) у 1805 р.	в) у 1806 р.	г) у 1814 р.
д) у 1815 р.	а) у 1848 р.	с) у 1866 р.	є) у 1867 р.
4. Коли було утворено Німецький Союз?

a) у 1800 р.	б) у 1805 р.	в) у 1806 р.	г) у 1814 р.
д) у 1815 р.	а) у 1848 р.	с) у 1866 р.	є) у 1867 р.
5. У якому році було утворено Австро-Угорщину?

a) у 1800 р.	б) у 1805 р.	в) у 1806 р.	г) у 1814 р.
д) у 1815 р.	а) у 1848 р.	с) у 1866 р.	є) у 1867 р.
6. Проаналізуйте результати Австро-пруської війни 1866 р.

Додаткова література з теми

- Германские право. В 2 ч. Ч. 1. - М. 1996.
- Графский В. Г. Всеобщая история государства и права. Учеб. для вузов. - М. 2001.
- Гражданское уложение Германской империи/ Пер. с нем. - М. 1898.
- История государства и права зарубежных стран/ Под общ. ред. проф. Жидкова О. А. и проф. Крашенинниковой Н. А. - М. 1997.
- Михарчук В. История державы и права зарубежных стран. - К. 2000.
- Підкава І. Джебджара О. Світова історія XIX-XX століття. Словник. Львів, 2000.
- Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира. - М. 1993.
- Савельева В. Германское гражданское уложение. - М. 1983.
- Хрестоматія і історія держави і права зарубіжних країн. - Том 2. У 2 т./ За ред. В. Д. Гончаренки. - К. 1998.
- Хрестоматія по історії конституції і права зарубіжних країн/ Під ред. З. М. Чернишівської. - М. 1984.
- Федирев К. І. Історія держави і права зарубіжних країн. - К. 1994.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. - К. 1994.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К. 1998.

Розділ 5. Історія держави та права зарубіжних країн новітнього часу

Тема 20. Історія
держави та права
новітньої Німеччини

Тема 21. Історія
держави та права
новітньої Франції

Тема 22. Історія
держави та права
новітньої
Великобританії

Тема 23. Історія
держави та права
новітніх Сполучених
Штатів Америки

Тема 24. Виникнення
та розвиток
незалежних держав у
Центральній Європі

Держава і право Німеччини новітнього часу

• Листопадова революція 1918 р. Веймарська конституція • Наслідки Першої світової війни для Німеччини • Зародження нацизму • Режим Гретього Райху • Підготовка до Другої світової війни та її наслідки для Німеччини • Розвиток НДР • Проблема Західного Берліна • Проблема об'єднання Німеччини • Структура органів влади ФРН • Законодавство Німеччини після Другої світової війни • Механізм і структура органів правосуддя ФРН • Соціальне законодавство Німеччини. Формування соціальної держави • Особливості розвитку ФРН після об'єднання Німеччини • Парламентські вибори-2002

СУТТЕВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☛ аналізувати наслідки для Німеччини двох світових воєн.
- ☛ характеризувати причини зародження фашизму та оцінити вплив цієї ідеології на державно-правовий розвиток Німеччини;
- ☛ виділяти характерні риси права Німеччини на різних етапах ХХ ст.

Ключові поняття та терміни

• Німеччина	• Нюрнберзький процес
• "Спартак"	• Потсдамська конференція
• Перша світова війна	• Бізонія
• Друга світова війна	• Тризонія
• фашизм	• Берлінський мур
• А. Гітлер	• ФРН
• Веймарська конституція	• НДР
• Версальський мир	• Західний Берлін
• Ліга Націй	• ландтаг
• "Лівий пуч"	• Бундестаг
• "Майн кампф"	• Бундесрат
• Третій Райх	• соціальна держава
• Рейхстаг	• Федеральний верховний суд
• Рейхсрат	• Федеральний
• П. фон Гінденбург	адміністративний суд
• гестapo	• Федеральний соціальний суд
• фюрер	• Федеральний фінансовий суд
• "Ніч довгих ножів"	• Федеральний суд з питань
• антигітлерівська коаліція	праці

Листопадова революція 1918 р. Веймарська конституція

економічну ситуацію в країні. Почалися масові страйки. Страйкарі вимагали хліба, миру, амністії політичним в'язням, демократизації державних установ. Під час страйків у деяких містах виникли Ради робітничих депутатів.

Революція почалася 3 листопада 1918 р. збройним повстанням у порту Кіль моряків флоту. Рада робітничих депутатів та Рада солдатських і матроських депутатів Кіля почали озброєння солдатів, робітників. Швидко такі Ради виникли по усій Німеччині. Імператор Німеччини зрікся престолу і втік до Голландії. Услід за ним відреклися від престолів королі, князі, герцоги, які очолювали окремі німецькі держави.

У листопаді 1918 р. пройшов *З'їзд Рад Німеччини*. Більшість делегатів були від Соціал-демократичної партії і від революційної групи "*Спартак*". З'їзд відхилив пропозицію групи "*Спартак*" про оголошення Німеччини соціалістичною республікою і про запровадження радянської системи органів влади. З'їзд прийняв рішення про скликання *Національних установчих зборів*. Група "*Спартак*" не примирилася із поразкою на з'їзді і організувала у Берліні повстання, яке було швидко придушене, а лідери групи (*Роза Люксембург*, *Карл Лібкнехт*) були вбиті.

Поразка Німеччини у Першій світовій війні загострила політичну,

Перша світова війна. Капітуляція німецького флоту

Р. Люксембург

Спартак (Союз Спартака) – організація лівих соціал-демократів, що існувала у 1916-18 рр. у Німеччині. Вона пропагувала ліво-радикальні ідеї та виступала проти воєнної політики уряду. У період Листопадової революції 1918 р. спартаківці виступали за радикалізацію революційного руху, вимагали озброєння робітників і встановлення диктатури пролетаріату на зразок Радянської Росії. У кінці грудня 1918 р. на загальнонімецькій конференції спартаківців і ліворадикалів була створена Комуністична партія Німеччини.

К. Лібкнехт

На початку лютого 1919 р. у м. Веймар почали роботу *Установчі збори*. Різноманітні Ради були саморозквитовані. Установчі збори розробили конституцію, яка отримала назву *Веймарської*.

Загальна характеристика Веймарської Конституції

1. Німеччина проголошена демократичною республікою.
2. Проголошено рівність громадян перед законом.
3. Введено загальне, рівне, пряме виборче право.
4. Запроваджено пропорційну виборчу систему.

- 5 Проголошено свободу слова, друку, мітингів, таємницю листування, недоторканість особи.
- 6 Законодавчим органом визнано *Рейхстаг*. Його депутати не були відповідальні перед виборцями.
- 7 Органом, який займався питаннями управління німецькими землями був *Рейхсрат*. Кожна земля мала у Рейхсраті щонайменше одного представника, а більші за територією землі мали по одному представнику на кожні 700 тисяч осіб. Рейхсрат міг опротестувати закони, прийняті Рейхстагом.
- 8 Главою держави є *Президент*, який обирався на 7 років з числа осіб від 35 років. Він міг достроково розпустити Рейхстаг, а Рейхстаг мав право винести на референдум питання про імпічмент Президенту. Президент мав право призупинити повністю або частково деякі права і свободи людини, але про це він мав проінформувати Рейхстаг. Рейхстаг міг відмінити такі заходи.

Наслідки Першої світової війни для Німеччини

Економічне становище у Німеччині після Першої світової війни було надзвичайно складним. Із війни повернулися сотні тисяч офіцерів, солдат, які не могли знайти роботу, підприємці розорялися. Перша світова війна завершилася принизливим для Німеччини *Версальським миром*.

З **А** **П** **А** **М** **Я** **Т** **А** **Н** **Т** **Е**
Версальський мирний договір 1919 р. – мирний договір, укладений після закінчення Першої світової війни між союзниками та молодію Німецькою республікою, підписаний 28 червня 1919 р. За умовами договору Німеччина передала Франції Ельзас та Лотарингію, Польща одержала великі території у Східній Пруссії та вихід до Балтики ("Польський коридор"). Менші території були передані Чехословаччині, Литві, Бельгії, Данії. Утворилися незалежні центральноєвропейські держави – Чехословаччина, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Угорщина, Югославія. Переозброєння німецького війська було суворо обмежене. Німеччині було заборонено мати підводний флот, військові повітряні сили, важку артилерію. Загальна кількість війська не повинна була перевищувати 100 тис. осіб. Німеччина погодилася виплачувати відшкодування за спричинені цивільні руйнування і військові пенсії союзникам. Важливим досягненням Версальського мирного договору стало утворення *Ліги Націй* – міжнародної асоціації вільних суверенних націй, покликаної вирішувати усі суперечності між ними і не допускати військових конфліктів. Версальський мирний договір не ратифікували США через незгоду між ними та союзниками. США уклали з Німеччиною та Австрією окремі мирні договори у 1921 р.

Втрата стратегічних промислових районів, реструктуризація воєнної промисловості та армії, необхідність виплатити контрибуцію призвели до соціального та економічного розбалансування, наслідками якого стали безробіття, інфляція та зниження рівня життя громадян. Невдоволення існуючим становищем поглиблювалося також психологічними чинниками. Німеччина визнавалася головним винуватцем війни, населення втратило довіру до уряду; відбулося падіння авторитету держави в очах громадян; внаслідок постійного міжнародного контролю громадяни втратили почуття господарів та власної значимості. Таким чином, вище перераховані фактори підготували ґрунт для успішної діяльності екстремістських рухів. Виник ряд нових націоналістичних політичних організацій, військових і напіввійськових союзів. Їх нарахо-

увалося близько 70. Усі вони проповідували схожу "народну" ідеологію, засновану на екстремістській базі расистського націоналізму, який розвивався впродовж року по закінченню Першої світової війни і особливо розвив у Баварії. Однією із таких організацій була нацистська партія, створена 5.01.1919 р. у Мюнхені. Вона іменувалася Німецькою робітничою партією, а в лютому 1920 р. змінила назву на *Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію (НСДАП)*.

Зародження нацизму

Отже, умови Версальського мирного договору негативно відбилися на національних почуттях німців, тому багато хто з них вступив до воєнізованих організацій.

П
О
С
Т
А
Т
Ь

Гітлер Адольф (1889-1945) – німецький політичний діяч, лідер нацистської партії. Народився у м. Бранану (Австрія). У дитинстві цікавився мистецтвом та музикою. Не закінчив середньої школи та не зміг вступити до Віденської Академії мистецтв. Юнацькі роки провів у Відні та Мюнхені, намагаючись прогнудуватися продажем листівок та малюванням. У період Першої світової війни брав участь у військових діях як доброволець. Був двічі відзначений за хоробрість. Після війни як агент військової розвідки потрапив до лав Німецької робітничої партії в Мюнхені. У 1921 р. Гітлер очолив партію та перетворив її у Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію. Як талановитий демагог і палкий оратор, Гітлер зумів здобути прихильність широких кіл ветеранів, незадоволених політикою Веймарської республіки і принизливими умовами Версальського мирного договору.

Адольф Гітлер

Зовнішня політика А Гітлера була зорієнтована на повалення Версальської системи і перетворення Німеччини в домінуючу військову силу Європи.

НРП виникла у Мюнхені в результаті злиття двох малочисельних політичних організацій – *Вільного німецького комітету боротьби за німецький мир* і *Політичного робітничого гуртка*. Вона нараховувала 40 осіб і складалася в основному із представників середніх прошарків; з осені 1919 р. до неї почали вступати офіцери, унтер-офіцери і солдати, серед яких був й сфрейтор А.Гітлер. 20.02.1920 р. в півній "Гофбройхаузі" відбулися перші масові збори (2 тис. осіб), на яких було проголошено програму партії з 25 пунктів, розроблену *Гітлером, Дрекслером, Федером*. Програма представляла один із способів завоювання мас (селянам обіцяли землю, робітникам – участь в розподілі прибутків підприємств, дрібним торговцям – позбавлення від конкурентів-свреїв тощо). Як пише Гітлер у "Майн кампф": *"Для того, щоб наші задуми закінчилися перемогою, ми повинні їх втілити в бойову партію, то звідси логічно витікає висновок, програма якої повинна бути розрахована на той людський матеріал, який ми маємо у розпорядженні"*. Отже, націонал-соціалізм давав людині те, що вона хотіла почути та втілити у життя. Нацизм прагнув охопити усе суспільство, тобто не орієнтувався на певні соціальні верстви. В.Хофер зазначає, що *"жодітка програма дозволила націонал-соціалістам виступати одночасно і в антикапіталістичному, і в антипролетарському вигляді, представляючи як реставраційну, так і революційну силу, проголосувати себе націоналістами і в той*

же час соціалістами. В результаті партія зуміла завоювати собі прихильників у всіх соціальних прошарках німецького народу”

Нацистську партію фінансово підтримували представники великого капіталу і старої німецької еліти, які вже давно шукали гідну заміну Веймарській республіці, яка у них асоціювалася із безладом, міжнародним приниженням. З метою повернення старого “патріархального” порядку в березні 1920 р. відбулася спроба військового перевороту. 13 березня морська бригада Ерхарда, не зустрівши опору, ввійшла в столицю і стала табором біля Бранденбургських воріт. Урядові установи та стратегічні пункти були захоплені військами путчистів. Але через відсутність чіткої програми подальших перетворень, стихійність та невідповідність даного виступу через сто годин путч був придушений. І хоч практичних наслідків він не приніс, нацистська партія отримала приклад збройної боротьби за владу. Після путчу до партії вступила значна частина військових із розформованих на вимогу Антанти добровільних корпусів. Нацистські групи були створені в Кельні, Дортмунді, Фрейбурзі, Гамбурзі, Бремені та інших містах.

Метою націонал-соціалістичної партії на даному етапі розвитку стала підготовка та організація власного плану приходу до влади шляхом насильницького збройного перевороту. З серпня 1921 р. НСДАП почала створювати власні військові організації – *штурмові загони* (СА). Одним із джерел поповнення СА був *Союз молоді*, створений у 1922 р. Протягом 1923 р. склався блок НСДАП із двома великими військовими націоналістичними організаціями – “*Оберланд*” і “*Рейхс-флаге*”. Нацисти очолили об’єднаний німецький бойовий союз, який ставив своїм завданням ліквідувати Веймарську республіку і відмову від Версальського договору.

В. Туренко

У 1923 р. Гітлер разом із спільниками зробили спробу вчинити військовий переворот, іменованій «півним путчем» але він був невдалим.

Увара!

Мюнхенський путч 1923 р. (“Півний путч”) – спроба державного перевороту, вчинена 8-9 листопада 1923 р. у Мюнхені А.Гітлером, генералом Е. Людендорфом та групою їх прихильників. Увечері 8 листопада штурмовики напіввійськових загонів нацистської партії (СА) оточили приміщення пивного залу “Бюргербраукеклер”, де відбувався виступ членів уряду Баварії і А.Гітлер проголосив повалення баварського і берлінського урядів та формування “національного уряду Німеччини”. Однак заколотники не отримали підтримки ні серед політичних кіл, ні у населення міста. 9 листопада 1923 р. колона загопників чисельністю близько трьох тисяч осіб, яка намагалася прорватися до центру міста, була зупинена підрозділами поліції. Після відмови розійтися поліція застосувала зброю, внаслідок чого загинуло шістнадцять нацистів. Головні керівники путчу – А.Гітлер, Е.Людендорф, Е.Рьом, В.Фрїх та інші (усього 10 осіб) були звинувачені у державній зраді і під час Мюнхенського процесу (24 лютого – 1 квітня 1924 р.) засуджені до незначних термінів ув’язнення. А.Гітлер був звільнений з ув’язнення через дев’ять місяців.

За місяць ув’язнення А.Гітлер написав книгу “*Майн кампф*” (“Моя боротьба”, 1924 р.). У ній він обґрунтував ідеї расової вишості німців (арійців) і претензії на їх світове панування.

**Мюнхенський півний путч.
Фрагмент відеохроніки**

Мюнхенський путч носив локальний характер і про нього за межами Баварії дізналися лише після процесу над Гітлером. Його наслідком став розпад створеного ультрарправими тимчасового єдиного фронту, в результаті чого нацистська партія розкололася на кілька конкуруючих груп. Після відродження націонал-соціалістичної партії у 1925 р. партії вдавалося втримати "пальму першості" тільки завдяки особистим якостям та зусиллям Гітлера, але й він не міг врятувати партію від фіаско на найближчих виборах напр. на виборах 1926 р. у саксонських ландтагах нацисти набрали лише 1,6% голосів, на виборах 1927 р. у Брауншвейзі – 3,7%. Становище націонал-соціалістичної партії покращилося через економічну кризу, наслідком якої стала підвищена уразливість широких верств населення і їх схильність до рішучих дій. На час початку кризи в НСДАП входило 100 тис. осіб. Особливо зростала підтримка нацистів серед сільських виборців, які особливо страждали від економічної кризи.

- ! Якщо до 1923 р. тактика нацистів полягала в тому, щоб за допомогою збройного державного перевороту встановити нацистську диктатуру, то
- після провалу путчу в 1923 р. нацисти змінили тактику, пристосовуючи її до легальних умов, обмежених рамками Веймарської Конституції 1919 р.

Режим Третього Райху

Після виходу А. Гітлера із в'язниці, він вирішив досягнути влади не шляхом переворотів, а законним шляхом, тобто через обрання представників Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії до вищих органів державної влади. На виборах до Рейхстагу у 1928 р. фашисти одержали 10 мандатів, у 1930 р. – вже 107, у 1932 р. – 230.

Крах на Уолл Стріт у жовтні 1929 р., швидке поглиблення економічної кризи в 1930 р. й триумф нацистів на виборах стали кінцем Веймарської республіки. Весь цей час антидемократичні кола еліти Німеччини шукали авторитетну заміну Веймарській республіці. Хоча контакти Гітлера з великим бізнесом, лідерами промисловості та сільського господарства продовжували поглиблюватися, не багато з них були впевнені, що нацистська диктатура є потрібним режимом. Розширилися зв'язки партії у військовій сфері. Шлях Гітлера до влади лежав через досягнення згоди з націонал-консервативними силами та отримання згоди Гінденбурга на канцлерство Гітлера. Під тиском представників великого бізнесу Президент Гінденбург призначив А. Гітлера канцлером. Отже, 30 січня 1933р. нацистський уряд прийшов до влади.

Хто ж становив соціальну базу нацистів? На момент приходу Гітлера до влади в Німеччині існували такі дві групи населення:

- ❖ ті, які не чинили опору нацистському режиму, але й не захоплювалися ним (робітничий клас, ліберальна та католицька буржуазія). Ця частина населення мала добре організовану структуру, але не проявила гідного опору, що пов'язується станом повної апатії і внутрішньої втоми, які були левід'ємною рисою індивідуума того часу.

законлені нацистським режимом, до яких входили нижчі прошарки середнього класу (ремісники, службовці, членики крамничок). Е. Фромм охарактеризував цю частину суспільства і виділив такі притаманні для неї риси, як любов до сильного, ненависть до слабого, обмеженість, ворожість, скупість, аскетизм. Цей тип характеру формувався протягом усієї історії, але новосині події посиляли в ньому ті тенденції, які імпонували режиму нацистів: прагнення до підкорення та жага до влади. Економічна криза застала середній клас найіншахищенішим, саме по ньому вдарила інфляція.

соціальна база нацистської партії поповнювалася також за рахунок колишніх військових ті, хто повернувся з війни, вважали що вони заслуговують більш справедливої участі, ніж та, що випала на їх долю. Зокрема, це стосувалося молодих офіцерів, які за час війни звикли віддавати накази, і влади ними відчувалася як дещо цілком природне, вони не могли змиритися із становищем дрібного службовця або комвоєжера. Німецькі магнати підтримували нацизм і економічних міркувань.

Успіху А. Гітлера на посаді фюрера нації сприяв також той факт, що республіка з її демократичними інститутами ще не стала звичною формою державного устрою. Цим пояснюється ностальгія народу, якій втомився від революційних потрясінь і війни, за подібною монарху політичною фігурою як єдиальним початком нації. Німецький фюрер зміг замінити колишнього імператора Вільгельма II в душах німецьких і громадян. Отже, після завоювання влади нацистам не довелося застосовувати якихось особливих засобів для отримання прихильності народу і нацисти без зайвих проблем могли розпочати здійснення своїх безпосередніх планів.

П **О** **С** **Т** **А** **Т** **Ь** **Пауль фон Гінденбург** (1847-1934) – німецький військовий і державний діяч. Учасник франко-прусської війни 1870-1871 рр. Разом із Е. фон Лютендорфом мав визначальний вплив на політичне життя Німеччини у воєнний період. Після укладення Версальського договору 1919 р. і демобілізації німецької армії подав у відставку. Двічі (1925, 1932 рр.) обирався Президентом Німеччини. 30 січня 1933 р. після довгих вагань затвердив на посаді канцлера А. Гітлера.

4 лютого 1933 р. А. Гітлер та П. Гінденбург підписали постанову, яка відмінила свободу зборів, друку. 28 лютого були прийняті постанови *“Проти прайди німецькому народові”*, *“Про захист народу і держави”*. Ці постанови призупиняли дію всіх статей Веймарської конституції про права та свободи і громадян і переслідували мету призупинити “шкідливі для держави комуністичні насильницькі дії”.

У ніч на 28 лютого 1933 р. було влаштовано провокацію з підпалом будинку Рейхстагу, у чому звинуватили комуністів. Розпочався терор, у результаті якого у в'язниці та концентраційні табори було кинута сотні тисяч антифашистів. Було арештовано комуністичну фракцію Рейхстагу, депутатів соціал-демократичних орієнтацій. Заборонено випуск багатьох газет.

24 березня 1933 р. видано закон *“Про усунення бідувань народу і держави”*, за яким встановлювалося, що закони можуть прийматися урядом і не узгоджуватися із конституцією. Вони набирають чинності на наступний

Пауль фон Гінденбург

день після їх публікації за підписом канцлера без згоди Президента Німеччини та Рейхстагу. Договори із іноземними державами теж не потребували схвалення парламенту.

Отже, А.Гітлеру надавалися усі законодавчі та виконавчі повноваження, а Рейхстаг та Президент Німеччини фактично усувалися від політичного життя країни.

Третій Райх – офіційна назва нацистського режиму у Німеччині 1933-1945 рр. 5 березня 1933 р. указом А.Гітлера було скасовано Веймарську республіку і проголошено Третій Райх. Вище нацистське керівництво вважало третій Райх продовженням двох попередніх німецьких імперій – Священної Римської імперії (962-1806) та Німецької імперії (1871-1918), заснованої О.Бісмарком. Третій Райх припинив існування після розгрому нацистської Німеччини у травні 1945 р.

"Я клянусь тобі, Адольфе Гітлер, фюреру та рейхсканцлеру, у вірності та хоробрості. Я клянусь коритися до смерті тобі і тим, кого ти призначив для того, щоб командувати мною".

Клятва есесівців

У 1933 р. прийнято **Закон "Проти утворення нових партій"**. Націонал-соціалістична робітничка партія проголошувалася єдиною партією в країні, інші партії заборонялися. **Закон "Про забезпечення єдності партій та держави"** проголошував фашистську партію "носієм національної ідеї", узаконив її диктатуру в країні. Для членів партії існував

особливий партійний суд. До партії примикали деякі організації: штурмові загони (СА), охоронні загони (СС), організація гітлерівської молоді, спілка дівчат, спілка жінок, авіакорпус, моторизований корпус.

З **С**С – елітні охоронні підрозділи нацистської партії. Створені за розпорядженням А.Гітлера у 1925 р. У 1938 р. налічували бл. 240 тис. осіб. Із СС була сформована особиста охорона А.Гітлера, а також підрозділи, що охороняли вищих представників влади на місцях і вели боротьбу з противниками режиму. Ці підрозділи відіграли головну роль у винищенні політичних противників А.Гітлера під час "Ночі довгих ножів". У 1934 р. було створено спеціальні підрозділи СС для охорони концентраційних таборів ("Мертва голова"). Підрозділи СС поповнювалися через спеціальні школи (інтернати), де навчалися та виховувалися у "дусі націонал-соціалізму" хлопці від 10 до 18 років.

Г **Г**естапо – тасма державна поліція Третього Райху, заснована за ініціативою Г.Гьорінга у квітні 1933 р. (юридичний статус здобула у 1936 р.) для боротьби з противниками гітлерівського режиму. З 1936 р. керівництво Гестапо здійснював А.Гітлер, у 1939-45 рр. – Г.Мюллер. З вересня 1939 р. Гестапо увійшла в структуру Головного управління імперської безпеки. Вона проводила діяльність за такими напрямками: боротьба з противниками нацизму, нагляд за політичною діяльністю церков, комплектування картотеки та дос'є, ведення справ окупованих територій, організація контррозвідки і боротьба зі шпигунством. На початку 1944 р. налічувала бл. 30 тис. працівників. У своїй діяльності застосовувала тортури щодо ув'язнених, розстріли заручників, провокації, створила широку агентурну сітку для виявлення противників нацизму і учасників Руху Опору. За вироком Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі Гестапо була визнана злочинною організацією, а її керівники були страчені або засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

У серпні 1934 р. помер Президент Німеччини П.Гінденбург. Одразу було видано **Закон "Про Верховного главу німецької імперії"**. Посади канцлера

та президента об'єднувалися, до Гітлера перейшли всі права президента. Йому було присвоєно звання глави держави *довічно* з правом призначати собі наступника. Він став *фюрером (вождем)* німецького народу.

Фюрер (нім. – вождь) – титул А. Гітлера, похлуканий визначати його роль як вищого керівника нацистської партії та Третього Райху. Термін вживався з 1920 р. Після смерті П. Гінденбурга пост президента скасовано, а А. Гітлер 2 серпня 1934 р. офіційно прийняв титул фюрера німецького народу і посів посаду канцлера.

Рейхстаг формально не було ліквідовано, але він збирався лише для того, щоб заслухати виступи Гітлера. Депутат Рейхстагу втрачав свій мандат, якщо він не присягнув на вірність фашистській партії або був виключений із неї. Замість вибулого депутата голова Национал-соціалістичної фракції Рейхстагу призначав нового.

Вибори до Рейхстагу були таємними, але під час голосування оголошувалося, що той, хто ховав від громадськості характер свого голосування, є ворогом народу. Кандидатів у депутати Рейхстагу могла висувати тільки нацистська партія.

Після приходу нацистів до влади ліквідовано автономію німецьких земель. Землі були перетворені в області, які управлялися німецьким урядом і представниками уряду в областях. Скасовано громадянство окремих німецьких земель і запроваджено загальнонімецьке громадянство.

Нагляд за діяльністю суддів, їх призначення покладалося на міністра юстиції. Існував т. зв. *Народний суд*, який розглядав будь-які справи. У кожній справі судді вирішували чи допускати адвокатів, чи викликати свідків. Слідчі органи були замінені *гестапо*, а тому досить часто здійснювалося позасудове розпирова, частіше використовувалися тортури, відправлення до концтаборів. Вищу роль в управлінні Німеччиною з 1939 р. відігравала *Рада імперської оборони* на чолі з Гітлером.

29-30 червня 1934 р. відбулася кривава розпирова А. Гітлера над політичними противниками усередині нацистського руху – т. зв. *"Ніч довгих ножів"*. Після приходу А. Гітлера у 1934 р. до влади його непокоїло різке збільшення кількості штурмовиків СА, яких у 1934 р. налічувалося уже близько 3 млн. осіб, політичні амбіції їх керівника Е. Рьома і всезростаючий вплив інших лідерів. Колишні соратники по націонал-соціалістичному русі ставали все більшою перешкодою на шляху до встановлення особистої диктатури А. Гітлера і становили загрозу для його позицій у керівництві партії та держави. Під тиском Г. Гімmlера та Г. Гьоринга, які звинуватили керівництво штурмових загонів нацистської партії (СА) у змові та підготовці державного перевороту, А. Гітлер віддав розпорядження провести "криваву чистку". Вночі з 29 на 30 червня 1934 р. віддали СС при допомозі армії у Баварії вчинили криваву різню над керівництвом СА. Внаслідок арештів і подальших розпиров було вбито близько 200 членів верхівки СА, відомих політиків і військовиків (всього знищено понад тисячу осіб). Після цих подій вплив противників А. Гітлера послабився, СА втратила своє колишнє значення, а її позиції зайняли СС на чолі з Г. Гімmlером.

Законом 1935 р. "Про захист німецької крові та честі" були заборонені шлюби між німцями і особами неарійського походження. Особи, що порушували цей закон, каралися каторгою, а їх шлюб вважався недійсним. "Шлюб не можна брати, якщо від нього можна очікувати нащадків, що являють небезпеку для збереження чистоти німецької крові", - говорилося у законі. Фашисти визнавали недійсними шлюби, укладені між дворянином та селянкою, поміщиком та його працівницею, тобто між людьми різного соціального походження. Діти, народжені в такому шлюбі, визнавалися позашлюбними.

Воля фюрера і закон – суть одне і те ж.

Г. Гьорінг

! **Унтерменшен** (нім. жарг. – "недолюди") – термін, який ідеологи Третього Райху використовували до "неповноцінних" слов'янських народів, євреїв, циганів та ін. Термін запозичено з філософської концепції Ф. Ніцше про виведення у майбутньому "раси панів" (надлюдей) і "раси рабів" (біологічно недосконалих істот – унтерменшенів). Дотримання нацистами расової доктрини позбавило німців підтримки мільйонів людей в інших країнах, які відкидали комуністичний режим.

У ніч з 9 на 10 листопада 1938 р. у Німеччині відбулися масові єврейські погроми (т. зв. "*Кришталеві ніч*", "*Ніч розбитих вітрин*"), спровоковані вищим нацистським керівництвом. Під час цієї ночі було спалено і розгромлено 267 синагог, 815 крамниць і підприємств, що належали євреям. Загибло близько 90 осіб, 20 тисяч євреїв було кинуте у концтабори. Збитки тільки від розбитих вітрин становили 5 млн. райхсмарок. Цю подію вважають початком голокосту – нацистської політики винищення єврейського населення Європи.

Специфічно організованою була її освіта, про яку детальніше пропонуємо прочитати у наведеному уривку із наукового дослідження.

Декретом від 1 грудня 1936 р. у Німеччині була створена молодіжна нацистська організація воснизованого типу – "Гітлерюгенд". Вона залучала молодь віком від 10 до 18 років і складалася з молодшої групи – 10 - 14 років ("Німецька молодь" та "Союз дівчаток") та групи юнаків і дівчат 14 - 18 років (власне "Гітлерюгенд" та "Союз німецьких дівчат"). "Гітлерюгенд" поглинула всі інші молодіжні організації Третього Райху і на початку 1938 р. нараховувала 7 728 329 осіб. "Гітлерюгенд" стала складовою частиною держави, її керівник підпорядковувався безпосередньо фюреру та фінансувався партією. Схема рекрутування кадрів до НСДАП виглядала так. Нижчою ланкою була школа Адольфа Гітлера, куди входила молодь віком від 12 до 18 років. Після школи молоді люди вступали в "Гітлерюгенд". З 18 до 20 років вони перебували в різних партійних організаціях, СА, СС, автомобільному і повітряному корпусах. Потім переходили в "Трудовий фронт" (уніфіковані трудові спілки). З 21 до 23 років юнаки проходили службу в армії і знову поверталися в партійні організації. Найбільш здібні відбиралися в керівництво НСДАП, звідки виходили майбутні політичні лідери нації. Але, як би не називалася нацистська організація, мета і завдання у всіх були однакові – "наглядати за товаришами по нації", не давати можливості належати самим собі, не дозволяти думати, виключити взаємне і добровільне зближення [...]

Проникнення нацизму в студентське середовище і сприйняття нового порядку з боку академічних кіл символізували кінець традиції критичного мислення, якою славилися університети догтлерівської Німеччини. В основу гітлерівського уявлення про освіту було покладене негативне ставлення до інтелігенції. Далася взнаки невдала спроба Гітлера вступити до Академії мистецтв у Відні. У 1933 р. були видані укази про нацифікацію всієї освітньої системи Третього Райху від початкової школи до університетів. Першим кроком

на шляху впровадження нацистської програми освіти стало видання двох декретів у травні 1934 р. – про створення імперського міністерства освіти і про заміну контролю над освітою з боку місцевої влади абсолютним контролем імперської влади. Наступним кроком було очищення всіх навчальних закладів Німеччини від викладачів-євреїв. За короткий час 97% освітян країни були включені до складу NS-Lehrerbund (NSLB) – Націонал-соціалістського союзу викладачів. До 1936 р. близько 32% вчителів з NSLB стали членами нацистської партії. До 1938 р. понад 60% учителів початкової школи рейху пройшли ідеологічну обробку в спеціальних таборах на обов'язкових місячних курсах зі строювою підготовкою й лекціями. Особлива увага в навчальних планах шкіл, гімназій і університетів приділялась фізичній підготовці. Першочерговими предметами були історія, біологія та німецька мова. Вивчення історії носило політичний характер, головна ставка робилась на історію націонал-соціалістичного руху. Викладання біології ґрунтувалось, насамперед, на поглядах А.Гітлера на раси та проблеми спадковості. Офіційно визнаним у державі підручником була праця Германа Гауха "Нові основи расових досліджень", в якій наголошувалось, що не існує ні фізичних, ні психологічних особливостей, що могли б підтвердити відмінність людини від тваринного світу. Вивчення германістики базувалось на вимогах відновлення "колишньої тевтонської величі" наголос робили на історії германців як раси, що творить культуру, і євреїв, які цю культуру руйнують. У навчальні плани ввели вивчення робіт керівників нацистської партії та держави. Певні зміни зазнала і програма з математики. Молодь підсвідомо готували до військової служби. Математичні задачі були пов'язані з розрахунками артилерійських траєкторій, винищувально-бомбардувальних коефіцієнтів тощо.

Поширене в школах Німеччини релігійне виховання після приходу нацистів до влади теж зазнало змін. З 1935 р. з білетів випускних екзаменів були вилучені питання з релігії, а відвідування шкільних молитов стало необов'язковим. Розмивання основ релігійного навчання продовжувалось протягом усього нацистського періоду [1].

Система вищої освіти Німеччини теж потрапила в поле зору нацистів. Гітлер не схвалював вільнорумство викладацького складу і вважав його небезпечною перешкодою у побудові нового суспільства. Нацисти прагнули замінити попередні гуманістичні ідеали власними політико-расовими інституціями, які проповідували милітаризм та територіальну експансію.

"Чистка" в університетах почалась відразу після приходу Гітлера до влади. За короткий час звільнили 1200 викладачів, професорів і академіків (майже 1/10 частина викладацького корпусу Німеччини), головним чином євреїв, лібералів та соціал-демократів. Традиційна університетська система самоуправління була відмінена і вся влада перейшла до рук ректора, якого призначало нацистське керівництво. Викладачі університетів повинні були корегувати свої лекції у відповідності з ідеологічними вимогами націонал-соціалізму. Жоден не міг обійняти академічну посаду, попередньо не пройшовши навчального курсу за програмою націонал-соціалістського союзу викладачів. На цих курсах вивчали націонал-соціалістську філософію, складали іспити на придатність до військової служби, а також демонстрували свою фізичну підготовку. У нових навчальних планах робили ставку на базових елементах нацистської ідеології: расизму та націоналізму. У результаті "реформ" німецькі університети за період існування Третього Райху швидко втратили свою колишню репутацію. Знизився не лише рівень підготовки студентів, але й скоротилась їх чисельність: 127820 в 1933 р. до 58325 у 1939 р. Від "чисток" викладацького складу в Німеччині виграли інші країни тисячі талановитих німецьких вчених продовжили свою діяльність в університетах і лабораторіях США, Великобританії та інших країн. А для нацистської Німеччини це стало катастрофою.

А.Гітлер з радниками

Підготовка до Другої світової війни та її наслідки для Німеччини

Німеччиною та фашистською Італією, до якого у 1940 р. приєдналася Японія.

Берлінський пакт 1940 р (Тройстий пакт) зобов'язав його учасників надавати підтримку один одному при встановленні т.зв. нового порядку на міжнародній арені, зокрема у Європі та Східній Азії. До Берлінського пакту приєдналися залежні від Третього Райху Угорщина, Румунія, Словаччина, Болгарія, Незалежна держава Хорватія та деякі інші держави.

Уся країна покритася мережею переповнених в'язниць і концентраційних таборів, у яких гинули "вороги нації", представники "нижчих рас", комуністи.

У березні 1938 р. Німеччина приєднала Австрію, а у жовтні окупувала Судетську область Чехословаччини. У березні 1939 р. була анексована вся Чехословаччина. Після підписання Пакту про ненапад між А. Гітлером та Й. Сталіним (Пакт Ріббентропа - Молотова) у вересні 1939 р. розпочався наступ на Польщу, який поклав початок Другій світовій війні. Гітлер оголосив війну Британії та Франції. Період з вересня 1939 по травень 1940 рр. ще називають "дивною війною", "комічною війною", "сидячою війною", "удаваною війною". Після оголошення Великобританією і Францією війни нацистській Німеччині (з вересня 1939 р.) становище на фронті характеризувалося пасивним протистоянням противників, фактичною відсутністю бойових операцій, веденням психологічної війни і демонстрацією сили. Така військова політика дала змогу А. Гітлеру підготуватися до масштабної війни у Європі. Агресія нацистської Німеччини проти Данії та Норвегії (квітень 1940 р.) та напад вермахту на Голландію, Бельгію та Францію (травень 1940 р.) змусив союзників до активних дій.

22 червня 1941 р. німецькі війська напали на Радянський Союз. З грудня 1941 р. Гітлер очолював усі військові операції на Східному і Західному фронтах як верховний головнокомандувач військ Райху. Його диктаторський режим зазнав повного краху як у військовому, так і у економічному плані. Виснажена Німеччина не зуміла витрати війни проти союзників, навіть незважаючи на використання військових та економічних ресурсів окупованих територій своїх сателітів.

Антигітлерівська коаліція – воєнно-політичний союз держав і народів, що боролися під час Другої світової війни 1939-1945 рр. проти блоку Німеччини, Італії, Японії (країн т.зв. "Вісі"). Основними учасниками антигітлерівської коаліції були Великобританія, СРСР, США, Франція і Китай. Основи для створення антигітлерівської коаліції були закладені британсько-радянським договором про спільні дії у війні проти Нацистської Німеччини від 12 липня 1941 р.

20 липня 1944 р. група вищих військових радників під час воєнної наради організувала невдалий замах на Гітлера. Він залишався у Берліні під час наступу радянських військ. 29 квітня 1945 р. у власному підземному бункері він одружився із Євою Браун, а на наступний день разом із нею покінчив життя самогубством. Гітлер був особисто винним і ініціював злочини, рівних яким

не було в історії. Його расові теорії призвели до панування політики геноциду проти багатьох європейських народів, насамперед проти слов'ян і євреїв, мільйони з яких за його наказами були убиті напередодні та в роки війни.

Нюрнберзький процес – судовий процес над головними німецькими воєнними злочинцями. Відбувався 20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946 рр. у Нюрнберзі (місце проведення з'їздів нацистської партії) у Міжнародному воєнному трибуналі. Цей трибунал було створено для переслідування і покарання воєнних злочинців. До суду були віддані 24 вищі державні та військові діячі Третього Райху. Обвинувачення підтримував міжнародний комітет із представників Великої Британії, Франції, СРСР. Засідання трибуналу були відкритими, підсудним було надано право захищатися від пред'явлених ним звинувачень. Трибунал визнав підсудних винними у злочинах проти миру (розв'язуванні та веденні агресивних воєн), воєнних злочинах (порушенні звичаїв та законів війни), злочинах проти людяності (вбивстві мільйонів людей, переслідуванні і знищенні людей за расовими, політичними, релігійними мотивами). Трибунал засудив кількох осіб до страти через повшання (у т.ч. й Й. Ріббентропа), кількох до довічного ув'язнення і на 20-10-літні терміни ув'язнення. Трос підсудних були виправдані. Трибунал визнав злочинними організаціями керівний склад Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, СС, гестапо, СД. На Нюрнберзькому процесі вперше в історії агресію визнано найважчим міжнародним злочином.

Авторитетна думка *Нюрнберзький процес (1945–1946) запровадив невідоме до того часу звинувачення у злочинах проти людяності. Вперше у світовій історії офіційні особи відповідали перед законом за злочини проти окремих людей, а не проти держав, та ще й проти людей, які у багатьох випадках були їх співгромадянами, а не іноземцями.*

Д. Донеллі

Поразка Німеччини у Другій світовій війні привела до ліквідації фашистського режиму. Територія країни була окупована. У *Потсдамських угодах* вказано: "Верховна влада в Німеччині буде здійснюватися Головнокомандувачем збройних сил СРСР, США, Англії, Франції кожним у своїй зоні окупації за інструкціями своїх урядів".

Потсдамська (Берлінська) конференція 1945 р. була останньою конференцією глав урядів трьох союзних у Другій світовій війні держав – президента Г. Трумена (США), Голови РНК Й. Сталіна (СРСР), пром'єр-міністра В. Черчілля (потім – К. Етлі) (Великобританія). Проходила з 17 липня по 2 серпня 1945 р. у Потсдамі поблизу Берліна. Головними проблемами, що розглядалися на цій конференції, були питання про долю переможеної Німеччини та її сателітів і заходи щодо встановлення загального миру у повоєнний період. У прийнятій на конференції "Політичних і економічних принципах, якими необхідно керуватися у ставленні до Німеччини у початковий контрольний період" зазначалося, що метою союзних держав з знищення німецького милитаризму і нацизму та створення гарантій, "щоб Німеччина більше ніколи не загрожуватиме своїм сусідам або збереженню миру у цілому світі". Учасники конференції домовилися проводити у період окупації Німеччини узгоджену політику. Для перетворення Німеччини у демократичну і миролюбну державу союзники прийшли до єдиної думки стосовно проведення демілітаризації, денацифікації і демократизації країни. Прийнято рішення про повне роззброєння та розпуск німецьких збройних сил, генштабу, СС, гестапо та інших воєнних організацій; ліквідацію воєнної промисловості, передачу союзникам або знищення всього озброєння, заборону виробництва у Німеччині озброєння, воєнних літаків, морських суден тощо. Передбачалося повне викоринення націонал-соціалістичної партії, звільнення її активних членів з усіх постів у громадських організаціях і на великих підприємствах, заборона пропаганди нацистських і милитаристських доктрин, арешт і передача під суд

усіх військових злочинців, реорганізувати на демократичних засадах систему освіти, забезпечити свободу слова, преси, релігії та ін. Для демократизації Німеччини дозволялося та заохочувалося створення демократичних партій, профспілок та інших громадських організацій. Конференція вирішила розглядати Німеччину як єдине економічне ціле. Однак для ліквідації агресивних німецьких монополій і недопущення відродження німецького милітаризму передбачалося здійснити децентралізацію всієї німецької промисловості, перевести промислове виробництво повністю на мирні рейки.

До утворення загальнонімецького уряду планувалося створити адміністративні департаменти (промисловості, транспорту, фінансів, зовнішньої торгівлі), які діяли під керівництвом Контрольної Ради у складі головнокомандувачів чотирьох зон окупації.

Конференція розглянула питання про розмір репарацій і спосіб відшкодування збитків. Німеччина повинна була виплатити країнам-переможцям репарації, переважно у вигляді промислового устаткування, поставок товарів і закордонних активів. Військовий і торговельний флот Німеччини розподілялися у рівних частинах між Великобританією, СРСР і США. До СРСР відходив Кьонігсберґ (тепер – Калінінград, Російська Федерація) з прилеглими районами. Конференція визначила західні кордони Польщі по лінії Одер – Зх Несе і включила до її складу частину території колишньої Східної Пруссії.

Було досягнуто домовленості про переміщення у Німеччину німецького населення з території Польщі, Чехословаччини та Угорщини.

На конференції було прийнято декларацію з вимогою беззастережної капітуляції Японії, у якій було викладено основні принципи мирного врегулювання для Японії: усунення від влади і покарання головних винуватців війни, розпуск усіх збройних сил і повне військово-роззброєння тощо.

Для обговорення й узгодження питань, які представляли взаємний інтерес для союзників делегації вирішили створити постійний орган – *Раду міністрів закордонних справ* (Великобританія, Китай, СРСР, США, Франція). Новостворений орган мав передусім розпочати підготовку проєктів мирних договорів з Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією та координувати діяльність із врегулювання всього комплексу німецьких проблем. Рішенням конференції було створено Міжнародний трибунал для суду над головними воєнними злочинцями. Ця конференція підвела підсумки Другої світової війни та заклала основи післявоєнного політичного устрою Європи та світу.

Отже, Потсдамські угоди передбачали перехід до демократичного режиму, ліквідацію фашизму, термінову підготовку до підписання мирного договору. У січні 1947 р. почалося об'єднання англійської та американської зон окупації Німеччини, а потім – і французької зони.

Бізонія – назва у 1946–1948 рр. об'єднаної американської та британської окупаційних зон Німеччини. Рішення про створення об'єднаної Західної зони було прийнято 2 грудня 1946 р. На нараді представників США, Великобританії, Бельгії, Нідерландів та Люксембурґу з німецького питання у Лондоні (лютий–червень 1948 р.) була досягнута домовленість про приєднання до Бізонії французької зони окупації, що призвело до виникнення Тризонії.

Тризонія – назва трьох окупаційних зон західних держав у Німеччині 1948–1949 рр. В об'єднаному окупаційному секторі було створено органи влади, верховний суд, загальноземельний банк, відновлено діяльність демократичних політичних партій і профспілок. Упродовж 1948–1949 рр. в об'єднаній західній зоні сформувався єдиний господарський ринок. У червні 1948 р. проведено грошову реформу, внаслідок якої замість райхсмарки запроваджено німецьку марку. Після рішення конференції у Лондоні з німецького питання у 1948 р. і затвердження воєнними губернаторами США, Великобританії та Франції нової конституції ФРН (набула чинності 23 травня 1949 р.) на території Тризонії було сформовано органи державної влади ФРН.

Керівництво СРСР проводило політику на відокремлення східної Німеччини від західної. 1 квітня 1948 р. СРСР встановив контрольні-пропускні пункти на всіх автострадах і залізничних лініях, і припинив пропуск колишніх союзників до Західного Берліна.

Розвиток НДР

У східній зоні окупації ще у 1946 р. були проведені вибори до земельних парламентів. У Берліні був скликаний *Народний конгрес*. 7 жовтня 1949 р. було проголошено створення на території радянської зони окупації нової держави – *Німецької Демократичної Республіки*. Так було розколото територію Німеччини. Лише наприкінці 1989 р. відбулося об'єднання Німеччини і НДР припинила своє існування.

Одним із найбільших виступів громадян НДР було Берлінське повстання 1953 р.

Берлінське повстання 1953 р. – повстання жителів Берліна та інших міст НДР (Магдебурга, Йени, Галле) проти комуністичної влади, що відбувалося 16-18 червня. Форсоване проведення комуністичним урядом Східної Німеччини індустріалізації та колективізації села призвело до господарської кризи, яка виявилася у підвищенні цін на товари першої необхідності та у переборах із постачанням продовольства. 16 червня 1953 р. у Берліні почалися масові робітничі демонстрації та страйки, у яких взяли участь бл. 100 тис. осіб, висувалися вимога відставки комуністичних лідерів країни (В Піка, О Гротевольа, В Ульбріхта). Незабаром політичні акції протесту відбувалися на території усієї Східної Німеччини і охопили 271 населений пункт. Для придушення робітничих виступів у столиці були кинуті значні поліцейські сили і частини радянської армії, у тому числі й бронетехніка, що дислокувалися у Східній Німеччині. Одноразово у країні був оголошений надзвичайний стан. Під час вуличних сутичок із загонами поліції та армійськими підрозділами загинуло 267 учасників повстання, кілька десятків осіб було розстріляно за вироками радянських військових судів. Після жорстокого придушення антикомуністичного виступу правлячий режим провів широкомасштабні чистки у правлячій партії, пом'якшено соціально-економічний курс (зокрема, знижено ціни на продовольство). Незважаючи на ці заходи, посилілася масова втеча жителів Східної Німеччини на Захід.

Проблема Західного Берліна

Західний Берлін – особлива політична одиниця, яка існувала у 1949-1990 рр. на території НДР. Населення Західного Берліна становило 2229 тис. осіб (1989 р.), площа 440 км². До квітня 1945 р. інтернована частина столиці Третього Райху. У квітні-червні 1945 р. відповідно до рішень міжнародних конференцій частина території Берліна була передана західним союзникам. Окупований військами союзників Берлін було поділено на чотири окупаційні зони, управління якими здійснювалося чотирісторонньою союзницькою командатурою Берліна (США, СРСР, Велика Британія, Франція) і єдиним магістром Великого Берліна.

У 1948 р. відбулася *Лондонська мирна конференція* – зібрання представників США, Великобританії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу у Лондоні з німецького питання. На конференції було досягнуто домовленості щодо майбутнього статусу окупаційних зон західних держав у Німеччині. На Лондонській конференції було вирішено скликати у вересні

1948 р. Установчі збори (Парламентську раду) з 55 членів, яка мала отримувати директиви від органів військової адміністрації союзників. Для контролю за промисловістю Руру було створено контрольний орган – міжнародне управління Руром (входили представники США, Великобританії, Франції, країн Бенлюксу та Німеччини). Головнокомандувачам трьох країн було доручено створити Військове бюро безпеки, яке мало спостерігати за проведенням демілітаризації Німеччини.

Блокада Берліна 1948–49 р. була першою великою політичною кризою у відносинах між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції у період “холодної війни”. Після окупації Берліна союзними військами місто було поділене на чотири зони окупації. 20 червня 1948 р. у зоні окупації США, Великобританії, Франції було запроваджено нову валюту – німецьку марку і створено Державний банк, єдиний для всіх окупаційних зон. У відповідь на це рішення радянські війська 24 червня 1948 р. взяли під свій контроль усі автомобільні, залізничні і водні шляхи сполучення між західним сектором Берліна і Тризонією. Встановили повну блокаду західних зон у Берліні, радянське керівництво поклало всю відповідальність за блокаду на західні держави і висунуло вимогу запровадити у західних секторах міста східнонімецьку марку. Проблеми із забезпеченням населення найнеобхіднішими товарами змусили США та їхніх союзників встановити найбільший в історії повітряний міст між Берліном і рештою території Західної Німеччини. Упродовж блокади, яка тривала 11 місяців союзницька авіація виконала близько 280 тис. рейсів і перевезла 2 300 тис. тонн вантажів. Одночасно західні держави припинили постачання промислових товарів у радянську зону окупації, розмістили на території Великобританії бомбардувальники з атомною зброєю і передали питання про Берлін до Ради Безпеки ООН. 12 травня 1949 р. радянські війська розблокували одну із автомагістралей, що сполучали Тризонію із Західним Берліном, і блокада Берліна була частково припинена.

П **Ергард Людвіг** (1897–1977) – канцлер ФРН (1963–66), творець “німецького економічного дива”. Як керівник економічної адміністрації Тризонії (1947–49) підготував і провів валютну реформу, внаслідок якої в обіг було введено німецьку марку і започаткованс початок т. зв. “німецького економічного дива” 1950-х рр. Він встановив у 1965 р. дипломатичні відносини з Ізраїлем, робив кроки для налагодження контактів з країнами радянського блоку, нормалізував стосунки із Югославією. Один із ініціаторів створення Європейського об’єднання вугілля і сталі та Європейського економічного співтовариства, сприяв процесові європейської інтеграції, однак не зміг запобігти тертям у відносинах між економічними партнерами у середині 1960-х рр. Криза у вугільній і сталеплавничій промисловості та інші проблеми стали причиною його відставки. Протягом 1966–67 очолював Християнсько-демократичний союз. У своїх відомих роботах “Добробут для всіх” (1957), “Німецька економічна політика” (1962), виклав неоліберальну концепцію побудови соціального ринкового господарства, яка призвела до швидкого подолання післявоєнної руїни і до майбутнього господарського процвітання ФРН.

Ергард Людвіг

Виникнення двох німецьких держав стало причиною фактичного поділу міста на дві частини – Східний (стала столицею НДР) і Західний Берлін – анклав із особливим політичним і правовим режимом. Державно-політичний устрій Західного Берліна визначався Малим окупаційним статусом, з жовтня 1950 р. – власною конституцією, затвердженою окупаційними державами. Органи влади Західного Берліна підтримували тісні економічні та політичні контакти із ФРН. Західний Берлін мав свої дипломатичні представництва у США, Великій Британії та Франції. Протиріччя колишніх союзників навколо Західного Берліна привели до чергової міжнародної кризи, у результаті якої 13 серпня 1961 р. Берлін був розділений на дві частини муром.

Берлінська стіна – споруда із бетону та колючого дроту, яка була зведена між Східним та Західним Берліном 13 серпня 1961 р. з метою запобігти масовим утечам жителів НДР у Західну Німеччину. Будівництво стіни, схвалене владою СРСР та інших країн Варшавського договору, було завершено за десять днів. Ця стіна завдовжки 45,1 км одразу ж стала символом "холодної війни". Одночасно зі спорудженням стіни були обірвані комунікації, лінії метро та іншого транспорту. Прикордонники одержали наказ убивати за незаконну спробу перетину цього кордону. Але незважаючи на це люди продовжували утікати "через стіну", використовуючи каналізаційні труби, технічні засоби, підкопи. Стіна стала експонатом з обох сторін – до неї водили екскурсії туристів. З західної сторони стіну покрили граффіті, а зі східної створювалися музеї та оглядові майданчики.

Під місцем, де розташовувався Берлінський мур, було знайдено тунель, яким у 1962 р. втекли у Західну Німеччину 29 осіб. Тунель був прокопаний студентами з Західного Берліна через рік. Для спорудження Берлінської стіни. Підземна споруда завдовжки 126 метрів знаходилася на глибині шести метрів і вела у підвал одного із будинків у Східному Берліні. На наступний день після того, як 14 вересня 1962 р. на Захід втекли 29 осіб, прорвало каналізаційну трубу і вода залила тунель.

Сьогодні у Берліні іде реконструкція найдовшої у світі галереї під відкритим небом, так званої East Side Gallery. Щоправда, з ділянки Берлінської стіни, яка збереглася, довжиною понад кілометр з граффіті на тему "Свобода" авторства 114 художників з 21 держави світу відновлюється лише фрагмент довжиною 300 метрів. Коли у листопаді 1989 р. впаде стіна і мешканці соціалістичного Берліна хлинули у капіталістичну західну частину міста, художники з усього світу розписали східну сторону бетонної споруди, створивши своєрідну галерею під відкритим небом – 100 кольорових граффіті художників, які зображують ейфорію кінця "холодної війни". Не дивлячись на те, що галерея офіційно взята під охорону місцевої влади з 1992 р., понад десятиліття вологих зим і спекотного літа наклали свій відбиток. Більшість фресок покрилися шаром бруду й буквально осипається. Всупереч запевненню тодішнього лідера НДР Еріха Хонеккера, даного у 1989 р., що 32-кілометрова стіна простіть 100 років, багато туристів були розчаровані, виявивши, що від пам'ятки небагато що залишилося. Більша частина стіни уже не існує: близько 45 тис. бетонних плит, кожна 3,6 метрів заввишки і 1,2 метри шириною, були або знесені бульдозерами, або розкриті мисливцями за сувенірами. Збереглася лише ділянка з галереєю на березі Шпрее, але їй загрожує знесення.

Група художників, які були учасниками розпису стіни залевняють громадськість у необхідності її реставрації, закликаючи зберегти фрагмент як нагадування світу про небезпеку тоталітаризму, як міжнародний меморіал свободі. Протистояння між місцевою владою та художниками завершилося перемогою останніх, але для того, щоб зберегти стіну, малюнки прийшлося зруйнувати. Робітники очистили поверхню стіни, обробили її хімікатами, які повинні призупити корозію внутрішніх металічних конструкцій. Стіна набула первинного сірого кольору. Згодом з'ясувалося, що у організаторів реставраційного проекту нема можливості знайти усіх художників, які брали участь у розписі стіни, і їх роботи будуть відновлюватися іншими.

Після тривалих переговорів між чотирма державами 3 вересня 1971 р. було підписано чотирьохсторонню угоду із Західним Берліном (набрала чинності 3 червня 1972 р.), яка визначила правовий статус Західного Берліна як самоврядної політичної одиниці під окупацією трьох західних держав. 3 жовтня 1990 р. Західний Берлін увійшов до складу єдиної Німеччини і згідно з Конституцією країни (внесено поправку 1991 р.) об'єднане місто стало її столицею.

Проблема об'єднання Німеччини

Ще у 70-80-ті роки німецькі політики скромно називали ФРН середньою державою, хоч економічний гігант не бажав залишатися політичним карликом. Керівництво держави прагнуло привести у відповідність із фінансовою могутністю держави її міжнародний статус, оголосити ФРН великою державою світового значення.

Але на шляху до статусу світової держави стояла нерозв'язана проблема єдності німецької нації. Досягнувши високого рівня промислового розвитку, ФРН утвердила свій статус третьою за потенціалом держави після США та Японії. У середині 80-х рр. вона зробила серйозну заявку на місце найбільшого експортера промислової продукції. Саме на основі економічних успіхів уряд Коля-Геншера зайнявся дипломатичною підготовкою до розв'язання головної національної проблеми – відновлення єдиної німецької держави, шляхом приєднання НДР, яка виникла та існувала під егідою СРСР.

Економічна та фінансова могутність держави дозволяла німецькому керівництву винести на порядок денний європейської та світової політики вирішення національної проблеми – об'єднання німців у єдину федеративну державу на основі ст. 23 Конституції ФРН. Процес об'єднання Німеччини завершився у рекордно стислі строки – за 329 днів.

Об'єднання німців у єдиній державі за потужної дипломатичної підтримки США радикально змінило геополітичну та стратегічну ситуацію й співвідношення сил, економічні та політичні позиції держав Європи. Збільшилася не лише територія держави, але й кількість населення – до 80 млн. осіб.

У підсумку ФРН остаточно утвердила свої позиції найпотужнішої держави Європи, випередивши Великобританію та Францію за основними показниками економічного розвитку й поступаючись лише у воєнній сфері цим двом ядерним державам. Щорічний приріст (після деякого спаду на початку 90-х рр.) складав 2,55 і досяг у 1999 р. рекордного рівня близько 4 трильйонів марок (бл. 2 трил. амер. дол.).

Соціально-політичний розвиток Німеччини після об'єднання був спрямований на подолання істотних відмінностей між "західними" та "східними" німцями. Рівень життя населення у старих і нових землях ще далекий від вирівнювання (різниця становить 30%).

Після об'єднання та збільшення політичної ваги Німеччині у Європі ця держава зробила серйозну заяву на глобалізацію своїх зовнішньополітичних інтересів, висловивши готовність взяти на себе відповідальність за розв'язання проблем світової політики. ФРН висунула конкретні вимоги, серед яких – виключення зі Статуту ООН статті 107 про колишні вороги держави (тобто, Німеччину та Японію), яка втратила свою силу, побажання одержати право постійного члена Ради Безпеки ООН, яке дає право вето при прийнятті важливих рішень із проблем безпеки.

ФРН – провідна сила інтеграції у Європі. Запровадження ЄВРО за німецьким проектом, головування у 1999 р. у Європейському Союзі підтверджують значну роль Німеччини у Європі.

Структура органів влади ФРН

Концентрація влади та відсутність контролю за нею сприяють зловживанню й корупції, нав'язують громадянам опіку зверху. Німці зазнали цього під час диктатури націонал-соціалістів і в колишній НДР, де панувала партія постійно претендувала на владу. Як показує досвід історії, влада має бути розділена.

Конституція ФРН, яка гарантує верховенство закону, розділяє державну владу на *законодавчу, виконавчу та судову*. Цей принцип розподілу влади діє на всіх трьох рівнях: федерації, земель, обшин.

За формою державного правління Німеччина – *парламентська республіка*. Провідну роль у системі державної влади тут відіграє посада *Федерального канцлера*. Згідно із Конституцією, "*Федеральний канцлер визначає основні напрямки політики і несе за них відповідальність*". Він забезпечує єдність

Хроніка об'єднання

Вересень-жовтень 1989 р. – наростання хвиль демонстрацій проти пануючого режиму, особливі активними були і зв'язані з "понеділкові демонстрації" у Лейпцигу.

4 листопада 1989 р. – бл. мільйона жителів Східного Берліна вийшли на демонстрацію з вимогою вільних виборів і дотримання прав людини.

9 листопада 1989 р. – відкривається Берлінська стіна, споруджена 13 08 1961 р.

22 грудня 1989 р. – відзначаються Бранденбурзькі ворота – символ єдності, незабаром відкривається кордон між двома німецькими державами.

23 серпня 1990 р. – обрана на перших вільних виборів у березні 1990 р. Народна Палата НДР приймає рішення про вступ НДР до складу ФРН 3 жовтня 1990 р.

12 вересня 1990 р. – міністри закордонних справ чотирьох держав-переможців, а також НДР та ФРН завершують переговори "2+4" і підписують договір про суверенітет і кордони об'єднаної Німеччини, а також обмеження кількості особового складу Бундесверу до 370 тис. осіб.

3 жовтня 1990 р. – НДР вступає до складу ФРН "День німецької єдності" стає національним святом німців.

2 грудня 1990 р. – на перших загальнонімецьких виборах до Німецького Бундестагу з великою перевагою здобуває урядова коаліція Християнсько-демократичного союзу, Християнсько-соціального союзу та Вільної демократичної партії. Г. Коль залишається на посту федерального канцлера.

належить формальна роль призначення канцлера, кандидатура якого визначається парламентською більшістю, та міністрів, запропонованих канцлером. У законодавчій сфері функції Федерального Президента обмежуються остаточним оформленням і обнародуванням прийнятих парламентом законів.

Законодавство Німеччини після Другої світової війни

Чітко визначено, що Німеччина – правова, соціальна, федеративна держава з парламентською демократією. Розділення влади і правові контрольні механізми запобігають зловживанню владою. Людина захищена широким спектром основних прав і свобод. У випадку порушення цих прав вона може у найширшій формі звернутися за допомогою до судів (*про них – детальніше у наступному питанні цієї теми*). Головним у конституції вільної демократії є свобода індивідуума, вільний розвиток особистості, рівність усіх перед законом і свобода вибору партії, які вільно конкурують між собою.

Основний Закон визначає, що *“всяка державна влада виходить із народу і здійснюється ним шляхом виборів і голосувань”*. Свої кандидатури на вибори виставляють представники найрізноманітніших партій. Громадяни вибирають депутатів до обштинних, міських і районних рад (*обштинний рівень*), до парламентів земель – ландтагів (*земельний рівень*) і до Німецького Бундестагу (*рівень федерації*). Партія, яка набрала найбільшу кількість голосів, формує уряд, зазвичай сама або у коаліції. Цей принцип діє на всіх трьох рівнях. Партії, які отримали на виборах менше 5% голосів виборців, звичайно до парламенту не входять (виняток становить партія датської меншини в Шлезвіг-Гольштейні). Це правило не допускає роздробленості, яка стояла б на заваді нормальній роботі уряду, і дозволяє утворювати парламентську більшість, здатну сформувати уряд.

Німецька конституція гарантує свободу віросповідання та відокремлення церкви від держави. Однак церква стягає через державу податок із вірних.

З 1 січня 1991 р. було введено в дію новий закон про статус іноземних громадян, який по-новому визначив право проживання й отримання німецького громадянства. Цей закон, з одного боку, полегшив інтеграцію іноземців, що вже давно проживають у Німеччині, а з іншого – обмежує їх принципів із держав, що не є членами Європейського Співтовариства (тепер – Європейського Союзу).

Із 1 липня 1993 р. введено в дію новий закон про надання політичного притулку. Якщо попередній закон спочатку надавав притулок кожному, хто його просив, незалежно від того, чи його переслідують на батьківщині, чи він виїхав у пошуках кращого життя, то з 1993 р. застосовуються строгі критерії. Хто прибуває з Німеччини з т.зв. безпечних третіх країн (у яких уже можна було знайти захист від політичних переслідувань), не має права просити політичного притулку. Роками Німеччина в рамках ЄС приймала

Конституція ФРН обмежує деспотизм, тиранію, свавілля. У Основному Законі ФРН

набагато більше прохачів притулку, ніж інші держави, а з прийняттям цього закону їх кількість істотно скоротилася.

У порівнянні з іншими країнами в німців найкоротший робочий час – у деяких галузях менше 37 годин на тиждень, а 40 годин працює лише незначна частина. Німецькі працівники тримають першість із тривалості відпустки. У середньому оплачувана відпустка становить 29 днів.

Історія робочого часу

Тижневий робочий час німецьких найманих працівників у годинах

Факти

Робочий день найманого працівника дев'яностих років ХХ ст. триває наполовину менше, ніж його попередника сто років тому, але рівень його життя є незрівнянно вищим.

У середині 90-х рр. активними були намагання скоротити тривалість відпустки з огляду на погіршення економічної ситуації й з метою фінансування страхування на випадок догляду. Це нове обов'язкове страхування повинно гарантувати догляд за людьми похилого віку та іншими особами, які його потребують. Із цією метою федеральний уряд прийняв рішення скоротити тривалість відпустки або частково позбавити платні у святкові дні. Але в принципі працедавці ухиляються від питання платні та окладів з профспілками незалежно від уряду і парламентів (тарифна автономія).

Механізм і структура органів правосуддя ФРН

Виділення особливої юрисдикції відбувається не на основі її надзвичайності, а на основі спеціалізації.

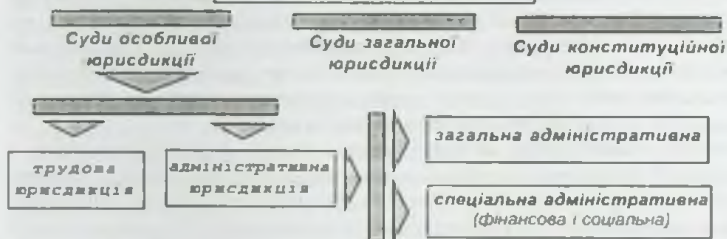
Отже, судова влада Німеччини функціонує на основі поділу її на три гілки: *суди конституційної, загальної і особливої юрисдикції*. Особлива юрисдикція охоплює *трудова і адміністративна*. Адміністративна, в свою чергу, є сукупністю *загальної адміністративної і спеціальної адміністративної*, тобто *фінансової і соціальної юрисдикції*.

“У сфері загальної, адміністративної, трудової, фінансової і соціальної юрисдикції Федерація встановлює як вищі судові інстанції: **Федеральний верховний суд, Федеральний адміністративний суд, Федеральний суд з питань праці, Федеральний фінансовий суд, Федеральний соціальний суд.**”

Ст.99 Конституції Німеччини

Згідно з § 40 Адміністративно-судового кодексу (далі – АСК) адміністративними судами вирішуються публічно-правові спори неконституційного

Судова влада Німеччини

характеру, якщо вирішення такого спору не віднесено федеральним законом або законом землі до юрисдикції іншого суду.

Законом передбачено досудовий порядок вирішення спору, який характерний як для загальної, так і для особливої адміністративної юрисдикції. Ігнорування державним органом скарги громадянина, калішення її без розгляду, відхилення, повне або часткове незадоволення визначаються німецьким законодавством достатньою підставою для звернення до суду.

Інститут адміністративного позову, закріплений у АСК Німеччини. Відповідно до закону виділяють *три види адміністративних позовів*.

1. *Позов про оскарження* є найбільш поширеним.

Громадянин має право звернутися з таким позовом до суду у випадку, якщо, на його думку, певний адміністративний акт порушує його права і свободи. Він широко застосовується з метою оскарження дій органів охорони громадського порядку (поліції). Результатом задоволення цього позову є скасування відповідного адміністративного акту або його частини.

2. *Зобов'язальний позов* є свого роду знаряддям примусу в руках громадянина щодо державного органу. Мета позову – примушування в судовому порядку до вчинення певних дій органом державної влади, прохання про які було подано, але орган їх відхилив. Зобов'язальний позов має два підвиди: про примушування до вчинення дій при попередньо відхиленому поданні та про "бездіяльність" (при ігноруванні органом певної вимоги громадянина або залишення його заяви без розгляду).

3. *Конституційний позов*, яким позивач домагається підтвердження існування чи не існування певних правових відносин або факту (наприклад, недійсності адміністративного акту).

Систему судів загальної адміністративної юрисдикції утворюють три інстанції: *адміністративний суд*, *Вищий адміністративний суд*, *Федеральний адміністративний суд у Берліні*. *Адміністративні суди*, як правило, вирішують

Працюють судді Конституційного суду

справи у першій інстанції. Вони складаються з трьох професійних суддів і двох непрофесійних, які обираються на чотири роки. Справи розглядаються палатами. На вирок адміністративного суду може бути подана апеляція або він може бути підданий ревізії у Вищому адміністративному суді. Кардинальна відмінність між апеляцією і ревізією полягає в тому, що результатом першої є розгляд справи по суті, а другої – перевірка додержання при розгляді справи процедури, юридичної правильності винесення вироку.

Вищий адміністративний суд (у Баварії, Гессені, Баден-Вюртембергу – Верховний адміністративний суд) у визначених законом випадках вирішує справи у першій інстанції. Сенати Вищого адміністративного суду складаються з трьох професійних суддів, проте за законами земель можливе включення до їх складу двох непрофесійних суддів.

Останньою інстанцією є *Федеральний адміністративний суд* у Берліні. Він вирішує справи у порядку ревізії вироків Вищих адміністративних судів. Ревізія можлива тільки у тому випадку, коли оскаржуваний вирок ґрунтується на порушенні федерального законодавства. Крім того, Федеральний адміністративний суд може виступати як ревізійна інстанція в “обхід” апеляційної. Це так звана “обхідна ревізія”. У виняткових випадках Федеральний адміністративний суд може бути першою і останньою інстанцією. Сенати складаються з п’яти професійних суддів не молодших 35 років. Фінансова юрисдикція (особлива адміністративна юрисдикція) поширюється на спори публічно-правового характеру з питань про податки та збори, квоти на переміщення товарів, фінансові монополії та деякі інші.

Фінансові суди вирішують також справи про правомірність адміністративних актів фінансових і митних відомств. Досудовий порядок врегулювання спору тут дещо відмінний від загальноадміністративного. Якщо протест відхилено органом, щодо рішення якого він був заявлений, судовий шлях вирішення спору відкритий. Якщо скарга виявилась безуспішною, вона повинна бути подана вищому відомству, яким, як правило, є Верховна фінансова дирекція. У випадку відхилення скарги цим органом можливе подання позову до суду. Такий порядок передбачений § 228 Податкового кодексу ФРН і має на меті зменшити кількість справ, що надходять до фінансових судів.

Фінансова юрисдикція – двоступенева. Фінансові суди, сенати яких складаються з трьох професійних суддів і двох непрофесійних, вирішують справи у першій інстанції. Оскільки фінансові суди прирівняні до Вищих адміністративних, проти їхніх вироків як правовий засіб можлива лише ревізія. Відповідно до § 5 Фінансового судового кодексу (ФСК) фінансовий суд складається з президента, головуючих суддів та інших суддів. Особливими сенатами є сенати з розгляду справ про мито та фінансові монополії.

За поданням про ревізію у другій і останній інстанції справу вирішує Федеральний фінансовий суд у Мюнхені, сенати якого складаються з п’яти професійних суддів. Ревізія можлива, якщо вартість позову складає понад десять тисяч німецьких марок або якщо фінансовий суд дав згоду на неї. Рішення про відмову ревізії може бути оскаржене протягом двох тижнів у вищій судовій інстанції.

Характерною рисою судової системи ФРН є створення Великих сенатів. Відповідно до § 11 ФСК, якщо якийсь сенат дотримується іншої думки щодо певного правового питання, створюється Великий сенат у складі президента і суддів (по одному від кожного сенату, де президент не є головуючим). Великий сенат не розглядає справи по суті, а виносить рішення лише щодо дотримання чи недотримання юридичної сторони при розгляді справи і винесенні рішення. Рішення Великого сенату є обов'язковими для сенату.

Нарешті, другою і останньою гілкою особливої адміністративної юрисдикції є *соціальна юрисдикція*. Соціальні суди компетентні у справах з питань допомоги безробітним, сприяння зайнятості, страхування на випадок безробіття, пенсійного права, прав інвалідів і жертв війни, оплати медичної допомоги через лікарняні каси. Там вирішуються спори між громадянами і установами з питань соціального страхування. Система соціальних судів трірівієва: соціальні суди, соціальні суди земель і Федеральний соціальний суд. Правовою основою функціонування цих судів є Закон про соціальний суд.

У першій інстанції справи вирішують палати соціального суду, які мають спеціалізовану компетенцію, наприклад, у справах страхування здоров'я, на випадок безробіття тощо. Палати складаються з одного професійного судді, який є головуючим, і двох непрофесійних суддів. Сенати соціальних судів земель компетентні як апеляційна інстанція щодо вироків соціальних судів. Вони складаються з головуючого, двох професійних і двох непрофесійних суддів (не молодше 30 років). Сенати Федерального соціального суду в Касселі вирішують справи остаточно у третій інстанції за поданням про ревізію або у другій інстанції в разі "обхідної ревізії". Склад сенатів аналогічний, тільки при розгляді особливо важливих справ утворюється Великий сенат у складі семи професійних і чотирьох непрофесійних суддів.

Закон про консультативну допомогу ФРН, передбачає, що адвокат зобов'язаний надавати малозабезпеченим і громадянам безкоштовну юридичну допомогу. За це, відповідно до §132 Кодексу про адвокатські гонорари і збори, він отримує компенсацію з бюджету землі. Адвокат може отримати право курирувати відповідні фахові справи, але не більше, ніж у двох галузях.

Соціальне законодавство Німеччини. Формування соціальної держави

ФРН – не лише демократична та правова, але й соціальна держава. Це зобов'язує державу забезпечувати макси-

мальну соціальну справедливість. Соціальне забезпечення в Німеччині має столітні традиції. Основи її найважливіших ланок – встановлене пенсійне страхування, страхування на випадок хвороби, нещасних випадків були запроваджені ще у XIX ст., в часи Німецької імперії за Отто Бісмарка. За часів Веймарської республіки введено страхування на випадок безробіття й особливі види соціального забезпечення для жертв війни, соціальна допомога людям, що не здатні заробити на життя (напр., інвалідам). Після Другої світової війни система соціального забезпечення ФРН значно

розширилася. Об'єднання Німеччини зумовлено необхідністю довести систему соціального забезпечення в нових землях до рівня старих і створити там таку ж інфраструктуру соціальних установ.

Вважається, що Німеччина стала першою державою світу, в післявоєнній конституції якої було закріплено положення про соціальну державу: ставши головною умовою прогресу, соціальна державність була заснована на конструктивних засадах, що дозволило кожній людині відчувати певну стабільність у бурхливому потоці соціальних змін повоєнного періоду. Складовими поняття "соціальна держава" тут розглядають "справедливість" та "гідне людині існування для всіх". У ФРН сьогодні домінує трактування терміна "соціальна держава" як організації, яка допомагає слабким, прагне відшукати на розподіл економічних благ у дусі принципів справедливості, для забезпечення гідного людині існування. Соціальна держава керується уявленнями, відповідно до яких кожна людина має можливість і зобов'язана забезпечувати себе та утримувати сім'ю. Відповідальність суспільства настає лише тоді, коли вимоги людини не задовольняються державою належним чином, що іменується соціальною допомогою. Допомога на випадок безробіття у ФРН - 68% від "чистого" прибутку звільненого за умови, що працівник повинен не менше 3-х років сплачувати внески у "фонд страхування на випадок безробіття".

Допомога на дітей у ФРН сьогодні становить 154 євро в місяць на кожного із перших трьох дітей, і по 179 євро починаючи із четвертої дитини. При цьому батьки можуть обирати між допомогою на дітей і звільненням від оподаткування. Для осіб із середнім і високим доходами сума, звільнена від податків, може бути значно вищою за допомогу. Якщо жінка працює, то середня зарплата зберігається за нею півтора місяця до пологів та два місяці після. Опісля вона може розраховувати на допомогу з виховання дитини. Її розмір залежить від терміну, впродовж якого жінка хоче одержувати цей різновид соціальної допомоги: якщо впродовж 2 років - близько 300 євро в місяць, якщо впродовж 1 року - близько 450 євро. Як і в Україні, у ФРН батьки можуть вибирати, хто відмовляється від роботи і одержуватиме допомогу - батько чи мати. Можна навести й інші пільги, які передбачені у ФРН для сімей із дітьми. Напр., при будівництві чи купівлі житла батьки із дітьми одержують значні податкові послаблення. Наявність дітей урахується при нарахуванні допомог із безробіття, соціальної допомоги малозабезпеченим. Таким чином ця держава намагається вирішити свою демографічну проблему, заохотити народжуваність.

Це лише кілька промовистих прикладів, які ілюструють реальний, а не декларативний соціальний характер німецької держави. Але не можна не помітити й труднощів, з якими стикнулася ця держава сьогодні. Досі економічно потужну Німеччину вважали локомотивом Європейського Союзу, але "будець-нарогтя" загальмував. Якщо у Британії ріст валового внутрішнього продукту становив у 2001 р. понад 2,5%, то у Німеччині - ледь 0,6%, а рівень безробіття сягнув 10%. Близько чотирьох мільйонів німців в січні 2002 р. зафіксовані як безробітні. Безробітні німці живуть переважно у східних федеральних землях,

де рівень безробіття сягнув 20%, а на західних землях безробітних значно менше - 7,7%. Це більше, ніж у США (там близько 5,5%), але за мірками країн-членів ЄС, ситуація ще не катастрофічна. Криза на фінансовому ринку змушує банки та гігантські концерни звільняти працівників. Якщо на початку 90-х середня заробітна плата у Німеччині становила 80% середньої зарплати у США, то у 2000 р. - ледь 70%. У списку найконкурентніших економік світу німецька опустилася на 17-е місце. За кількістю новостворених підприємств і місць праці Німеччина поступається не лише Південній Кореї, але й Аргентині.

Але вочевидь саме соціальний характер німецької держави призвів до того, що німці сьогодні працюють найменше, а відпочивають найбільше: їх продуктивність праці залишається однією із найвищих у світі.

Основні права

Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина, стаття 1-15

1 Застає людське гідність		10 Тільки за підтримки і повноважень закону
2 Свобода особи		11 Право вільного пересування і промисля
3 Рівність перед законом	7 Нагляд держави за шкільною освітою	12 Свобода вибору професії
4 Свобода віросповідання і совісті		13 Недоторканість життя
5 Свобода змішаних шлюбів	8 Свобода збору	14 Гарантія власності
6 Застає подружжя і родина	9 Право засновувати спілки і товариства	15 Переслідування в громадській сфері заборонені

Особливості розвитку ФРН після об'єднання Німеччини

І лише 1990 р., через кілька місяців після падіння Берлінського муру, східнонімецькі землі перейшли на систему соціальної ринкової економіки. Перехід від соціалістичного планового господарства до нової форми госполарювання у нових федеральних землях пов'язаний із величезними змінами. Спадок командної економіки не піддався плавній зміні за кілька років новими структурами, як це здавалося спочатку, в момент об'єднувачої ейфорії. Не вдалося зберегти велику кількість малопродуктивних державних підприємств, через що різко зросло безробіття у східних землях. Але після шоку, пов'язаного з крахом системи планового господарства поступово зводяться наростки соціальної ринкової економіки.

У грудні 1991 р. ФРН взяла участь у зібранні глав держав та урядів країн-членів у голландському місті Маастрихт, де було прийнято рішення про заснування Європейського Союзу. Вона зобов'язалася (і виконала зобов'язання) запровадити замість дойчмарки єдину євровалюту (євро), «... як рівноправний член об'єднаної Європи служити миру в цілому світі...», — ці слова Основного Закону визначають зовнішню політику ФРН. У 1955 р. ФРН увійшла до НАТО й залишається складовою цього союзу багатьох держав. Німецьке об'єднання безпосередньо пов'язане з об'єднанням європейським, а політика безпеки Німеччини — з політикою безпеки європейської та північноатлантичної.

Гельмут Коль (1930 р.н.) – німецький полтик, федеральний канцлер ФРН (1982-98). З 1973 р. – голова Християнсько-демократичного союзу. Проводив помірковану соціально-економічну політику, яка забезпечила динамічний розвиток німецької економіки, зміцнення національної валюти, постійну модернізацію промисловості, зростання експортних можливостей країни. У 80-х рр. стимулював процеси економічної і політичної інтеграції західноєвропейських країн, обстоював зміцнення співробітництва ФРН з союзниками НАТО, виступав за подальше розширення відносин з НДР, розвиток взаємовигідних контактів з СРСР та іншими комуністичними країнами Центрально-Східної Європи. У період "перебудови" у Радянському Союзі намагався забезпечити ФРН роль головного економічного партнера Москви, підтримував надання радянському уряду західних кредитів для проведення економічних перетворень. Використовуючи лібералізацію політичного режиму в СРСР, послаблення міжнародної напруженості і розпад комуністичного блоку, Коль 28 листопада 1989 р. представив власний план (без консультації з західними союзниками) об'єднання Німеччини (складався з 10 пунктів). Після проведення переговорів за формулою "2+4" (за участю ФРН і НДР, а також Великобританії, СРСР, США, Франції), визначення статусу об'єднаної Німеччини, домовленостей з радянським керівництвом про умови і строки виведення радянських військ з території НДР, уряд Г.Коля здійснив офіційне возз'єднання двох німецьких держав 3 жовтня 1990 р.

Гельмут Коль

Реформування економіки східних німецьких земель, яку розпочав уряд *Г.Коля* вимагало величезних капіталовкладень, що не могло не позначитися на скороченні соціальних програм, зменшенні робочих місць, зростанні безробіття у країні. Проблеми економічного та соціального розвитку ФРН наприкінці 1990-х рр. стали головною причиною поразки у 1998 р. урядової коаліції і відставки Г.Коля з поста канцлера ФРН, на якому його змінив лідер соціал-демократів *Герхард Шредер*. Восени 1999 р. ХДС/ХСС і особисто Г.Коль були звинувачені у фінансових порушеннях у період перебування при владі, у використанні "чорної каси" під час виборів, ухилянні партії від сплати податків з отриманих спонсорських коштів та ін.

Парламентські вибори-2002

22 вересня у ФРН були проведені вибори до Бундестагу. Місця у парламенті були розподілені так: СДПН - 251, опозиційний блок ХДС/ХСС - 248, "зелені" - 55, FDP - 47, соціалісти - 2. Таким чином, соціал-демократи і "зелені" мають 306 із 603 місць у німецькому Бундестазі, володіючи абсолютною більшістю. Новий уряд також складається з представників соціал-демократів і "зелених". Переможці передвиборчої боротьби Герхард Шредер (Соціал-демократична партія Німеччини) і Йошка Фішер (партія Зелених) одразу приступили до формування нового уряду. Німецькі експерти вважають, що основними чинниками, котрі визначили результати виборів у Німеччині, стали серпневі повені та дискусії щодо Іраку. Багато виборців оцінили дії Г.Шредера на посту федерального канцлера під час руйнівної повені як ефективні. Повінь помітно додала голосів і "зеленим",

оскільки привернула увагу до екологічних проблем. СДПН втратила підтримку значної кількості виборців з тих соціальних верств, де ця партія була популярною – робітників великих підприємств та службовців.

Багато критикують соціально-економічну політику червоно-зелених, вважаючи, що уряд Шредера провів надто мало перетворень.

Дебати з іракського питання висунули зовнішню політику на передній план.

Партії сперечалися щодо найбільш адекватного ставлення до лідера Іраку Саддама Хусейна. "З нами від Німеччини ніколи не буде виходити агресія", – зазначалося у програмі *соціал-демократів* і цю позицію есдеки зберегли й щодо війни з Іраком. Союзники ж, на переконання соціал-демократів, повинні у своїх антитерористичних діях завжди опиратися на Німеччину. Німецький Бундесвер (збройні сили) повинні стати частиною міжнародної коаліції, покликаної гарантувати мир на планеті. Майбутнє ЄС соціал-демократи бачать у прийнятті конституції, військовій незалежності від США, розширенні на схід у найближче десятиліття. *Християнські демократи* у випадку своєї перемоги обцяли невідкладно поставити питання про реформу фінансової структури ЄС, а з розширенням на схід поспішати не збираються. ЄС, на їх думку, повинен

створити самостійне воєнне крило в НАТО. *Зелені* хочуть демократизації ЄС, є прихильниками якнайвищого розширення ЄС і поглиблення співпраці з Україною, Росією та іншими державами Європи, які не входять до ЄС. Також у передвиборчій боротьбі зелені наполягали на розширенні участі ЄС у миротворчих ініціативах і роззброєнні.

Імміграційна політика також стала предметом бурхливих дебатів у передвиборчий період. Багато хто виступив проти лідера ХДС/ХЕС Едмунда Штойбера, який виступав за обмеження імміграції у Німеччину. Така напружена боротьба призвела до того, що червоно-зеленій коаліції вдалося утримати владу, але її перевага у Бундестазі вельми незначна.

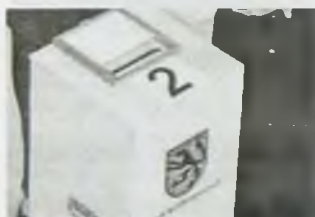
Додатки

Додаток 1. Конституція Німецької імперії (Веймарська) (Витяги)

Німецький народ, єдиний у своїх племенах і натхненний наміром оновити і зміцнити свою імперію у волі і справедливості, служити справі внутрішнього і зовнішнього миру і сприяти суспільному прогресові, дав собі цю конституцію.

Кандидати на посаду канцлера у 2002 р. Г.Шредер та Е.Штойбер

Стаття 1. Німецька імперія — республіка. Державна влада виходить від народу.

Стаття 2. Територія держави складається з територій німецьких областей. Інші території можуть прийматися імперським законом до її складу, якщо цього побажас їх населення в силу права на самовизначення

Стаття 13. Імперське право має перевагу над обласним правом. При виникненні сумнівів або різниці в поглядах відносно погодження даної постанови області з імперським правом компетентний орган держави або області може, згідно з найближчими постановами імперського закону, запитати рішення одного з найвищих суддів імперії.

Стаття 14. Імперські закони приводяться у виконання обласною владою, оскільки в цих законах не постановлено інакше.

Стаття 17. Кожна область повинна мати республіканську конституцію. Народне представництво має обиратися на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права всіма громадянами Німецької імперії, чоловіками і жінками, на засадах пропорційного представництва. Обласний уряд повинен користуватися довірям народного представництва. Основні положення для виборів у народне представництво дійсні і для общинних виборів. Але обласний закон може поставити право участі у виборах в залежність від проживання в общині строком не більше одного року.

Стаття 18. Поділ імперії на області повинен мати на меті найвище використання господарських і культурних сил народу і повинен по можливості погоджуватися з волею народу. Територіальні зміни існуючих і створення нових областей у межах Німецької імперії відбуваються шляхом імперського закону, що змінює конституцію. Якщо є згода областей, які безпосередньо беруть участь у цьому, то досить простого імперського закону [...]

Стаття 20. Рейхстаг складається з депутатів німецького народу

Стаття 21. Депутати є представниками всього народу. Вони хоряться тільки своїй совісті і не зв'язані мандатами.

Стаття 22. Депутати обираються загальною, рівною, прямою і таємною подачею голосів на засадах пропорційного представництва, чоловіками і жінками, які досягли 20-річного віку. Вибори повинні провадитися в неділю або в дні громадського відпочинку [...]

Стаття 23. Рейхстаг обирається на 4 роки. Нові вибори повинні бути проведені не пізніше як на 60-й день з часу закінчення цього строку. Рейхстаг збирається перший раз не пізніше ніж на 30-й день після виборів.

Стаття 24. Рейхстаг збирається щороку в першу середу листопада в місці перебування імперського уряду. Голова рейхстагу повинен скликати його раніше, якщо того вимагатиме президент імперії або принаймні 1/3 членів рейхстагу. Рейхстаг встановлює час закінчення сесії в день нового зібрання.

Стаття 25. Президент імперії може розпустити рейхстаг, але не більше одного разу з даного приводу. Нові вибори мають бути проведені не пізніше ніж на 60-й день після розпуску.

Стаття 29. Засідання рейхстагу прилюдні. На пропозицію 50 членів і більшістю в 2/3 голосів засідання може бути оголошено закритим.

Стаття 31. При рейхстагові утворюється суд для перевірки виборів. Він розв'язує також питання про утрату депутатом звання члена рейхстагу [...]

Стаття 32. Для постанови рейхстагу потрібна проста більшість голосів, оскільки конституція не приписує іншого співвідношення їх. Для виборів, які провадить рейхстаг, наказ може допускати винятки. Дійсність рішень визначається наказом.

Стаття 33. Рейхстаг і його комісії можуть вимагати присутності рейхсканцлера і кожного з імперських міністрів. Рейхсканцлер, імперські міністри і їх уповноважені мають доступ на засідання рейхстагу і його комісій. Області мають право посилати на ці засідання уповноважених, які викладають точку зору свого уряду на обмірковуваний предмет. На їх німогу повинні вислухуватися представники уряду під час дебатов, а представники імперського уряду — навіть поза порядком денним. Вони хоряться розпорядчій владі головуючого.

Стаття 36. Ніхто з членів рейхстагу або якого-небудь з ландтагів не може будь-коли підлягати переслідуванню в судовому або службовому порядку або взагалі бути

притягненням до відповідальності, інакше як у самих законодавчих зборах, за своє голосування або за думку, висловлену при здійсненні його депутатської діяльності.

Стаття 37 Ніхто з членів рейхстагу або якого-небудь з ландтагів не може бути притягнений до слідства за карні дії або заарештований під час сесії без згоди палати, членом якої він перебуває. Виключаються випадки затримання депутата на місці злочину або на другий день. Така ж згода потрібна при всякому іншому обмеженні особистої волі, яка утискує депутата в здійсненні його депутатської діяльності. Всяке кримінальне переслідування, порушене проти члена рейхстагу або якого-небудь з ландтагів, і всякий арешт або інше обмеження особистої волі на вимогу палати, до якої належить депутат, касується на строк сесії.

Стаття 38. Члени рейхстагу і ландтагів мають право відмовлятися давати свідчення як про осіб, які по довір'ю повідомили їм як депутатам факти або яким вони самі їх довірили при виконванні своєї депутатської діяльності, так і власне про ці факти. Щодо накладання арешту на документи, депутати також прирівнюються до осіб, які мають законне право відмовитися від давання свідчень. Трус і накладення арешту в стінах рейхстагу або ландтагу може провадитися тільки з дозволу голови.

Стаття 41 Президент імперії обирається всім німецьким народом. Обраним може бути кожний німець, якому сповнилось 35 років [...]

Стаття 43 Президент імперії обирається на 7 років. Переобрання допускається. До спливу строку президент імперії може бути зміщений народним голосуванням на пропозицію рейхстагу. Для постанови рейхстагу про це потрібна більшість 2/3 голосів. Цією постановою президент імперії усувається від дальшого виконання обов'язків. Відхилення народним голосуванням пропозицій про зміщення вважається за переобрання і тягне за собою розпуск рейхстагу.

Президент імперії не може підлягати кримінальному переслідуванню без згоди рейхстагу.

Стаття 44. Президент імперії не може бути в той же час членом рейхстагу.

Стаття 45. Президент імперії представляє імперію в міжнародно-правових відносинах. Він укладає від імені імперії союзи та інші договори з іноземними державами. Він акредитує і приймає послів [...]

Стаття 47. Президенту імперії належить верховне командування всіма збройними силами імперії.

Стаття 48. Якщо яка-небудь область не виконує обов'язків, покладених на неї конституцією або імперськими законами, то президент імперії може примусити її до цього з допомогою збройної сили.

Якщо в межах Німецької імперії серйозно порушені громадська безпека і лад або якщо загрозив серйозна небезпека такого порушення, то президент імперії може вживати заходів, необхідних для відновлення громадської безпеки і ладу, в разі потреби з допомогою збройної сили. З цією метою він може тимчасово зупиняти цілком або частково гарантії основних прав, дані статтями 114, 115, 117, 118, 123, 124 і 153. Про всі заходи, вжиті на підставі поділів 1 і 2 цієї статті, президент імперії повинен негайно доводити до відома рейхстагу. Ці заходи підлягають скасуванню на вимогу рейхстагу. В разі небезпеки проголошення уряд однієї з областей може вжити на своїй території тимчасових заходів, відповідних до зазначених у поділі 2. Ці заходи підлягають скасуванню на вимогу президента імперії або рейхстагу [...]

Стаття 49. Президент імперії користується правом помилування в межах всієї імперії. Для амністії в усій імперії потрібне видання імперського закону.

Стаття 51. В разі перешкоди до виконання президентом імперії своїх обов'язків рейхсканцлер заступає його на найближчий час. Коли є імовірність, що перешкоди будуть тривалі, то питання про заступництво розв'язується імперським законом. Це саме правило застосовується у випадку дострокової президентської вакансії аж до проведення нових виборів.

Стаття 52. Імперський уряд складається з рейхсканцлера та імперських міністрів.

Стаття 53. Рейхсканцлер і на його пропозицію імперські міністри призначаються і звільняються президентом імперії

Стаття 54. Рейхсканцлер та імперські міністри потребують для виконання своїх обов'язків довір'я рейхстагу. Кожен з них може подати у відставку, якщо рейхстаг певною постановою позбавляє його довір'я.

Стаття 55. Рейхсканцлер головує в імперському уряді і керує його справами за наказом, прийнятим урядом і схваленим президентом імперії

Стаття 59. Рейхстаг має право порушувати перед державним судом Німецької імперії обвинувачення проти президента імперії, рейхсканцлера та імперських міністрів у тому, що вони злочинно порушили конституцію або імперський закон. Пропозиція про порушення обвинувачення має бути підписана не менше ніж 100 членами рейхстагу і потребує згоди більшості, потрібної для змін конституції. Подробиці визначаються імперським законом про державний суд

Стаття 60. Для представництва німецьких областей у законодавстві та управлінні імперії утворюється рейхсрат

Стаття 61. В рейхсраті кожна область має принаймні один голос. Більші області дістають по одному голосу на 700 тисяч жителів. Зайвіма, рівна принаймні 350 тисячам жителів, вважається за 700 тисяч. Жодна область не може бути представлена більш, ніж 2/5 всіх голосів []

Стаття 68. Законопроекти вносяться або імперським урядом, або з ініціативи членів рейхстагу

Стаття 69. Внесення законопроектів імперським урядом вимагає згоди рейхсрату. Якщо між імперським урядом і рейхсратом не відбулася угода, то імперський уряд все таки може внести законопроект, але повинен при цьому подати окрему думку рейхсрату.

Якщо рейхсрат приймає законопроект, який не схвалено імперським урядом, то останній повинен внести його до рейхстагу з викладом своєї точки зору

Стаття 70. Президент імперії повинен надавати належної форми законам, ухваленим відповідно до конституції, і оголошувати їх у «Reichs-Gesetzblatt» у місячний строк

Стаття 71. Імперські закони, оскільки в них не постановлено інакше, набувають чинності на 14 день по закінченні того дня, коли в імперській столиці було видано «Reichs-Gesetzblatt»

Стаття 76. Конституція може бути змінена законодавчим порядком. Проте, постанови рейхстагу про зміну конституції мають силу тільки в тому разі, якщо на засіданні присутні 2/3 законного числа членів і принаймні 2/3 присутніх депутатів згодні на зміну. Для постанов рейхсрату про зміну конституції так само необхідна більшість в 2/3 поданих голосів. Якщо з народної ініціативи провадиться народне голосування про зміну конституції, то необхідна згода більшості громадян, що мають право голосу.

Якщо рейхстаг, всупереч протестові рейхсрату, постановив внести зміни в конституцію, то президент імперії не має права оголошувати цей закон, якщо рейхсрат протягом 2 тижнів зажадає народного голосування.

Стаття 79. Імперія відас справою своєї оборони. Військова організація німецького народу регулюється одномантно імперським законом, беручи до уваги особливості населення областей

Стаття 80. Колоніальна справа входить до кола виключного відання імперії

Стаття 102. Судді незалежні і підлягають тільки законам

Стаття 103. Правосуддя в загальному порядку виконується імперським судом та обласними судами

Стаття 104. Судді загальних судів призначаються на посаду довічно. Лише в силу судового рішення і лише на підставах і в формах, визначених законом, вони можуть проти своєї волі тимчасово або назавжди усунути з своєї посади, переводитися на інше місце або звільнитися у відставку. Законодавство може встановити граничний вік, після якого судді виходять у відставку. Цим не зачіпається тимчасове усунення з посади, яке відбувається в силу закону.

При змінах в устрої судів або їх округ управління юстиції даної області може без згоди суддів переводити їх до іншого суду або усувати з посади, проте, тільки при умові збереження за ними повного утримання

Ці постанови не поширюються на комерційних суддів, шефенів та присяжних

Стаття 105. Виключні суди не допускаються. Ніхто не може бути випущений з видання свого законного судді. Цим не зачіпається законодавство про військові суди та суди при стани облоги. Військові суди честі касуються

Стаття 106. Військові суди підлягають скасуванню, вони залишаються лише у воєнний час і на борту військових кораблів. Подробиці визначаються імперським законом

Стаття 107. В імперії і областях мають бути встановлені законодавчим порядком адміністративні суди для захисту окремих осіб від розпоряджень і вимог адміністративних установ

Стаття 108. Законом встановлюється найвищий державний суд Німецької імперії

Стаття 109. Всі німці рівні перед законом. Чоловіки і жінки мають у принципі однакові громадянські права і несуть однакові обов'язки. Публічно-правові привілеї та обмеження, обумовлені народженням або станом, підлягають скасуванню. Дворянські позначення вважаються лише за частину прізвища і надалі не можуть даватися. Титули можуть даватися лише як позначення посади або професії. Ця постанова не зачіпає вчених ступенів. Ордени і відзнаки не можуть надаватися державою. Ні один німець не має права приймати титули або ордени від іноземного уряду

Стаття 111. Всі німці користуються свободою пересування по всій імперії. Кожен має право проживати і набувати осілість у будь-якому місці імперії, набувати нерухоме майно і займатися будь-якою професією. Обмеження допускаються тільки на підставі імперського закону

Стаття 112. Кожен німець має право емігрувати за кордон. Еміграція може бути обмежена тільки імперським законом. Всі громадяни, як ті, що перебувають у межах імперської території, так і поза нею, мають право на оборону з боку імперії щодо іноземних держав. Ні один німець не може бути виданий іноземному уряду для суду або кари

Стаття 113. Іноземні частини населення імперії не повинні утискуватися законодавчими та адміністративними заходами в їх вільному національному розвитку, особливо у вживанні їх рідної мови, у викладанні, внутрішньому управлінні та суді

Стаття 114. Свобода особи недоторкана. Обмеження або позбавлення особистої свободи публічною владою допускається тільки на підставі законів

Особі, які позбавляються свободи, повинні бути не пізніше, як на другий день, повідомлені, якою владою і на якій підставі дано розпорядження про позбавлення свободи, негайно їм має бути надана можливість подати заперечення проти позбавлення їх свободи

Стаття 115. Житло кожного німця є його вільний притулок. Воно недоторкане. Винятки допускаються тільки на підставі законів

Стаття 116. За ту або іншу дію може бути накладена кара лише в тому випадку, якщо її карність встановлена законом до вчинення дії

Джерело: Конституція буржуазних країн. – К., 1936.

СУТЄВО

Резюме

❶ **Листопадова революція 1918 р.** зуможлила поразкою Німеччини у Першій світовій війні, що затьотрило політичну, економічну ситуацію, активізувало масові страйки і вимогливі хліба, миру, амністії політичним в'язням, демократизації державних установ. Початок революції - 3 листопада зі збройного повстанням у порту Кіль керівні фізату.

❷ **Веймарська конституція 1919 р.** проголосила Німеччину демократичною республікою, закріпила рівність громадян перед законом, ввела кваліфіковані, пряме

- вибірче право, пропорційну виборчу систему, проголосила свободу слова, друку, митингів, таємницю листування, недоторканість особи, основні органи влади – Рейхстаг, Рейхсрат, Президент.
- 1) **Версальський мирний договір 1919 р.** – мирний договір, укладений після закінчення Першої світової війни між союзниками та Німецькою республікою.
 - 2) **Мюнхенський пучок (“Пивний пучок”)** – спроба державного перевороту, авшени 8-9 листопада 1923 р. у Мюнхені А. Гітлером, генералом Е. Лудендорфом та групою їх прихильників. Керівники пучку були звинувачені у державній зраді та засуджені до незначних термінів ув’язнення.
 - 3) **Підготовка до Другої світової війни** у 1936 р. Німеччина окупувала Рейнську зону між Німеччиною та Францією, було укладено альянс між Німеччиною та фашистською Італією, до якого у 1940 р. приєдналася Японія. У березні 1938 р. Німеччина приєднала Австрію, а у жовтні окупувала Судетську область Чехословаччини. У березні 1939 р. була анексована вся Чехословаччина. Після підписання Пакту Ріббентропа – Молотова у вересні 1939 р. розпочався наступ на Польщу, який поклав початок Другій світовій війні.
 - 4) **Антигітлерівська коаліція** – воєво-політичний союз держав і народів, що боролися під час Другої світової війни проти блоку Німеччини, Італії, Японії. Основними учасниками антигітлерівської коаліції були Великобританія, СРСР, США, Франція і Китай.
 - 5) **Нюрнберзький процес** – судовий процес над 24 головними німецькими воєнними злочинцями у Міжнародному воєвоному трибуналі. Трибунал ставив під сумнів винувати у злочинах проти миру, воєнних злочинах, злочинах проти людяності.
 - 6) **Структура органів влади ФРН:** Федеральний канцлер, парламент Німеччини складається із Бундестагу (Бундесрат) і Бундтагу (Бундесрат). Президент обирається на п’ять років Федеральними зборами, які складаються з депутатів Бундестагу і такої ж кількості представників 16 земель, обраних їхніми законодавчими органами – ландтагами.
 - 7) **Структури органів правосуддя ФРН:** суди загальної і особливої адміністративної юрисдикції, особлива юрисдикція охоплює трудову і адміністративну, адміністративна є сукупністю загальної адміністративної і спеціальної адміністративної, тобто фінансової і соціальної юрисдикції. Вищі судові інстанції: Федеральний верховний суд, Федеральний адміністративний суд, Федеральний суд з питань праці, Федеральний фінансовий суд, Федеральний соціальний суд.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Які наслідки для Німеччини мала поразка у Першій світовій війні?
2. Яку максимальну кількість війська могла мати Німеччина за умовами Версальського мирного договору?
3. У якій праці А. Гітлера обґрунтовані ідеї расової вищості німців?
4. У яких випадках нацистське законодавство забороняло укладення шлюбу?
5. Чим пояснюється стрімке вишикування у Німеччині після Першої світової війни цілого ряду екстремістських організацій?
6. З якою метою здійснювався “пивний пучок”?
7. Як вплинув на Німеччину крах на Уолл Стріт 1929 р. і початок Великої економічної депресії?
8. У чому відмінність Бізонії від Тризонії?

9. Чи входила нацистська Німеччина до Ліги Націй?
10. Чому нацистський режим у Німеччині 1933-1945 рр. називається Третім Райхом?
11. Чому місцем проведення судового процесу над головними німецькими повними злочинцями було обрано м. Нюрнберг?
12. Чим була зумовлена блокада Берліна з червня 1948 р. по травень 1949 р.?
13. Який правовий статус мав Західний Берлін?
14. З якою метою було споруджено Берлінську стіну?
15. Які події відбулися у т. зв. "Кришталеву ніч"?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Листопадова революція 1918 р. Веймарська конституція.
2. Наслідки Першої світової війни для Німеччини
3. Зародження нацизму
4. Режим Третього Райху
5. Підготовка до Другої світової війни та її наслідки для Німеччини.
6. Розвиток НДР.
7. Проблема Західного Берліна
8. Проблема об'єднання Німеччини
9. Структура органів влади ФРН
10. Законодавство Німеччини після Другої світової війни
11. Механізм і структура органів правосуддя ФРН
12. Соціальне законодавство Німеччини. Формування соціальної держави
13. Особливості розвитку ФРН після об'єднання Німеччини.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Зміни в державному ладі Німеччини періоду гітлерівської диктатури
2. Місце ФРН у Європейському Союзі

Завдання, вправи, тести

1. Група "Спартак" бачила Німеччину як:
 - а) демократичну державу.
 - б) державу, засновану на диктатурі пролетаріату.
 - в) імперію.
 - г) конституційною монархію.
2. Які з перелічених положень характеризують Веймарську конституцію?
 - а) запровадження загальної, рівної, прямої виборчої права.
 - б) встановлення диктатури пролетаріату.
 - в) обмеження свободи слова, запровадження жорсткої цензури.
 - г) гарантування недоторканності особи.
 - д) введення мажоритарної виборчої системи.
 - е) введення пропорційної виборчої системи.
 - є) проголошення рівності громадян перед законом.
 - є) ігнорування принципу поділу влади.

3. Які з перелічених європейських держав утворилися після закінчення Першої світової війни та укладення мирних договорів?

а) Данія.	б) Бельгія.	в) Польща.
г) Югославія.	д) Румунія.	ж) Естонія.
е) Болгарія.	з) Угорщина.	и) Чехословаччина.
й) Албанія.	к) Литва.	л) Латвія.

4. Чи змінилася після укладання Версальського мирного договору територія:

а) Франції;	б) Польщі

5. Яка міжнародна організація була утворена у результаті укладання Версальського мирного договору?

а) ООН.	б) Європейське економічне співтовариство.
в) Ліга арабських держав.	г) Рада економічної взаємодопомоги.
д) Західноєвропейський союз.	е) Ліга Націй.
ж) Європейське об'єднання нафти і сталі.	з) Рада Європи.

6. Які з перелічених умов передбачені щодо Німеччини у Версальському мирному договорі?

а) позбавлення Німеччини частини колоній.
б) позбавлення Німеччини усіх колоній.
в) цілковита заборона мати армію.
г) цілковита заборона мати підводний флот.
д) обмеження чисельності армії.
е) втрата частини довоєнної території.
ж) приєднання нових земель.
з) заборона об'єднання з Австрією.

7. Яка форма правління сучасної об'єднаної Німеччини?

а) конституційна монархія.
б) абсолютна монархія.
в) президентська республіка.
г) парламентська республіка.
д) президентсько-парламентська республіка.
е) парламентсько-президентська республіка.

8. Який із органів влади Німеччини сьогодні відіграє найбільшу роль у державному управлінні?

а) Бундестаг.	б) Бундесрат.
в) Президент ФРН.	г) Федеральний канцлер.

9. На який термін обирається Федеральний Президент?

а) 4 роки.	б) 5 років.	г) безстроково (довічно).
в) 6 років.	д) 7 років.	

10. Поміркуйте, чому ФРН називають *соціальною державою*?

11. Хто з перелічених діячів займав посади Президента Веймарської Республіки?

а) Е. фон Ліндеборф.	б) А. Гітлер.	в) П. фон Гіндебург.
г) Г. Геринг.	д) Г. Гімлер.	

12. Бізонія – це:

а) назва об'єднаної американської та британської зон окупації.
б) назва об'єднаної американської та французької зон окупації.
в) назва об'єднаної британської та французької зон окупації.

13. Поміркуйте, чи пов'язане встановлення тоталітарного режиму (напр., нацизму) з кризовою ситуацією у державі?
14. Які з перелічених країн входили до держав-учасниць антигітлерівської коаліції?
а) Великобританія.	б) Японія.	в) Китай.
г) США.	д) Італія.	ж) Болгарія.
е) Югославія.	з) СРСР.	и) Франція.
15. Які із перелічених держав були учасниками Берлінського (Троїстого) пакту 1940 р.?
а) Німеччина.	б) Франція.	в) Італія.
г) Японія.	д) СРСР.	ж) Угорщина.
е) Великобританія.	з) США.	и) Словаччина.
л) Болгарія.	п) Румунія.	
16. Місце народження А.Гітлера:
а) Відень.	б) Мюнхен.	в) Берлін.
г) Франкфурт.	д) Бранау.	ж) Штутгарт.
17. Що передувало Третьюму Райху?
а) Німецька імперія.	б) Священні Римська імперія німецької нації.
г) Веймарська Республіка.	д) Німецький Союз.
е) Північно-німецький союз.	
18. Творцем "німецького економічного дива" вважається:
а) О. Бісмарк.	б) Л. Ергард.	в) Г. Кох.
г) Г.-Д. Геншер.	д) К. Кінкель.	ж) К. Аденауер.
е) В. Брант.	з) Г. Шмідт.	и) Г. Шредер.
19. Поясніть відмінність між рейхсвером і вермахтом.
20. Опишіть структуру судової системи ФРН.

Додаткова література з теми

- Грифський В. Г. Всеобщая история государства и права. Учеб. для вузов. - М., 2001.
- Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, італьомуніцизму та націонал-соціалізму. Монографія. - К., 2000.
- История государства и права зарубежных стран / Под общ. ред. проф. Жидкова О. А. и проф. Крашенинниковой Н. А. - М., 1997.
- Кершоу Я. Гитлер - Ростов на Дону, 1997.
- Макирчук В. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 2000.
- Підкови І., Джебджора О. Світова історія XIX-XX століття. Словник. - Львів, 2000.
- Нитребность в фашизме возникает в кризисной ситуации // Диалог. - 1992. - №8-10.
- Решетников Ф. М. Привычные системы стран мира. - М., 1993.
- Гуренко В. Национал-социалистичний рух у Німеччині: становлення та соціальна база // Нова політика. - 2001. - №1. - С. 26-30.
- Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - Том 2. - У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К., 1998.
- Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998.
- Энциклопедия третьего рейха / Сост. Виропига С. - М., 1996.

Історія держави і права новітньої Франції

• Результати Першої світової війни • Розвиток Франції між двома світовими війнами • Франція у Другій світовій війні. "Віші" • Четверта республіка. Конституція 1946 р. • Встановлення П'ятої республіки. Конституція 1958 р. • Політичний курс Ф.Міттерана • Референдум 1992 р. • Франція першого періоду президентства Ж.Ширака • Президентські та парламентські вибори-2002 • Право Франції у новітній період

СУТЄВО! Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ аналізувати роль Франції у світових війнах ХХ ст. та їх наслідки для Франції;
- ☞ характеризувати новосинні конституції Франції;
- ☞ порівнювати режими Четвертої та П'ятої республіки;
- ☞ характеризувати основні напрямки діяльності Ш. де Голля, Ф.Міттерана, Ж.Ширака;
- ☞ аналізувати результати референдуму 1992 р., парламентських і президентських виборів 2002 р.;
- ☞ виділяти характерні риси новітнього права Франції.

Ключові поняття та терміни

• Ж.Клемансо	• Єванські угоди
• Паризька мирна конференція	• Конституція 1946 р.
• Версальський мирний договір	• Конституція 1958 р.
• режим "Віші"	• Ф.Міттеран
• А.Петен	• Маастрихтський договір
• Ш. де Голь	• Ж.Ширак
• голлізм	• Ж.-М. Лепен
• Четверта республіка	• кодекси Наполеона
• П'ята республіка	• Суд державної безпеки

Результати Першої світової війни

У результаті Першої світової війни Франція разом із союзниками по блоку Антанта здобула перемогу над країнами Четвертого союзу. У січні 1919 р. у Парижі була скликана

міжнародна конференція. Французьку делегацію на переговорах очолював прем'єр Ж. Клемансо.

П
О
С
Т
А
Т
Ь

Жорж Клемансо (1841–1929) – французький політик, член Французької академії, медек за освітою. Деякий час практикував як лікар. Політичною діяльністю займався з 1870 р. як мер Монмарту (з 1875 р. – голова міської ради Парижа). Прихильник підготовки реваншистської війни проти Німеччини. За безкомпромісні та викривальні виступи у парламенті отримав прізвисько “Тигр”. Ставши прем'єр-міністром, проводив виважену політику щодо церкви та робітничого руху. За заслуги у здобутті перемоги над Німеччиною у Першій світовій війні його назвали “батьком перемоги”. Як Голова Паризької мирної конференції і французької делегації намагався зміцнити позиції Франції у Європі через розбросання та розчленування Німеччини, розширення французьких кордонів за рахунок останньої, повернення Ельзасу та Лотарингії. Негативно ставився до створення незалежної Української держави, не заперечував на включенні етнічних українських земель до складу території інших країн. Був одним із авторів *Версальського мирного договору*. У січні 1920 р. спробував висунути свою кандидатуру на пост президента, але не знайшов підтримки серед депутатів-соціалістів і відмовився від подальшої політичної боротьби. Відійшов від політичного життя, займавшись літературною та публіцистичною діяльністю.

Жорж Клемансо

Паризька мирна конференція 1919–20 рр. відбувалася з перервами. Вона була скликана державами-переможцями у Першій світовій війні для вироблення мирних договорів із переможеними країнами. У роботі конференції взяли участь 32 держави. Переможені держави (Німеччина та її союзники) були допущені на цю конференцію лише для вручення їм текстів уже підготовлених мирних договорів. До участі у конференції не було запрошено Радянську Росію. У результаті роботи цієї конференції були підготовлені договори з Німеччиною (*Версальський мирний договір*), Австрією (*Сен-Жерменський мирний договір*¹), Болгарією (*Нейїський мирний договір*²), Угорщиною

¹ *Сен-Жерменський мирний договір 1919 р.* – договір, підписаний між Австрією і союзними державами-переможцями (США, Британією, Францією, Італією, Японією та ін.). Він оформив розпад Австро-Угорської імперії на самостійні держави – Австрію, Угорщину, Чехословаччину, Сербо-Хорватско-Словенську державу (з 1929 р. – Югославія). Договір забороняв об'єднання Австрії і Німеччиною. Північну Буковину було включено до складу Румунії, а Закарпатську Україну приєднано до Чехословаччини. Австрії заборонялося мати військову авіацію та військовий флот, чисельність армії обмежувалася 30 тис. осіб. Австрія повинна була виплачувати репарації. Договір діяв до 1938 р.

² *Нейїський мирний договір 1919 р.* – договір, укладений у передмісті Парижа (Нейї-сюр-Сен) між державами Антанти та Болгарією, яка зазнала поразки у Першій світовій війні. Болгарія за умовами договору втрачала понад 11 тис. км² Болгарія скорочувала свої збройні сили до 20 тис. осіб, їй заборонялося мати авіацію та військово-морський флот. Болгарський уряд зобов'язувався виплачувати протягом 37 років військові репарації у розмірі 2,25 млрд. золотих франків, здійснювати поставки вугілля Югославії, худоби – Греції, Югославії, Румунії. Договір втратив силу з початком Другої світової війни.

(Тріанонський мирний договір¹), Туреччиною (Севрський мирний договір). На цій конференції було прийнято рішення про створення Ліги Націй² і затверджено її статут.

За умовами Версальського мирного договору:

- 1) Ельзас і Лотарингія поверталися Франції;
- 2) в користування Франції на 15 років переходили копальни Саарського басейну;
- 3) до Франції відійшли німецькі колонії в Африці (Того і Камерун) та провінції колишньої Османської імперії (Сирія та Ліван);
- 4) Франції належало 52% від загальної суми репарацій.

Але перемога у Першій світовій війні обійшлася Франції дорого:

- близько 1,4 млн. убитих і працевоздатних;
- 23 тис. зруйнованих підприємств та 742 тис. будинків;
- загальні матеріальні втрати – понад 200 млрд. франків;
- борг США зріс до 4 млрд. доларів.

Розвиток Франції між двома світовими війнами

Перші повозні вибори було проведено 16 листопада 1919 р., на яких переміг **Національний блок** (60% місць у парламенті). На початку 1920 р. відбулися вибори президента, на яких переміг **Дешанель**, а прем'єр-міністром став **А. Мільєран**.

ПОСТАТЬ **Мільєран Олександр Етьєн** (1859-1943) – французький політик, правник за освітою; займався адвокатською практикою, брав участь у соціалістичному русі. У 1885 р. став депутатом парламенту від Соціалістичної партії. У 1899 р. – міністр торгівлі та промисловості (перший в історії випадок участі соціаліста в уряді, т.зв. *кабус Мільєрана*); у 1912-13 і 1914-15 рр. – міністр військових справ. У 1920-24 рр. – Президент Франції. Змушений подати у відставку внаслідок активного втручання у політичне життя країни. У 1925-40 рр. – сенатор.

Стабілізація економіки у повоєнні роки проходила мляво. Довоєнний рівень промислового виробництва було досягнуто аж у 1925 р.

На виборах 1924 р. переміг **Лівий блок** (радикали, радикал-соціалісти, соціалісти). Уряд був очолений радикал-соціалістом **Едуардом Ерріо**.

¹ **Тріанонський мирний договір 1920 р.** – мирний договір між країнами Антанти та державами, які приєдналися до неї, з одного боку, і Угорщиною, з другого боку, яка стала самостійною державою після розпаду Австро-Угорської імперії. Значна частина Угорщини передавалася Румунії, Королівству сербів, хорватів і словенців, Чехословаччині. Угорська армія скорочувалася до 35 тис. осіб, обов'язкова військова повинність скасовувалася, заборонялося мати авіацію, важку артилерію, військовий флот, Угорщина повинна була сплатити репарації союзникам. Цей договір втратив значення після перегляду Віденськими арбітражами 1938 і 1940 рр.

² **Ліга Націй** – перша всесвітня міжнародна організація, створена для розвитку співробітництва між народами та гарантування миру і безпеки.

ПОСТАТЬ

Ерріо Едуард (1872-1957) – французький політик, професор філологічного факультету у Ліоні, член партії радикал-соціалістів. У 1919-57 рр – лідер партії. У 1912-19 рр. – сенатор. У 1919-40 і 1945-54 рр. – депутат Палати представників. Неодноразово як міністр входив до складу різних урядових кабінетів, зокрема, як міністр громадських робіт і транспорту, міністр освіти, міністр закордонних справ, державний міністр. Саме його уряд встановив у 1924 р. дипломатичні відносини з СРСР і уклав із ним у 1932 р. договір про ненапад. У листопаді 1932 р. був одним із ініціаторів проекту плану загального роззброєння і створення системи європейської безпеки. Очолювана ним партія виступала проти *Мюнхенської угоди 1938 р.* У роки нацистської окупації Франції він засуджувався режимом "Віші" (про нього – далі), за що у 1942-44 рр. утримувався під домашнім арештом, а згодом виданий нацистам і був вивезений у Німеччину. У псвоєнний час був почесним головою Національних зборів Франції, автор численних історичних, публіцистичних, літературних праць.

Ерріо Едуард

За урядування Е.Ерріо було проведено декілька реформ, зокрема, звільнено політв'язнів, визнано праза державних службовців на об'єднання у профспілки, жінкам надано право голосу на місцевих виборах.

Кабінет Е.Ерріо проіснував менше року, 17 квітня 1925р. новий уряд Лівого блоку очолив радикал *Пенлеве*. Цей уряд він колоніальні війни у Марокко та Сирії, уклав Локарнські угоди².

Уже в листопаді 1925 р. кабінет Пенлеве був замінений урядом *А. Бріана*, а в липні 1926 р. – урядом *Р. Пуанкаре*. Були проведені непопулярні заходи з метою стабілізації франка – різко збільшено розміри податків, скорочено фонди зарплати для державних службовців, пенсії для інвалідів війни. У підсумку це дозволило добитися стабілізації франка, відсутнього приросту виробництва, збільшення золотого запасу країни.

Аристид Бріан

¹ *Мюнхенська угода 1938 р.* – угода, підписана 30 вересня 1938 р. на конференції глав урядів Німеччини, Великобританії, Франції та Італії у Мюнхені. Вона передбачала відторгнення від Чехословаччини і передачу нацистській Німеччині Судетської області разом із усіма заводами, запасами сировини, шахтами тощо. Учасники угоди гарантували нові чехословацькі кордони проти несировокованої агресії. У результаті цієї угоди Чехословаччина втратила 30% своєї території, де проживало бл. 5 млн. осіб і розміщувалася майже половина потужностей важкої промисловості. Ця угода стала кульмінаційним моментом у політиці "умиротворення" нацистської Німеччини, яку проводили Франція і Великобританія, вона прискорила розв'язання Другої світової війни. Офіційно ця угода була визнана недійсною внаслідок підписання у 1973 р. Договору про нормалізацію відносин між Чехословаччиною і ФРН.

² *Локарнські угоди 1925 р.* – низка угод про гарантування західних кордонів Німеччини і арбітражі. Франція зобов'язувалася надати Польщі та Чехословаччині допомогу, у разі нападу на них Німеччиною, якщо Ліга Націй не визнає за необхідне прийняти якісь колективні заходи. Ці угоди послабили поліцію Франції у Європі, завдали удару по системі встановлення союзів, яку французька дипломатія створювала починаючи з 1920-х рр.

Велика депресія 1929-33 рр. зачепила і Францію, але дещо пізніше, ніж інші країни, і проходила не так гостро, але триваліше. Промислове виробництво упало на чверть, імпорту скоротилися удвічі, експорт – у 2,5 рази. Безробітними стали 368 тис. осіб, а частково безробітними – близько половини найманих працівників. Франція мала найнижчий у Європі відсоток молоді у загальній структурі населення, і найвищий – пенсіонерів. Деяке піднесення промисловості Франції розпочалося аж у 1936 р., але навіть у передвоєнному 1938 р. обсяг виробництва складав усього 70% від докризового 1929 р. Жодна капіталістична країна не мала гірших показників.

За 1932-1933 рр. у Франції змінилося сім урядів. Ця політична нестабільність на тлі економічної кризи сприяла пошвавленню діяльності *фашистських організацій*. З'явилися такі організації, як "Бойові хрести", "Французька солідарність", "Кораливські рицарі" та ін. Усі вони розпочали відкриту боротьбу за владу.

На початку 1934 р. фашисти здійснили спробу пугчу. 5 лютого 1934 р. 20 тис. озброєних фашистів з "Бойових хрестів" організували маніфестацію у Парижі з метою привести свого лідера до влади. У відповідь 12 лютого 1934 р. у Франції розпочався загальний антифашистський страйк за участю 4,5 млн. осіб. Таким чином французи поставили перешкоду розвитку фашизму.

! 1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу. У відповідь на це найбільші держави світу, у т.ч. й Франція, оголосили А.Гітлеру війну; французька армія одразу ж перейшла у наступ.

Франція у Другій світовій війні. "Віші"

Німецька армія 10 травня 1940 р. вторглася у межі Голландії, Бельгії та Люксембургу, а 12 травня – з території Бельгії прорвалася до Франції. 14 червня 1940 р. гітлерівські війська без бою увійшли до Парижа. Уряд Франції утік спочатку в Тур, а потім – у Бордо. У червні Франція капітулювала. За умовами миру із Гітлером Франція була поділена на дві зони – *окуповану* (у т.ч. й Париж) і *неокуповану*, якою упрямляв уряд маршала А.Петена, котрий співпрацював із А.Гітлером. Франція із колишнього союзника Великобританії перетворилася на недружню державу; уряд Великобританії ще 23 червня 1940 р. оголосив про свій розрив із А.Петеном.

"*Віші*" – французький режим, запроваджений під нацистським протекторатом спочатку в неокупованій частині Франції, а від листопада 1942 р. – і в окупованій частині. Термін походить від назви курортного міста на півдні Франції, де 10 липня 1940 р. на засіданні Національних зборів було прийнято рішення про передання усієї влади прем'єр-міністру маршалові А.Петену. Петен проголосив себе главою держави, новою столицею якої замість окупованого німцями Парижа стали Віші. Новий режим повністю розірвав з республіканськими традиціями "Свободи, Рівності, Братерства", поклавши на них відповідальність за послаблення держави і поразку Франції у 1940 р. Новими ідеалами Франції проголошувалися "Праця, Сім'я, Батьківщина."

У зоні дії петенівського уряду відмінялися конституційні закони 1875 р. У червні 1940 р. Третя республіка припинила своє існування.

Історія режиму "Віші" поділяється на чотири періоди:

1. *липень – грудень 1940 р.* – період вимушеного визнання німецької зверхності та окупації;
2. *січень 1941 – квітень 1942 рр.* – час відкритої співпраці з фашистами;
3. *квітень 1942 – січень 1944 рр.* – період маневрування і спроб уникнути безпосереднього пов'язання з нацистським режимом;
4. *січень – липень 1944 р.* – період повної переваги французьких нацистів в уряді, який завершився після визволення Франції союзниками. Військова поразка нацистського німецького режиму призвела до розпуску уряду Петена.

ПОСТАТЬ

Петен Анрі Філіпп (1856-1951) – французький політик, маршал. Під час Першої світової війни командував піхотною бригадою, потім військовим корпусом. У 1917-18 рр. – головнокомандувач французькими військами. Він відмовився від опору гітлерівським загарбникам і підписав Комп'єнське перемир'я. Очолював уряд режиму "Віші", встановив авторитарне правління, виступив проти участі Франції у війні на боці нацистської Німеччини. З середини 1943 р. не мав реального впливу на політику уряду "Віші". Добровільно повернувся зі Швейцарії у Францію, де був заарештований і у серпні 1945 р. засуджений до смертної кари, яка була замінена довічним ув'язненням.

Анрі Петен

6 червня 1944 р. розпочалася операція вторгнення союзників в окуповану гітлерівцями Францію. Був сформований тимчасовий уряд на чолі із генералом *Шарлем де Голлем*. У жовтні 1945 р. відбувся референдум з приводу подальшої долі країни. 18 (із 19) мільйонів виборців висловилися за скликання установчих зборів та прийняття нової конституції.

Звернення генерала Шарля де Голля до французів (18 червня 1940 р.)

Восновачальники, які упродовж багатьох років очолювали французьку армію, сформували уряд. Посилаючись на поразку наших армій, цей уряд вступив у переговори з противником, щоб припинити боротьбу. Звичайно, нас пригнобили і продовжують пригноблювати механізовані наземні та повітряні сили противника.

Нас змушує відступати не лише численна перевага німців, скільки їх танки, літаки, їх тактика. Саме танки, літаки, тактика німців до такої міри захопили наших керівників звання, що ввели їх у той стан, у якому вони зараз знаходяться.

Але невже сказане останнє слово? Невже немає більше надії? Невже нанесено остаточну поразку? Ні!

Повірте мені, бо я знаю, що говорю для Франції нічого не втрачено. Ми зможемо в майбутньому одержати перемогу тими ж засобами, якими вони нанесли нам поразку.

Бо Франція не самотня! Вона не самотня! Вона не самотня! За нею стоїть велетенська імперія. Вона може об'єднатися з Британською імперією, яка панує на морях і продовжує боротьбу. Вона, як і Англія, може без обмежень використовувати могутню промисловість Сполучених Штатів.

Я, генерал де Голль, що знаходжуся зараз у Лондоні, звертаю до французьких офіцерів та солдатів, які знаходяться на британській території чи можуть там

опинитися у майбутньому, зі зброєю чи без неї, до інженерів і робітників, фахівців із виробництва озброєння, які знаходяться на британській території чи можуть там опинитися, з закликом встановити контакт зі мною.

Щоб не сталося, полум'я французького опору не повинно загаснути і не загасне...

П
О
С
Т
А
Т
Ь

Шарль де Голль (1890-1970) – французький державний діяч, генерал, військовий за освітою. Учасник Першої світової війни. Після поразки Франції у 1940 р. емігрував до Лондона, де очолював патріотичний рух "Вільна Франція", з 1943 р. – Французький комітет національного визволення. У 1944-46 рр. – глава Тимчасового уряду. Не отримавши підтримки у намаганні встановити сильну президентську владу, відійшов від політичного життя. У 1958 р. після військового путчу в Алжирі повернувся до політичної діяльності. З червня 1958 р. – прем'єр, з січня 1959 р. – Президент Франції. Під його керівництвом підготовлена Конституція П'ятої республіки. У 1962 р. уряд Ш. де Голля уклав *Евіанські угоди*, які припинили війну в Алжирі та фактично визнали незалежність цієї країни. Він створив власну політичну концепцію – *голлізм*, встановлення сильної президентської влади, реалізація ідеї Великої Франції, обмеження ролі наддержав, зокрема США, на міжнародній арені. Він підтримував співпрацю в рамках "Спільного ринку", висунув ідею "Європи батьківщини" від Атлантики до Уралу. У 1966 р. оголосив про вихід Франції з НАТО. Ш. де Голль сприяв розрядці міжнародної напруги під час "холодної війни". У квітні 1969 р. подав у відставку після того, як більшість населення на референдумі не підтримала його проєкти нового адміністративного поділу країни та реформування Сенату.

Шарль де Голль

Четверта республіка. Конституція 1946 р.

Вибори 1946 р. принесли комуністам 5 млн. голосів і найбільшу кількість депутатських мандатів – 151. Народно-республіканський рух та соціалісти зібрали по 4,5 млн. У результаті компромісу цих трьох партій був підготовлений остаточний проєкт Конституції Франції. Її затвердили на референдумі 13 жовтня 1946 р. Ця дата вважається часом народження *Четвертої республіки* (1946-1958 рр.).

Основні положення Конституції Франції 1946 р.

1. Її складовою є "Декларація прав людини і громадянина".
2. Зафіксовано право на організацію профспілок і проведення страйків, право на працю, принцип рівності чоловіків і жінок, безоплатна освіта, державне регулювання економіки, заборона дискримінації за будь-якими ознаками.
3. Проголошено відмову від наступальної війни, допустимість націоналізації підприємств.
4. Запроваджено пропорційну виборчу систему на парламентських виборах.

Евіанські угоди – угоди, підписані між урядом Франції і Тимчасовим урядом Алжирської республіки 18 березня 1962 р. у французькому місті Евіан-ле-Бен. Ними регулювалися питання, пов'язані з набуттям Алжиром статусу незалежної держави і закладали основи його майбутніх відносин із Францією. Ці угоди завершили Алжирську війну 1954-62 рр. – національно визвольні змагання алжирців проти французького колоніального режиму, який був встановлений ще у 1830 р.

5. Парламент – двопалатний за структурою. Верхня палата – Рада республіки, нижня – Національні збори.
6. До компетенції нижньої палати парламенту відносяться прийняття поправок до Конституції та законів Франції, затвердження бюджету, оголошення стану війни, ратифікація найважливіших міжнародних договорів.
7. Уряд відповідальний лише перед Національними зборами.
8. Глава держави – Президент, якого обирали на 7 років. Його влада обмежується контрасигнатурою прем'єра чи відповідного міністра.

Під тиском комуністів у Франції розпочалася націоналізація промисловості, що була аналогічним процесом до тогочасної політики націоналізації, яку проводив уряд лейбористів у Великобританії. 26 липня 1949 р. Франція за рішенням більшості Національних зборів увійшла до НАТО.

У 1951 р. була змінена пропорційна виборча система на мажоритарну, що призвело до значної втрати місць у парламенті комуністами. Натомість, партія, очолювана Ш. де Голлем, опинилася у виграші.

Зовнішня політика Франції у повоєнний період була невдалою. У 1954 р. Франція змушена вивести свої війська з В'єтнаму. Тоді ж розпочалася війна в Алжирі проти місцевих повстанців-арабів. У суспільстві було дві точки зору щодо зовнішньої політики: одні наполягали на необхідності за будь-яку ціну зберегти колоніальну імперію, а інші говорили про демократичне вирішення національного питання. Армія, перетворившись на політичну силу, почала виходити з-під контролю. У цій ситуації 1 липня 1958 р. генералу Ш. де Голлю були надані парламентом надзвичайні повноваження.

Елісейський палац в Парижі

Встановлення П'ятої республіки. Конституція 1958 р.

28

вересня 1958 р. референдум схвалив конституцію П'ятої республіки, на підтримку якої висловилося 79,2% учасників голосування.

Основні положення Конституції Франції 1958 р.

1. Основні важелі управління зосереджені в руках Президента, який не несе відповідальності ні перед урядом, ні перед парламентом. Йому неможливо оголосити імпичмент, Президент на свій розсуд може розпустити Національні збори та Сенат. Президент головує на засіданнях уряду та заміщує міністра.
2. Парламент двопалатний. Його нижня палата обирається на основі мажоритарної системи на п'ять років. Сенат у складі 283 особи обирається колегією виборщиків з числа генеральних та муніципальних радників та з 490 депутатів Національних зборів.
3. Національні збори можуть відмовити у довірі уряду лише більшістю голосів. Голоси відсутніх та тих, хто утримався, додаються до тих, що голосують за довіру.
4. Після заколоту генералів в Алжирі у 1961 р. до конституції було внесено поправку, за якою Президент одержував право взяти у свої руки усю владу, якщо під загрозою опиниться незалежність нації, цілісність її території чи виконання міжнародних зобов'язань. Єдиним обмеженням є неможливість розпуску за цієї ситуації Національних зборів.

Заморським територіям і колоніям було дозволено самостійно вирішувати питання свого державного статусу. Схвалення населенням Конституції означало збереження колоній у складі Франції на правах "заморської території", а не схвалення – вихід з імперії з перспективою проголошення незалежності. Такою можливістю скористалися усі африканські колонії: *Гвінея, Того, Камбурн, Конго, Центральноафриканська республіка, Чад, Габон, Мавританія, Алжир*.

Зовнішня політика Франції за Ш. де Голля була самостійною. Країна вийшла зі складу НАТО (1966 р.), відмовилася від приєднання до американо-радянського-англійського договору про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах. Франція першою визнала уряд комуністичного Китаю.

Життєвий рівень французів завдяки проведеній модернізації економіки за період із 1958-68 рр. зріс на 38%.

Відносно спокійне правління Ш. де Голля було перерване ранговою кризою у травні-червні 1968 р. Ще у березні студенти почали домагатися підвищення стипендій на 15%, 6 травня поліція почала приступом брати студентські барикади, що призвело до близько тисячі поранених. 13 травня розпочався загальний страйк, того ж дня відбулася 600-тисячна демонстрація у Парижі. Президент Ш. де Голь передав на розгляд народного референдуму свій проєкт державного управління, але більшість виборців висловилося проти. Наслідком цього стала відставка Ш. де Голля у квітні 1969 р.

Після відставки Ш. де Голля президентами країни обиралися *Ж. Помпідю* та *Ж. де Естен*. Вони відійшли від ідеї, яку проповідував Ш. де Голь – розвитку Франції у розрив із США та його союзниками по НАТО, а також із СРСР. Натомість у 1972 р. Франція вступила до Європейської економічної співдружності, покращила свої стосунки з Великобританією.

Політичний курс Ф. Міттерана

У 1981 р. Президентом Франції було обрано 65-річного представника Французької соціалістичної партії *Франсуа Міттеранш*. Ф. Міттеран добровільно днів владу з прем'єр-міністром, парламентом та Державною Радою, а при Ш. де Голлі ці три інститути влади не мали самостійного значення. Вперше за історію П'ятої республіки у Франції чотири міністерські портфелі були надані комуністам. Його курс зовнішньої та внутрішньої політики був ретраховааний на побудову сильної держави доскобами масштабних суспільних реформ, а також розвитку самоуправління та децентралізації. Цей президент-соціаліст підтримував курс Франції на політичну та економічну інтеграцію Франції у європейські структури.

П
О
С
Т
А
Т
Ь
Франсуа Міттеран (1916-1996) – Президент Франції (1981-1995). Вивчав право у Сорбонні, займався адвокатською практикою. Належав до католицьких та націоналістичних молодіжних організацій. У 1939-40 рр. перебував на військовій службі. Після окупації Франції (1940 р.) деякий час працював у Комісаріаті у справах військовополонених уряду Петена. У 1943 р. приєднався до Руху Опору, зі участю у якому нагороджений орденом Почесного легіону. У 1946-58 та 1962-81 рр. – депутат Національних Зборів, у 1959-62 рр. – сенатор. Із 1947 р. – міністр у різних урядах П'ятої республіки, зокрема, міністр для ветеранів, державний міністр, міністр внутрішніх справ, міністр фінансів. Під час президентських

виборів 1965 р. був головним противником Ш. де Голля. У 1965-68 рр. - лідер Федерації демократичних і соціалістичних лівих сил. У 1971 р. - засновник Французької соціалістичної партії (ФСП).

У перші місяці діяльності Президент Ф. Міттеран активно підтримував прихильників націоналізації великих монополій та розвитку державного сектора економіки. Закон про встановлення державного контролю над певними галузями економіки (1982 р.) передбачав націоналізацію п'яти промислових корпорацій, двох фінансово-промислових угруповань,

Франсуа Міттеран

тридцять дев'ять приватних банків. Це схвально було сприйнято в СРСР. Однак політика націоналізації економіки, здійснювана у 1981-1982 рр. одразу ж почала призводити до втрати Францією зовнішніх ринків, запланованих прибутків, відповідно - почалося недофінансування соціальних програм, зростає темп безробіття, що викликало незадоволення профспілок.

Уже в березні 1984 р. Ф. Міттеран змінив вектор своєї внутрішньої політики, відмовившись від ідеї націоналізації промисловості. Відповіддю на такі зміни став вихід з його уряду комуністів.

На президентських виборах 1988 р. 71-річний Ф. Міттеран знову здобуває перемогу, що сталося, ймовірно, завдяки переходу на більш помірковані позиції, активнішої роботи щодо створення нової єдиної Європи, участі у процесі розрядки холодної війни, зменшення соціальної напруги у суспільстві. У період президентства Міттеран вів оригінальну культурну політику, плодами якої стали реконструкції великого Лувру з монтажем скляної піраміди перед ним, побудова великої арки в районі Дефанс і будівлі опери на площі Бастилії, створення нового комплексу національної бібліотеки.

Референдум 1992 р.

У 1992 р. у Франції було проведено референдум щодо приєднання до Маастрихтського договору.

Договір про утворення Європейського Союзу було підписано у голландському місті Маастрихт міністрами закордонних справ 12 країн-членів Європейської спільноти 7 лютого 1992 року. Від цього моменту аж до моменту остаточного набрання чинності 1 листопада 1993 року договір став предметом широкого розгорнутих політичних дебатів по всій Європі. Побудований на основі, закладений Єдиним європейським актом 1986 р., Маастрихтський договір являв собою важливий крок вперед у процесі політичної та економічної інтеграції. Навіть сама зміна формальної назви організації - замість *Європейського Економічного Союзу* (ЕЕС) на *Європейську Спільноту* (ЕС) у 1986 році та на *Європейський Союз* (ЕС), яку було запроваджено у Маастрихті, — стала сигналом того, що нова Європа стала справжньою політичною реальністю, а не простим торговельним блоком. Зважаючи на те, що такий рух завжди буде пов'язуватися з протиріччями, не викликає подиву, що дебати навколо договору та його положень були досить інтенсивними. Але лише три із дванадцяти країн-учасниць того часу — *Данія, Ірландія та Франція* — винесли договір на розсуд народу шляхом референдуму.

У Франції рішення щодо проведення референдуму про договір прийняв сам Президент. Рішення Франсуа Міттерана вдатися до референдуму було

винятково політичним, керованим як міркуваннями французької внутрішньої політики, так і положеннями самого договору.

Мабуть, сдина найважливіша подія на шляху до ратифікації Маастрихтського договору сталася не у Франції, а в Данії. Коли датські виборці відкинули договір голосуванням 51% проти 49% на своєму референдумі 2 червня 1992 року, найближче майбутнє усього європейського проекту опинилося під сумнівом. Перед голосуванням у Данії загалом очікувалося, що ратифікація договору країнами-учасниками відбуватиметься поволі та гладенько. Відмова Данії вибуховою хвилею пронеслася над європейськими столицями, і в інших місцях Європи більше уваги почали зосереджувати на деяких суперечливих аспектах договору.

Президент Міттеран оголосив про свій намір провести референдум негайно після голосування у Данії. Якщо раніше про бажаність проведення у Франції референдуму з Маастрихтського договору ще можна було дискутувати, то наслідки голосування у Данії зробили його немінучим. Усі зацікавлені сторони одержали сигнал про небезпеку, властиву цьому процесові, та змінили позицію свроскептиків у різних партіях. Хоча раніше Міттеран в одному зі своїх інтерв'ю натякав, що договір легко буде затверджено французьким електоратом, результат референдуму з цього питання далі вже не можна було вважати доведеним. У своєму зверненні з нагоди Дня взяття Бастилії 14 липня президент оголосив, що референдум призначається на 20 вересня 1992 р.

Головна опозиція Маастрихту у Франції спочатку виходила від політичних екстремістів, особливо комуністів та Національного фронту. Але опоненти були й в усіх інших партіях, разом із незначною їхньою кількістю у власній партії Міттерана — соціалістичній. Згідно з критиками, Маастрихт був лише одним кроком у невпинному марші до недемократичної, слабкої та неконтрольованої європейської наддержави, що загрозил національній суверенності. Прихильники «так» доводили, що відмова від договору поставить під загрозу весь прогрес нової Європи, якого вона досягла протягом останніх тридцяти років.

Результатом французького референдуму про приєднання до Маастрихтського договору, проведеного 20 вересня 1992 року став розподіл голосів на запитання *“Чи схвалюєте ви проект закону, представленого французькому народові Президентом республіки, про ратифікацію Договору про Європейський Союз?”* 51% дійсних голосів — “за”, 49% голосів — “проти”.

Франція першого періоду
президентства Ж.Ширака

На виборах 1995 р. переміг правий кандидат *Жак Ширак*.

Жак Рене Ширак (1932 р. н.) — французький державний діяч, Президент Франції з 1995 р. і до сьогодні. Народився у Парижі у сім'ї банківського службовця; освіту здобув у лицей Луї-ле-Гран, у 1954 р. закінчив Інститут політичних наук (Париж), навчався у Гарвардському університеті. Після військової служби в Алжирі пройшов підготовку в Національній школі адміністрації, яка готувала кадри для органів державного управління

П Франції. З 1962 р. Ж. Ширак почав працювати в адміністрації прем'єр-міністра Ж. Помпиду. У 1967 р. був обраний депутатом Національних зборів, займав різноманітні посади у міністерстві соціального захисту, у 1972-74 рр. був міністром сільськогосподарства. Після смерті Ж. Помпиду у 1974 р. Ж. Ширак став генеральним секретарем голлістської партії "Союз демократів на захист республіки", а новий Президент Франції Жискар д'Естен призначив його прем'єр-міністром. Але через два роки Ширак подає у відставку, мотивуючи її небажанням Ж. д'Естена розширити повноваження прем'єр-міністра. Наприкінці 1976 р. Ж. Ширак заснував власну політичну партію "Об'єднання на захист республіки", яка стоїть на правих, консервативних позиціях. У 1977 р. Ширак був обраний мером Парижа. На президентських виборах 1981 р. він вперше висунув свою кандидатуру і зазнав поразки. У 1986 р., коли праві партії одержали більшість місць у парламенті, Ф. Міттеран доручив Ж. Шираку сформувати уряд. Упродовж другого терміну перебування на посаді прем'єр-міністра Шираку вдалося сповільнити ріст безробіття, зменшити оподаткування підприємництва, передати у приватну власність окремі, націоналізовані соціалістами, підприємства, страхові компанії, банки. Проте на президентських виборах 1988 р. він знову програв Ф. Міттерану і покинув пост прем'єр-міністра. Після поразки на виборах Ширак сконцентрувався на обов'язках мера Парижа. Залишаючись лідером правих партій, він не прагнув знову очолити уряд. Ця тактика виправдала себе на виборах 1995 р., коли Ж. Ширак став Президентом.

Ширак йшов на президентські вибори під гаслами поглиблення процесу об'єднання Європи, введення єдиної європейської валюти, рішучої боротьби із безробіттям, проте початок його президентського терміну пов'язаний із міжнародним скандалом, викликаним рішенням Ж. Ширака провести серію підземних ядерних вибухів на атолі Мумуроа у південній частині Тихого океану. Лише обіцянка Ширака відмовитися у подальшому від ядерних випробувань запобігла введенню шерегом держав бойкоту французької продукції.

У внутрішній політиці Ширак робив спроби проводити реформи, спрямовані на скорочення рівня державних витрат, підвищення рівня життя французів. Для зменшення числа безробітних було впроваджено план скорочення робочого часу при одночасному збільшенні кількості зайнятих. Робочий тиждень було скорочено до 35 годин при одночасному збільшенні кількості робочих місць.

Президентські та парламентські вибори—2002

Президентська виборча кампанія 2002 р. проходила вкрай гостро. У другий тур виборів вийшов кандидат від правих сил *Жак Ширак* (19,83%) і лідер Національного фронту *Жан-Марі Лепен* (16,91%). Решта тринадцять кандидатів, у тому числі і *Ліонель Жоспен*, безнадійно відстали. Оголошення цих результатів викликало ефект бомби, що розірвалася. Французи, особливо ті, хто голосував за лівих, навіть плакали. Уже у ніч виборів у багатьох містах Франції відбулися демонстрації, учасники яких висловили своє обурення, розчарування. Маніфестації, у яких брали участь, зокрема,

жителі іммігрантських передмість, тривали кілька днів. Чимало демонстрантів несли плакати із гаслом: «Мені соромно, що я француз!». У Парижі дійшло до зіткнень із поліцією, яка застосувала сльозогінний газ.

П
О
С
Т
А
Т
Ь Свою політичну кар'єру лідер Національного Фронту розпочав у 1956 р. – 28-річний Лепен став наймолодшим депутатом французького парламенту. Зі зброєю у руках Лепен захищав французьку колоніальну імперію у 1953 р. він воював у Індокитаї, у 1957-му – в Алжирі. Національний фронт було створено у 1972 р. Спочатку ця партія не користувалася у виборців особливою популярністю – на президентських виборах 1974 р. Жан-Марі Лепен отримав усього 0.74% голосів. Але поступово французькі ультраправі зміцнили на виборах 1988 р. за Лепена проголосувало 14.38%, а у 1995 р. – 15% виборців.

“Треба відновити контроль на кордонах. При працевлаштуванні й розподілі соціальної допомоги французи повинні мати перевагу. Французам може бути викинуто тільки дитину, народжену від французьких батька та матері. Треба захищати національний ринок, держава має сприяти національній економіці. Покарання мають бути більш суворими. Треба відновити смертну кару й боротися зі злочинністю серед іноземців – вислати тих, хто порушує закони. Діти закордонних злочинців не повинні мати права на отримання французького громадянства”.

Жан-Марі Лепен

Лідер Національного фронту багато говорив про необхідність обмеження імміграції з колишніх колоній, надання кожному французозі робочого місця й сувору боротьбу зі злочинністю. Жан-Марі Лепен закликав співвітчизників боротися за міцну сім'ю – *“традиційну французьку цінність”*.

Багато хто занітував, чому ж причина такого *“підйому”* ультраправих? Одним із чинників є криза французького лівого руху. Значна частина лівого електорату не пішла до скриньок, бо не бачила достойного кандидата. Відмінність Л. Жоспена від Ж. Ширака була *“розмитотою”*, бо і прем'єр-міністра, і президента ліві виборці асоціювали з владою. Незважаючи на розлогий реєстр кандидатів, прогнозувався вихід у другий тур двох можновладних кандидатів – діючого президента Ж. Ширака та прем'єр-міністра Л. Жоспена. Від їх протистояння очікувалась основна публічна передвиборна дискусія. У той же час, остання фактично була відсутня – єдиною темою, де позиції Ширака та Жоспена всерйоз розходилися, стала проблема доцільності 35-ти годинного робочого тижня.

Поразка Жоспена є прикрою. Жоден прем'єр не мав у суспільстві такої великої довіри
«Le Monde»

Загалом є думка, що ймовірний успіх ультраправих чи ультралівих закладено у самій французькій виборчій системі, яка уможливорює варіант співпраці, співіснування, скажімо, правого президента та лівої парламентської більшості.

Європа відреагувала на успіх Лепена блискавично. *“Шок”*, *“Страшні*

Франція", "Землетрус", "Катастрофа" – так звучали заголовки найвпливовіших газет світу. Ж. Ширак закликав французів голосувати проти Ж.-М. Лепена, адже йдеться "про права і гідність людини". Міністр закордонних справ ФРН назвав успіх лідера Національного фронту "сигналом тривоги". Британський прем'єр Тоні Блер висловив сподівання, що у другому турі виборів французи відкинуть екстремізм. Оскільки Лепен заявив, що у разі його перемоги Франція покине Європейський Союз, то представники Європейської комісії висловили сподівання, що Париж не зречеться фундаментальних європейських цінностей.

Ліонель Жоспен

"Жан-Мари Лепен є не лише символом фашизму французького татунку. Це голос ностальгії за імперською Францією, ненависті до країни, в якій не всі мають французьке прізвище й білу шкіру, й страху перед глобалізацією і поїздовою об'єднаною Європою"
Іспанська газета "El País"

Результати другого туру президентських виборів не стали несподіванкою – "за" Ширака проголосувало 82,1% тих, хто прийшов на виборчі дільниці. Жак Ширак побив усі рекорди популярності – стільки голосів не отримував навіть Ш. де Голль. Франція, проте, голосувала не так за Ж. Ширака, як проти Ж.-М. Лепена. Про те, що ультраправий екстремізм Лепена налякав французів, свідчила дуже висока активність виборців – на дільниці прийшло близько 80% тих, то мав право голосувати. Французи, відтак, заявили: ідеали демократії для нас є найвищою цінністю, з Європейського Союзу ми виходити не бажаємо, іммігрантів у наших бідах не звинувачуємо. Другий тур президентських виборів фактично перетворився на плебісцит щодо демократичних цінностей, відкритого суспільства щодо європейської Франції.

Переможець Ж.Ширак

Одним із перших рішень Ж. Ширака було призначення нового прем'єр-міністра, яким став сенатор *Жан-П'єр Раффарен*.

ПОГЛЯДА Президентські вибори-2002 у Франції у багатьох відношеннях стали (анти)рекордними – мабуть, рекордними і за кількістю (анти)рекордів. – для історії П'ятої республіки. Осв основні видатні досягнення кампанії в цьому розрізі:

- вперше комуністи отримують такий низький відсоток (1-й тур – 3,6%);
- вперше ультраправий кандидат (Лепен) потрапився в другий тур та отримав більше голосів, ніж при попередніх спробах балотування (1-й тур – 16,86%, 2-й – 17,79%);
- у другому турі переможця (Ж. Ширака) підтримав небачена досі більшість виборців (82,21%), розрив голосів між учасниками теж безпрецедентний (64,42%), але жоден новообраний президент не набирив так мало в першому турі (Ж. Ширак, 19,88%);
- ще ніколи список претендентів на найвищу державну посаду у Франції не був таким великим – 16 чоловік.
- вперше на президентських перегонах виступив темношкірий кандидат

Улітку проходили й вибори у республіканський парламент - Національну Асамблею. Ліві партії на чолі з Ж.-М. Лепеном сподівалися одержати реванш за поразку на президентських виборах. На 577 місць у парламенті претендувало 8 446 кандидатів, що на 45% більше, ніж у 1988 р., на 20% більше, ніж у 1997 р. Перемогу у двох турах голосування здобули представники *правих сил*, чий лідер Ж. Ширак одержав перемогу на президентських виборах.

Авторитетна думка

"Результатом виборів, які відбулися у Франції, стали глибокі зміни у політичній системі. Президент сьогодні має значну більшість у Національній Асамблеї, він має усі необхідні для повноцінного управління важелі, і схожі умови у державному управлінні були, мабуть, тільки у XIX ст. Такі зміни французького внутрішнього політичного пейзажу можуть тільки посилити зовнішні позиції моєї країни. Можна сказати, що система, яка існувала досі, система співіснування була паралізуючою і не дозволяла владі працювати ефективно. Співіснування більше немає, відбулося необхідне вдосконалення владної системи, відбулося помітне спрощення політичної системи.

Таким чином уряд отримав можливість здійснювати свою політику з належною ефективністю. Опозиція, представлена соціалістичною партією, отримала можливість провести внутрішню реструктуризацію та одного разу виявити себе як сучасна альтернатива діючій владі. Партії екстремістського спрямування відсунені на задній план.

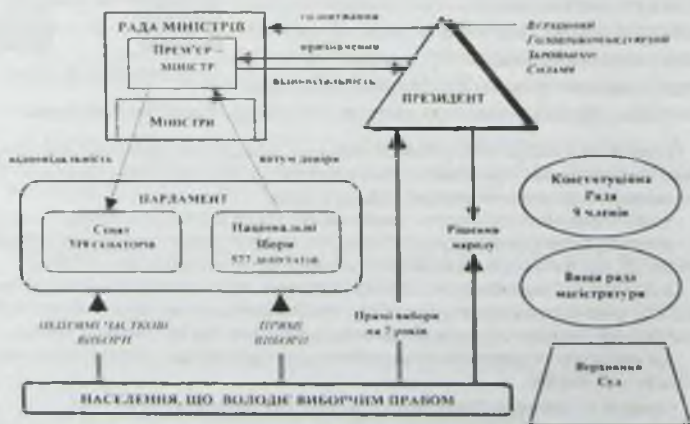
[...] В результаті ми сьогодні переживаємо ситуацію, абсолютно відмінну від тієї, що існувала кілька місяців тому".

*Надзвичайний і повноважний Посол Французької республіки в Україні
Філіпп де Сюремен*

Право Франції у новітній період

У період між двома світовими війнами діяли кодекси Наполеона (цивільний та кримінальний), в які постійно вносилися істотні зміни. Напр., з 1925 р. крім акціонерних товариств

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ

було дозволено створення товариств з обмеженою відповідальністю. Уряд отримав право зруйнувати будь-яку споруду, якщо вона загрожувала безпеці повітряного сполучення.

У 1935 р. було прийнято закон, за яким будь-яка сторона трудового договору могла розірвати його. Жінка була визнана повністю дієздатною, їй було надано право займатися професійною діяльністю незалежно від волі чоловіка. Усі кримінальні справи ділилися на: порушення, проступки, злочини.

Присяжні залучалися тільки при розгляді злочинів. Підозрюваний міг мати захисника вже зі стадії попереднього слідства. У 1940 р. суд присяжних було скасовано. Справу розглядала колегія суддів з 3 професійних та 6 непрофесійних суддів. У 1960 р. відновлено участь присяжних.

У 1963 р. було запроваджено *Суд державної безпеки*, який розглядав справи про порушення військової дисципліни, про зберігання зброї тощо.

СУТТЕВО

Резюме

- ① *Наслідки Першої світової війни для Франції* – значні людські та матеріальні втрати, пожерення Ельзасу та Лотарингії, перехід до Франції кількох колоній, одержання 52% усієї суми репарацій.
- ② *Окупація Франції* почалася з травня 1940 р., було встановлено режим “Віші” під нацистським проєкторатом під керівництвом маршала А. Петена.
- ③ *Політичний курс Ш. де Голля* – відстоював ідею встановлення сильної президентської влади, обмеження ролі надержавних міжнародних органів, ініціював вихід Франції з НАТО, вія самостійну зовнішню політику, протів модернізацію економіки.
- ④ *Конституція Франції 1946 р.* – передбачалися право на організацію профспілок, проведення страйків, рівність статей, безплатна освіта, відмова від наступальної війни, допустимість націоналізації підприємств, двопалатний парламент, відповідальність уряду перед парламентом, обрання президентів терміном на 7 років.
- ⑤ *Конституція Франції 1958 р.* – концентрація значних повноважень в руках президента, двопалатний парламент, надання дозволу колоніям самостійно вирішувати питання свого державного статусу, можливість надання Президенту надзвичайних повноважень за екстремальних для нації ситуацій.
- ⑥ *Риси правління Президента Ф. Міттерана* – на початку президентства підтримував націоналізацію великих монополій та розвиток державного сектора економіки, але з березня 1984 р. відмовився від ідеї націоналізації промисловості, активизував роботу щодо створення нової єдиної Європи, брав участь у процесі розрядки холодної війни.
- ⑦ *Референдум 1992 р.* – проведений 20 вересня 1992 р. щодо приєднання Маштринського договору. Результатом став розподіл голосів: 51% дійсних голосів “за”, 49% голосів “проти”.
- ⑧ *Риси правління Ж. Ширака* – уперше був обраний президентом у 1995 р. на основі переможної програми, обіцяючи гасло поглиблення процесу об’єднання Європи, введення єдиної європейської валюти, рішучої боротьби із безробіттям, проводив реформи, спрямовані на скорочення рівня державних витрат, підвищення рівня життя французів, робочий тиждень скоротив до 35 годин.
- ⑨ *Президентські та парламентські вибори–2002.* Президентська кампанія проходила у два тури. У другий тур виборів вийшов кандидат від правих сил

Ж.Ширак (19,83%) і лідер Національного фронту Ж.-М.Лепен; за результатами другого туру – “за” Ширака проголосувало 82,1%; перемогу на парламентських виборах здобули представники правих сил Ширака.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Як ставився Ж.Клемансо до створення незалежної Української держави?
2. Які наслідки Першої світової війни для Франції:
 - а) втрати;
 - б) переваги?
3. Як взаємодіє:
 - а) Франція і НАТО;
 - б) Франція і Європейський союз?
4. Із якою метою була скликана Паризька мирна конференція?
5. Які умови таких договорів:
 - а) Сен-Жерменського мирного договору;
 - б) Вердського мирного договору;
 - в) Тріанонського мирного договору;
 - г) Севрського мирного договору.
6. Які колонії відійшли до Франції в результаті перемоги Антанти у Першій світовій війні?
7. У чому полягає *казус Мільєрана*?
8. Які домовленості передбачають Локарнські угоди?
9. Як вплинула на Францію Велика економічна депресія 1929-1933 рр.?
10. Які фашистські організації діяли на території Франції у період перед Другою світовою війною?
11. Який режим називають “Віші”?
12. Коли й у результаті яких подій припинила своє існування Третя Французька республіка?
13. З чим звернувся до французів генерал Шарль де Голль 18.06. 1940 р.?
14. Які питання врегульовували Евіанські угоди?
15. Коли був розпочатий період Четвертої республіки у Франції?
16. Які колонії були у складі Франції у першій половині ХХ ст.?
17. Яка структура французького парламенту встановлювалася Конституцією Франції 1946 р.?
18. Чи допускала Конституція Франції 1958 р. процедуру імпичменту Президенту Франції?
19. Які зміни відбулися у виборчій системі Франції по виборах парламенту (Національних зборів)?
20. Чи змінювала Франція періоду П'ятої республіки своє ставлення до членства в НАТО?
21. Із якою метою у 1992 р. у Франції було проведено загальнонаціональний референдум?
22. Чому світова громадськість із занепокоєнням сприйняла факт виходу в другий тур президентських виборів-2002 Ж.-М.Лепена?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Результати Першої світової війни.

2. Розвиток Франції між двома світовими війнами
3. Франція у Другій світовій війні "Віші"
4. Четверта республіка Конституція 1946 р
5. Встановлення П'ятої республіки Конституція 1958 р
6. Політичний курс Ф Міттерана
7. Референдум 1992 р
8. Франція першого періоду президентства Ж Ширака
9. Президентські та парламентські вибори 2002
10. Право Франції у новітній період

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Французька колоніальна система
2. Порівняльна характеристика конституцій Франції 1946 р та 1958 р.

Завдання, вправи, тести

1. Які з перелічених колоній належали Франції?

a) Цейлон	б) Ямайка	в) Чад
г) Кіото	г) Габон	д) Алжир
е) Того	и) Вєтн	

2. Охарактеризуйте напрямки зовнішньої та внутрішньої політики Ф.Міттерана.

3. Ф.Міттеран був прихильником ідеологій:

a) соціал-демократичної	б) ліберальної	в) соціалістичної
г) консервативної	г) анархічної	д) націоналістичної

4. Серед кандидатів на пост Президента Франції у 2002 р. були:

a) Л Жоспен	б) Ф Міттеран	в) Ж де Естен
г) Ж Помпідю	г) Ж Ширак	д) Ж-М Лепен
е) А Петен		

5. Як Ви оцінюєте сучасний етап українсько-французьких двосторонніх відносин?

6. Мирний договір між державами Антанти та Балгарією називається:

a) Версальський	б) Сен-Жерменський	г) Севрський
в) Нейтський	г) Трінтинський	

7. Мирний договір між державами Антанти та Угорщиною називається:

a) Версальський	б) Сен-Жерменський	г) Севрський
в) Нейтський	г) Трінтинський	

8. Мирний договір між державами Антанти та Австрією називається:

a) Версальський	б) Сен-Жерменський	г) Севрський
в) Нейтський	г) Трінтинський	

9. Мирний договір між державами Антанти та Туреччиною називається:

a) Версальський	б) Сен-Жерменський	г) Севрський
в) Нейтський	г) Трінтинський	

10. Яка міжнародна організація була створена на Паризькій мирній конференції?

- а) Ліга Націй; б) ООН;
 в) Європейська економічна співдружність;
 г) Європейське об'єднання вузлів та сталі;
 ґ) Західноєвропейський союз.

11. Хто із французьких державних діячів співпрацював із нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни?

- а) Ш. де Голль; б) А. Петен;
 в) Е. Ерріо; г) Р. Пуанкаре.

12. Конституцію Франції 1946 р. було прийнято:

- а) парламентом; б) народом на референдумі;
 в) Конституційною Асамблеєю.

13. Євіанські угоди були підписані між:

- а) Францією і Великобританією;
 б) Францією і Камеруном;
 в) Францією та Конго;
 г) Францією та Алжирською республікою;
 ґ) Францією та Мауританією.

14. За якою виборчою системою проводилися парламентські вибори за Конституцією Франції 1946 р.?

- а) мажоритарною; б) пропорційною; в) змішаною.

15. Президента Франції вибори за Конституцією Франції 1946 р. обирали на термін:

- а) 4 роки; б) 5 років; в) 6 років; г) 7 років.

16. У якому році Франція вступила в НАТО?

- а) у 1949 р.; б) у 1952 р.; в) у 1955 р.; г) у 1980 р.; ґ) у 1999 р.

17. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Франції:

- а) у період між двома світовими війнами;
 б) у повоєнний період (за Ш. де Голля);
 в) на сучасному етапі.

Додаткова література з теми

- Графський В. Г. Введення в історію державства та права. Учень для вузів - М., 2001
 Історія державства та права зарубіжних країн / Под общей ред. проф. Галанты П. П. - М., 1963 - Т. 1.
 Історія державства та права зарубіжних країн / Под общей ред. проф. Жидкова О. А. и проф. Крашенинниковой П. А. - М., 1997.
 Махарчук В. Історія держави і права зарубіжних країн - К., 2000
 Підкова І., Дзедзюра О. Світлова історія XIX-XX століттям. Словник - Львів, 2000
 Решистников Ф. М. Правовые системы стран мира. - М., 1993
 Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - Том 2 - У 2 т / За ред. В. Д. Гончаренка - К., 1998.
 Хрестоматія по історії державства та права зарубіжних країн / Под ред. Э. М. Чернишевского. - М., 1984
 Федорук К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
 Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994
 Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія - К., 1998

Тема 22

Історія держави та права новітньої Великобританії

• Розвиток Великобританії між двома світовими війнами • Британська співдружність націй • Великобританія в роки Другої світової війни. Урядування У.Черчілля • Повосинна урядова політика лейбористів • Урядування консерваторів. М.Тетчер • Політичний курс Дж.Мейджора • Урядування Т.Блера. Ольстерське питання • Особливості парламентської виборчої кампанії 2001 р. “Третій шлях” • Структура органів влади • Особливості права новітньої Великобританії

СУТТЕВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ характеризувати особливості розвитку Великобританії між двома світовими війнами;
- ☞ аналізувати значення виборчих реформ;
- ☞ характеризувати зміни у британській колоніальній політиці ХХ ст.;
- ☞ порівнювати урядові курси К.Еттли, М.Тетчер, Дж.Мейджора, Т.Блера;
- ☞ аналізувати структуру органів влади Великобританії;
- ☞ виділяти характерні риси британського права.

Ключові поняття та терміни

• Великобританія	• лейбористи
• виборча реформа	• Дж. Мейджор
• Британська співдружність націй	• Т. Блер
• В. Черчіль	• Ольстерське питання
• Бурська війна	• палата громад
• К. Еттли	• палата лордів
• політики націоналізації	• прем'єр-міністр
• М. Тетчер	• Суд палати лордів
• консерватори	• соліситор
	• барристер

Розвиток Великобританії між двома світовими війнами

Завершення Першої світової війни принесло Великобританії розширення її колоній, репарації з Німеччини й усунення в особі цієї держави найважливішого європейського конкурента. Після війни Великобританія впевнено

посіла друге місце після США за показниками економічного росту. Але участь у минулій війні все ж давалася взнаки, бо скоротився експорт, почалися масові незадоволення у вигляді страйків. Це посилює позицію лейбористської партії. Лейбористи ввели допомогу з безробіття, 7-годинний робочий день, знизили акцизи на цукор і чай.

У 1924 р. уряд лейбористів пішов у відставку, на зміну якому прийшли консерватори, за часів урядування яких відбувся найбільший страйк - 3 млн шахтарів (травень - грудень 1926 р.). Як наслідок, законом 1927 р. було заборонено загальні страйки під загрозою судового переслідування.

Найважливішими змінами у державотворенні періоду між двома світовими війнами були виборчі реформи 1918 та 1928 рр., посилення ролі уряду, присвоєння ним деяких функцій, які до того часу виконував парламент.

Виборча реформа 1918 р. Вводилося загальне виборче право для чоловіків від 21 року. Жінки отримували право голосу з 30 років за умов наявності річного доходу не менше 5£. Право голосу надавалося навіть тим жінкам, які не мали самостійних доходів, але були одружені з чоловіком із доходом не меншим 5£. Завдяки цій реформі кількість виборців зростає з 8 до 21 млн осіб. Межі виборчих округів також були перекресні - вони стали рівними за кількістю виборців - 70 тис. у кожному. У такому окрузі обирався лише один депутат, а не 1-3, як це було раніше.

Виборча реформа 1928 р. Виборче право жінок вже не відрізнялося від чоловічого, що додало ще 4-5 млн виборців. Зберігався незначний ценз освітності - три місяці.

З 1918-20 рр. поступово посилюється роль уряду. У 1920 р. був прийнятий Закон про надзвичайні повноваження уряду, який дозволяв виконавчій владі оголошувати надзвичайний стан в країні, проводити арешти в обхід звичайної процедури. Цей закон вперше було застосовано проти загального шахтарського страйку 1926 р., коли було заарештовано 6 тис. осіб. У 1933 р. ще більше розширилися права поліції на проведення обшуку, в 1935 р. вона одержала право розганяти політичні мітинги. Уряд активно втручається в законотворчу діяльність. І, як не дивно, депутати парламенту не противилися цьому. У міжвоєнний період поширення набуває практика *делегованого законодавства*, тобто наступного видання урядового акта за дорученням парламенту. Різко зріс державний апарат. Якщо у 1914 р. Англія мала 21 міністерство, то у 1924 р. - уже 35. Цей процес прискорився в роки Другої світової війни.

**Британська
співдружність націй**

У 30-і рр. відбулися істотні зміни у стосунках із *домініонами*. У 1926 р. *Австралія* ставить вимогу про призначення губернаторів штатів урядами самих штатів із числа

місцевих мешканців. У 1926 р. Канада самовільно встановлює дипломатичні відносини зі США. Намагаючись примирити конфлікти між метрополією та домініонами, запобігти розпаду імперії було висунуто гасло "*Співдружність цариди спільної експлуатації колоній*". Домініони прийняли активну участь у виробленні нового документа, що визначав характер взаємин із Лондоном.

11 грудня 1931 р. парламент Великобританії схвалив *Вестмінстерський статут*, за яким генерал-губернатори домініонів мали призначатися з місцевих ролженств. Хоча сам губернатор призначався англійським монархом, він був зобов'язаний користуватися рекомендаціями домініону. Домініони були визнані рівними за статусом і у жодній мірі не підпорядковувалися один одному, а лише вільно об'єднувалися у *Британську співдружність націй*. Кожен домініон самостійно визначав умови набуття громадянства домініону, але громадяни домініону були одночасно громадянами Співдружності. Щорічно скликалися імперські конференції. У домініони були призначені послы Великобританії, що іменувалися *високими комісарами*. У 1937 р. Ірландія офіційно відмовилася від статусу домініона та була за конституцією проголошена республікою.

Співдружність націй (до 1949 р. – Британська співдружність націй) – об'єднання незалежних суверенних держав, до якого входять Великобританія та більшість її колишніх домініонів і колоній. Термін "Британська співдружність націй" вживається з 1917 р. У результаті реформування системи управління Британською колоніальною імперією на початку 1920-х рр. у "білі колонії" (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ньюфаундленд, Ірландія) здобули статус домініонів. У 1926 р. на загальнобританській конференції було засновано Співдружність Націй і встановлено загальні принципи взаємовідносин між країнами-членами (підтвержені Вестмінстерським статутом 1931 р.), які були визначені як незалежні та рівноправні у внутрішньо- і зовнішньополітичних справах.

Після Другої світової війни до складу Співдружності увійшли Індія, Пакистан (1947 р.), Цейлон (тепер – Шрі-Ланка, 1948 р.). Виходячи з традицій, у ряді домініонів (Австралія, Барбадос, Бельгія, Нова Зеландія, Папуа Нова Гвінея, Ямайка та ін. – усього 16 держав) головою Співдружності та її символом було визнано королеву Великобританії. Англійського монарха в домініонах мав представляти генерал-губернатор, який призначається монархом за рекомендацією уряду даної держави.

У 1971 р. була прийнята Декларація Співдружності Націй, яка підтвердила добровільний характер об'єднання, визначила самостійність політики кожної країни-учасниці і закликала до співпраці на основі давніх спільних інтересів для зміцнення міжнародного взаєморозуміння і загального миру.

За час існування Співдружності з неї вийшли Бірма, Ірландська республіка, ПАР, Пакистан, Фіджі. До співдружності належать 30 республік і 16 монархій. Штаб-квартира Співдружності – Лондон.

Самміт країн Британської Співдружності

Великобританія в роки Другої світової війни

Із червня 1940 р. по червень 1941 р. Великобританія фактично самостійно протистояла Гітлеру, який 16 липня 1940 р. підписав директиву "*Морський цв*"

(вторгнення на британські острови). 15 серпня 1940 р. відбувся перший масовий наліт гітлерівських "Люфтваффе" на Англію. 7 вересня 625 бомбардувальників бомбили Лондон, а от вторгнення сухопутних сил так і не відбулося.

Для мобілізації усіх ресурсів уряд консерватора **Вінстона Черчілля** узяв під контроль виробництво та розподіл 75% продукції, яка вироблялася в Англії, та 90% фінансових ресурсів країни.

П **О** **С** **Т** **А** **Т** **Ь** **Черчілля** **Вінстон Леонард Спенсер** (1874-1965) - британський політик, лорд; освіту здобував у Королівській військовій академії. У 1896-98 рр. служив у гусарському полку в Індії, згодом - у Судані. Як військовий кореспондент висвітлював події іспано-американської війни 1898 р. на Кубі та Бурської війни 1899-1902 рр. у Південній Африці. Як член Консервативної партії у 1900-64 рр. (з перервами) був депутатом Палати громад від різних округів. У довоєнний період і під час Першої світової війни неодноразово займав міністерські пости - міністра торгівлі, внутрішніх справ, міністра військового постачання, военного міністра і міністра авіації, міністра у справах колоній. Провів низку реформ у військово-морському флоті. У 1930-х рр. не займав урядових посад. Черчілля відомий як автор декількох книг історико-мемуарного жанру і його літературна діяльність відзначена у 1953 р. Нобелівською премією.

Вінстон Черчілля

На початку Другої світової війни В. Черчілля був призначений військово-морським міністром, а з травня 1940 р. - він прем'єр-міністр Великої Британії. В. Черчілля є одним із творців *антигітлерівської коаліції*. Неодноразово зустрічався з керівниками найбільших країн союзницької коаліції - Ф.Д. Рузвельтом (9 разів) і Й. Сталіном (5 разів) для узгодження планів спільної боротьби проти Третього Райху. Він - учасник зустрічей "великої трійки" на Тегеринській конференції 1943 р., Ялтинській конференції 1945 р., Потсдамській конференції 1945 р. (не повністю).

27 липня 1945 р. після несподіваної поразки консерваторів Черчілля пішов у відставку і очолив парламентську опозицію. 5 травня 1946 р. він виступив з промовою у м. Фултон (штат Міссурі, США), у якій закликав до тісної співпраці країн Заходу у протистоянні комунізму, і котра вважається початком "*холодної війни*". У 1951-55 рр. знову очолив кабінет міністрів, вважаючи своїм головним завданням захист досягнень західноєвропейської цивілізації і зміцнення союзницьких відносин із США. У квітні 1955 р. виїшов у відставку. Він залишався депутатом Палати громад, але активної участі у політичному житті не брав.

Бурська війна - збройний конфлікт між Великою Британією і бурськими республіками у Південній Африці - Трансваалем і Оранжевою вільною державою. Відкриття бурями (не колоністи і Голландці) великих покладів золота та діамантів стало причиною активної експансії Великої Британії у цей регіон, масового напливу європейських переселенців. Відмова Трансваалю надати переселенцям рівні політичні права і бурями стало приводом до англо-бурської війни.

Новосинна урядова політика лейбористів

Улітку 1945 р., якраз під час Потсдамської конференції країн-переможниць, в Англії відбулися парламентські вибори. Мало хто сумнівався у перемозі консервативної партії, а отже і В. Черчилля, який мав стати прем'єром. Але для продовження переговорів прибув уже новий прем'єр *К. Емлі*, лейборист.

П *Клемент Річард Емлі* (1883-1967) - британський політик, лорд, правник за освітою, майор. Належав до Лейбористської партії, від якої у 1922 р. був обраний до парламенту. З 1935 р. впродовж 20 років очолював Лейбористську партію. Під час Другої світової війни займав пост лорда-хранителя тасмної печатки, міністра у справах домініонів та віце-прем'єра в уряді В. Черчилля. Його уряд провів націоналізацію деяких галузей економіки (транспорт, металургійна, вугільна промисловість). Особисто сприяв переговорам щодо набуття незалежності Індією (1947) та Пакистаном (1947), підтримав надання незалежності Бірмі (1948) та Цейлону (1948 р., тепер - Шрі-Ланка). Один із співзасновників НАТО (1949 р.). Виступив за проведення виваженої політики під час Корейської війни 1950-53 рр. на відміну від Президента США Г. Трумена, який розглядав можливість застосування ядерної зброї.

Третє (після двох міжвоєнних) перебування лейбористів при владі ознаменувалося здійсненням масштабної *націоналізації* промисловості та фінансової сфери: було націоналізовано Англійський банк, вугільну та газову промисловість, енергетику, цивільну авіацію, залізничний транспорт. У 50-х рр. було націоналізовано сталеливарну промисловість. Державою викупувалися ті галузі, які вимагали значних постійних капіталовкладень, а приносили невисокий дохід, а то й були збитковими. Натомість, підприємці, одержуючи високу компенсацію, вкладали кошти у прогнорозовано перспективні галузі - в новітні технології, шоу-бізнес, моду. Це дозволило створити нові робочі місця, зменшити безробіття. Оскільки робітничий клас уже працював не на приватного підприємця, а на державу, різко зменшилася кількість виступів робітників.

Здійснивши націоналізацію, держава мусила збільшити кількість управлінських структур, з'явилось кілька нових міністерств, армія чиновників зростає в шість разів у період з 1914 по 1954 рр. Зріс податковий тиск на населення. У лейбористській Англії робітники опинилися у великому програві: їх зарплата була заморожена, а ріст податків та інфляція призвели до того, що фактичні доходи робітників у 1951 р. скоротилися на 20% у порівнянні із періодом, коли при владі були консерватори.

Крім згаданої реформи управління економікою, лейбористи провели й кілька реформ конституційного права:

- відмінено подвійний вотум для осіб із університетською освітою (до того часу вони подавали два голоси на виборах до парламенту);
- скорочено термін дії відкладального вето палати лордів від двох років до одного (1949 р.);
- число виборчих округів на виборах у палату общин збільшилося з 625 до 630 за рахунок сільських округів (1955 р.);
- знижено виборчий ценз до 18 років (1969 р.);

- спадковим перам було дозволено зрікатися титула та місця в палаті лордів для того, щоб мати змогу взяти участь у виборах до палати обшин (1963 р.). це робилося з огляду на те, що лише депутат нижньої палати міг у перспективі очолити уряд; депутат палати обшин має більші можливості щодо прийняття і розробки законопроектів.

Урядування консерваторів. М. Тетчер

На виборах 1951 р. перемогли консерватори, після чого обидві політичні партії поперемінно перематали на виборах у 50-70-х рр. Держава, здійснюючи націоналізацію за лейбористів, несподівано замість очікуваних прибутків, починає нести збитки, втрачаючи позиції на світовому ринку.

У повоєнні роки Великобританія стала однією із провідних країн НАТО. Вона була і залишається ядерною державою. Її війська використовувалися у інтервенції проти Єгипту 1956 р., бомбардуваннях Сербії, недавньому поваленні режиму талібів в Афганістані тощо.

70-ті рр. стали для Великобританії часом нелегких випробувань, виходу із кризи. Виправляти помилки повоєнних лейбористських урядів випало *Маргарет Тетчер* (Робінс), яка стала прем'єром у віці 54 роки.

П
О
С
Т
А
Т
Ь

Маргарет Тетчер (1925 р.н.) - британський політик. Навчалася на хімічному факультеті в Оксфорді, працювала хіміком-дослідником (1947-51 рр.). До 1953 р. вивчала право у Лондоні, займалася адвокатською практикою (1954-57 рр.). Участь у політичному житті брала ще зі студентських років. У 1959 р. вперше обрана до парламенту від консервативної партії. У 1961-1964 рр. займала пост молодшого міністра з пенсійного забезпечення і соціального страхування, у 1970-74 рр. - міністра освіти та науки. З 1975 р. - лідер Консервативної партії, яка під її керівництвом двічі (1983, 1987 рр.) перемогла на виборах.

Маргарет Тетчер

Маргарет Тетчер на посту прем'єр-міністра відзначалася твердістю у прийнятті рішень, непоступливістю у соціальних і політичних конфліктах, за що її почали називати "*Залізна леді*". Її політична програма соціально-економічних перетворень отримала назву "*тетчеризму*" або "*нового торизму*". Тетчер була переконаною прихильницею зменшення ролі держави в економіці, виступала на захист традиційних цінностей британського суспільства - проти прогресивістських і соціалістичних тенденцій. Для приборкання інфляції, ліквідації дефіциту державного бюджету і зменшення безробіття Тетчер була змушена проводити жорстку внутрішню політику. Уряд Тетчер домагався скорочення державних витрат, зниження податків на великі прибутки, реприватизації націоналізованих галузей промисловості, припинення підтримки нерентабельних підприємств та державного регулювання цін. Кабінет Тетчер зробив кроки для значного послаблення британських *пред-юнкшнз*, прийнявши закони (1980, 1982, 1984 рр.), які зменшували права профспілок на страйки.

Уряд Тетчер для економії коштів закрити десятки нерентабельних шахт і відмовився йти на компроміси зі страйкуючими шахтарями (страйк тривав у 1984-85 рр.). У 1980-х рр. уряд Тетчер приватизував найбільші державні корпорації "Брітш телеком", "Брітш тес", "Брітш петроліум" та ін. Політика неоконсерватизму і економічного лібералізму Тетчер дозволила у середині 1980-х рр. домогтися сталого піднесення економіки країни.

У зовнішній політиці Тетчер орієнтувалася на тісну співпрацю зі США, збереження власного ядерного потенціалу, проведення активного курсу у Європейському Економічному співтоваристві при збереженні максимальної незалежності від об'єднаних керівних органів "Спільного ринку". У відносинах зі Сходом підтримала М. Горбачова і його курс політичних реформ, однак Тетчер виступала за дотримання концепції ядерного стримування, модернізацію ядерних арсеналів після ліквідації ракет середнього і малого радіусу дії у Європі. Уряд Тетчер ринувче відстоював інтереси Великої Британії на міжнародній арені, зокрема, не вагаючись застосувати військову силу у конфлікті з Аргентиною через Фолклендські острови¹.

На зламі 1980-90-х рр. економічна політика М. Тетчер зіткнулася із критикою як у партійному середовищі, так і в британському суспільстві загалом. Не отримавши підтримки на черговій конференції консерваторів у листопаді 1990 р., М. Тетчер подала у відставку і лідером партії став *Джон Мейджор*. У 1992 р. королева Єлизавета II надала М. Тетчер титул баронеси.

Ідеалізувати правління М. Тетчер не доводиться. У 1987 р. за межею бідності проживало 8 млн. осіб (17% населення). В особливо скрутному становищі опинилося близько 7 млн. пенсіонерів. Зросли витрати на урядовий апарат (до 4,9 млн. £ на рік). Доходи середнього англієця хоч і зросли за роки її правління, але залишилися удвічі меншими, ніж доходи "бундеснімця".

Політичний курс Дж. Мейджора

Наступник М. Тетчер – *Джон Мейджор* – мав продовжити лінію консерваторів.

П *Джон Мейджор* – британський прем'єр у 1990-97 рр., економіст за фахом, у 1965-79 рр. працював у банківській сфері, член Консервативної партії. З 1979 р. – депутат Палати громад. З 1983 р. входив до групи найближчих радників М. Тетчер. У 1981-83 рр. – парламентський секретар у Міністерстві внутрішніх справ. З 1984 р. очолював парламентську фракцію консерваторів. У 1989-90 рр. займав міністерські посади в уряді М. Тетчер, яка після своєї відставки підтримала кандидатуру Дж. Мейджора як лідера Консервативної партії та кандидата на пост прем'єра. З листопада 1990 р. – прем'єр-міністр Великої Британії.

Джон Мейджор

¹ *Фолклендська війна 1982 р.* – збройний конфлікт між Аргентиною та Великобританією та володіння Фолклендськими островами у квітні – червні 1982 р. Фолкленди були спірною територією впродовж 150 років. Внаслідок воєнної операції острови повністю перейшли від британського контролю, а М. Тетчер значно змінила свої зовнішньополітичні позиції.

Складність у проведенні Дж. Мейджором власного політичного курсу полягала у необхідності балансування між прихильниками консерватизму ("тетчеризму") і поміркованими реформаторами. Він активно шукав шляхи врегулювання Ольстерської проблеми, досягнув тимчасового припинення існування терористичної діяльності Ірландської республіканської армії (1994-96 рр.). Реалізація економічної частини програми уряду Дж. Мейджона вивела британську економіку із періоду стагнації і сприяла господарському піднесенню, яке тривало увесь час його прем'єрства. Пріоритетами кабінету Мейджора у зовнішній політиці було підтримання стратегічного партнерства із США, зміцнення системи європейської безпеки і поглиблення процесів європейської інтеграції на основі вже згадуваної *Маастрихтської угоди* 1992 р. Уряд Мейджора підтримав проголошення Україною державної незалежності (31.12.1991 р.) і встановив із нею дипломатичні відносини (10.01.1992 р.). У лютому 1993 р. у результаті переговорів між Дж. Мейджором і Президентом України Л. Кравчуком було підписано *Договір про принципи відносин і співробітництва між Україною і Великою Британією*.

Емблема НАТО

У продовж усього терміну перебування при владі Дж. Мейджору доводилося стикатися з критикою своєї політичної лінії. Противники Мейджора, у тому числі й опозиція всередині Консервативної партії, критикували нерішучість його дій під час боснійської кризи, ставили йому у вину поступливість при підписанні Маастрихтського договору. Апогеєм критика Мейджора досягла після заборони європейськими державами імпорту британської яловичини у зв'язку із епідемією енцефалопатії.

Емблема Євросоюзу

У червні 1995 р. Мейджор скликав з'їзд Консервативної партії, на якому поставив питання про своє подальше перебування на посаді лідера партії. Після тривалих дебатів з прихильниками ізоляції Великобританії від Європейського співтовариства (із зв. «євроскеттиками») більшість делегатів з'їзду підтримало політичну лінію Мейджора і підтвердило його повноваження. На парламентських виборах 1997 р. консерватори на чолі з Мейджором зазнали поразки від Лейбористської партії.

Урядування Т. Блера.
Ольстерське питання

У третє тисячоліття Великобританія увійшла з новим прем'єром - лейбористом *Тоні Блером*. Наприкінці 1998 р. лейбористи оприлюднили програму модернізації суспільства. Найсенсаційнішою бачиться спроба реорганізувати палату лордів. Лейбористи скликали представницькі законодавчі збори Шотландії та Уельсу.

у видання яких передано питання судочинства, освіти, охорони здоров'я, збору податків, хоча загальне визначення напрямків економічної, військової, зовнішньої політики залишається прерогативою парламенту, який засідає у Вестмінстері.

Почало зрушуватися із мертвої точки *Ольстерське питання*.

Тоні Блер

Проблема Ольстеру – політичний конфлікт, пов'язаний із прагненням частини населення (переважно католиків) до виходу цієї адміністративно-політичної одиниці зі складу Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії та приєднання її до Ірландської республіки. Ця територія займає північно-східну частину Ірландії, територія – 14,2 тис км², населення – 1,6 млн. осіб, головне місто – Белфаст. Унаслідок національно-визвольної боротьби ірландського народу 1919-21 рр. був укладений компромісний *Англо-ірландський договір 1921 р.*, за яким більша частина Ірландії отримала статус домініону (Ірландська вільна держава), а шість найрозвинутіших північно-ірландських графств (Ольстер) були залишені у складі Великої Британії. Північній Ірландії було надано статус автономної одиниці, яка мала власний парламент – Стормонт – і місцевий уряд.

Із цією угодою ніколи не погоджувалася ультрарадикальна Ірландська республіканська армія (ІРА), а всі ірландські політичні партії розглядали Ольстер як невід'ємну частину Ірландії. У наступні роки територія Ольстеру стала місцем гострих політичних конфліктів (мож. прихильниками приєднання до Північної Ірландії і прибічниками збереження союзу з Англією) та релігійних (між католиками та протестантами), які особливо загострилися у 1960-70-х рр.

Із кінця 60-х рр. ІРА розгорнула активну терористичну діяльність в Ольстері проти британської адміністрації, що призвело до формування екстремістських протестантських угруповань – UDA, UFA. Вуличні зіткнення між католиками та протестантами, убивства політичних лідерів, терористичні акти фактично ввели країну у стан громадянської війни (1969-74 рр.)

У 1970 р. кабінет прем'єра Е.Хіта увів до Північної Ірландії регулярні військові частини (30 тис. осіб), розпустив у 1972 р. ольстерський парламент і уряд, однак ці дії не допомогли стабілізувати ситуацію в краї. Плани мирного врегулювання Ольстерської проблеми відкидали ворогуючі сторони або вони не вважали офіційний Лондон.

У 1970-80-х рр. терор і насилля стали жорстокими реаліями щоденного життя Ольстеру і Великої Британії в цілому, напр., у ході операції 30 січня 1972 р. у Лондондеррі було вбито 13 цивільних осіб, внаслідок бомбового замаху ІРА у Бірмінгемі 21 листопада 1974 р. загинула 21 особа.

Спробу розв'язати ольстерську проблему зробив уряд М.Тетчер, який у 1985 р. підписав угоду про засади політичного врегулювання в Ольстері. На початку 1990-х рр. за ініціативою Дж.Мейджора й ірландської партії Шин Фейн було досягнуто домовленостей про взаємне припинення збройних акцій. У 1998 р. було підписано Компромісний пакт – т.зв. "Угоду на Великодню п'ятницю", який передбачав роззброєння ІРА до травня 2000 р., виведення із Ольстеру британського військового контингенту (17 тис. осіб) і формування уряду Північної Ірландії із залученням до нього представників партії Шин Фейн. Однак на початок 2000 р. ІРА заявила, що не має наміру відмовлятися від зброї без попередньої домовленості про паралельне роззброєння пробританських формувань в Ольстері.

11 лютого 2000 р. британський уряд Тоні Блера увів у Північній Ірландії пряме правління (управління Ольстером перейшло до Міністерства у справах Північної Ірландії), що означало фактичну втрату Ольстером автономії.

Особливості парламентської виборчої кампанії 2001 р. "Третій шлях"

Перемогу лейбористів на виборах у Великобританії прогнозували задовго до закінчення виборчого процесу. "Скромна", як писали британські ЗМІ, перемога лейбористів була характерною рисою виборів-2001 до британського парламенту. Явка виборців виявилася невисокою, до виборчих дільниць прийшло всього 60% населення (в 1997 році цей показник становив 71,6%). Це найнижчий результат за всі роки, починаючи з 1918 р., коли жінки Великобританії не брали участі у виборах. Виявилось, що з покращанням соціально-економічної ситуації в країні у 2001 році, британці стали більш аполітичними, і 18 мільйонів громадян у день виборів віддали перевагу домашньому відпочинку. Вибори у Великобританії відбуваються у будь-якому випадку, оскільки згідно з британським законодавством переможців оголошують навіть при мінімальній явці виборців.

За 659 місць у Палаті общин боролися близько трьох тисяч кандидатів. Водночас із виборами до парламенту проходили вибори до муніципальних органів влади на території Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. В Центральній виборчій комісії було зареєстровано 78 партій, крім того, в окружних виборчих комісіях значилась велика кількість незалежних кандидатів. За результатами виборів Лейбористська партія отримала 413 місць, зменшивши своє представництво у парламенті порівняно з попередніми роками на шість осіб. Консервативна партія здобула 166 мандатів, а на третьому місці, як завжди, опинилась Ліберально-демократична партія (52 мандати). Ще 28 місць у нижній палаті парламенту були розподілені між іншими партіями та незалежними кандидатами. Демократичній юніоністській партії, яка виступає за найшвидше мирне розв'язання конфлікту в Ольстері, вдалося набрати найбільшу кількість місць за всю історію свого існування з 1971 року.

"Ми не зможемо вже бути найбільшими (як Британська імперія). Ми, можливо, ніколи не будемо наймогутнішими. Проте ми в змозі бути найкращими. Найкращим місцем для життя, для виховання дітей..."

Тоні Блер

Лейбористська партія перемогла на виборах 2001 року здебільшого завдяки народній підтримці політичного та економічного курсу кабінету Тоні Блера. Цьому сприяла також ідеологічна платформа, яка отримала назву "Третій шлях" і була спрямована на трансформацію лівого руху у Великобританії. У дискусіях між прибічниками лівої ідеології переважали два підходи, жоден з яких не можна визнати задовільним. Ліві фундаменталісти зробили з націоналізації та державного контролю над економікою самоціль, перетворивши політичні настанови в догму. Ступінь радикалізму політики вони оцінювали за кількістю державної власності та розмірів держбюджету. З іншого боку, помірковані ліві, які хоча й знаходяться в опозиції до фундаменталістів, надто часто погоджувалися з принциповим спрямуванням їх політики, заклинаючи не форсувати темп змін і проявляючи повну індіферентність до інших ідейних течій.

Завданням “Третього шляху” стало осмислення ситуації, яка виникла протягом 80-90-х років та внесення конструктивних пропозицій розв’язання проблем у світі, що змінюється. Колишній міністр торгівлі та промисловості Великої Британії Стивен Байєрс зазначав: “Нова економіка, як і нова політика, відрізняється найрадикальнішим чином. В основі її лежать послуги, знання, навички та малі підприємства. Більшу частину цієї продукції неможливо зважити, торкнувшись або виміряти. Йї найбільш цінний капітал – це знання та творчі здібності людей”.

Лейбористи під час виборчої кампанії говорили про конкретні результати свого чотирирічного владного панування – їм вдалося досягти найнижчого рівня безробіття та інфляції за останні 10-15 років, стабільного економічного росту, ліквідації великого державного боргу, який залишили консерватори. Серед негативів, які чомусь не вплинули на рішення виборців, – величезні збитки в сільському господарстві після епідемії ящура, активізація Ірландської республіканської армії.

Тоні Блер залишається на проамериканських позиціях. З іншого боку, одним із ключових питань його зовнішньої політики стане орієнтація на континент. Разом з тим, Кабінет Міністрів Великої Британії не має наміру найближчим часом приєднуватись до загальноєвропейської валюти, що всеосяжно вплине на певну дистанційність країни від процесів об’єднання у Європі.

Складний вибір між старим фунтом та новим євро

Структура органів влади

Головим законодавчим органом Великої Британії є двопалатний парламент. Палата громад у складі 659 депутатів обирається на п’ять років. У цій палаті зосереджена уся законодавча діяльність. Право законодавчої ініціативи належить тільки членам палати. Міністри вносять законопроекти як члени парламенту. Але оскільки уряд розробляє законодавчу програму парламенту і, спираючись на парламентську більшість, реалізує її, то його вплив у сфері законодавства досить значний.

Палата лордів складається з 1195 членів (спадкові, пожиттєві, архієпископи та єпископи). Очолює палату лорд-канцлер, який призначається прем’єром; він також є членом кабінету і главою судової системи країни. Палата лордів розглядає прийняті палатою громад закони, крім фінансових. Вона володіє правом відкладального вето на рік і може в такий спосіб впливати на законодавчий процес. Однак, дослідники зазначають, що цей вплив невпинно спадає і то настільки, що певні політичні діячі ставлять питання про доцільність переходу Великої Британії на однопалатний парламент.

Королева, як глава держави, здійснює представницькі функції. Вона також санкціонує прийняті парламентом закони і має право відкладального вето (за згодою уряду). Від давніх часів збереглися традиційні форми королівського санкціонування законів. Напр., цивільні закони підтверджуються словами:

“Королева цього хоче”, *фінансові* - “Королева вдячна своїм підданам, приймає їхні дари і так того бажає”. Відмова у санкції виражається тезою - “Королева повинна подумати”. Формально королева призначає прем'єр-міністра (це лідер партії парламентської більшості) і за традицією кабінет носить назву “Уряду її Величності”.

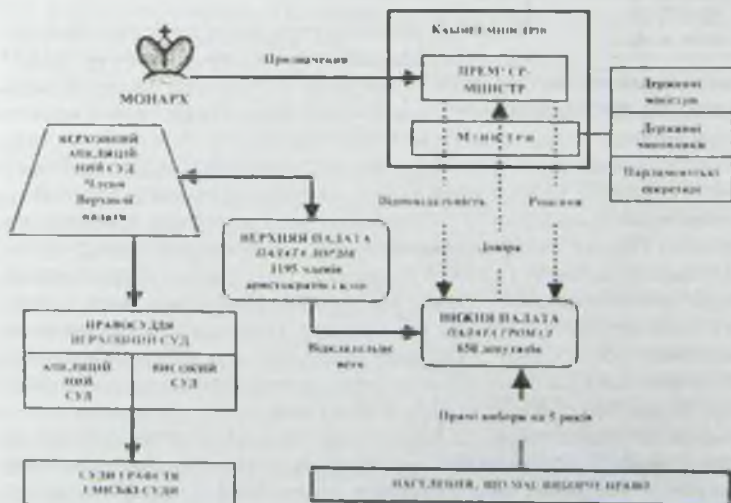

Королева Великобританії
Єлизавета II

Прем'єр-міністру належить право призначати членів кабінету і міністрів, заміщати провідні посади в державному апараті та звільняти їх. Він уповноважений одноособово або з відібраним ним же вузьким колом осіб вирішувати усі значні питання внутрішнього та зовнішнього життя. у т.ч. укладати міжнародні договори без погодження із парламентом. Прем'єр не зобов'язаний представляти в парламент на схвалення склад свого кабінету, одержувати підтримку на проведення кадрових перестановок. Тобто, у формуванні уряду парламент участі не бере. Більш того, через підпорядковану йому парламентську більшість прем'єр-міністр фактично керує палатою громад.

Разом із тим, уряд має подати у відставку в разі оголошення йому вотуму недовіри в палаті громад. Ця відповідальність колективна, а тому недовіра, висловлена парламентом навіть одному із міністрів, тягне за собою відставку усього уряду. На практиці, однак, це трапляється дуже рідко (протягом XX ст.

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

- лише у 1924 та 1979 рр.). До того ж прем'єр (а точніше, королева за його порадою) може розпустити парламент і призначити нові вибори. Загальнообов'язкові урядові нормативно-правові акти у Великобританії складають щорічно 97% від загальної кількості нових нормативних актів.

Особливості права новітньої Англії

Структура Конституції. Конституція Великобританії складається із кількох норма-

тивних актів, а саме:

- ☞ Акт про парламент 1911 р.;
- ☞ Закон від 16 грудні 1949 р. про зміну "Акта про парламент 1911 р.";
- ☞ Акт про місцеве управління 1972 р.;
- ☞ Акт про громадянство 1981 р.;
- ☞ Акт про народне представництво 1983 р.;
- ☞ Акт про об'єднання зі Шотландією 1704 р.;
- ☞ Акт про палату общин (управління справами) від 20 липня 1978 р.

Сім'йне право. Воно регулюється законами "Про власність одружених жінок", "Про деліктну відповідальність подружжя у відносинах між собою". Майно і грошові заощадження подружжя належать їм порівну, якщо інше не передбачено шлюбним договором. Матеріальні збитки, спричинені одним із подружжя іншому, мають бути відшкодовані у повному обсязі.

Підставами для розлучення є: зрада, жорстоке ставлення, невиліковна душевна хвороба. Проте, заява про розлучення може бути подана не раніше, ніж через три роки після одруження.

Законодавство про соціальний захист населення. Особа, яка пропрацювала не менше двох років, отримувала право на допомогу у зв'язку із безробіттям. Біля 9% зарплати кожен працюючий відраховує у фонд допомоги безробітним.

Коли адміністрація підприємства збирається проводити масові звільнення, то щоб уникнути конфліктів, вона пропонує працівникам грошову компенсацію за згоду працівника звільнитися за власним бажанням. Сума компенсації залежить від стажу роботи працівника на підприємстві і може досягати розміру дворічної зарплати.

У 1948 р. було введено безкоштовне медичне обслуговування. Усі діти, виписані за рецептами лікарів, видавалися безкоштовно. У 1951 р. паралельно було введено платні медичні послуги. На сьогодні існує як безкоштовна, так і платна система лікування.

Кримінальний процес. Захисник бере участь у кримінальному процесі починаючи із стадії дізнання. Усі адвокати діляться на дві групи: 1) *соліситор*; 2) *барристер*. Соліситор – це адвокат, який веде справу до суду, готує всі процесуальні документи. Якщо злочин важкий або підозрюваний не визнає своєї вини, то його справу буде розглядати суд присяжних. У цьому випадку соліситор ніби стає слідчим, здобуває докази, виставляє своїх свідків. Провівши попереднє слідство і давши інструкції своєму клієнту, соліситор завершує роботу. Його справу продовжує барристер – адвокат, який захищає інтереси

клієнта на суді. До цього він не знає ні справи, ні клієнта. Одержавши матеріали від соліситора, барристер вивчає їх і виступає перед присяжними. На відміну від соліситора, барристер не може вибирати клієнта, він нікому не може відмовити у наданні послуг

СУТТЕВО!

Резюме

1. **Наслідки Першої світової війни для Великобританії** – розширення колоніальних володінь, репарації з Німеччини, усунення в особі Німеччини головного європейського конкурента
2. **Виборчі реформи 1918 р.** – введено загальне виборче право для чоловіків з 21 року, для жінок – з 30 років при майнової цензі, зміни меж виборчих округів; 1928 р. – зрівняння чоловіків та жінок у виборчих правах; 1969 р. – зниження виборчого цензу до 18 років.
3. **Колоніальна політика** – зміщено етос унки з домініоналі, домініони вільно об'єдналися у Британську співдружність націй (1931 р.); ця Співдружність має сьогодні добровільний характер.
4. **Урядування В. Черчілля** припадає на роки Другої світової війни, він один із творців антицивільської квіцлі – активний учасник зустрічей “великої трійки” (Тегеран, Ялта, частково Потсдам).
5. **Урядування К. Елізі** – проведено націоналізацію окремих галузей економіки, збільшено кількість урядових структур, посилено податковий тиск на населення, скорочено доходи робітників, проведено кілька реформ у сфері конституційного права.
6. **Урядування М. Тетчер** – скорочення державних витрат, зниження податків на великі прибутки, реприватизація націоналізованих галузей економіки, припинення підтримки перешкоджаючих підприємств, покращення професіток.
7. **Урядування Дж. Мейджора**: намагання врегулювати Ольстерську проблему, виведення економіки з періоду стагнації, поглиблення процесів євроінтеграції, встановлення дипломатичних відносин із незалежною Україною.
8. **Урядування Т. Блера**: досягнення найвищого рівня безробіття та інфляції за останні 10–15 років, стабільного економічного росту – ліквідація великого державного боргу, який на шість консерватори, проамериканська орієнтація, відсутність наміру найбільшчим часом прилучитися до загальноєвропейської валюти.
9. **Структури органів влади** – монарх, двопалатний парламент (палата лордів та палата громад), “Урядів Величності”.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. Яких переваг на міжнародній арені здобула Великобританія у результаті перемоги у Першій світовій війні?
2. Як вплинули на кількісний склад виборців проведені у ХХ ст. виборчі реформи?
3. Як у 30-х рр. ХХ ст. коректувалися відносини Великобританії зі своїми домініонами?
4. Із якою метою була створена Британська співдружність націй?
5. Як змінювався склад Британської співдружності нації за час її існування?
6. Чи велися на території Великобританії військові дії Другої світової війни?

7. Якою були роль Великобританії у антитіллерівській коаліції?
8. У чому полягає здійснювана повсютним урядом лейбористів політика націоналізації?
9. Які реформи у сфері конституційного права були впроваджені лейбористами у 50-60 рр.?
10. Як взаємодіє
 - а) Великобританія і НАТО.
 - б) Великобританія і Європейській союз?
11. За що М. Тетчер назвали "Залиною леді"?
12. Яку позицію М. Тетчер займала щодо СРСР та його тогочасного державного лідера М. Горбачова?
13. Які негативні результати були наслідками політики М. Тетчер?
14. Кого називають "свірокетниками"?
15. У чому полягає проблема Ольстеру?
16. Яка структура Конституції Великобританії?
17. Які повноваження британського монарха? Як королева Великобританії взаємодіє з іншими органами влади?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Розвиток Великобританії між двома світовими війнами
2. Британська співдружність націй
3. Великобританія під час Другої світової війни. Урядування В. Черчилля
4. Кабінет К. Еттли. Політика націоналізації
5. Кабінет М. Тетчер
6. Кабінет Дж. Мейджора
7. Особливості Основного Закону Великобританії
8. Структура органів влади Великобританії
9. Загальна характеристика правової системи нової Великобританії

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Англійська колоніальна політика
2. Реалізація принципу розподілу влади як принцип функціонування апарату держави Великобританії

Завдання, вправи, тести

1. Які з перелічених наслідків Першої світової війни відносяться до Великобританії?
 - а) територіальні втрати.
 - б) розширення колоніальних володінь.
 - в) одержання репарацій.
 - г) виплати контрибуцій.
2. Зміни у політиці Великобританії зі своїми домініонами одержали чормативне закріплення в:
 - а) Акті про юридичне представництво 1918 р.
 - б) Вестмінстерському статуті 1931 р.
 - в) Акті про повзвичайні повноваження 1939 р.
 - г) Акті про парламент 1911 р.
3. Хто є голівною Співдружності націй?

- а) міністр у справах Співдружності;
 б) міністр закордонних справ Великобританії;
 в) прем'єр-міністр Великобританії;
 г) королева Великобританії;
 д) голова щороку змінюється через вибори з числа глав держав-учасниць Співдружності.
4. Старт "холодній війні" виступом у м. Фултон дав:
 а) К.Р. Еттли, б) В. Черчілль,
 в) М. Тетчер, г) королева Великобританії.
5. Які з перелічених держав сьогодні входять до Співдружності націй?
 а) Канада, б) Нова Зеландія, в) Бірма,
 г) ІАР, г) Шрі-Ланка, д) Бразилія,
 е) Пакистан, с) Фіджі, ж) Ямайка,
 з) Папуа Нова Гвінея.
6. Членами яких політичних партій були перелічені глави урядів Великобританії?
 а) М. Тетчер, б) Т. Блер, в) Дж. Мейджор, г) В. Черчілль.
7. Проаналізуйте переваги та недоліки урядової програми М. Тетчер.
8. Сторонами Фолклендської війни були:
 а) Великобританія і Франція, б) Великобританія і Мексика,
 в) Великобританія і Бразилія, г) Великобританія та Аргентина,
 д) Великобританія та Папуа Нова Гвінея, е) Великобританія та Австралія.
9. Маастрихтська угода – це угода про... (вказіть).
10. Вкажіть специфічні особливості участі Великобританії у Європейському Союзі.

Додаткова література з теми

- Бромхед П. Еволюция Британской конституции. - М., 1978.
 Гарнер Д. Великобритания: центральное и местное управление. - М., 1984.
 Грифский В. Г. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов. - М., 2001.
 История государства и права зарубежных стран / Под общей ред. проф. Жидкова О. А. и проф. Крашенинниковой Н. А. - М., 1997.
 Левин Д. Государственный строй Великобритании. - М., 1957.
 Микарчук В. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 2000.
 Підкова І., Джебджора О. Світова історія XIX-XX століття. Словник. - Львів, 2000.
 Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира. - М., 1993.
 Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - Том 2. У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К., 1998.
 Федорова К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
 Шаповал В. Британская конституция. - К., 1991.
 Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
 Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1998.

Тема 23

Історія держави та права США новітнього періоду

- Розвиток США після Першої світової війни • "Новий курс"
- Розвиток США після Другої світової війни • Структура органів влади США
- Законодавство США новітнього періоду

СУПТЕВО

Після опрацювання теми ви повинні:

- ка аналізувати основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики США у новітній період;
- ка характеризувати державні курси американських президентів;
- ка описувати структуру органів влади новітніх США;
- ка характеризувати законодавство США новітнього періоду, основні поправки до Конституції США.

Ключові поняття та терміни

• США	• Р. Рейган
• В. Вільсон	• Дж. Буш-старший
• Г. Гувер	• Дж. Буш-молодший
• "Новий курс"	• Б. Клінтон
• Ф. Д. Рузвельт	• федеральні суди
• Г. Трумен	• суд присяжних
• Дж. Ф. Кеннеді	• Верховний суд США
• Л. Джонсон	• Держсекретар США
• Конгрес	• Пентагон
• Мартін Лютер Кінг	• сегрегація
• Р. Ніксон	• Закон Вагнера
• Ватергейтські справи	• антимонопольне право
• Дж. Картер	

Розвиток США після Першої світової війни

На початок ХХ ст. США стали великою індустріально-аграрною країною, зайнявши перше місце в світовій економічній системі. США брали участь у Першій світовій війні зліта 1918 р., хоч вступили у неї у квітні 1917 р. Втрати: 50 тис. – убитих, 230 тис. – поранених. Ця війна зробила із США державу-кредитора.

Вудро Вільсон

яка надала союзникам кредитів на 10 млрд. доларів. Високий рівень виробництва і продуктивності праці дали можливість забезпечити високу оплату праці. Це сприяло недопущенню розповсюдження в США комуністичної ідеології.

Президент **В. Вільсон** (1912–1920 рр.) неодноразово звертався до Конгресу з пропозиціями закріпити право робітників на укладення трудового договору, право на страйк. У грудні 1917 р. прийнято XVIII поправку до Конституції США ("сухий закон"), яка вступила в дію з січня 1920 р. У серпні 1920 р. вступила в дію поправка про надання жінкам виборчих прав.

Переорієнтація промисловості на мирні рейки призвела до скорочення обсягів промислового виробництва на більш ніж 30 відсотків, значно зросло безробіття. Це зумовило прихід до влади на президентських виборах кандидата-республіканця **У. Гардінса**. Республіканці були у більшості обох палат Конгресу. Було зроблено відхід від принципів державного регулювання економіки, відмовлено у федеральних асигнуваннях на допомогу безробітним. Зросла кількість профспілок, виникають перші масові організації кольорового населення, комуністична партія (у 1919 р. їх було дві, а у 1920 р. вони об'єдналися).

У 1924 р. на президентських виборах переміг республіканський кандидат **К. Кулідже**, за президентства якого відбулося значне економічне піднесення. Було різко скорочено еміграційну квоту для іноземців, розгорнуто наступ на профспілки.

У 1928 р. на президентських виборах знову переміг кандидат-республіканець **Г. Гувер**. Економічне піднесення позначилося на рівні життя найширших груп американців, зменшилося класове протистояння, кількість профспілок, кількість членів компартії. Однак курс на зростання був перерваний "чорним вівторком" – початком найбільшої економічної кризи, яка обезкровила економіку. Адміністрація Г. Гувера намагалася вийти з кризи старими методами, наприклад, виділила грошову підтримку безробітним, унаслідок чого на одного безробітного припадало аж по два долари. Це призвело до хвилі страйків, активізації комуністів.

Г. Гувер

"Новий курс"

Пік кризи припав на 1929–32 рр. Більше п'яти тисяч банків заявили про самоліквідацію, 17 мільйонів осіб стали безробітними. 8.11.1932 р. відбулися вибори 32-го Президента США, на яких переміг **Франклін Делано Рузвельт**, відомий своєю політикою виведення США з кризи – "Новий курс" ("New Deal").

Після інаугурації Рузвельта Конгрес США одразу ж прийняв закон, який надавав Президенту США на два роки надзвичайні повноваження, яких американські президенти не мали навіть під час війни. За перші 11 днів президентства Рузвельта було прийнято більше законів, ніж за всі 70 попередніх років, починаючи з громадянської війни. 5 березня 1933 р. Декретом Президента було оголошено про примусове закриття всіх банків. Одночасно накладено заборону на вивіз золота, срібла, паперових грошей і країн.

Ф.Д.Рузвельт

9 березня 1933 р. виходить закон про банки: потужні банки отримали державну підтримку, а слабкі ліквідовані. Відмінений вільний обіг золота валюти. 22 березня 1933 р. відмінено "сухий закон".

Після оздоровлення банківської системи, відбувалося оздоровлення соціальної сфери. 22 березня 1933 р. Рузвельт звернувся до Конгресу з посланням, яке включало три пункти:

1. створення Цивільного корпусу консервації природних ресурсів;
2. введення регулярних федеральних дотацій штатам на соціальну сферу;
3. нова програма широкомасштабних суспільних робіт.

Цивільний корпус консервації природних ресурсів являв собою мережу трудових таборів по всій країні, де безробітна молодь одержувала житло, одяг, харчування, медичне обслуговування і скромну матеріальну винагороду (за умови відправки грошей сім'ям). Корпус займався неопосадаками, запобігав ерозії ґрунтів, впорядковував парки, заповідники і т.д. Всі організаційні питання (будівництво, перевезення, розміщення) і керівництво впродовж 6-місячного перебування людей у корпусі взяла на себе американська армія. Ефективність таких заходів перевищувала усі сподівання Рузвельта. В 1935 р. в корпусі перебувало 500 тис. осіб, а за 10 років – понад 3 млн. осіб.

Також було прийнято закон про створення федеральної служби зайнятості (6.06.1933 р.); і тоді прийнято закон про відновлення промисловості. Другий закон передбачав введення в різноманітних галузях промисловості "кодексів чесної конкуренції", які фіксували ціни на продукцію, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту. З прийняттям цього закону відкривалися небачені досі можливості для державного втручання в процес виробництва. 16 червня 1933 р. надзвичайна сесія Конгресу завершила роботу, прийнявши цілу серію законів, що забезпечили здійснення нечуваного для історії США реформ і сприяли пожевненню господарської діяльності.

Отже, основним завданням Ф.Д.Рузвельта було укріплення економіки країни, запобігання соціальним наслідкам економічної кризи.

Розвиток США після Другої світової війни

Друга світова війна практично не змінила територію США. Станом на 1948 р. США виробляли 55,6% усього обсягу продукції капіталістичних держав, але на економічне зростання вплинув уже черговий перехід на мирні рейки

виробництва, що спричинило у свою чергу згорання військового виробництва, ріст безробіття.

6 вересня 1945 р. Президент *Г. Трумен* звернувся до Конгресу з посланням щодо вирішення соціальних проблем: розширити страхування з безробіття, підвищити мінімальну зарплату, забезпечити повну зайнятість, будувати дешеве житло для малозабезпечених, боротися з проявами расизму. Але Конгрес за 1945-1946 рр. не прийняв жодного із запропонованих президентом законопроектів. У лютому 1946 р. прийнято *Закон про зайнятість*, який зобов'язував Президента США щорічно інформувати Конгрес про стан економіки. У 1947 р. двічі приймалися біллі про скорочення оподаткування, наслідком чого став значний бюджетний дефіцит.

На внутрішню та зовнішню політику США повоєнних років великий вплив мала розпочата у 1946 р. "*холодна війна*". До 1955 р. було проведено 18 процесів проти комуністичної партії. Закон про внутрішню безпеку (1950 р.) дозволяв звільнення "*неблагонадійних*" з мотивів національної безпеки. Члени компартії обов'язково реєструвалися; вони не могли працювати в державній установі, на оборонних підприємствах, не могли звертатися за видачею паспорта для виїзду за кордон. В окремих штатах належність до компартії вважалася карним злочином.

У 1960 р. на президентських виборах переміг *Дж. Ф. Кеннеді*, який запропонував програму "*Нові рубежі*". Кеннеді висунув концепцію "*індустріального суспільства*", яка пов'язувала перспективи розвитку капіталізму з науково-технічним прогресом. Стимулювалися капіталовкладення, науково-технічні розробки, підвищення кваліфікації кадрів, держава асигнувала наукові розробки. Підвищено заробітну плату, розмір допомоги з безробіття, розширено будівництво житла.

Кеннеді проводив помірковану політику у сфері забезпечення прав темношкірого населення (права у сфері шкільної освіти, сфери обслуговування, виборчі права). У 1964 р. у Далласі за загалкових обставин Дж. Кеннеді був убитий.

Його наступником був *Л. Джонсон*. Адміністрація Л. Джонсона запропонувала програму широких соціально-економічних реформ "*Велике суспільство*", яка передбачала зменшення податків, ліквідацію расової дискримінації, гарантування громадянських прав, соціальну опіку над людьми похилого віку та ін. 8 січня 1964 р. у першому ж посланні про становище країни Л. Джонсон проголосив початок війни з бідністю. Станом на 1964 р. близько 20% населення відносилось до категорії бідних. Долати цю проблему Л. Джонсон пропонував через професійну підго-

Г. Трумен

Дж. Ф. Кеннеді

Л. Джонсон

товку, працевлаштування підростаючого покоління, видачу пільгових позик біднішим фермерам, часткову оплату медичних рахунків для одержувачів соціальної допомоги, надання біднякам продовольчих купонів, які можна було обміняти в магазинах на найдешевші продукти харчування. Однак навіть у 1968 р. 10-14 млн. осіб у США продовжували недоїдати.

Намагаючись не допустити поширення комунізму в Азії, Л.Джонсон втрутився у В'єтнамську війну на боці Південного В'єтнаму.

В'єтнамська війна 1964-1973 рр. – збройний конфлікт між Північним і Південним В'єтнамом, безпосередніми учасниками якого стали США та їх союзники. За рішенням конференції 1954 р. у Женеві Франція виводила свої збройні сили з Індокитаю, а на території В'єтнаму створювалися дві держави – Північний В'єтнам (комуністичний) і Південний В'єтнам (антикомуністичний). З початку свого існування південно-в'єтнамський уряд був змушений вести боротьбу проти партизанських сил Північного В'єтнаму.

Участь американських військ у воєнних діях в Індокитаї викликала широку хвилю пацифістських настроїв серед населення і активістських виступів студентства (1967-68 рр.), що значно зменшило популярність Л.Джонсона як глави держави.

У другій половині 60-х рр. відбулася серія повстань у міських кварталах, заселених негритянською біднотою. У 1964 р. було 5 таких повстань, у 1967 р. – уже 230, у 1968 р. – 220 лише у квітні місяці (після вбивства М.Л.Кінга).

П **О** **С** **Т** **А** **Т** **Ь** *Кінг Мартін Лютер* – діяч негритянського руху у США, один із керівників боротьби за громадянські права негрів. Загальне визнання здобув як організатор 11-місячного бойкоту негритянським населенням автобусних ліній у Монтгомері (1955-56), що призвело до скасування расової сегрегації у міському транспорті. Широко використовував тактику активних масових мирних дій. Під гаслом "боротьба без насильства" організував акції протесту проти переслідувань і дискримінації за расовою ознакою, зокрема похід на Бірмінгем (квітень 1963 р.), 200-тисячний марш на Вашингтон (серпень 1963 р.), до Монтгомері (березень 1965 р.). Неодноразово заарештовувався та ув'язнювався місцевими владами. У 1964 р. його діяльність щодо захисту громадянських прав була відзначена Нобелівською премією миру. Кінг був убитий (справжні мотиви злочину досі невідомі) у ході маршу бідняків на Вашингтон 4 квітня 1968 р.

Під впливом масового негритянського руху і зміни громадської думки федеральний уряд прийняв законодавчі акти, які забезпечували рівність прав громадян США незалежно від кольору шкіри. У 1966-68 рр. виступи М.Л.Кінга на захист громадянських прав негрів доповнилися політичною діяльністю: викриття соціальних проблем американського суспільства (безробіття, бідності), виступ із засудженням участі США у війні в В'єтнамі. Діяльність Кінга і його пропаганда ненасильницької боротьби за суспільні зміни викликала неприязнь у расистськи налаштованій частині білого населення, і, одночасно, визнавала гострої критики з боку радикального крила негритянського руху, яке підтримувало гасло "*боротьба за владу негрів*".

На виборах 1968 р. перемогли республіканці. Новообраним президентом став *Річард Ніксон*. Кризові явища, які спостерігалися в економіці США 1969-70

рр. вимагали від Ніксона рішучих дій. У серпні 1971 р. уряд Ніксона проголосив "нову економічну політику" і здійснив низку надзвичайних заходів для приборкання інфляції і стабілізації економічної ситуації в країні (зупинив ріст зарплати, підвищив імпорتنі мита, провів девальвацію долара тощо). Головною зовнішньополітичною проблемою для адміністрації Ніксона залишалася В'єтнамська війна, курс на згортання участі в якій і взяв Ніксон з перших днів свого перебування на посту Президента. Ніксон висунув програму обмеження до мінімуму участі американських військ у бойових діях. У 1972 р. він став першим Президентом США, який відвідав Пекін та Москву. У травні 1972 р. Ніксон у результаті переговорів із Л. Брежнєвим у Москві підписав документи (*Основи взаємовідносин між СРСР і США. Договір про обмеження систем протиракетної оборони, угоду ОСО-1*), які поклали початок періоду розрядки міжнародної напруженості. Ніксон був змушений піти у відставку у серпні 1974 р. під загрозою звинувачення у причетності до т. зв. Ватергейтської справи і наступного імпичменту.

Р. Ніксон

З а п л а н я т а й т е *Ватергейтська справа* – політичний скандал у США, який одержав свою назву від комплексу установ і будівель у Вашингтоні, де містився головний виборчий штаб Демократичної партії під час президентської виборчої кампанії 1972 р. П'ятеро осіб, найнятих Республіканським комітетом перевиборів президента, проникли у Ватергейт з електронним обладнанням для шпигування і були затримані. Розслідування справи показало, що в акції замішані високі урядові особи, представники адміністрації Білого Дому. Було викрито існування спеціального фонду, що використовувалося на фінансування неетичних і неконституційних дій. У серпні 1974 р. Верховний суд США змусив Президента Р. Ніксона передати Конгресу магнітофонні записи його розмов із різними службовцями адміністрації. Записи підтвердили співучасть президента у спробах приховати цю акцію. Перед загрозою імпичменту за перешкоду правосуддю та інші порушення Р. Ніксон подав у відставку. З цього часу термін "Ватергейт" став символом серії нелегальних і неетичних акцій, пов'язаних із адміністрацією Р. Ніксона.

Наступником Р. Ніксона на президентському посту став *Джеральд Форд*, кандидат від Республіканської партії. Він займав пост віце-президента при Р. Ніксоні, а після відставки Р. Ніксона згідно з Конституцією вступив на президентський пост у серпні 1975 р. Його адміністрація намагалася невідто подавати наслідки економічної кризи 1974-75 рр. У зовнішній політиці Дж. Форд продовжував курс попередньої адміністрації. У серпні 1975 р. проголосив т. зв. *Тихоокеанську доктрину*, яка підтверджувала намір США зміцнювати воєнно-політичне й економічне співробітництво з низкою країн Азії, зокрема з Японією як стратегічним партнером, нормалізувати відносини з КНР, сприяти розвіткові економічного співробітництва між країнами тихоокеанського басейну.

Вибори 1976 р. принесли перемогу кандидату від Демократичної партії *Джиммі Картеру*. Програма широких суспільних реформ, запропонована адміністрацією Картера напівтовкнулася на опір республіканської більшості у Конгресі. Він виступив посередником в арабо-ізраїльських мирних переговорах. Висунув доктрину, яка передбачала припинення будь-якої допомоги країнам, які порушують права людини. "Доктрина Картера" була

Дж. Картер

висунута у відповідь на агресію СРСР проти Афганістану. Ця доктрина декларувала наміри США втручатися у будь-якому регіоні і щодо будь-якої держави. Спроба будь-якої держави (мався на увазі СРСР) встановити контроль над районом Перської затоки буде трактована як посягання на національні інтереси США. Одним з реальних кроків щодо втілення "Доктрини Картера" було створення "сил швидкого реагування". У 1978 р. Картер заявив про відмову США від виробництва нейтронної бомби. Саме адміністрація Картера встановила дипломатичні відносини з КНР. Безпорадність вашингтонського уряду у випадку захоплення іранськими студентами посольства США у Тегерані та невдало проведена спроба звільнити заручників (квітень 1980 р.) похитнули політичний авторитет Дж. Картера, що і зумовило його поразку на президентських виборах 1980 р. від кандидата-республіканця *Р. Рейгана*.

На день виборів 1980 р. безробіття підскочило до 7,5%, рівень інфляції склав 10%, а реальна заробітна плата скоротилася на 3%. Уперше з 1952 р. Республіканська партія перемогла на президентських виборах і домінувала в Конгресі.

Рональд Рейган до початку політичної кар'єри знявся у 50 фільмах, був відомим голлівудським актором. Як президент, провалив активну політику у Центральній Америці, намагався повалити лівий уряд Нікарагуа, вислав війська до Гренади (1983 р.). Він був ініціатором нової програми озброєнь "Стратегічна оборонна ініціатива" ("зоряні війни"). Реалізація цієї програми передбачала захист американської території від радянських балістичних ракет за допомогою протиракетних систем космічного базування. Витрати на цю програму становили близько 32 млрд. доларів, і вона була офіційно припинена у травні 1993 р.

Р. Рейган

За президентства Р. Рейгана різко зросли військові витрати, що призвело до рекордного зростання національного бюджетного дефіциту, були скорочені соціальні програми. Політика розкручування гонки озброєнь ускладнила його переговори з лідером СРСР М. Горбачовим у 1985-86 рр., але вже у 1987 р. було досягнуто угоди про зменшення на 4% ядерних озброєнь. Після двох термінів президентства Рейган здав пост своєму наступникові *Дж. Бушу*.

Джордж Герберт Буш продовжував зовнішньополітичний курс на нормалізацію відносин між США та СРСР, розпочатий його попередником. Внаслідок інтенсивного діалогу з М. Горбачовим (1988-1990 рр.) у відносинах двох наддержав відбувся фактичний перехід від етапу їх нормалізації до етапу взаємовигідного співробітництва та партнерських стосунків. У липні 1991 р. було підписано Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Для взаємної безпеки Буш висунув концепцію контролю за роззброєнням космосу. Після окупації

іракською армією Кувейту, рішуче виступив за запровадження економічних санкцій і встановлення блокади Іраку. Рішучі дії Буша під час кризи у Перській затоці (1990-91 рр.) (операція "Буря в пустелі") зірвали агресивні плани Іраку, відновили суверенітет Кувейту і сприяли встановленню миру у цьому регіоні. Після проголошення Україною незалежності американська адміністрація 25 грудня 1991 р. визнала Україну як суверенну державу, а Дж. Буш став першим західним політиком, який привітав Л. Кравчука з цією подією.

Дж. Буш-старший

1 січня 1992 р. Дж. Буш і Президент Росії Б. Єльцин підписали *Кемп-Девідську угоду*, за якою США і Росія перестали вважати одне одного ворогами. Вагомі успіхи на міжнародній арені дисонували з деякими проблемами уряду Дж. Буша у внутрішній політиці. Звинувачення президента у захопленні зовнішньою політикою та занедбання економічного життя країни відіграли вирішальну роль у падінні політичного авторитету Дж. Буша і його програшу під час виборів 1993 р. кандидатові від Демократичної партії *Б. Клінтону*.

Головну увагу у своїй передвиборчій програмі *Вільям Джеймферсон Клінтон* сконцентрував на внутрішніх проблемах країни. Незважаючи на звинувачення в униканні військової служби, позашлюбних стосунках і курінні маріхуани, він здобув переконливу перемогу і став 42-м Президентом США, і був переобраний у листопаді 1996 р. Внутрішня політика уряду Клінтона була спрямована на реорганізацію податкової політики (зменшення податкового пресу на середній клас), скорочення дефіциту державного бюджету, проведення соціальних перетворень, зокрема, реформи системи охорони здоров'я).

Б. Клінтон

Адміністрація Клінтона проводила активний зовнішньополітичний курс. Б. Клінтон особисто сприяв відновленню демократії у Гаїті (1994), підписанню Дейтонської угоди 1995 р. щодо врегулювання конфлікту у Боснії і Герцеговині, у розв'язанні проблеми Ольстеру та ін. Адміністрація Б. Клінтона рішуче підтримала участь НАТО у врегулюванні проблеми Косово, засудила дії російського уряду у Чечні. Уряд Клінтона виступив з ініціативою започаткувати програму політичної та військової співпраці з країнами Центральної, Східної Європи з НАТО (програма "Партнерство заради миру"). У відносинах з Україною уряд Клінтона дотримувався курсу на зміцнення особливого партнерства, надавав економічну, фінансову допомогу для проведення ринкових перетворень.

У лютому 1999 р. Сенат США вчетверте за уся історію США розпочав процедуру імпичменту щодо Б. Клінтона через скандальні відносини із співробітницею Білого Дому. Однак більшість senatorів проголосували проти звинувачень Клінтона у лжесвідченні та перешкоджанні відправленню правосуддя. Незважаючи на деякі прорахунки адміністрації Б. Клінтона у

зовнішній політиці, зростання дефіциту державного бюджету, економічні показники діяльності уряду Клінтона були найкращими за усе ХХ ст.

На президентських виборах 2000 р. перемогу здобув *Джордж Уокер Буш*, син Джорджа Герберта Буша. Його уряду випало нелегке завдання активізації боротьби із тероризмом, особливо після повітряної атаки терористів-смертників 11 вересня 2001 р. на Нью-Йорк та Вашингтон.

Дж. Буш-молодший

Структура органів влади США

Законодавча влада згідно Конституції належить двопалатному Конгресу, який складається з *Палати представників* і *Сенату*. Кожна з палат ділиться на комітети, напр., Комітет з іноземних справ, Комітет у справах збройних сил та ін.

Виконавча влада зосереджується в руках Президента США і підлеглих йому структур, а саме:

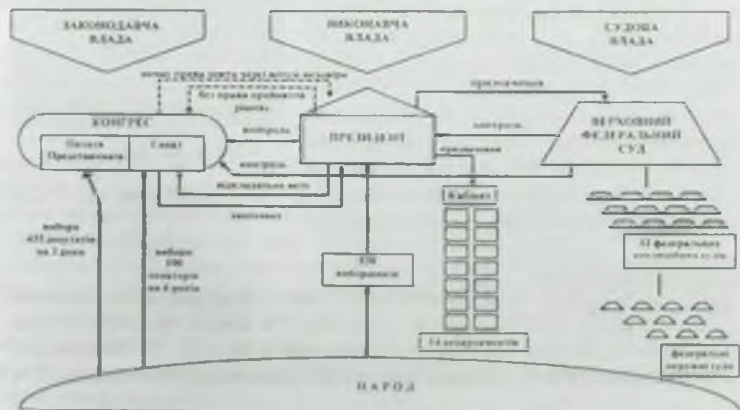
- Ради Національної безпеки;
- Адміністративно-бюджетного управління;
- Управління науково-технічної політики та ін.

Особливе місце займає *інститут віце-президента*. У Конституції США зазначається, що віце-президент не має владних повноважень, але у випадку усунення від посади Президента, його смерті, відставки, неможливості здійснювати свої обов'язки, влада переходить до віце-президента.

Будинок Капітолію
(Вашингтон)

СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ США

Судова система США залишалася незмінною. Продовжували діяти дві системи судів — *федеральні і суди окремих штатів*. Федеральні складаються з Верховного суду США, окружних апеляційних судів, окружних судів, районних судів, судів тяжб. Суди штатів складаються з мирових судів, судів графств, окружних судів, Верховного суду штатів.

Пранкують присяжні

Продовжує зберігатися *суд присяжних*. У судове засідання залучається суддя та 12 присяжних. Суд присяжних часто стає об'єктом критики за затрати на компенсації за відрив присяжних від основних занять, за сумніви у спроможності присяжних виносити рішення. Але вважається, що саме суд присяжних, будучи незалежним, перешкоджає усякому свавіллю й несправедливості. Аргументом "за" збереження суду присяжних є міркування про те, що не можна економити на правосудді.

Прийняття присяги

Провідне місце у прийнятті зовнішньополітичних рішень належить *Державному секретареві США*. Важливий вплив на зовнішню політику США здійснює Міністерство оборони (*Пентагон*). Пентагон впливає на вирішення питань зовнішньої безпеки, військово-політичного співробітництва з іншими державами, веде переговори щодо озброєння і роззброєння. Посада Міністра оборони створена у 1947 р. На неї призначають цивільну особу, а якщо особа була професійним військовим, то її можна призначити на цю посаду тільки через 10 років після виходу у відставку.

На здійснення зовнішньої політики США великий вплив має *Центральне розвідувальне управління (ЦРУ)*. ЦРУ було створено у 1947 р. для боротьби з комуністичними агентами по всьому світу. Зовнішня політика США за своєю суттю була політикою стримування, відкидання комунізму. Боротьба з поширенням комунізму була стратегічним завданням зовнішньої політики США. Фактично ініціатива у зовнішній політиці США належить переважно виконавчій гілці влади.

Пентагон. Вид зверху

Законодавство США північного періоду

Конституція США в новітній період залишилася майже незмінною. За всю історію США було запропоновано 10 тисяч поправок, але прийнято 28, а діє 24. Наприклад, 24-а поправка забороняє позбавляти прав особу, що не сплавила податки. 25-а

поправка встановлює, що у випадку смерті президента або його відставки цю посаду обіймає віце-президент. 26-а поправка передбачає, що право голосу має особа від 18 років.

За *Законом Вагнера* (1935 р.) легалізовано діяльність профспілок на загальнофедеральному рівні, відмінено кримінальну відповідальність за їх створення, за участь у законних страйках, покладено на підприємців обов'язок приймати на роботу лише тих, хто входить до профспілки. *Закон про справедливий найм робочої сили* (1938 р.) зафіксував максимальну тривалість робочого часу для окремих категорій працюючих і розмір мінімальної зарплати. *Закон про соціальне страхування* (1935 р.) заклав основи соціального законодавства США, оскільки закріплював офіційне визнання ролі профспілок. У 1938 р. прийнято закон про введення 40-годинного робочого тижня (п'ятиденки) і він супроводжувався вимогою про оплату у підвищеному розмірі усіх надурочних робіт.

До початку 50-х рр. у США існувала та захищалася расова сегрегація, не дивлячись на проголошене ще у другій половині XIX ст. расове рівноправ'я. У 1954 р. Верховний Суд визнав расові відмінності не фундаментальними, а сегрегацію – явищем, яке суперечить Конституції США. У 1957 р. прийнято *Закон про громадянські права*, згідно з яким створювалася спеціальна комісія, яка розглядала скарги громадян щодо дискримінації за расовою, релігійною та іншими ознаками. У 1964 р. приймається наступний *Закон про громадянські права*, в якому гарантується рівна участь афроамериканців у виборчих кампаніях, рівність при прийнятті на роботу. За *Законом про свободу інформації* надано право вимагати й одержувати інформацію про діяльність державних органів щодо спостереження за приватним життям громадян, вторгнення у яке відтоді вважається незаконним. У 1971 р. віковий виборчий ценз було знижено до 18 років (XXVI поправка до Конституції США). Законом Тафта-Хартлі (1947 р.) був налагоджений ретельний контроль держави за регулюванням трудових відносин.

У США щоп'ять років перевидається федеральний Звід законів. Потреба у регулюванні складних і взаємопов'язаних сфер соціального життя та правового спілкування викликали появу такої комплексної галузі права, як *ділове право* (business law), *антимонопольне право*, *права юридичних осіб*.

Акціонерні товариства (корпорації) в США є товариствами з обмеженою відповідальністю (відповідальність визначається кількістю акцій). Вони поділяються на *корпорації* та *фірми*. Фірми є товариствами з повною відповідальністю за борги, оскільки майно фірми вважається спільною власністю.

У 1960-70-х рр. визнані неконституційними законодавчі заборони між расових шлюбів і абортів. Проте довго обговорювана XXVII поправка про визнання рівноправ'я чоловіків та жінок так і залишилася серед неприйнятих поправок.

Законодавство США передбачає суворі санкції за порушення антимонопольного законодавства і прав споживачів. Заборонені дії, спрямовані на поглинання конкурентів, встановлення монопольних цін, поділ ринків збуту. Санкціями за такі дії є:

- Штраф до 500 тис. доларів;
- Повне відшкодування збитків у трикратному розмірі;
- Примусовий продаж акцій.

Майже 60 років тому в США було створено систему захисту від безробіття. Допомогу з безробіття надають випровож 52 тижнів. Вона не надається тим, хто погано виконував свої службові обов'язки, та тим, хто вчинив злочин.

Встановлені жорсткі правила прийому на роботу до федеральних органів влади. Особу-претендента повинні охарактеризувати не менше 20 осіб, а коли особа претендує на посаду, що затверджується Президентом США – не менше 25 особами. Відповідно до *Закону "Про етику"* (1978 р.) кожен федеральний службовець середньої і вищої ланки зобов'язаний заповнити анкету, де має вказати:

1. всі акції, якими володіє;
2. всі рахунки, відкриті на його ім'я, ім'я дружини (чоловіка), дітей на суму від 1 тис. доларів;
3. всі додаткові, крім зарплати, доходи;
4. кожен дарунок членові його сім'ї вартістю не більше 35 доларів;
5. оплату кожної поїздки, розваг, обідів більше 350 доларів;
6. нерухомість на суму, більшу 10 тис. доларів.

Федеральному службовцю забороняється мати доходи, крім зарплати, що перевищують 15% річного заробітку. Законодавство забороняє пожертвування і подарунки нижчих чиновників вищим, а також отримувати подарунки від своїх підлеглих або осіб, що мають меншу платню. Порушення цих норм спричиняє до негайного звільнення державного службовця з роботи.

Відповідно до *Закону "Про оподаткування"* (1986 р.) за неправильно заповнену податкову декларацію винні сплачують штраф 1 тис. доларів. Свідоме заниження доходів карається штрафом на суму 5 тис. доларів і ув'язненням на 5 років. Особи, які здійснюють фінансове розслідування, мають право перевіряти рахунки, чеки, квитанції, бухгалтерські книги, здійснювати таємне стеження, обшуки. Вони можуть залучати до перевірки будь-яких приватних осіб, яких у випадку відмови від співробітництва, притягають до кримінальної відповідальності.

Додатки

Поправка XVI до Конституції США (1913 р.)

Конгрес має право накладати й збирати податки з прибутків з будь-якого джерела, не розподіляючи їх між окремими штатами, і незалежно від перепису чи підрахунку населення.

Поправка XVII до Конституції США (1913 р.)

1. Сенат Сполучених Штатів має складатися з двох Сенаторів з кожного штату, які обираються населенням останнього на шість років. Кожний Сенатор має один голос. Виборці в кожному штаті повинні відповідати вимогам, установленим для виборів у найчисленішу палату штатних законодавчих органів.

2. Коли відкриється вакансія в представництві окремого штату в Сенаті, виконавча влада цього штату має видати розпорядження про вибори, щоб заповнити цю вакансію.

При цьому законодавчі органи окремого штату можуть уповноважити орган його виконавчої влади зробити тимчасове призначення, поки вакансія не буде заповнена народними виборами, відповідно до вказівок законодавчих органів.

3. Ця Поправка не повинна тлумачитись так, щоб вплинути на обрання чи термін повноважень Сенаторів, обраних перед тим, як ця Поправка набрала сили як частина Конституції.

Поправка XVIII до Конституції США (1919 р.)

1. Через рік після ратифікації цієї Поправки виробництво, продаж чи перевіз спиртних напоїв у межах країни, довіз їх у Сполучені Штати і всі території, що підлягають їх юрисдикції, як і вивіз звідти з метою пиття, цим забороняється.

2. Конгрес і окремі штати мають право спільно забезпечити виконання цієї Поправки відповідним законодавством.

3. Ця стаття не буде чинна, якщо законодавчі органи окремих штатів не ратифікують її як Поправку до Конституції в передбаченому Конституцією порядку протягом семи років з дня її внесення Конгресом.

Поправка XIX до Конституції США (1920 р.)

1. Виборче право громадян Сполучених Штатів не повинне відбиратися чи обмежуватися Сполученими Штатами чи будь-яким окремим штатом з причин приналежності до певної статі.

2. Конгрес має право забезпечити виконання цієї Поправки відповідним законодавством.

Поправка XX до Конституції США (1933 р.)

1. Термін служби Президента й Віце-Президента закінчується опівдні 20-го січня, а термін служби Сенаторів і Представників — опівдні 3-го січня в ті роки, коли їх терміни закінчилися 6, коли ця Поправка не була ратифікована. В цей же час починаються терміни урядовання їх наступників.

2. Конгрес має збиратися принаймні раз на рік, і перша сесія має починатися опівдні 3-го січня, якщо Конгрес не встановить законом іншого дня.

3. Якщо до часу, призначеного для початку урядовання Президента, новообраний Президент помре, Президентом стає новообраний Віце-Президент. Якщо до часу, призначеного для початку терміну його урядовання, Президент ще не буде обраний, або якщо новообраний Президент не відповідатиме вимогам закону, обов'язки Президента має виконувати Віце-президент, поки Президент не відповідатиме вимогам закону, Конгрес може законом передбачити випадок, коли ні новообраний Президент, ні Віце-президент не відповідатимуть вимогам закону, вказуючи, хто в такому випадку має виконувати обов'язки Президента, чи спосіб, яким має бути обрана особа, щоб виконувати ці обов'язки. Така особа має відповідно діяти, поки Президент або Віце-президент не будуть відповідати вимогам закону.

4. Конгрес може передбачити законом випадок смерті осіб з-поміж тих, з кого Палата Представників може вибирати Президента, коли до неї переходить це право, а також випадок смерті когось з тих осіб, що з них Сенат може вибрати Віце-президента, коли до нього переходить це право.

5. Пункти 1 і 2 наберуть сили Найближчого 15-го жовтня після ратифікації Поправки.

6. Цей параграф не буде мати сили, якщо він не буде ратифікований як Поправка до Конституції законодавчими органами, трьох четвертих від загальної кількості штатів протягом семи років з дня внесення його Конгресом.

Поправка XXI до Конституції США (1933 р.)

1. Вісімнадцята Поправка до Конституції Сполучених Штатів цим скасовується.

2. Переваз чи довіз в будь-який штат, територію, чи володіння Сполучених Штатів спиртних напоїв для постачання або вжитку, якщо це порушує місцеві закони, цим забороняється.

3. Ця Поправка не набере сили, якщо вона не буде ратифікована як Поправка до Конституції конвенціями окремих штатів в порядку, передбаченому Конституцією, протягом семи років з дня внесення її Конгресом на розгляд штатів.

Поправка XXII до Конституції США (1951 р.)

1. Ніхто не може бути обраний на Президента Сполучених Штатів більше, ніж двічі. Той, хто був Президентом чи виконував обов'язки Президента довше, ніж два роки, протягом терміну, на який інша особа була обрана Президентом, не може бути обраний на Президента більше ніж один раз. Але ця стаття не поширюється на особу, що була Президентом в той час, коли Конгрес запропонував цю статтю, і не перешкоджає особі, що буде Президентом чи виконуватиме обов'язки Президента протягом того терміну, під час якого стаття набере сили, бути Президентом чи виконувати обов'язки Президента протягом решти цього терміну.

2. Це доповнення не набере сили, якщо воно не буде ратифіковано як Поправка до Конституції законодавчими органами трьох чвертей від усіх штатів, протягом семи років з дня внесення його Конгресом.

Поправка XXIII до Конституції США (1961 р.)

1. Округа, що є місцем перебування уряду Сполучених Штатів, призначає способом, встановленим Конгресом, виборців Президента і Віце-Президента у кількості, що дорівнює загальній кількості Сенаторів та Представників, на котру мала б право округа, якби вона була штатом, але в ніякому разі не більшій від кількості, котра припадає штатові з найменшим населенням. Вони доповнюють виборців, призначених штатами, але при виборах Президента і Віце-президента діють так, якби були призначені штатом, збираються в окрузі та виконують обов'язки, котрі вказані дванадцятю Поправкою.

2. Конгрес має право забезпечити виконання цієї статті відповідним законодавством.

Поправка XXIV до Конституції США (1964 р.)

1. Право громадян Сполучених Штатів голосувати при будь-яких первісних чи інших виборах Президента або Віце-президента, виборців Президента або Віце-президента, чи Сенаторів або Представників в Конгресі не може бути відібране чи обмежене Сполученими Штатами чи будь-яким окремим штатом у зв'язку з несплатою будь-якого виборчого чи іншого податку.

2. Конгрес має право забезпечити виконання цієї статті відповідним законодавством.

Поправка XXV до Конституції США (1967 р.)

1. У випадку звільнення Президента з його посади або його смерті чи зречення Віце-Президент переймає посаду Президента.

2. Коли посада Віце-Президента стає вакантною, Президент призначає Віце-президента, котрий вступає на цю посаду після затвердження більшістю голосів обидвох палат Конгресу.

3. Коли Президент передає тимчасовому голові Сенату і спікерові Палати Представників свою письмову заяву, вказуючи, що він неспроможний користуватися владою чи виконувати обов'язки своєї посади, і поки він не передасть їм письмової заяви протилежного змісту, владу та обов'язки Президента перебирає Віце-президент як виконуючий обов'язки Президента.

4. Коли Віце-президент і більшість головних посадових осіб виконавчих департаментів чи іншого органу, що Конгрес може законом встановити, передають тимчасовому голові Сенату і спікерові Палати Представників свою письмову заяву, вказуючи, що Президент неспроможний користуватися владою чи виконувати обов'язки своєї посади, Віце-президент як виконуючий обов'язки Президента негайно перебирає владу та обов'язки Президента.

З цього часу, як Президент передасть тимчасовому голові Сенату і спікерові Палати Представників свою письмову заяву, вказуючи, що неспроможність усунена, він знову одержує владу та обов'язки своєї посади, хіба що Віце-президент і більшість головних посадових осіб виконавчих департаментів чи іншого органу, що Конгрес може законом встановити, передадуть до чотирьох днів тимчасовому голові Сенату і спікерові Палати Представників свою письмову заяву, вказуючи, що Президент неспроможний користуватися

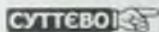
владою чи виконувати обов'язки своєї посади. У такому випадку дане питання вирішує Конгрес, зібравшись для цієї мети протягом сорока восьми годин, якщо в той час не проходить його сесія. Якщо Конгрес протягом двадцяти одного дня після отримання останньої письмової заяви або — якщо в той час не проходить сесія Конгресу — протягом двадцяти одного дня після того, як Конгрес зійдеться, вирішить двома третинами голосів обидвох палат, що Президент неспроможний користуватися владою чи виконувати обов'язки своєї посади, Віце-президент продовжує виконувати вищезгадані обов'язки своєї посади.

Поправка XXVI до Конституції США (1971 р.)

1. Виборче право громадян Сполучених Штатів, яким є вісімнадцять або більше років життя, не може бути відбираним чи обмежувані Сполученими Штатами чи будь-яким іншим штатом з причин віку.

2. Конгрес має право забезпечити виконання цієї статті відповідним законодавством.

Джерело: Бернард Г. Сіган. Створення конституції для народу чи республіки, які здобули свободу. — К., 1933. — С. 126.

Резюме

- ① **Особливості розвитку США після Першої світової війни.** США стали великою промислово-аграрною країною, зайнявши перше місце в світовій економічній системі; США стали державою-кредитором, яка надала союзникам кредитів на суму 10 млрд. доларів. Високий рівень виробництва і продуктивності праці дали можливість забезпечити високу оплату праці.
- ② **"Новий курс"** — це програма виведення США зі стану економічної депресії 1929-1933 рр., запропонована Ф. Д. Рузвельтом.
- ③ **Структура органів влади:** законодавча влада належить двипалатному Конгресу (Палата представників і Сенат), виконавча влада зосереджується в руках Президента США, судови системи складається з федеральних судів і судів окремих штатів.
- ④ **Основні риси права:** закріплення основних прав та свобод людини, встановлення жорстких вимог при прийомі на роботу в органи державної влади, розвинуте штатноматеріальне законодавство, жорстка діяльність профспілок, ліквідація обмежень прав чорношкірого населення та ін.

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. У чому проявилася адміністративна та законодавча особливості політики "Нового курсу" Ф. Д. Рузвельта?
2. Як вплинула світова економічна криза 1929-1933 рр. на показники соціально-економічного розвитку США?
3. Які поправки були прийняті до Конституції США у новітній період?
4. Якою за типом була партійна система США?
5. Якою була політика американського уряду щодо місцевої компартії у період "холодної війни"?
6. У чому суть Вотергейтської справи?
7. На якій основі комплектується сучасна американська армія?
8. Скільки разів щодо американських президентів розпочинали процедуру імпічменту?

9. Скільки штатів сьогодні входять до складу США? Чи можливе розширення складу цієї федерації?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Розвиток США після Першої світової війни.
2. "Новий курс".
3. Розвиток США після Другої світової війни.
4. Структура органів влади США.
5. Законодавство США новітнього періоду.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Розвиток проблеми прав людини у законодавстві США новітнього періоду.
2. Законодавство США проти расової дискримінації.
3. Партийна система США.

Завдання, вправи, тести

1. Виділіть основні тенденції розвитку держави та права США кінця XIX – початку XX ст.
2. Проаналізуйте Закон Тафтя-Хартлі.
3. Які соціальні реформи проводили:

а) Л.Джонсон;	б) Р.Рейган;
в) Ф.Д.Рузвельт;	г) Г.Трумен.
4. Визначте зовнішньополітичні пріоритети урядів:

а) Дж.Буша-молодшого;	б) Б.Клінтона;
в) Дж.Буша-старшого;	г) Р.Рейгана.
5. Політику "Нового курсу" проводив:

а) Л.Джонсон;	б) Р.Рейган;
в) Ф.Д.Рузвельт;	г) Г.Трумен.
д) Р.Ніксон;	е) Дж.Ф.Кеннеді.
6. Охарактеризуйте прояви сегрегації у США новітнього періоду. Визначте роль М.Л.Кінга у боротьбі з цим явищем.

Додаткова література з теми

- Графський В.Г. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов. - М., 2001.
- История государства и права зарубежных стран/ Под общей ред. проф. Жидкова О.А. и проф. Кришенинниковой Н.А. - М., 1997.
- Макарчук В. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 2000.
- Підкова І., Джеджира О. Світова історія XIX-XX століття. Словник. - Львів, 2006.
- Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира - М., 1993.
- Сифонов В.Н. Социальное законодательство в США: историко-правовые аспекты// Государства и право. - 1999. - №1.
- Федорив К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
- Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
- Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. - К., 1996.

Виникнення та розвиток незалежних держав у Центральній Європі

• Утворення незалежної Польщі. Її розвиток між двома світовими війнами
 • Польща під час Другої світової війни • Початок виступів за демократизацію Польщі. Діяльність "Солідарності" • Перехід Польщі до демократичного розвитку • Виникнення Чехословаччини. Її розвиток між двома світовими війнами • "Празька весна" • Оксамитова революція 1989 р. В. Гавел • Сучасний етап розвитку Чеської Республіки • Утворення Югославії • Югославська криза 1991-92 рр. • Боснійська криза 1992-1995 рр. • Спільне у повосніному розвитку держави і права центральноєвропейських держав

СУТЄВО Після опрацювання теми ви повинні:

- ☞ аналізувати особливості утворення незалежних держав Центральної Європи у період після Першої світової війни;
- ☞ характеризувати основні конституційні акти центральноєвропейських держав (Конституції Польщі 1921, 1935 рр., Конституція Чехословаччини 1920 р. та ін.);
- ☞ аналізувати початок виступів за демократизацію центральноєвропейських держав та їх сучасний державно-правовий розвиток;
- ☞ виділяти спільні риси у розвитку держави та права центральноєвропейських держав;
- ☞ характеризувати напрямки державної діяльності провідних державних діячів центральноєвропейських держав (В. Гавела, Л. Валенси та ін.).

Ключові поняття та терміни

• Польща • Чехословаччина • Югославія • Ю. Пілсудський • "Солідарність" • Л. Валенса • А. Квасневський • Т. Масарик • А. Дубчек • Празька весна • оксамитові революції	• В. Гавел • Європейський Союз • НАТО • Югославська криза • Косово • Боснійська криза • Сербія • Хорватія • Македонія • Чорногорія • Боснія та Герцеговина

Незалежні держави у Центральній Європі виникли в результаті поразки у Першій світовій війні Німеччини та Австро-Угорщини та революції 1917 р. в Росії. Ми зупинимося лише на трьох із них – Польщі, Чехословаччині та Югославії, хоч історія держави та права інших новоутворених держав також заслуговує аналізу.

Утворення незалежної Польщі. І розвиток між двома світовими війнами

Ще під час Першої світової війни австро-німецька адміністрація створила у Польщі уряд, який проводив політику співробітництва у Німеччині та Австро-Угорщині. У Парижі було створено Польський національний комітет, який співробітничав з країнами Антанти (блок Франції, Росії, Англії, США). Після поразки Німеччини і Австро-Угорщини польський уряд і Польський національний комітет виступили за утворення незалежної польської держави. Головою (начальником) держави став **Юзеф Пілсудський**. Було створено законодавчий орган - **Сейм**, який затвердив Ю. Пілсудського головою держави і прийняв Тимчасовий закон "Про організацію верховної влади" (Мала конституція).

Основні норми Малої конституції:

1. Законодавча влада в країні належить Сейму.
2. Начальник держави керує міжнародною політикою, виконавчою гілкою влади.
3. Уряд призначається начальником держави за згодою Сейму.
4. Начальник держави і уряд відповідають перед Сеймом

Мала конституція Польщі зберігала чинність протягом двох років.

У кінці 1919 р. почалася польсько-радянська війна, яка закінчилася перемогою Польщі та укладенням Ризького договору у 1921 р. За цим договором до Польщі відійшли Західна Білорусія і Західна Україна.

Увага!

Ризький мирний договір 1921 р. підписаний між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, 18 березня 1921 р. у Ризі (ратифікований у 1921 р.) після завершення польсько-радянської війни 1920 р. Делегація ЗУНР не була допущена на переговори. За умовами договору припинялися військові дії, анулювався Варшавський договір 1920 р. між Польщею та УНР, встановлювався новий кордон, за яким західноукраїнські та західнобілоруські землі залишалися у складі Польщі.

У 1921 р. була затверджена **Конституція Польщі**. Основні її положення:

1. Польща – республіка, в якій влада належить народові.
2. Законодавча влада належить виключно парламентові, який складається з двох палат (Сенат, Сейм). Парламент обирається на 5 років на основі прямого, загального виборчого права при таємному голосуванні. Активне виборче право належало особам від 21 року, а пасивне – від 30 років, які прожили в Польщі не менше року.
3. Закони приймаються Сеймом, а затверджуються Сенатом.
4. Виконавча влада належить Президентові та уряду. Президент обирається на 7 років на спільному засіданні обох палат парламенту. Уряд (Кабінет Міністрів) призначається Президентом, але несе відповідальність перед Сеймом. Тільки Президент владі міжнародними відносинами. Для оголошення війни та укладення миру Президент повинен одержати згоду Сейму.

5 Конституція гарантує свободу слова, друку, зборів, об'єднання в спілки, вибору місця проживання, недоторканість особи і помешкання, рівність усіх перед законом, свободу пересування.

6 Введено 8-годинний робочий день. Передбачено забезпечення широких соціальних прав громадян, охорона материнства та дитинства, праці підлітків, безкоштовна освіта.

У грудні 1922 р. було вибрано першого президента — *Габріеля Нарutowича*, який був убитий через тиждень після прийняття присяги. Ю. Пілсудський і з цієї складної ситуації знайшов вихід — засудив злочин і фактично зійшов з політичної арени до 1926 р. Ю. Пілсудський не був прихильником парламентської системи і у 1922 р. відмовився балотуватися у Президенти Польщі. У 1925 р. він знову виходить на політичну арену. Йому вдається об'єднати довкола себе більшість верств населення. Опіраючись на підтримку військових і деяких партій, Ю. Пілсудський у травні 1926 р. здійснив державний переворот. Було реформовано більшість органів влади, здійснено чистку в рядах державних службовців. Новий режим одержав назву «санация» (оздоровлення).

У 1935 р. прийнято нову Конституцію Польщі. Вона відрізнялася від попередньої тим, що основна влада зосереджувалася в руках Президента. Уряд, Сейм, Сенат, суди не ліквідовувалися, але існували під керівництвом Президента. Президент не несе ніякої юридичної відповідальності за свої дії, а був відповідальний лише "перед Богом та історією".

Права Президента:

- право законодавчої вето;
- призначення міністра;
- призначення головнокомандувача армією;
- видання декретів;
- вирішення питань війни і миру;
- організація уряду та ін.

Заступником Президента був *Голова Сейму (маршал)*. Під час війни Президент мав право призначити собі наступника.

Ю. Пілсудський заклав основи оздоровлення країни, він жорстко ліквідував будь-який безлад. Його головною метою було відродження національної незалежності, перетворення Польщі на міцну державу. У зовнішній політиці Ю. Пілсудський орієнтувався на співпрацю з Великобританією і виступав за досягнення порозуміння з Німеччиною, вважаючи головним противником СРСР. Саме він уклав договір про ненапад з СРСР (1932) та Німеччиною (1934). Офіційна національна політика уряду Пілсудського полягала у поступовій асиміляції українців при збереженні обмеженої культурної автономії, що на практиці реалізовувалося з грубим порушенням національних прав українського населення Галичини і Волині, особливо з боку місцевої адміністрації.

Юзеф Пілсудський (1867-1935) - польський політик. Навчався у Харківському та Віденському університетах. У студентські роки належав до польської патріотичної організації "Єдність". У 1887 р. був заарештований царською "охранкою".

ПОСТАТЬ

звинувачений у підготовці замаху на Олександра III, засуджений до п'ятирічного ув'язнення. Співзасновник Польської соціалістичної партії (1892). Під час революції 1905-1907 рр у Росії керував бойовими терористичними групами, які проводили терористичні акти, визволяли політв'язнів, готували бойовиків для боротьби проти імперського режиму. Заснував *Союз активної боротьби* (1908), нелегальну воєнізовану організацію "Стрільцька спілка" (1910). Досягнення Польщею незалежності вбачав можливим за умови розгрому Російської імперії у війні із Австро-Угорщиною та Німеччиною.

Юзеф
Пілсудський

Був прихильником т зв *федеративної концепції*, яка передбачала розчленування Російської імперії та створення у Східній Європі федеративної держави у складі Польщі, Литви, Білорусі та України. Під час Першої світової війни командував сформованою із поляків бригадою, яка у складі австрійської армії воювала на Східному фронті. У листопаді 1918 р. Пілсудський, зайнявши пост тимчасового керівника Польської держави, почав проводити агресивну політику щодо ЗУНР. Через загрозу широкомасштабної війни з РСФРР, для сформування спільного антибільшовицького фронту, підтримував С.Петлюру в боротьбі проти Радянської Росії. У березні 1920 р. став першим маршалом Польщі, очолював генштаб польської армії (1922-1923). Віє польсько-радянську війну, у 1920 р. підписав Ризький мирний договір. Стоячи на засадах вищості інтересів держави, виступав за обмеження ролі політичних партій, уважаючи їх за чинник, який утруднює функціонування держави. Був проти запровадження конституції 1921 р., яка, на його думку, дуже послаблювала виконавчу владу. У 1922-1926 рр. відішов від активного політичного життя. Під гаслами оздоровлення економічного та суспільного життя країни у середині травня 1926 р. здійснив державний переворот і добився відставки президента *С.Войцеховського*. 31 травня 1926 р. Національні Збори обрали Ю.Пілсудського Президентом, але він відмовився і був призначений Головним інспектором збройних сил, що дозволяло йому повністю контролювати армію. У 1926-28 і 1939 рр. – прем'єр-міністр Польщі. Встановив у країні авторитарний режим, управління в державі здійснював за допомогою групи особисто відданих йому людей. Виступав за посилення ролі виконавчої влади (президента, уряду) і обмеження функцій парламенту. Добився тимчасової політичної і господарської стабілізації у країні, провів уніфікацію органів влади.

ПОГЛЯД

-Воскреситель держави, *-Начальник Польської держави*, *-Командант* – так за життя називали Юзефа Пілсудського, людину, яка підняла з попелу польську державність ХХ ст. [...] у Кар'єра Пілсудського завжди викликала жвавий інтерес і породила дві діаметрально протилежні легенди, в ореолі яких ця людина постала перед нащадками – *"білу"* і *"чорну"*. За першою із них Пілсудський – славетний лідер нації, мудрий політик, демократ, який стоїть над інтересами окремих класів. *"Чорна"* легенда: він диктатор, який у травні 1926 р. здійснив державний переворот, неадекватно гідний інтриган, бездарний політик без принципів. Де правда? Швидше за все, по середині, хоч реальний *"Начальник"* був значно складніший, ніж представляли його собі обидві легенди.

[...] Режим *"санациї"* ущемляв права національних меншин, а до 45% населення 2-ї Речі Посполитої складали українці, білоруси, євреї, німці, литовці. Таким чином шеріг елементів *"білої легенди"* – демократизм, гуманізм і справедливість викликали сумнів. Фатальна помилка Пілсудського (і його послідовників) полягала у тому, що Польща повинна була маневрувати між СРСР і Німеччиною. Але він більше довіряв німцям. Поляки були впевнені в тому, що Франція та Англія не дадуть проковтнути

Польщу сусідам Але з серпня 1939 р. польський народ заплатив надто високу ціну за помилки своїх політиків – пакт "Ріббентропа - Молотова" спричинив до Краху польської держави Пікусський не дожив до нього Він помер від раку печінки 12 травня 1935 р.

І Сюндюхов І Мазун

Польща під час Другої світової війни

У 1939 р. Польща була окупована німецькими військами. Значну частину Польщі фашисти приєднали до Німеччини, а на решті створили *генерал-губернаторство*. Антифашистські демократичні організації Польщі створили *Крайову раду народоу* - керівний орган, який об'єднував усі антифашистські військові організації і створили *Армію народоу* (народну армію). Були створені підпільні органи влади у вигляді *воєводських, повітових, міських, громадських* народних рад.

Улітку 1944 р. створено уряд - Польський комітет національного звільнення (ПКНЗ). У вересні 1944 р. уряд провів реформу, за якою близько двох мільйонів осіб отримали землю, були націоналізовані банки, транспорт, промисловість. Починаючи з 1946 р. Польща почала розвиватися по соціалістичному шляху.

Початок виступів за демократизацію Польщі. Діяльність "Солідарності"

"*Солідарність*" (Незалежна самоуправна профспілка "Солідарність") - це спочатку вільна профспілка, а потім - масовий організований суспільно-політичний рух у Польщі. Під час робітничих страйків у воєводствах, що прилягають до Балтійського моря. Міжзаводський страйковий комітет і урядова комісія 31 серпня 1980 р. уклали угоду про свободу діяльності незалежних профспілкових об'єднань. Профспілка "Солідарність" була заснована 17 серпня 1980 р. у Гданську. Керівним органом стала Крайова комісія, головою якої було обрано *Т. Валенсу*.

П
О
С
Т
А
Т
Ь

Валенса Лех (1943 р. н.) - польський політик. Працював електриком на судноверфі у Гданську. Під час робітничих виступів у грудні 1970 р. входив до складу страйкового комітету. Після виникнення опозиційного руху у середині 1970-х рр. брав у ньому активну участь, за що був звільнений із роботи. З 1978 р. входив до керівництва опозиційних Вільних профспілок Узбережжя. У серпні 1980 р. очолював страйковий рух на гданській судноверфі. У серпні-вересні 1980 р. - голова міжзаводського страйкового комітету. 31 серпня 1980 р. підписав з урядовою комісією Протокол порозуміння, за яким дозволялася діяльність незалежних профспілок у Польщі. Був одним із засновників незалежної самоуправної профспілки "Солідарність". Після запровадження воєнного стану у грудні 1981 р. був інтернований. Звільнившись у 1982 р., працював у нелегальних структурах "Солідарності". Його правозахисна діяльність у 1983 р. відзначена Нобелівською премією миру, що зміцнило його авторитет у польському суспільстві. У 1988 р. керував страйками на корабельні у Гданську. У 1989 р. організував Громадянський комітет "Солідарність", який розпочав переговори з представниками уряду. Відіграв провідну роль під час засідань "круглого столу".

(лютий - квітень 1989 р.) досягненні компромісних рішень. У грудні 1990 р. обраний Президентом Республіки Польща

Діяльність "Солідарності" (1980-81 рр.) була спрямована на відстоювання соціальних прав робітників (боротьба проти зменшення карткових норм продуктів харчування, право не працювати у суботу), захист членів профспілки від переслідувань. У 1981 р. "Солідарність", до якої вже належало близько 10 млн. осіб, з професійного об'єднання перетворилася у найбільшу опозиційну політичну силу, яка загрожувала існуванню комуністичного режиму у країні. "Солідарність", зокрема, не визнавала "керівної ролі" ПОРП.

У жовтні 1981 р. з'їзд "Солідарності" у "Зверненні до людей праці Східної Європи" закликав до наслідування прикладу Польщі, що могло привести до розгортання демократичних рухів у інших країнах *радянського блоку*.

Радянський блок (Східний блок) - назва, яка використовується для означення угруповання країн, до якого входив Радянський Союз та його європейські сателіти - Болгарія, НДР, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина. Цей блок склався внаслідок зайняття під час Другої світової війни радянською армією території Центральноєвропейських країн і встановлення у цих державах комуністичних режимів. Організаційно цей блок сформувався після створення Ради економічної взаємодопомоги¹ (1949 р.); Організації Варшавського договору² (1955 р.). У визначенні військово-політичних і економічних пріоритетів діяльності блоку провідна роль належала СРСР. Фактичний розлад блоку відбувся після зміни політики Москви і падіння у країнах Центрально-Східної Європи тоталітарних режимів. Формально блок перестав існувати після припинення діяльності Ради економічної взаємодопомоги (1991 р.) і розпуску Варшавського договору (1991 р.). Офіційна комуністична пропаганда називала радянський блок - "країни соціалістичного табору".

¹ **Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ)** - міжнародна економічна організація соціалістичних країн, створена у Москві у січні 1949 р. Вона заснована для координації економічної політики країн радянського блоку. Члени-засновники: Болгарія, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина, Чехословаччина. Згодом приєднались Албанія (з 1949 р. а з 1961 р. прийняла членство), НДР, Монголія, Куба, В'єтнам. Як спостерігачі брали участь представники КНДР, Лаосу, Ангони, Ефіопії, НДРС. Угода про співробітництво з РЕВ підписали Югославія, Фінляндія, Мексика, Ірак. Найвищий орган - Радя, виконавчий орган - Виконавчий комітет РЕВ. Дослідники історії цієї організації критично зауважують, що крім організації окремих спільних проектів (трубопровід "Дружба", енергосистема "Мир", завод "Ікарус") РЕВ не виконала своїх завдань із розвитку господарської інтеграції, торговельного співробітництва, технічної модернізації економік її членів. 28 червня 1991 р. РЕВ припинила існування.

² **Організація Варшавського договору (ОВД)** - військово-політичний союз, створений на основі Варшавського договору 1955 р. у складі Албанії, Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини та Чехословаччини. Він заснований як протиположна військам НАТО у Європі. Незважаючи на мирну фразеологію, ОВД відповідно до радянської воєнної доктрини мала наступальний характер. Вищим політичним органом ОВД був *Політичний консультативний комітет* (ПКК), до складу якого входили генеральні (перші) секретарі комуністичних партій, глави урядів-учасниць ОВД, міністри закордонних справ, міністри оборони. Головокомандувач об'єднаними збройними силами. У 1968 р. війська усіх країн-учасниць ОВД (крім Румунії) взяли участь у інтервенції у Чехословаччині. У грудні 1981 р. під загрозою інтервенції ОВД в Ярузельській запровадив військовий стан у Польщі і заборонив діяльність "Солідарності".

13 грудня 1981 р. новий генеральний секретар ПЮРП **В.Ярузельський** під сильним тиском московської о керівництва запровадив у країні воєнний стан і заборонив діяльність "Солідарності". Близько 5 тис. членів профспілки, у тому числі і **Лех Валенса**, були заарештовані.

**П
О
С
Т
А
Т
Ь**

Войцех Ярузельський (1923 р.н.) – польський політик, генерал. На початку Другої світової війни вивезений у глиб СРСР. З 1943 р. – у Війську Польському. У період його керівництва військовим відомством країни (1968-83) польські військові підрозділи взяли участь в інтервенції у Чехословаччині. 1968 р. і придушенні робітничих виступів у містах Узбережжя (1970 р.). Був спів організатором запровадження у Польщі військового стану у 1981 р., який розглядався як єдиний спосіб запобігти військовій інтервенції збройних сил Організації Варшавського договору. Протягом 1981-83 рр. уряд під його керівництвом ретресивними методами борювався із "Солідарністю". Після початку "перебудови" в СРСР і демократичних процесів у Польщі, Ярузельський розпочав переговори з опозиційними силами. У 1989-90 рр. Ярузельський – Президент Польщі. На початку 1990-х рр. відійшов від політичного життя.

Актуально!

У Польщі продовжується процес над колишнім комуністичним лідером – генералом **В.Ярузельський**. Його звинувачують у тому, що він видав наказ розстріляти мирну демонстрацію у Гданську. Тоді загинуло 44 особи і більше тисячі отримали поранення. Засідання суду завершилося скандалом, бо обидва адвокати Ярузельського відмовилися захищати підсудного. За їх словами, процес затягнеться надовго, а у їх віці – це надто велике психологічне навантаження. До того ж адвокати прогнозують, що слухання не завершаться до їх виходу на пенсію. Суд призначив генералу нових захисників, і на їх ознайомлення зі справою (понад 20 томів) може піти кілька місяців. На думку спостерігачів, несподівана відмова адвокатів свідчить про те, що справа колишнього комуністичного лідера програна. Якщо Ярузельського суд визнає винним, йому загрожує ув'язнення до 25 років.

Протягом 1981-89 рр. "Солідарність" діяла нелегально: керувала акціями протесту у 1982-83 рр., видавала позацензурну пресу тощо. Страйкова боротьба у травні-серпні 1988 р. змусила уряд піти на переговори з керівництвом "Солідарності". Під час "круглих столів" було досягнуто домовленості про легалізацію "Солідарності", вільні парламентські вибори, запровадження поста президента і створення другої палати парламенту (Сенату).

Перехід Польщі до демократичного розвитку

На червневих виборах 1989 р. "Солідарність" здобула перемогу і після створення парламентської коаліції сформувала перший у новітній історії Польщі демократичний уряд на чолі із **Т.Мазовецьким**. У 1990 р. лідер руху **Л.Валенса** був обраний Президентом Польщі. Після кількох розколів "Солідарності" її позиції на політичній арені значно послаблюються. На дострокових парламентських виборах 1993 р. "Солідарність" не змогла набрати 5% голосів виборців і не отримала жодного мандату у Сеймі.

Л. Валенса, будучи обраним Президентом Республіки Польща, підтримав план проведення радикальних економічних реформ (*т. зв. план Бальцеровича*). Під час свого президентства Л. Валенса рішуче виступав за участь Польщі у європейських структурах, зокрема Європейському Союзу та НАТО. Саме уряд Л. Валенси першим з країн світу визнав 2 грудня 1991 р. незалежність України та встановив 4 січня 1992 р. з нею дипломатичні відносини. У травні 1992 р. Л. Валенса та Президент України Л. Кравчук підписали *Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво* між обома країнами. Проблеми періоду реформування планової економіки і переходу до ринку, протиріччя у "Солідарності", викриття причетності деяких політиків з його найближчого оточення до співпраці з комуністичними спецслужбами привели до падіння авторитету Л. Валенси і його поразки від представника соціал-демократичних сил А. Квасневського. У 1997 р. Л. Валенса заснував нову партію – *Християнська демократія III Речі Посполитої* та займається літературною діяльністю.

ПОСТАТЬ

Квасневський Александр (1954 р.н.) - Президент Польщі з 1995 р. У 1977 р. закінчив Гданський університет, був активним учасником студентського руху. У 1977-90 рр. належав до Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП), 1977-81 рр. – заступник голови Соціалістичного союзу студентів Польщі. У 1981-85 рр. головний редактор популярних студентських видань. У 1985 р. став наймолодшим в історії Польщі членом уряду, міністром справ молоді та спорту. У 1988-91 рр. очолював Польський Олімпійський комітет. Виступив одним із засновників Соціал-демократичної партії Польщі (січень 1990 р.) У 1991-1995 р. посол до сейму і голова парламентського клубу Союзу Лівих Демократичної. Як член Комісії закордонних справ виступав за розширення міжнародної співпраці Польщі.

**Александр
Квасневський**

Під час президентських виборів 1995 р. А. Квасневський випередив у другому турі з невеликою перевагою Л. Валенсу; у 2000 р. переобраний на другий термін. А. Квасневський продовжує курс на ринкові перетворення та форсовану інтеграцію країни у європейські економічні, політичні та військові структури. За президентства А. Квасневського Польща 12 березня 1999 р. вступила у НАТО і стала асоційованим членом Європейського Союзу, ввійшла до складу держав, прийняття яких до складу Європейського Союзу очікується у 2004 р. Уряд А. Квасневського виступає за підтримку тісних партнерських стосунків із Україною.

**Виникнення Чехословаччини.
Пі розвитку між двома
світовими війнами**

У листопаді 1818 р. у Празі виник *Національний комітет*, який взяв владу до своїх рук і проголосив незалежність Чехо-

словаччини. 28 жовтня 1918 р. у Празі була проголошена Чехословацька Республіка, а 14 листопада її президентом було обрано Т.Г. Масарика, який тричі переобирався на цьому посту – у 1920, 1927 та 1934 рр.

У лютому 1920 р. було прийнято Конституцію, яку визнали найдемократичнішою у тогочасній Європі.

Норми Конституції Чехословаччини:

1. Чехословаччина - демократична республіка.
2. Законодавча влада належить Національним зборам, депутати яких обиралися на основі загального виборчого права при таємному голосуванні. Національні збори склалися з двох палат – *Палати представників* і *Сенату*. Право обирати Палату представників мали громадяни від 21 року, а право обирати Сенат - від 26 років. Палата представників обиралася на 6 років, а Сенат - на 8 років. Парламент обирався за пропорційною виборчою системою.
3. Главою держави був Президент, який обирався на 7 років кваліфікованою більшістю голосів депутатів парламенту. Він мав право укладати міжнародні договори, вводити військовий стан, скликати і розпускати Парламент, повертати на доопрацювання законопроекти, призначати і звільняти міністрів, здійснювати верховне командування армією.
4. Передбачалася велика кількість прав і свобод громадян.

Масарик Т.Г.

Коли Чехословаччина була окупована Німеччиною, то в країні був встановлений режим відкритого терору. У 1946 р. пройшли вибори до парламенту, більшість депутатів якого були комуністами. Чехословаччина з 1947-1948 рр. пішла по соціалістичному шляху розвитку.

“Працька весна”

У 1968 р. було зроблено першу спробу реформувати комуністичну систему – т.зв. *Працька весна*. На початку січні 1968 р. внутрішньопартійна боротьба у Комуністичній партії Чехословаччини (КПЧ) між консерваторами-сталіністами *А.Новотного* і ліберальним крилом партії, завершилася перемогою лібералів на чолі із *А.Дубчеком*, якого 4 січня 1968 р. було обрано Генеральним Секретарем КПЧ. Новий лідер чехословацьких комуністів виступав за формування комуністичної системи та висунув гасло побудови *“соціалізму із людським обличчям”*. Не відмовляючись від своєї керівної ролі у політичній системі, компартія почала здійснення демократичних перетворень, зокрема:

- було скасовано цензуру;
- реабілітовано більшість політв'язнів, засуджених під час процесів 1948-54 рр.;
- реформовано службу безпеки;
- дозволено закордонні поїздки;
- розпочато зміни ринкового характеру в економіці та ін.

Дубчек Александр (1921-1992) - чехословацький політик. До 1938 р. проживав в СРСР. Після повернення до Словаччини став членом нелегальної компартії (з 1939 р.) Під час Другої світової війни брав участь у Русі Опору та Словацькому національному повстанні проти гітлерівців. З 1958 р. - Перший Секретар Компартії Словаччини, з січня 1968 р. - очолював партію. Очолив реформаторське крило партії, підтримував ідею федеративного устрою країни. Його реформаторський курс викликав занепокоєння вищого радянського керівництва і лідерів компартій інших країн.

Реалізація програми широких політичних і економічних реформ знайшла жвавий відгук у чехословацькому суспільстві, яке активно підтримало ініціативи партійного керівництва. Розпочався процес створення неформальних організацій, виникли Клуб 231, Клуб заангажованих безпартійних (КЗБ) та ін. Поступово в інтелектуальному середовищі з'явилися заклики до поглиблення реформування політичної системи, лібералізації механізмів формування представницьких органів влади, ставилася під сумнів провідна роль компартії у чехословацькому суспільстві.

Розвиток демократичних процесів стривожив як московське керівництво, яке, з одного боку, поділяло занепокоєння ситуацією лідерів комуністичних партій у інших країнах радянського блоку, а з іншого, намагалося запобігти впливові ідей на інтелектуалів в СРСР, передусім, в Україні. Пробуючи вчинити тиск на А. Дубчека і уряд країни, щоб домогтися відходу від реформаторського курсу, 3 липня 1968 р. Л. Брежнєв заявив, що *"ми не можемо залишатися байдужими до долі соціалізму в іншій країні"*.

16 липня 1968 р. на нараді у Варшаві лідери СРСР (*Л. Брежнєв*), НДР (*В. Ульбріхт*), Польщі (*В. Гомулка*), Угорщини (*Я. Кадар*) і Болгарії (*Т. Живков*) прийняли документ, який в ультимативній формі застерігав пражське керівництво. Попри всі заяви ЦК КПЧ про контроль над ситуацією *в ніч з 20 на 21 серпня 1968 р.* війська СРСР (170 тис. солдатів), Польщі (40 тис.), НДР (15 тис.), Угорщини (10 тис.), Болгарії (5 тис.)¹ здійснили інтервенцію проти Чехословаччини. Лідери "Пражської весни" були заарештовані та вивезені до Москви.

Чехословацьке суспільство на військову інтервенцію відповіло масовими акціями громадянської непокори, які, однак, здебільшого, мали ненасильницький характер. Загальний політичний страйк у країні 23 серпня не дав змоги іпервентам сформува ти уряд.

26 серпня 1968 р. у Москві чехословацька делегація на чолі із *Л. Свободою* була вимушена підписати протокол щодо "нормалізації" ситуації в ЧССР, який скасовував рішення нелегального 14-го з'їзду КПЧ, визначив умови перебування радянських військ у країні.

¹ Північне континент військ зріс до 600 тис. осіб.

Вторгнення у Чехословаччину. З відеоархіву

Актуально!

35 років тому війська п'яти країн Варшавського пакту, вночі перетнувши кордон, вступили на терени Чехословаччини. Перервалася вимріяна молодим поколінням чехів і словаків *Празька весна* – історичний шанс надати соціалізму людське обличчя назавжди. Розстріляли танки. Тієї серпневої ночі їх ядрасу в'їхало 2 тисячі 300, нічне небо розірвав гуркіт 700 літаків, територіально невелику Чехословаччину окупували тисячі військових. Історія країни дістала новий вимір – до і після інвазії.

Працівники Комітету з вивчення злочинів комунізму і через три десятиліття не мають повних даних, скільки ж коштувала інвазія Чехословаччини. У 2001 р. їм уперше до рук дісталися архіви чехословацького Міністерства охорони здоров'я, з котрих витікає, що число жертв окупації може набагато перевершувати опубліковані раніше офіційні дані. Зокрема, названа режимом кількість 90 вбитих може збільшитись навіть на кілька десятків, тому що не всі лікарні зголошували такі випадки через небажання втягувати родини загиблих до контакту з тодішніми репресивними органами. Під дулами кулеметів чи у вуличних боях було поранено 834 особи, та і ця цифра, як свідчать документи, неправдива і тут режим намагався приховати справжню ціну інвазії.

Підрахувуючи втрати, докладні чехи не забули і про матеріальні збитки. Зокрема, сьогодні оприлюднено такі факти. Під гусеницями окупаційних танків та іншої бронетехніки було знищено 34% шосейних доріг першої категорії, пошкоджено майже 10% інших комунікаційних сполучень. У серпні 68-го на 10% скоротилось промислове виробництво, на стільки ж – рівень експорту. Були й інші втрати, важливість яких цифрами не підрахувати. Наприклад збитки від того, що свою роботу на певний час зупинили кіностудії, театри, музεί.

Протягом наступних місяців відбувалися поодинокі акції громадянської непокорності. зокрема, у січні 1969 р. вчинив самоспалення у Празі студент *Ян Палах*, у березні 1969 р. були "хокейні заворушення" (після перемоги збірної Чехословаччини з хокею над збірною СРСР). Партійне керівництво, яке продовжував очолювати *А. Дубчек*, було змушене йти шляхом політичних поступок прорадянським партійним колам.

Зміщення антиреформістських сил у керівництві КПЧ дало змогу у квітні 1969 р. усунути з посади *А. Дубчека* і обрати Генеральним секретарем прихильника тісної співпраці із Москвою та побудови, за висловлюванням *В. Гавела* "соціалізму з нелюдським обличчям", *Г. Гусака*, що означало остаточну ліквідацію усіх завоювань "*Празької весни*".

П *Гусак Густав* (1913-1991) - комуністичний політик, юрист за освітою, з 1933 р. – у Комуністичній партії. Під час Другої світової війни брав участь у Русі опору, був одним із керівників Словацького національного повстання 1944 р. проти гітлерівського режиму. У 1946-50 рр. очолював словацький уряд, був членом ЦК КПЧ. Як прихильник словацького автономізму у 1951 р. був звинувачений у "буржуазному націоналізмі", заарештований, позбавлений усіх посад і засуджений до довічного ув'язнення (1954 р.). У 1960 р. був звільнений, а в 1963 р. – реабілітований. Під час Празької весни займав посаду віце-прем'єр-міністра чехословацького уряду, але не підтримував реформаторський курс *А. Дубчека*. Після окупації країни військами Організації Варшавського договору обраний Першим секретарем ЦК КПЧ, а з 1971 р. – Генеральний секретар КПЧ. У 1975-89 рр. – Президент Чехословаччини.

О *Гусак* підтримував і зв. *політику нормалізації*, суть якої полягала у репресивних заходах щодо учасників реформаторського руху та згорянні усіх економічних експериментів. У 1970-80-х рр. він підтримував тоталітарну

С

Т

а

р

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

и

к

а

т

систему, яка виключала можливість політичного та економічного реформування чехословацького суспільства. Уряд Г.Гусака переслідував учасників дисидентського руху, зокрема членів правозахисної організації "Хартія-77" (про неї – далі). Загальна політична криза поглиблювалася економічною стагнацією, яка охопила всі галузі господарства і викликала незадоволення населення економічною політикою Г.Гусака. Зовнішньополітична діяльність режиму Г.Гусака цілковито відповідала інтересам радянського керівництва. Після початку "перебудови" в СРСР Г.Гусак відмовлявся лібералізувати політичний курс і вступити у діалог із опозицією, що викликало протести громадськості країни та нерозуміння у партійних колах. У 1988 р. Г.Гусак врешті подає у відставку, а у 1990 р. його виключають із КПЧ. На президентському посту його змінив В.Гавел.

Оксимитова революція 1989 р. В.Гавел

Оксимитова революція 1989 р. - назва, яка використовується для позначення подій у листопаді 1989 р., що призвели до ліквідації комуністичного режиму у Чехословаччині.

У середині січня 1989 р. під впливом демократичних процесів у Польщі та Угорщині у Празі розпочалися акції протесту проти комуністичної влади, які брутально розігнала поліція і сили безпеки. Одночасно був заарештований лідер чехословацької опозиції Вацлав Гавел.

Гавел Вацлав (1936 р.н.) - чеський політик, *всест*, драматург. Навчався в Академії драматичного мистецтва та Вищій технічній школі, згодом перебував на дійсній військовій службі. З 1960 р. працював як робітник сцени, помічник режисера і драматург в одному із пражських театрів. Як керівник Клубу незалежних письменників підтримував реформаторські ідеї А.Дубчека (про нього – далі). Брав участь у подіях Празької війни 1968 р., після придушення яких став одним із активних діячів дисидентського руху в країні. Відомий його політичний есей "Лист до доктора Г.Гусака" (1975 р.), в якому він різко засудив комуністичний режим у Чехословаччині. Належав до співзасновників правозахисної організації "Хартія 77" (про неї - далі). У 1978 р. він опублікував свій найвідоміший твір "Сила безсилля", в якому закликав протиставити комуністичній системі людську гідність і високоморальне життя. За "антидержавну діяльність" зазнавав постійних переслідувань. У 1984, 1988, 1989 рр. був ув'язнений. З кінця 1980-х рр. став неформальним лідером антикомуністичної опозиції. У січні 1989 р. був знову заарештований, що викликало гостру критику дій комуністичної влади з боку міжнародних правозахисних організацій та світової громадськості. Після звільнення виступив одним із засновників Громадянського форуму і керівників 10-денних акцій протесту, внаслідок яких було повалено тоталітарний режим.

Гавел Вацлав

П
О
С
Т
А
Т
Ь

Незважаючи на репресії правозахисна організація "Хартія 77" опублікувала кілька звернень, в яких закликала до започаткування в країні процесу демократичних реформ.

СУДІЄВО

"Хартія 77"- правозахисна організація, що діяла у Чехословаччині у 1970-80-х рр. Заснована 1 січня 1977. Декларація про її заснування підписана 243 особами, у т.ч. й В.Гавелом. Мета організації - захист прав і свобод громадян на засадах Заключного акту Народи з питань співробітництва і безпеки у Європі, одночасно зазначаючи, що "Хартія-77" керується у своїй діяльності не політичними, а гуманітарно-правовими мотивами. Загальна кількість членів організації бл. 1000 осіб (1980 р.). Провідні діячі "Хартії-77" зазнавали політичних репресій, включно з тюремним ув'язненням. У квітні 1977 р. було створено Комітет захисту безлідишно репресованих людей. "Хартія-77" підтримувала контакти із правозахисними організаціями Центрально-Східної Європи, зокрема, із польською "Солідарністю". У січні 1989 р. за ініціативою і під керівництвом "Хартії-77" розпочався демократичний рух проти режиму Г.Гусака, який привів згодом до "оксамитової" революції. Офіційно "Хартія-77" припинила свою діяльність у 1992 р.

Політичні маніфестації, місцем проведення яких була площа Вацлава у центрі столиці, продовжувалися у червні та у кінці жовтня 1989 р., але були знову розігнані владою, а кілька сотень учасників акції заарештовано. 17 листопада 1989 р. офіційно дозволена демонстрація чисельністю близько 50 тис. осіб на вшанування пам'яті загиблих учасників студентського опору під час Другої світової війни була знову розігнана поліцією, а 150 осіб, у тому числі *О.Дубчек*, були заарештовані.

Ці події викликали вибух незадоволення у всьому чехословацькому суспільстві. Стихійно розпочалися безперервні масові політичні акції, які охопили всю країну й увійшли в історію як "оксамитова" революція.

19 листопада 1989 р. у Празі виникло об'єднання опозиційних сил "Громадянський форум" (на чолі із "Хартією 77") і його словацький аналог - "Суспільство проти насильства" (Братислава). Політичні маніфестації набували дедалі більшого розмаху і 21 листопада в акції протесту проти комуністичного режиму взяли участь 200 тис. осіб. Масовий демократичний рух і відсутність підтримки жорстких дій комуністичного уряду з боку Москви змусив керівництво країни піти на переговори з лідерами опозиції. 24 листопада подало у відставку керівництво Комуністичної партії Чехословаччини на чолі із Генеральним секретарем *Мілошем Якимом*, було

¹ *Нарада з безпеки та співробітництва у Європі* - конференція з питань безпеки і співробітництва у Європі, започаткована як консультативний процес, спрямований на підтримку миру та безпеки, дотримання прав людини і розвитку співробітництва між народами. Зустрічі та переговори представників європейських країн та підготовки НБСС відбувалися протягом 1972-75 рр. 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі 33 європейські держави (крім Албанії), США та Канада підписали Заключний акт НБСС, який закріпив головні принципи, які мали регулювати взаємини держав-учасниць, гарантувати права та свободи людини, сприяти міжнародному співробітництву. На нараді 1995 р. прийнято рішення про переіменування НБСС на *Організацію з безпеки і співробітництва у Європі* (ОБСЄ).

² 4 грудня 1989 р. на засіданні органів Варшавського договору було офіційно засуджено агресію військ блоку у Чехословаччині 1968 р.

звільнено із ув'язнення більшість учасників опозиційного руху. 25 листопада у Празі на підтримку демократичних процесів відбулася найбільша в історії Чехословаччини маніфестація за участю 800 тис. осіб.

28 грудня 1989 р. під час засідання "круглого столу" прем'єр-міністр *Ладіслав Адамец* погодився на формування нового уряду за участю представників найбільших опозиційних сил країни. 10 грудня 1989 р. подав у відставку з поста президента багаторічний комуністичний лідер *Г. Гусак*.

У кінці грудня 1989 р. спікером парламенту було обрано *А. Дубчека*, а президентом – *В. Гавела*. У червні 1990 р. у країні відбулися парламентські вибори, внаслідок яких у Чехословаччині закладено підвалини для демократичного розвитку країни. Мирний і цивілізований крах комуністичного режиму у Чехословаччині дав підстави назвати період радикальних політичних перетворень в країні "оксамитовою" або "ніжною" революцією.

Сучасний етап розвитку Чеської Республіки

Вацлав Гавел був прихильником збереження існуючого державного устрою країни, намагався зберегти єдність чехословацької федерації, а коли цього не вдалося зробити, подав у відставку. Після розпаду Чехословаччини на дві держави – *Чехію* та *Словаччину* (1 січня 1993 р.) *В. Гавел* був обраний першим президентом Чеської республіки (26.01.1993 р.). За його президентства Чехія перетворилася в одну із найблагополучніших в економічному аспекті країн Центрально-Східної Європи. Політична стабільність та економічні успіхи урядів *В. Гавела* сприяли вступу Чехії до НАТО (12 березня 1999 р.) і поступовій інтеграції до структур Європейського Союзу. Як президент країни з парламентською формою правління *Гавел* намагався бути швидше моральним авторитетом і символом держави, ніж політичним лідером. Високий авторитет і популярність президента Чехії привели до його повторного обрання у 1998 р. на президентський пост. У 2002 р. *В. Гавел* залишався єдиним постійно діючим керівником держави, який розпочинав демократичні зміни у країнах колишнього комуністичного блоку. Цей авторитетний діяч уміло веде свою державу у Європейський Союз. Він на високому рівні зумів організувати проведення у листопаді 2002 р. долепосного для багатьох держав саміт НАТО.

Празький саміт НАТО

У червні 2002 р. до 200-членної нижньої палати парламенту Чеської Республіки – палати депутатів – було проведено вибори, 5 % бар'єр на яких пододало лише чотири політичні суб'єкти (Чеська соціал-демократична партія, Громадянська демократична партія, Комуністична партія Чехії та Моравії, Коаліція християнських соціалів та лібералів. Ця передвиборча кампанія уже набула рис, характерних для політичної арени демократичних держав. Верхня палата парламенту – Сенат – складається з 81 сенатора, що обираються на 6

років. Кожні два роки в рамках часткових сенаторських виборів замінюється третина сенаторів (27 із 81). Для кандидатів у сенатори мінімальний вік – 40.

Чеська Республіка є одним із перших кандидатів на вступ до Європейського Союзу. Роком вступу, очевидно, стане 2004-й. До кінця 2002 р. проводилися переговори з найбільш успішними кандидатами щодо прийняття та підписання відповідних документів. Протягом 2003 р. відбуватиметься ратифікація прийняття нових кандидатів у всіх країнах-членах ЄС, а в першій половині 2004 р., після проведення необхідного загальнодержавного референдуму, Чеська Республіка може стати членом ЄС.

Утворення Югославії

Як держава виникла у жовтні 1918 р., коли у м. Загребі було скликане *Центральне народне віче словенців, хорватів та сербів*. Ці народи прийняли постанову про утворення нової держави – *Королівства сербів, хорватів і словенців*. У 1921 р. прийнята Конституція, за якою законодавча влада належала королеві та парламенту (*Народній скупщині*), а виконавча влада – королю. "Народна скупщина" обиралася громадянами від 21 року. Жінки та військовослужбовці не мали права голосу. Були гарантовані права та свободи громадян.

Югославія з'явилася у 1929 р. з Королівства сербів, хорватів і словенців. У 1931 р. було прийнято нову конституцію, яка значно обмежила права громадян.

На початку квітня 1941 р. Югославія була окупована Німеччиною. Під час народно-визвольної війни виникали комітети, які надавали допомогу партизанським загонам. Поступово ці комітети перетворилися в органи влади. У листопаді 1942 р. було скликано з'їзд народних комітетів – *Антифашистське віче народного звільнення Югославії*. Після звільнення Югославії від фашистів було відмінено монархічну форму правління і проголошено республіку. Після завершення Другої світової війни до Югославії приєдналася Боснія-Герцоговина, Македонія і Чорногорія. Першими союзними державами залишили Словенія та Хорватія, а потім відокремилися Боснія та Македонія, на чому зупинимось детальніше.

Югославська криза 1991-92 рр

Рішення почати переговори про зміну відносин у югославській федерації було прийнято на засіданні Президії СФРЮ у грудні 1990 р. У січні-березні 1991 р. відбулися три засідання Президії СФРЮ з представниками республік, а також одинадцять двосторонніх зустрічей керівників республік. Ці зустрічі виявили непримиренність позицій *прихильників збереження федерації* (Сербія, Чорногорія) та її *противників* (Словенія, Хорватія), які наполягали на *конфедеративному* устрої Югославії.

У березні-червні 1991 р. відбулося шість зустрічей керівників республік («самміт шестірки»). Предметом обговорення на останньому самміті стала пропозиція президентів Республіки Македонії *К.Глігорова* та Республіки

Боснії та Герцеговини *А.Ізетбеговича* про перетворення Югославії у союз суверенних республік, які мають державно-правовий статус. Але жодні кроки, зроблені для збереження Югославії, ні до чого не привели.

Першими про свою незалежність заявили *Словенія* і *Хорватія*. Скупщина Республіки Словенія у червні 1991 р. затвердила акти про вихід із Югославії і проголошення державної незалежності на основі результатів всенародного плебісциту у грудні 1990 р., на якому абсолютна більшість громадян республіки висловилися за відокремлення від Югославії. Годі ж Сабор Республіки Хорватія одногolosно прийняв *Декларацію про проголошення самостійної та суверенної республіки Хорватія*. Делегати зі Словенії та Хорватії покинули Скупщину СФРЮ. На розпорядження *Союзного виконавчого віче*, Югославська народна армія спробувала зайняти прикордонні пункти, які охоронялися словенськими прикордонними органами. У результаті відбулися зіткнення Югославської народної армії з силами територіальної оборони Словенії. Домовленість про припинення бойових дій (у яких за даними Червоного Хреста загинуло 49 осіб) була досягнута у червні 1991 р. між головою Союзного виконавчого віче і урядом Словенії. У липні 1991 р. члени Президії СФРЮ, керівники Словенії та Хорватії, а також міністри закордонних справ Голландії, Люксембургу, Португалії (уповноважені Європейського Союзу) прийняли спільну декларацію про мирне розв'язання югославської кризи (т.зв. *Бріонська декларація*). Після завершення тримісячного мораторію на вихід із Югославії, передбачений Бріонською декларацією, *Словенія та Хорватія у жовтні 1991 р. оголосили про свій суверенітет*.

Дії Хорватії щодо досягнення самостійності супроводжувалися протидією з боку сербського населення республіки. Розпочаті навесні 1991 р. сутички сербських загонів територіальної самооборони з хорватською поліцією і військовими формуваннями вже наприкінці серпня переросли у великомасштабний збройний конфлікт. Спроби врегулювати його виявилися марними. Було прийнято рішення перейти до прагматичної політики «малих кроків», яка передбачала, зокрема, залучення військ ООН. Вони були введені у Хорватію у лютому 1992 р. Прихід «*блакитних шоломів*» багато у чому завершив процес збройного протистояння у Хорватії.

Наступний етап поглиблення югославської кризи розпочався з проголошенням суверенітету та державної незалежності *Боснії та Герцеговини* у жовтні 1991 р. Причиною збройних зіткнень стала, насамперед, неможливість домовитися щодо майбутнього устрою Боснії та Герцеговини, що має змішаний склад населення (мусульмани, серби, хорвати). У січні 1992 р. була проголошена *Сербська республіка Боснії та Герцеговини*, а у липні 1992 р. – *Хорватська держава Герцег-Боснія*. Бої йшли на стику національних анклавів. Після серії безрезультатних переговорів на Мирній конференції з Боснії та Герцеговини (відкрилася у лютому 1992 р. у Ліссабоні) світова громадськість спробувала зупинити війну в республіці проголошенням її незалежності, а також введенням у травні 1992 р. санкції проти Сербії та Чорногорії.

Опинившись майже у повній міжнародній ізоляції, у квітні 1992 р. Народна скупщина Республіки Сербії і Скупщина Республіки Чорногорії проголосили продовження державного, правового і політичного суб'єктивітету СФРЮ у новій спільній державі – Союзній Республіці Югославії (СРЮ). Тоді ж відбулося прийняття конституції СРЮ, яка передбачає суверенітет і самостійність Сербії та Чорногорії у складі демократичної держави з єдиним економічним простором. У результаті виникла третя Югославія, у складі двох республік, зі столицею у Белграді і державною сербською мовою. Продовженням югославської кризи стала *Боснійська криза 1992-95 рр.*

Боснійська криза 1992-1995 рр

29 лютого – 1 березня 1992 р. відбувся референдум про незалежність республіки Боснія і Герцеговина. 63% виборців висловилися за створення незалежної держави. Сербське населення республіки бойкотувало референдум. 8 квітня 1992 р. представники сербської общини проголосили *Сербську республіку в Боснії та Герцеговині* у складі Югославії. Хорвати оголосили про створення *“Хорватської спільноти Герцег-Босна”*. У розпочатому збройному конфлікті серби, хорвати і мусульмани боролися між собою, укладаючи інколи тимчасові перемир'я (хорвати із сербами проти мусульман, хорвати з мусульманами проти сербів).

Воєнні дії проходили спочатку особливо успішно для сербів, яким вдалося оточити м. Сараєво і завоювати значні території. Це викликало незадоволення країн ЄС та США, які звинуватили сербів в етнічних чистках, обстрілах мирного населення Сараєво та інших міст. Були накладені економічні санкції на Югославію, армію якої звинуватили у прямому втручанні в конфлікт на стороні боснійських сербів. Упродовж 1993-94 рр. під егідою ООН неодноразово проводилися мирні переговори між ворогуючими сторонами, які не дали результату. Рада Безпеки ООН оголосила про створення повітряних зон безпеки. У Боснію були введені війська ООН. Спостереження за безпекою повітряного простору взяли на себе війська НАТО, які збивали сербські літаки. Найбільша акція такого роду – бомбардування аеродрому Удбіна в Республіці Сербська Країна на території Хорватії. Серби, проте, продовжували наступати, розгромивши 27 листопада 1994 р. 5-й корпус боснійської армії в районі анклаву Біхач, взявши в облогу м. Горажде, захопивши м. Сребряниси (1995 р.). Проте хорватській армії вдалося у серпні 1995 р. за дві доби зайняти територію самопроголошеної республіки *Сербська Країна*, яка проіснувала чотири роки. Одночасно НАТО проводило жорстку політику щодо боснійських сербів, неодноразово наносячи удари з повітря по сербських позиціях.

Уряд Сербії під тиском світової спільноти також припинив підтримку боснійських сербів. 14 грудня 1995 р. у Парижі був підписаний мирний договір між Сербією, Хорватією та Боснією і Герцеговиною. Гарантами виступили США, Франція, ФРН, Великобританія, Росія.

Сербія та Чорногорія розробили у 2002 р. конституційний проєкт перебудови Союзу Югославії в більш вільне об'єднання двох держав. Сама назва "Югославія" скоро стане історією. Після багатомісячних переговорів дві республіки узгодили текст майбутньої конституційної хартії. Хартія повинна бути незабаром схвалена парламентами, що означатиме нову фазу у відносинах між Сербією та Чорногорією. За новою угодою дві республіки, котрі складають союз Сербії та Чорногорії, матимуть спільну зовнішню та оборонну політику, а в усьому решта йтимуть незалежними курсами. У союз увійде також Косово, населена в основному албанцями провінція, котра знаходиться з 1999 р. під управлінням міжнародної спільноти, коли війська НАТО витіснили звідтіля югославську армію. Поки що обидві складові федерації будуть представлені у парламенті однаковою кількістю депутатів, не дивлячись на відмінність у кількості населення: у Сербії проживає близько 10 млн. осіб, а у Чорногорії – усього 650 тис. Через три роки республіки зможуть за умовами угоди почати процедуру виходу з федерації.

Спільне у новосвітньому розвитку держави і права Центрально-європейських держав

1. В усіх країнах розгорнулася національно-визвольна боротьба проти фашизму. Її, переважно, очолювали комуністи. Вони створювали Народні національні фронти, які ставали органами влади.
2. Після перемоги у Другій світовій війні комуністи, опираючись на радянську армію, і вдаючись до насильства, захопили владу в свої руки, почали будівництво соціалізму.
3. Законодавство було спрямоване на зміцнення соціалістичної власності й захист тоталітарного режиму. Конституційне, цивільне, трудове законодавство передбачало різні права, свободи, зокрема – право на працю, соціальний захист, а кримінальне право мало яскраво виражений репресивний характер. Воно було спрямоване на переслідування за реальні чи вигадані замаху на новий економічний та політичний лад, на суспільну власність, проти спекуляції. Для кримінального права була характерна жорсткість покарань, хоча водночас воно переслідувало за мету перевиховання особи. Тому воно передбачало такі покарання, як виправні роботи без позбавлення волі, громадський осуд, умовне засудження тощо.
4. Було знищено демократичні судові установи. Структура судових органів була спрощена. Формально існував принцип виборності суддів, але фактично вони призначалися правлячою комуністичною чи соціалістичною партією.
5. Функція прокуратури обмежувалася тільки функцією підтримання державного обвинувачення, хоча пізніше їй було надано право нагляду за дотриманням законності.
6. Кримінальний процес формально базувався на принципах законності, публічності, гласності, права звинуваченого на захист, презумпції невинуватості, але на практиці органи слідства та суду їх не дотримувалися.

СУТЄВО! **Резюме**

- ① *Незалежні держави у Центральній Європі виникли в результаті поразки у Першій світовій війні Німеччини та Австро-Угорщини та революції 1917 р. в Росії*
- ② *Конституція Польщі 1921 р.* – республіканська форма правління, двопалатний парламент, зосередження виконавчої влади в руках Президента та уряду, гарантування основних прав та свобод особи, восьмиденний робочий день.
- ③ *Конституція Польщі 1935 р.* – концентрація основної влади в руках Президента, існування уряду, Сенату, Сейму під фактичним керівництвом Президента, відсутність будь-якої відповідальності Президента за свої дії
- ④ *“Солідарність”* – стовпік великої працьотки, а потім масовий організаційний суспільно-політичний рух у Польщі, керувала акціями протесту, виснажила позиції єврейського престу
- ⑤ *Конституція Чехословаччини 1920 р.* – республіканська форма правління, двопалатний парламент (Палата представників і Сенат), обрання Президента парламентом терміном на сім років, закріплення великої кількості прав та свобод громадян
- ⑥ *“Працька весна”* – спроби реформування комуністичної системи, зроблені у 1968 р., були придушені в ніч з 20 на 21 серпня, коли війська країн соютабору здійснили інтервенцію проти Чехословаччини
- ⑦ *“Оксамитова революція”* – термін, який використовується для позначення подій 1989 р., які призвели до ліквідації комуністичного режиму в країнах Центральної Європи
- ⑧ *Утворення Югославії:* виникли у жовтні 1918 р., коли у м. Загребі було складане Центральне народне віче словенців, хорватів та сербів. Ці народи прийняли постанову про утворення нової держави – Королівства сербів, хорватів і словенців. Югославія і явилася у 1929 р. з Королівства сербів, хорватів і словенців
- ⑨ *Югославська криза 1991-92 рр.* – це період дискусій щодо майбутнього югославської федерації та її поступовий розпад з проголошенням суверенітету Словенії і Хорватії (жовтень, 1991 р.), Боснії та Герцеговини (жовтень 1991 р.), утворення Союдної республіки Югославії (квітень, 1992 р.) у складі Республіки Сербії та Республіки Чорногорії

Питання для роздуму, самоперевірки, повторення

1. У результаті яких подій світового масштабу у Центральній Європі виникають незалежні держави?
2. Хто був першим главою незалежної держави Польща?
3. Які умови Ризького договору?
4. Яку політику проводив Ю Пілеудський щодо ЗУНР?
5. У чому відмінність конституцій Польщі 1921 і 1935 рр.?
6. Якою була роль “Солідарності” у поваленні тоталітарного режиму у Польщі?
7. Яку групу держав називають Східним блоком?
8. Які функції виконувала Рада економічної взаємодопомоги?
9. У чому полягав «план Бальцеравичи»?
10. Коли Польща вступила у НАТО і на коли передбачається її вступ у ЄС?
11. Хто був першим главою незалежної держави Чехословаччина?
12. Чи можна Конституцію Чехословаччини 1921 р. вважати демократичною?
13. Які події називають а) “Працькою весною”, б) Оксамитовою революцією?

14. Коли Чехословаччина вступила у НАТО і на коли передбачається її вступ у ЄС?
15. Коли утворилася Югославія?
16. Які події називають: а) *Югославською кризою*; б) *Боснійською кризою*?
17. Які суверенні держави нині існують на території колишньої Югославії?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Утворення незалежної Польщі. Її розвиток між двома світовими війнами.
2. Польща під час Другої світової війни.
3. Початок виступів за демократизацію Польщі. Діяльність "Солідарності".
4. Перехід Польщі до демократичного розвитку.
5. Виникнення Чехословаччини. Її розвиток між двома світовими війнами.
6. "Празька весна".
7. Оксамитова революція 1989 р. В. Гавел.
8. Сучасний етап розвитку Чеської Республіки.
9. Утворення Югославії.
10. Югославська криза 1991-92 рр.
11. Боснійська криза 1992-1995 рр.
12. Спільне у повоєнному розвитку держави і права центральноєвропейських держав.

Теми рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Європейська інтеграція країн центральноєвропейських держав.
2. Розпад соціалістичного блоку та утворення незалежних держав Центральної Європи.

Додаткова література з теми

- Басариб М. Євро інтеграція Польщі. У сусідів "хата біла"? // Віче - 2002 - №10.
- Грифський В. Г. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов - М., 2001.
- История государства и права зарубежных стран/ Под общей ред. проф. Галинзы П. Н. - М., 1963 - Т.1.
- История государства и права зарубежных стран/ Под общей ред. проф. Жидкова О. А. и проф. Крашенинниковой Н. А. - М., 1997.
- Михарчук В. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 2000.
- Підкова І., Дзеджора О. Світова історія XIX-XX століття. Словник. - Львів, 2000.
- Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира - М., 1993.
- Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - Том 2. - У 2 т. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К., 1998.
- Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран/ Под ред. З. М. Чернилаевского. - М., 1984.
- Федорів К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. - К., 1994.
- Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія. - К., 1998.
- Що засвідчили вибори у Чехії? // Віче - 2002 - №9.

Навчальне видання

Хома Наталія Михайлівна

**ІСТОРІЯ
ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

Відповідальний за випуск *В.М. Піча*

Підписано до друку з оригінал-макета 28.12.2002.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 30. Умовн. фарбовідб. 30,8.
Обл.-вид. арк. 30,5. Зам. № 23.

Видавництво ПП "Новий Світ-2000"

79053, м. Львів-53, в/с 5026

тел./факс: 295-41-46, 245-82-29

e-mail: novysvit2000@lviv.farlep.net

Свідчення про видавничу діяльність і розповсюдження
видавничої продукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 року,
видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України.